Edebiyat ve Eğitim Fakültelerinin
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümleri İçin

TÜRK DİL BİLGİSİ

Prof.Dr. Muharrem Ergin

BAYRAK
BASIM YAYIM TANITIM

KİTAP

TÜRK DİL BİLGİSİ

Edebiyat ve Eğitim Fakültelerinin
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümleri İçin

TÜRK DİL BİLGİSİ

Prof.Dr. Muharrem Ergin

BAYRAK Basım/Yayım/Tanıtım
Horhor Cad. 12/1 Fatih/İstanbul
Tel: 0212-531 87 48 • Faks: 0212-635 79 82
E-posta: orkun@orkun.com.tr

YAYIN HAKKI

Her hakkı BAYRAK Basım/Yayım/Tanıtım'a aittir.
Kısmen veya tamamen alınamaz, yayınlanamaz,
çoğaltılamaz.

34.09.Y.0123-154 ISBN: 975-7728-06-03

Yayıncı sertifika Nu: 12225

BAYRAK Basım/Yayım/Tanıtım
Horhor Cad. 12/1 Fatih/İstanbul
Tel: 0212-531 87 48
Faks: 0212-635 79 82
E-posta: orkun@orkun.com.tr

Yayım Hakkı: BAYRAK Basım/Yayım/Tanıtım
(Bütün hakları saklıdır)
İstanbul 2009

Baskı-Cilt
Kelebek Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti.
Atatürk Sanayi Bölgesi Dr. Mithat Martı Cad. 9
Hadımköy/İstanbul
Tel: 0212-771 54 54 Pbx

İÇİNDEKİLER

Sahife

ÖN SÖZ XXV

GİRİŞ

1 — 16

Paragraf

Dil nedir 1

Yer yüzündeki diller 2—4

Yer yüzündeki diller ve yakınlıkları 2
Dil âileleri 3
Hint - Avrupa dilleri âilesi — Sâmi dilleri âilesi — Bantu dilleri âilesi — Çin - Tibet dilleri âilesi
Dil gurupları 4
Tek heceli diller — Eklemeli diller — Çekimli diller

Türkçenin dünya dilleri arasındaki yeri 5

Ural-Altay dilleri — Türkçenin bu diller arasındaki yeri

Konuşma dili, yazı dili 6

Dilin iki cephesi — Konuşma dili, lehçe, şive, ağız — Yazı dili — Konuşma dili ile yazı dilinin karşılaştırılması

Türk yazı dilinin tarihî gelişmesi 7—16

Eski Türkçe 7
Türk yazı dilinin başlangıcı — Eski Türkçe
Kuzey-doğu Türkçesi, Batı Türkçesi 8
Kuzey Türkçesi, Doğu Türkçesi 9
Batı Türkçesi 10—16
Batı Türkçesi 10
Azeri Türkçesi, Osmanlı Türkçesi 11
Batı Türkçesinin gelişmesi 12
Eski Anadolu Türkçesi 13
Osmanlıca 14
Türkiye Türkçesi 15
Batı Türkçesi bahsinin hülâsası 16

TÜRK DİL BİLGİSİ

17 — 696

Ön söz s. 28

BİRİNCİ ——————— BÖLÜM

— SESLER —

Ses nedir **17—22**

Tarifi ve mahiyeti 17
Seslerin çıkarılması, ses yolu, ses cihazı 18
Teşekkül noktası 19
Sedalı sesler, sedasız sesler 20
Seslerin seda durumu, seslerin takıntıya uğrayıp uğramaması, sedalı sesler, sedasız sesler
Vokal 21
Vokallerin teşekkülü, vokallerin tabiati ve kabiliyeti, vokallerin uzunluğu ve kısalığı
Konsonant 22
Konsonantların teşekkülü, sedalı ve sedasız konsonantlar, konsonantların teşekkül noktaları, konsonantların temas dereceleri, konsonantların nazal olup olmamaları, konsonantların tabiatı ve vasıfları

Türkçedeki sesler **23—26**

Harf, alfabe, sesler 23
Ses, harf, alfabe, millî alfabe, transkripsiyon alfabesi, Türkçedeki sesler
Vokaller 24—31
Türkçedeki vokaller 24
Vokallerin sınıflandırılması 25
Kalın vokal, ince vokal 26
Geniş vokal, dar vokal 27
Düz vokal, yuvarlak vokal 28
Uzun vokal, kısa vokal 29

Netice 30
Kuvvetlerine ve nazal olup olmamalarına göre vokaller 31
Konsonantlar 32—36
Türkçedeki konsonantlar 32
Konsonantların sınıflandırılması 33
Seda bakımından konsonantlar: Sedalı konsonant sedasız konsonant — karşılıklı, karşılıksız konsonantlar 33
Teşekkül noktalarına göre konsonantlar : dudak konsonantları — diş-dudak konsonantları — diş konsonantları — damak-diş konsonantları — ön damak konsonantları — arka damak konsonantları — gırtlak konsonantı 34
Temas derecesi bakımından konsonantlar : Sürekli konsonant, süreksiz konsonant — Temas derecesi tam olan konsonantlar, teşekküllerinde hava için dar bir geçit bulunan konsonantlar, teşekküllerinde hava için geniş bir yol bulunan konsonantlar 35
Geniz konsonantı, ağız konsonantı 36

Seslerin birleşmeleri **37—51**

Seslerin birleşmeleri 37
Ses hadiseleri 38—51
Ses türemesi 39 — Konsonant düşmesi 40 — Orta hece vokalinin düşmesi 41 — Orta hece vokalinin değişmesi 42 — Vokal birleşmesi 43 — Yer değiştirme 44 — Başta konsonant türemesi 45 — Hece düşmesi 46 — İki vokalin yan yana gelmesi 47 — Konsonant ikileşmesi 48 — Benzeşme 49 — Aykırılaşma 50 — Yuvarlaklaşma 51

Türkçe kelimelerdeki başlıca ses hususiyetleri **52—79**

Uzun vokal bulunmaması 52
o, ö vokalleri 53
İnce *a* 54
Kapalı *e* 55

Orta hece vokali 56
j sesi 57
f sesi 58
h sesi 59
Başta bulunmayan sesler 60
Sonda bulunmayan sesler 61
Sedalılaşma ve yumuşama 62
Diftong 63
İkiz konsonant 64
Başta çift konsonant bulunmaması 65
Sonda çift konsonant 66
Başta ve sonda üç konsonant bulunmaması 67
Ortada üç konsonant 68
İnceltici sesler 69
r sesi 19
İstanbul Türkçesi 71
Kesme 72
Ses uyumları 73
Vokal uyumu 74
Kalınlık-incelik uyumu 75
Düzlük-yuvarlaklık uyumu 76
Vokal konsonant uyumu 77
Konsonant uyumu 78

Türkçe kelimelerdeki başlıca ses değişmeleri **80—111**

Ses değişmeleri 80
e - i 81
ı - i 82
u - i, ı 83
ü - i 84
o, ö - u, ü 85
u, ü - a, e 86
b - p 87
b - v 88
g ve *ğ* ile ilgili değişmeler 89
g - ğ (y) 90
g - v 91
ğ - ğ 92

ğ - v 93
k - g 94
ḳ - ġ 95
ḵ - ğ 96
ḳ - ḫ 97
ḫ - h 98
j - c 99
b - m 100
t - d 101
r - l 102
ñ - n 103
ñ - g 104
ñ - ng 105
ñ - m 105
ñ - ğ 107
y - v 108
d - y, z 109
ny - n, y 110
Başka konsonant değişmeleri 111

İKİNCİ ——————— BÖLÜM

— KELİMELER —

Kelime nedir **112**

Kelimenin tarifi ve mahiyeti 112

YAPI BAKIMINDAN KELİMELER **113—339**

Kelimelerin ses yapısı, şekil yapısı 113

SES YAPISI BAKIMINDAN KELİMELER : Heceler **114—123**

Ses birlikleri, heceler 114
Kelimelerde heceler 115 — Eklerde heceler 116
Hecenin yapısı 117—121
Hece 117 — Hecede vokal 118 — Kelimede seslerin hecelere taksimi 119 — Hece bölünmesi 120 — Yazıda hece 121
Vurgu 122
Türkçenin heceleri 123

ŞEKİL YAPISI BAKIMINDAN KELİMELER: Kökler, ekler **124—339**

Kökler, ekler 124

Kökler **125—141**

Kökler hakkında umumî bilgiler 125—130

Kökün tarifi ve mahiyeti 125 — Köklerin yapısı, Türkçede köklerin tek heceli olması 126 — Köklerin mânâları 127 — Köklerin ifadelerindeki mücerretlik 128 — Kelime âilesinin müşterek unsuru olarak kök 129 — Önceden var olan unsurlar olarak kökler 130
İsim kökleri, fiil kökleri 131—141
İsim kökleri, fiil kökleri 131 — İsim ve fiil kökleri arasındaki mânâ farkı 132 — İsim ve fiil kökleri arasındaki kullanış farkı 133 — İsim ve fiil gövdeleri 134 — Köklerin tabi olunan unsurlar olması 135 — Bir kökün hem isim, hem fiil kökü olmaması 136 — Türkçede fiil köklerinin daha aslî olması 137 — Türkçede kelimede kökün yeri ve değişmemesi 138 — Kelimede kökün açık olarak görünmesi 139 — İsim ve fiil köklerinin yazılması 140

Ekler **142—187**

Ekler hakkında umumî bilgiler 142—155
Ekin tarifi ve fonksiyonu 142 — Eklemeli dillerde eklerin önemi 143 — Eklerin fiil köklerini kullanış sahasına çıkarması 144 — Eklerin köklere kattığı mânâ 145 — Eklerin yazılması 146 — Eklerin yapısı 147 — Ayrı eklerde şekil ayniliği 148 — Eklerde çok şekillilik 149 — Türkçede eklerde o, ö vokallerinin bulunmaması 150 — Türkçede eklerin menşei 151 — Eklerdeki değişiklikler 152 — Türkçede eklerin vokal uyumuna bağlanma devre ve safhaları 153 — Türkçenin son ekli dil olması 154 — Türkçenin ekler sistemindeki düzenlilik 155
Yapım ekleri, çekim ekleri 156
Yapım ekleri 157—162
Yapım eklerinin çeşitleri 157 — Yapım eklerinin kökün mânâsında değişiklik yapmaları 158 — Yapım eklerinin köke yakınlıkları 159 — Yapım eklerinin kelimedeki yeri 160 — Yapım eklerinin üst üste gelip gelmemesi 161 — Yapım eklerinin teker teker ele alınacağı yer 162
Çekim ekleri 163—187
Çekim yahut işletme ekleri 163 — Çekim eklerinin fonksiyonu 164 — Çekim eklerinin kullanış sahaları 165 — Çekim ekinin yeri 166 — Çekim eklerinin üst üste gelme-

mesi 167 — Çekim ekinin yapım eki hâline gelmesi 168 — İsim ve fiil çekim eklerinin birbirinden ayrı olması 169 — Gramer kategorileri 170 — İsimlerin gramer kategorileri ve isim çekim ekleri 171—178
İsimlerin gramer kategorileri 171
Sayı ve çokluk eki 172
Cinslik 173
Belirtme 174
Hal ve hal ekleri 175
İyelik ve iyelik ekleri 176
Soru ve soru eki 177
İsim çekim eklerinin karşılaştırılması, asıl çekim ekleri, işletme ekleri 178
Fiillerin gramer kategorileri ve fiil çekim ekleri 179—187
Fiillerin gramer kategorileri 179
Şekil ve şekil ekleri 180
Zaman ve zaman ekleri 181
Şahıs ve şahıs ekleri 182
Sayı ve şahıs ekleri 183
Soru ve soru eki 184
Vasıf ve partisip ekleri 185
Hal ve gerundium ekleri 186
Fiil çekim eklerinin karşılaştırılması, asıl çekim ekleri, işletme ekleri 187

Netice **188**

Yardımcı sesler **189—192**

Yardımcı ses 189
Yardımcı vokaller 190
Yardımcı konsonantlar 191

Gövde **193—203**

Kelime gövdeleri hakkında umumî bilgiler 193—195
Kök ve gövde 193 — İsim gövdeleri, fiil gövdeleri 194 — Gövde yapımı 195

Dilde yeni mefhumları karşılama yolları 196
Kelime yapma yolları 197
Kelime yapma şartları 198—202
Kelime yapma şartları 198 — Kelime yapmada kök 199 — Kelime yapmada ek 200 — Kelime yapmada yapım şekli 201
Yapı bakımından kelime çeşitleri

Yapım ekleri **204—338**

1. İsimden isim yapma ekleri **205—249**

İsimden isim yapma ekleri 205
-lık, -lik, -luk, -lük 206
-cı, -ci, -cu, -cü, -çı, -çi, -çu, -çü 207
-lı, -li, -lu, -lü 208
-sız, -siz, -suz, -süz 209
-ki 210
-cık, -cik, -cuk, -cük 211
-cak, -cek 212
-cığaz, -ciğez, -cuğaz, -cüğez 213
-cağız, -ceğiz 214
-ca, -ce, -ça, -çe 215
-daş, -taş 216
-ncı, -nci, -ncu, -ncü 217
-ar, -er, -şar, -şer 218
-z 219
-sı, -si, -su, -sü 220
-msı, -msi, -msu, -msü 221
-mtırak 222
-rak, -rek 223
-lı (*-li, -lu, -lü*) .... *-lı* (*-li, -lu, -lü*) 224
-layın, -leyin 225
-cılayın, -cileyin 226
-an, -en 227
-kek 228
-kan 229
-ç 230

-ḳa, -ge 231
-cıl, -cil, -cul, -cül, -çıl, -çil, -çul, -çül 232
-dırıḳ, -dirik, -duruḳ, -dürük 233
-man, -men 234
-aç, -eç 235
-şın, -şin 236
-aḳ, -ek 237
-ḳ, -k 238
-z 239
-ı 240
-tı, -ti, -tu, -tü 241
-az, -ez 242
-ay, -ey 243
-l 244
-sul, -sül, -sıl, -sil 245
-sal 246
-ġıl, -gil, -gul, -gül, -ḳıl, -kil, -ḳul, -kül 247
-sa, -se 248
Netice 249

2. İsimden fiil yapma ekleri **250—262**

İsimden fiil yapma ekleri 250
-la-, -le- 251
-al-, -el- 252
-l- 253
-a-, -e- 254
-ı-, -i-, -u-, -ü- 255
-ar-, -er- 256
-da-, -de-, -ta-, -te- 257
-ḳır-, -kir-, -ḳur-, -kür- 258
-ḳ-, -k- 259
-r- 260
-sa-, -se- 261
-msa-, -mse- 262

3. Fiilden isim yapma ekleri **263—316**

Fiilden isim yapma ekleri 263

-maḳ, -mek 264
-ma, -me 265
-ış, -iş, -uş, -üş 266
-m 267
-ḳ, -k 268
-aḳ, -ek 269
-n 270
-ġı, -gi, -ġu, -gü, -ḳı, -ki, -ḳu, -kü 271
-ġa, -ge 272
-ġın, -gin, -ġun, -gün, -ḳın, -kin, -ḳun, -kün 273
-ġan, -gen, -ḳan, -ken 274
-ġıç, -ġiç, -ġuç, -güç 275
-ġaç, -geç, -ḳaç, -keç 276
-ağan, -eğen 277
-ıcı, -ici, -ucu, -ücü 278
-ç 279
-ı, -i, -u, -ü 280
-a, -e 281
-tı, -ti, -tu, -tü 282
-t 283
-l 284
-sı, -si, -su, -sü 285
-anaḳ, -enek 286
-amaḳ, -emek 287
-mıḳ, -mik, -muḳ, -mük 288
-aç, -eç 289
-am, -em 290
-alaḳ, -elek 291
-arı, -eri 292
-amaç, -emeç 293
-maç, -meç 294
-baç, -beç 295
-sal, -sel 296
-man, -men 297
-saḳ, -sek 298
-paḳ, -pek 299
-van, -ven 300
-mur, -mür 301
-caḳ, -cek 302
-ca, -ce 303

-cama, -ceme 304
-maca, -mece 305
Partisip ekleri 306—316
partisip ekleri 306
-an, -en 307
-ar, -er 308
-r 309
-mış, -miş, -muş, -müş 310
-dı, -di, -du, -dü, -tı, -ti, -tu, -tü 311
-dıḳ, -dik, -duḳ, -dük, -tıḳ, -tik, -tuḳ, tük 312
-acaḳ, -ecek 313
-ası, -esi 314
-maz, -mez 315
Netice 316

4. Fiilden fiil yapma ekleri **317—337**

Fiilden fiil yapma ekleri 317
-ma-, -me- 318
-n- 319
-l- 320
-ş- 321
-r- 322
-t- 333
-dır-, -dir-, -dur-, -dür-, -tır-, -tir-, -tür- 324
-dar-, -der- 325
-ar-, -er- 326
-ġur-, -gür- 327
-z- 328
-a-, -e- 329
-ı-, -i-, -u-, -ü- 330
-ḳ-, -k- 331
-p- 332
-y- 333
-sa-, -se- 334
-msa-, -mse- 335
-ası, -esi- 336
-ale-, -ele- 337

Yapım eklerinde dikkat edilecek nokta 338
Netice 339

MÂNÂ VEYA VAZİFE BAKIMINDAN KELİMELER 340—647

Mânâ veya vazife bakımından kelimeler 340 — İsimler 341 — Fiiller 342 — Edatlar 343 — Netice 344

İsimler 345—361

İsmin tarifi ve çeşitleri 345 — Has isimler 346 — Ortak isimler 347

İsim işletme ekleri 349—361

Çokluk eki 349
İyelik ekleri 350
Âitlik eki 351
Hal ekleri 352—360
Hal ekleri ve ismin halleri 352
Genitif eki 353
Akkuzatif ekleri 354
Datif eki 355
Lokatif eki 356
Ablatif eki 357
İnstrumental eki 358
Eşitlik ekleri 359
Yön ekleri 360
Soru eki 361

Sıfatlar 362—373

Sıfatlar ve çeşitleri 362
Vasıflandırma sıfatları 363
Belirtme sıfatları 364—373
Belirtme sıfatları ve çeşitleri 364

İşaret sıfatları 365
Sayı sıfatları 366—371
Sayı sıfatları ve çeşitleri 366
Asıl sayı sıfatları 367
Sıra sayı sıfatları 368
Üleştirme sayı sıfatları 369
Kesir sayı sıfatları 370
Topluluk sayı sıfatları 371
Soru sıfatları 372
Belirsizlik sıfatları 373

Zarflar **374—378**

Zarflar ve çeşitleri 374
Yer zarfları 375
Zaman zarfları 376
Nasıllık-nicelik zarfları 377
Azlık-çokluk zarfları 378

Zamirler **379—433**

Zamirler ve hususiyetleri 379
Şahıs zamirleri 390—408
Şahıs zamirleri 380—388
Şahıs zamirlerinin çekimi 389—397
Şahıs zamirlerinin edatlara bağlanması 398—403
Dönüşlülük zamirleri 404—408
İşaret zamirleri 409—423
İşaret zamirleri 409
İşaret zamirlerinin çekimi 410—417
İşaret zamirlerinin edatlara bağlanması 418—422
şol zamiri 423
Soru zamirleri 424—427
Belirsizlik zamirleri 428—432
Bağlama zamiri 433

Fiiller 434—597

Fiiller 434
Fiil çekimi ve çekimin ifade ettiği şeyler 435
Geçişli fiiller, geçişsiz fiiller 436

Fiil çekimi 437—569

Şahıs ekleri 437—441
Şahıs ekleri 437
Birinci tipteki şahıs ekleri 438
İkinci tipteki şahıs ekleri 439
Üçüncü tipteki şahıs ekleri 440
Netice 441
Şekil ve zaman ekleri 442—500
Şekil ve zaman ekleri 442
Bildirme kipleri, tasarlama kipleri 443
Bildirme kipleri 444
Tasarlama kipleri 445
Dokuz fiil şekli 446
Şekil ve zaman eklerinin menşei 447
Şekil ve zaman eklerinde vurgu 448
Geniş zaman ekleri 449—454
Geniş zaman ekleri ve çekimi 449—452
Geniş zamanın menfisi 453
Geniş zaman eklerinin vurgusu 454
Şimdiki zaman ekleri 455—461
Şimdiki zaman ekleri ve çekimi 455 — 459
Fiil isimleri ile yapılan şimdiki zaman 460
Şimdiki zaman eklerinin devamlılık fonksiyonu 461
Görülen geçmiş zaman eki 462—465
Görülen geçmiş zaman eki ve çekimi 462—465
Öğrenilen geçmiş zaman eki 466—469
Öğrenilen geçmiş zaman eki ve çekimi 466—469
Gelecek zaman ekleri 470—475
Gelecek zaman ekleri ve çekimi 470—475

Emir ekleri 476—486
Emir ekleri ve çekimi 476—486
Şart eki 487—490
Şart eki ve çekimi 487—490
İstek eki 492—495
İstek eki ve çekimi 492—495
Gereklik eki 496—499
Gereklik eki ve çekimi 496—499
Şekil ve zaman ekleri ve isim fiili 500
İsim fiili 501—509
İsim fiili ve çekimi 501
Şimdiki zaman ve bildirme 502—504
Görülen geçmiş zaman 505
Öğrenilen geçmiş zaman 506
Şart 507
İsim fiilinin menfisi 508
İsim fiili ve birleşik çekim 509
Fiillerin birleşik çekimleri 510—567
Fiillerin birleşik çekimleri 510
Hikâye 511—520
Rivayet 521—530
Şart 531—540
Birleşik çekimde dikkati çeken noktalar 541—545
Katmerli birleşik çekim 546—563
Katmerli birleşik çekim 546
Hikâyenin şartı 547—555
Rivayetin şartı 556—562
İsim fiilinin katmerli birleşik çekimi 563
Kuvvetlendirme ve ihtimal 564—567
Soru eki 568—569

Partisipler **570—581**

Partisipler 570
Partisip ekleri 571—581
-an, -en 571
-r; -ar, -er; -ur, -ür 572
-mış, -miş, -muş- -müş 573

-dıḳ, -dik, -duḳ, -dük, -tıḳ, -tik, -tuḳ, -tük 574
-acaḳ, -ecek 575
-maz, -mez 576
-ası, -esi 577
-dı, -di, -du, -dü, -tı, -ti, -tu, -tü 578
-malı, -meli 579
-daçı, -deçi 580
İsim fiilinin partisipi 581

Gerundiumlar **582—597**

Gerundiumlar 582
Gerundium ekleri 583—596
-a, -e 583
-ı, -i, -u, -ü 584
-ıp, -ip, -up, -üp 585
-araḳ, -erek 586
-ınca, -ince, -unca, -ünce 587
-alı, -eli 588
-madan, -meden 589
-ıcaḳ, -icek 590
-ıcağız, -iceğiz 591
-uban, -üben; -ubanı, -übeni; -ubanın, -übenin 592
-ġaç, -geç 593
-ışın, -işin, -uşun, -üşün 594
-ken 595
Gerundium gibi kullanılan partisip şekilleri 596
Partisip ve gerundiumlarda vurgu 597

Edatlar **598—647**

Edatlar ve çeşitleri 598
Ünlem edatları 599—605
Ünlem edatları ve çeşitleri 599
Ünlemler 600
Seslenme edatları 601
Sorma edatları 602
Gösterme edatları 603

Cevap edatları 604
Bağlama edatları 606—631
Bağlama edatları hakkında umumî bilgiler 606
Sıralama edatları 607
Denkleştirme edatları 608
Karşılaştırma edatları 609
Cümle başı edatları 610—621
Cümle başı edatları 610
«fakat» ifadesini taşıyanlar 611
«eğer» ifadesini taşıyanlar 612
«gerçi» ifadesini taşıyanlar 613
«çünkü» ifadesini taşıyanlar 614
«mademki» ifadesi taşıyanlar 615
Netice ve izah ifade edenler 616
Benzerlik ifade eden edatlar 617
Şarta ve dereceye bağlama edatları 618
«aksi halde» ifadesi taşıyanlar 619
hele edatı 620
Netice 621
Sona gelen edatlar 622—631
Sona gelen edatlar 622
dahi 623
da, de 624
ise 625
ki 626
kim 627
bile 628
değil 629
ya 630
Kuvvetlendirme edatları 631
Son çekim edatları 632—647
Son çekim edatları 632
Kullanışlarına göre son çekim edatları 633—636
İsimlerin yalın, zamirlerin genitif veya akkuzatif halleri ile birleşenler 633
Yalın hal ile birleşenler 634
Datif hâli ile birleşenler 635
Ablatif hâli ile birleşenler 636
Fonksiyonlarına göre son çekim edatları 637 — 644

Vasıta ve beraberlik edatları 637
Sebep edatları 638
Benzerlik edatları 639
Başkalık edatları 640
Diğer hal edatları 641
Mikdar edatı 642
Zaman edatları 643
Yer ve yön edatları 644
Son çekim edatı gibi kullanılan isimler 645
Son çekim edatlarına yardımcı tabirler 646
Son çekim edatlarında vurgu 647

Ü Ç Ü N C Ü ——————— B Ö L Ü M

— KELİME GURUPLARI VE CÜMLELER —

Kelime gurupları **648—685**

Kelime gurupları hakkında umumî bilgiler 648
Kelime sırasını tayin eden temel kanun 649
Kelime sırası ve zaman sırası 650
Kelime sırası ve ekler sistemi 651
Kelime gurubunun eki 652
Kelime guruplarının kullanılışı 653
Kelime guruplarının çeşitleri 654—680
Tekrarlar 654
Aynen tekrarlar 655
Eş mânâlı tekrarlar 656
Zıt mânâlı tekrarlar 657
İlâveli tekrarlar 658
Tekrarların yazılması 659
Bağlama gurubu 660
Sıfat tamlaması 661
İyelik gurubu ve isim tamlaması 662
Âitlik gurubu 663
Birleşik isim 664
Birleşik fiil 665—672
Birleşik fiil 665
İsimle birleşik fiil yapan yardımcı fiiller 666
Fiille birleşik fiil yapan yardımcı fiiller 667
İktidarî fiili 668
Birleşik fiilin menfisi 669
Yardımcı fiilden önce gelen unsur 670
Birleşik fiillerin yazılması 671
Birleşik fiilin vurgusu 672
Ünvan gurubu 673

Ünlem gurubu 674
Sayı gurubu 675
Edat gurubu 676
İsnat gurubu 677
Genitif, datif, lokatif, ablatif gurupları 678—681
Genitif gurubu 678
Datif gurubu 679
Lokatif gurubu 680
Ablatif gurubu 681
Fiil gurubu 682
Partisip gurubu 683
Gerundium gurubu 684
Kısaltma gurupları 685
Akkuzatif gurubu 685-1

Cümleler **686—704**

Cümlenin tarifi ve mahiyeti, asgarî şartı 686
Cümle unsurları 687—692
Cümle unsurları 687
Fiil 688
Fail 689
Nesne 690
Yer tamlayıcısı 691
Zarf 692
Cümle dışı unsurlar 693
Fiil cümlesi, isim cümlesi 694
Fiil cümlesi 695
Cümle tahlili 696
İsim cümlesi 697
Fiil fâil uygunluğu 698
Cümle unsurlarını bulma 699
Eski gereklikle yapılan cümleler 700
Birleşik cümle 701—704
Birleşik cümle 701
Şartlı birleşik cümle 702
ki 'li birleşik cümle 703
İç içe birleşik cümle 704

ÖN SÖZ

Bu kitap İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde okutulan Türk dil bilgisi derslerini içine almaktadır. İlk baskısı 1958'de yapılmıştı. İkinci baskısı 1962'de İstanbulda, üçüncü baskısı 1967'de Sofya'da yapılmıştır. Şimdi bu dördüncü baskıda eser yeniden gözden geçirilmiş ve genişletilmiştir.

Bu gramer umumî Türk dilinin grameri değil, Batı Türkçesinin grameridir.

Bu kitapta Batı Türkçesinin grameri verilirken Türkçe oldukça yeni bir gramer şeması içinde incelenmiştir. Bu şemanın dayandığı esasları şu iki nokta etrafında toplayabiliriz : Türkçeyi çok defa olduğu gibi doğu veya batı gramerleri çerçevesi içinde değil, kendi bünyesine göre ele almak; Türkçenin geniş ve dağınık gibi görünen gramer şekillerini bir sisteme bağlamak. Türkçeye kendi bünyesi içinde yanaşmak ve Türkçenin yapısının gerçek sistemini yakalamak şeklinde hülâsa edebileceğimiz bu iki esasa bir yandan umumî gramer mefhumlarının dışına çıkmamak, öte yandan fazla zorlamaya kaçmamak şartiyle mümkün olduğu kadar bağlı kalınmağa çalışılmış, böylece teklif ettiğimiz şema ortaya çıkmıştır.

Yine bu kitapta Batı Türkçesinin her hangi bir devresinin statik, tasvirî bir grameri değil, bütün Batı Türkçesinin tarihî ve mukayeseli grameri verilmiştir. Bunun için her bahiste önce gramer birliklerinin bugünkü şekilleri alınmış, sonra bu şekillerin tarihî inkişaf seyri gösterilmiş, gerektikçe Eski Türkçeye çıkılmış ve diğer Türk şiveleri ile mukayeseler yapılmış, Batı Türkçesinin kendi içindeki daireler karşılaştırılmış, ağızların yazı dilindeki şekillerle ilgileri ve onları aydınlatmada yardımları olan bazı hususiyetleri belirtilmiş, böylece Batı Türkçesi derinliğine ve genişliğine incelenmiştir. Bu arada vurgu üzerinde her bahiste ayrı ayrı durularak Türkçenin bütün vurgu sisteminin aydınlatılmasına da bilhassa itina edilmiştir.

Üniversite seviyesinde okutulan bir gramerin pratik gramer olmayacağı tabiidir. Onun için bu kitapta da gramer şekilleri klişeler, ezberlenecek kalıplar şeklinde verilip geçilmemiş, Türkçenin problemlerine göre ele alınarak çeşitli yönlerden etraflıca incelenmiş, münakaşa süzgecinden geçirilmiştir. Eserin üslûbu gibi, büyük ve göz alıcı başlıklardan, klişe ve cetvel hâlindeki tertiplerden uzak şekli de bundan ileri gelmekte ve ezber yerine muhakemeye dayanan bir dil bilgisi öğretimi hedefini gütmektedir. Bizi Türkçe düşünme sis-

temine götürecek yol da şüphesiz Türkçe şekillerin klişelerinin grameri değil, Türkçenin problemlerine göre hazırlanmış gramerdir.

Bu kitabı yazarken terim meselesi üzerinde önemle ve titizlikle durulmuştur. Bu hususta hareket noktası yine Türkçenin kendi bünyesi olmuştur. Evvelâ terimlerin mümkün olduğu kadar Türkçe olmasına dikkat edilmiştir. Fakat uydurma, yetersiz ve yanlış Türkçe terimlere değil, makul Türkçe terimlere baş vurulmuştur. Yeni ve Türkçe terimler aranırken yabancı terimlerin bir çok defa Türkçeye uymayan aynen tercümeleri yerine Türkçenin yapısına uygun karşılıklar bulunmağa çalışılmıştır.

Bu gramerin esas seviyesi üniversite seviyesidir. Fakat hazırlanırken orta öğretimin ve bütün memleketin büyük gramer ihtiyacı göz önünde tutulmuş, eser bu ihtiyaca cevap verecek bir ana gramer şeklinde kaleme alınmıştır.

Eserin bu dördüncü baskısı, ilk baskısından sonra türkolojide yapılan yeni incelemelere göre tekrar gözden geçirilmiş, ayrıca bazı ilâveler yapılmıştır. Tertibine ise yepyeni bir şekil verilmiş, yeni başlıklarla ve paragraf numaraları ile bahislerin ve fikirlerin okunmasını ve takibini çok kolaylaştıran bir düzene kavuşturulmuştur.

Bu kitabın hazırlanması için uzun mesleki ve ilmî çalışma yılları boyunca bir çok şive ve ağızları ile canlı Türkçeden başka basma ve yazma yüzlerce Türkçe eserden, gramer, lügat, metin, inceleme ve araştırma olarak belli başlı bütün türkoloji kaynaklarından faydalanılmıştır. Başlıca lügatler, Eski Türkçenin ve diğer yeni yazı dilleri devrelerinin başlıca gramerleri ve metinleri, Eski Anadolu Türkçesinin büyük bir kısmı yayınlanmamış yazmalar hâlinde olan başlıca metinleri, Osmanlıca devrinin başlıca divanları, bir çok mensur metinleri, tarihleri ve tezkireleri, Tanzimattan sonraki yeni Türk edebiyatının pek çok eserleri, şive toplamaları ve araştırmaları, dil üzerinde yapılmış olan bütün Türkoloji tezleri bu kitabın kaynakları arasındadır. Aşağı yukarı bütün bir türkoloji bibliyografyası demek olan bu kaynakları sahifelerce, ayrı bir kitap teşkil edecek forma forma cetveller hâlinde eserin sonuna eklemekte hiç bir fayda görülmemiştir.

MUHARREM ERGİN

GİRİŞ

DİL NEDİR

1. Dil, insanlar arasında anlaşmayı sağlayan tabiî bir vasıta, kendisine mahsus kanunları olan ve ancak bu kanunlar çerçevesinde gelişen canlı bir varlık, temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış bir gizli antlaşmalar sistemi, seslerden örülmüş içtimaî bir müessesedir.

Tabiî bir vasıta

Dil insanlar arasında anlaşmayı sağlayan tabiî bir vasıtadır. İnsanlar duygularını, düşüncelerini, fikirlerini, hükümlerini birbirlerine nakletmek, meramlarını birbirlerine anlatmak için dil denilen vasıtaya baş vururlar. Fakat dil insanların kullandığı her hangi bir vasıtaya benzemez. Onun vasıtalığı sadece anlaşmayı temin etmesi bakımındandır. Fertler ve nesiller arasında anlaşma vasıtası olarak iş görür. Fakat bu işi görürken daima müstakil bir hüviyete sahiptir. İnsanlar ona istedikleri gibi hükmedemezler. Onu olduğu gibi kabul etmeğe, onu bir vasıta olarak kullanırken onun hususiyetlerine dikkat etmeğe, onun tabiatine uymağa mecburdurlar. Çünkü dil sun'î bir vasıta, maddî bir vasıta, bir âlet değildir. O tabiî bir vasıtadır. Vasıta vazifesi görür, fakat tabiî bir varlığı vardır. Dil bu bakımdan canlı bir vasıtaya benzer. Meselâ at da bir vasıtadır, otomobil de bir vasıtadır. Fakat insan otomobile istediği şekilde hükmedebilir, at karşısında ise ancak onun tabiatine uygun hareket etmek zorundadır. Otomobile istediği şekli verir, onun biçimini istediği şekle sokar, onu istediği gibi kullanır, isterse uçuruma sevkedebilir. Fakat atın biçimini değiştiremez, onu istediği gibi kullanamaz, istediği yere sevkedemez. Başını kesseniz ata korktuğu yerde bir adım attıramazsınız. İşte dilin vasıtalığı böyle bir vasıtalıktır, atın vasıtalığı gibidir. Anlaşmayı sağlamak bakımından bir vasıta gibi iş görür, fakat tabiî bir varlığa sahiptir.

Canlı bir varlık

Tabiî bir varlık olan dilin kendisine mahsus bir takım kanunları vardır. Bunlar dil kaideleridir. Dil kaideleri dilin yapısına hâkim olan, dilin bünyesinden ve temayüllerinden doğmuş bulunan bir takım prensiplerdir. Bunlar dille birlikte mevcut olup onun yapısının hususiyetlerini ifade ederler, temayüllerinin istikametlerini gösterirler. Dil canlı bir varlıktır. Zaman zaman bir takım değişiklikler, kendi bünyesinden doğan çeşitli sebeplerle bazı gelişmeler gösterir. Bu değişiklikler ve gelişmeler ona, uzun tarihi boyunca, daima serpilen ve zaman içinde akıp gelen bir manzara verirler. Bu yüzden dilin tarihinde bir takım merhaleler, bir takım gelişme safhaları göze çarpar. Fakat bütün bu değişiklikler ve gelişmeler dil kaideleri çerçevesinde cereyan ederler. Dile yeni kelimeler kazandırmak için dışarıdan yapılacak müdahelelerin de daima bu kaideler çerçevesinde olması gerekir. Kendi kanunlarına aykırı zorlamaları dil hiç bir zaman benimsemez. Canlı bir varlık olarak yapısı, fertlerin ve cemiyetlerin istedikleri şekilde karışmalarına müsait değildir. Onun fertlere ve cemiyetlere tâbi olmayan bir nizamı vardır. Bu nizamı meydana getiren şey kendi kanunları, kendi kaideleridir. Bu kaideler dışına çıkacak bir müdahele dile hiç bir şey kazandırmaz. Dil ancak kendi bünyesine uygun normal bir müdaheleyi kabul eder. Normal bir müdahele ise sadece dilin tabiî gelişme yolunu açık tutmaktır. Yani dışarıdan dile, ancak, dilin tabiî gelişmesini önleyen bir durum varsa, müdahele edilmelidir. Zira bazan bünyesini saran yabancı unsurlar, zararlı otlar gibi, dilin tabiî gelişmesine engel olurlar. Böyle durumlarda dilin tabiî gelişme yolunu açık tutmak için yabancı unsurları temizlemek üzere dile dışarıdan yardım etmek mümkündür ve lâzımdır. Böyle bir yardım ise ancak dile kendi kaideleri içinde kalarak yanaşmak şartı ile faydalı olabilir. Çünkü dil kendi kanunları, kendi kaideleri içinde gelişen canlı bir varlıktır.

Gizli antlaşmalar sistemi

Dil bir gizli antlaşmalar sistemidir. Canlı ve cansız varlıkları, mefhumları, hareketleri karşılayan kelimeler üzerinde, kelimelerin birbirleri ile münasebetleri ve fikirleri anlatmak için yapılan kelime sırası üzerinde bir cemiyetin, bir kavmin, bir milletin bütün fertleri gizli anlaşmalar, gizli sözleşmeler yapmış durumdadırlar. Bu suretle bir cemiyetin bütün fertleri bir varlığı hep ayni kelime ile karşılarlar. Meselâ bütün Türkler bildiğimiz sert cisme *taş*, suya *su*, ışığa *ışık* demek için âdeta sözleşmişlerdir. Bu sözleşmeyi, bu gizli anlaşmayı her cemiyet, her kavim ayrı bir şekilde yapmış, böylece

her kavmin ayrı bir dili olmuştur. Ayni bir varlığa Türkler *taş*, farslar *seng*, araplar *hacer* demişlerdir. Ayni duygu ve düşünceleri anlatmak için kelimelerin münasebeti ve sıralanışı da bu kavimlerde başka başkadır. Çünkü her kavmin ayrı bir gizli antlaşmalar sistemi vardır. Bir kavmin bütün fertleri arasında mevcut olan bu gizli anlaşma ve sözleşmelerin temeli bilinmeyen zamanlarda atılmıştır. Dil insanla birlikte var ola geldiğine göre bu gizli anlaşmaların kökleri ilk insanlara kadar gider. Yalnız, bu gizli anlaşmaların doğuşu ve mahiyeti bilinmemektedir. Varlıkların ve hareketlerin sözlerle karşılanışı gibi bu karşılayışın ayrı kavimlere göre farklı oluşunun da sebepleri ve mahiyeti meçhulümüzdür. Bu hususta mevcut kanaat dillerin doğuşunda tabiattaki sesleri taklidin mühim bir yeri olduğu merkezindedir. Bugün her dilde ses taklidinden doğdukları açık olan bazı kelimeler de mevcuttur. Fakat böyle bir kaç istisna dışında büyük kelime kütlelerinin her hangi bir ses taklidi izi taşımadıkları da muhakkaktır.

İçtimaî ve millî müessese

Dil içtimaî bir müessesesedir. Fertlerin üstünde, bütün bir cemiyetin malı olan ve bütün bir cemiyeti içine alan kuvvetli bir müessesesedir. Cemiyetlerin en büyük dayanağı dildir. Bir cemiyeti ayakta tutan, bir cemiyetin varlığını sağlayan, devam ettiren, bir cemiyette sarsılmaz bir birlik yaratan müessese olarak dilin oynadığı rol çok büyüktür. Bu bakımdan dil milleti teşkil eden unsurların başında gelir. Bir milleti, bir kavmi bazan tek başına ayakta tutar, millî benliği muhafaza ederek, onu yok olmaktan, eriyip başkalaşmaktan kurtarır. Demek ki dil bir milletin en büyük millî müessesesidir. Bu içtimaî ve millî müessesenin malzemesi ise seslerdir, yapısı seslerden örülmüştür. Sesler yan yana gelerek kelimeleri ve kelime dizilerini meydana getirirler. O halde dil seslerden yapılmış bir bina, seslerden kurulmuş bir yapı, büyük bir sesler sistemi, seslerden örülmüş içtimaî bir müessesedir.

YER YÜZÜNDEKİ DİLLER

2. Her kavmin ayrı bir gizli antlaşmalar sistemi olduğuna göre yer yüzündeki kavimler kadar da dil var demektir. Her kavmin dili kendi kavim ismi ile ilgili bir kelime ile adlandırılır. Bizim dilimizde dil isimleri yapmak için kavim simlerinin sonuna *-ca, -ce, -ça, -çe* ekleri getirilir : Türkçe, İngi-

lizce, Arapça gibi. Yer yüzündeki diller bugün birbirlerinden ayrı ve müstakil bir durumda bulunmakla beraber aralarında gurup gurup bir takım yakınlıklar vardır. Diller arasında mevcut olan bu yakınlıklar bazan ancak dilcilerin anlayabileceği şekilde kapalı, bazan da dilci olmayanların bile görebileceği derecede açıktır.

Yer yüzündeki diller arasında mevcut bulunan yakınlık ve benzerlikler iki nokta etrafında toplanır : 1. menşe, 2. yapı.

Dil âileleri

3. M e n ş e bakımından birbirlerine yakın olan diller ayni kaynaktan çıkmış bulunan akraba dillerdir. Bu diller bir dil âilesi teşkil ederler. Dünya dilleri bu şekilde muhtelif dil âilelerine ayrılırlar. Bir dil âilesi bir ana dilden gelişme yolu ile ayrılmış bulunan dillerin teşkil ettiği topluluktur. Gerçi bir âiledeki dillerin menşei olarak kabul edilen ve ana dil sayılan bir dile âit metinlerin mevcudiyeti pek enderdir. Fakat diller arasındaki benzerlikler, eskiden böyle bir dilin mevcut bulunmuş olduğunu göstermekte; bir âile teşkil eden ve bugün çok defa pek büyük farklarla birbirinden uzaklaşmış bulunan dillerin, aslında, bilinmeyen bir zamanda ve bilinmeyen bir sahada, binlerce sene evvel ve henüz tesbit edilemeyen bir arazide konuşulmuş bulunan bir ana dilden çıkmış oldukları anlaşılmaktadır. Bir ana dilin, metinleri olmadığı halde, bir çok hususiyetlerini kendisinden türemiş bulunan âiledeki dilleri mukayese etmek suretiyle tesbit bile mümkündür.

Yer yüzündeki başlıca dil âileleri şunlardır :

Hint - Avrupa dilleri âilesi :

Bu dil âilesinin içine Macarca, Fince ve diğer bazı küçük memleketlerde konuşulan diller dışında kalan bütün Avrupa dilleri ile Asya dillerinden Farsça ve Hindistanda mevcut bir çok diller girer. Yani, adından da anlaşılacağı gibi, Hind - Avrupa dil âilesi biri Avrupada, diğeri Asyada olmak üzere iki büyük kola ayrılır.

Avrupa kolunun içinde Germen dilleri, Roman dilleri, İslâv dilleri olmak üzere üç büyük kol vardır.

Germen dilleri koluna Almanca, Felemenkçe, İngilizce ve İskandinav dilleri girer.

Roman dilleri kolunun ana dili Lâtincedir. Bugün yaşayan başlıca dilleri ise Fransızca, İspanyolca, Portekizce, İtalyanca ve Rumencedir.

İslâv dilleri kolunu ise Rusça, Bulgarca, Sırpça, Lehçe gibi diller teşkil eder.

Bunlardan başka Yunanca, Arnavutça, Keltçe, Litvanca da Hint - Avrupa âilesinin Avrupa dillerindendir.

Yine tarihî bir dil olan Hititçe de Hint - Avrupa âilesinin Avrupa koluna girer.

Hint - Avrupa dil âilesinin Asya kolunda ise başlıca Hint - İran dilleri vardır. Bunlar tarihî Sanskritçe ile bugünkü başlıca Hint dilleri ve tarihî Avestçe ile eski, orta ve yeni Farsçadır.

Yaşayan dillerden Ermenice de bu kola dahildir.

Sâmi dilleri âilesi :

Bu âileye Akadca, İbranice, Arapça gibi diller dahildir.

Bantu dilleri âilesi :

Afrikadaki en büyük dil âilesi olan bu âileyi orta ve güney Afrikada konuşulan Bantu dilleri teşkil eder.

Çin - Tibet dilleri âilesi :

Asyanın bu büyük dil âilesine Çin ve Tibet dilleri girer.

Dil gurupları

4. Yapı bakımından ise yer yüzündeki diller üç guruba ayrılır :
   1. Tek heceli diller
   2. Eklemeli (iltisaklı) diller
   3. Çekimli (tasrifli) diller

Tek heceli diller

Tek heceli dillerde her kelime tek hecelidir. Kelimelerin çekimli halleri yoktur. Cümle bir çekimsiz ve tek heceli kelimeler sırasından ibarettir. Cümlenin ifâde ettiği mâna umumiyetle kelime sırasından anlaşılır. Kelimelerin diğer dillerde çekimle veya ekle ifâde edilen halleri ya hiç ifâde edilmez veya ayrı bir kelime ile ifâde edilir. Tek heceli oldukları için şeklen birbirine çok benzeyen kelimeleri ayırt etmek üzere çok zengin bir vurgu sistemi vardır. Bir çok mefhumları karşılamak için de kelime kombinezonları kullanılır. Çin - Tibet dilleri bu guruba girerler.

Eklemeli diller

Eklemeli dillerde ise tek veya çok heceli kelime kökleri ile ekler vardır. Kelimelerden yeni kelimeler veya kelimelerin geçici halleri yapılırken köklere ekler eklenir. Bu ekleme sırasında kökler değişmez, köklerle ekler açık şekilde ayırt edilebilir. Bu diller ön ekli veya son ekli olabilirler. Yani ekler bazan başa, bazan sona getirilir. Türkçe, Macarca gibi diller eklemeli dillerdendir. Türkçe son ekli eklemeli bir dildir.

Çekimli diller

Çekimli dillerde de tek ve çok heceli kökler ve bir takım ekler vardır. Fakat yeni kelime yaparken ve çekim sırasında çok defa, köklerde bir değişiklik olur. Yani bazan az sayıdaki ekler kullanılmakla beraber, umumiyetle gramer ifâdeleri kökün bir içten kırılma ile aldığı değişik şekillerle karşılanır. Bazı dillerde bu değişiklik çok defa kökü tanınmaz bir hale getirir, yeni kelimede veya kelime hâlinde kökü hatırlatacak hiç bir iz, hiç bir ses kalmaz. Hint - Avrupa dilleri böyledir. Bazı dillerde ise kelime kökü ile yeni kelime veya kelime hâli arasında daima açık bir bağ, ilgiyi gösteren belirli bir iz vardır. Kelime kökündeki asıl sesler yeni kelimede veya kelime hâlinde hep ayni kalırlar, değişmezler. Sâmi dilleri, meselâ Arapça bu guruba girer.

TÜRKÇENİN DÜNYA DİLLERİ ARASINDAKİ YERİ

5. Yer yüzündeki diller arasında Türkçenin içine girdiği gurup *Ural - Altay dilleri* gurubudur. Ural - Altay dilleri yukarıda gördüğümüz diğer âileler gibi sağlam bir âile teşkil etmezler. Meselâ Hint - Avrupa dilleri arasındaki yakınlık bu dillerde yoktur. Ural - Altay dilleri arasındaki yakınlık bir menşe birliğinden çok bir yapı birliği şeklindedir. Onun için bu dillere şimdilik bir dil âilesi değil, bir dil gurubu olarak bakmak lâzımdır. Bir âile olmak, yani, bir menşeden çıkmış bulunmak Ural - Altay dilleri için kuvvetli bir ihtimal olmakla beraber henüz kesinleşmiş değildir. Buna karşılık yapı bakımından bu diller arasında bir benzerlik vardır. Zira Ural - Altay dilleri eklemeli dillerdir. Ayrıca, birbirinden farklı olmakla beraber, hepsinde derece derece ve umumî sistemi birbirine benzeyen bir vokal uyumu vardır. Bunlardan başka Hint - Avrupa dillerinin tesirinde kalanlar hariç olmak üzere, bu dillerde kelime sırası da aşağı yukarı aynidir.

İşte başlıca hususiyetleri bu şekilde olan Ural - Altay dilleri, adından da anlaşılacağı gibi, Ural ve Altay olmak üzere iki kola ayrılırlar.

Ural kolu da yine Fin - Ugur ve Samoyed olmak üzere ikiye ayrılır.

Fin - Ugur kolunda ise muhtelif dalları ile Fince, Macarcayı da içine alan Uğurca ve Permce vardır.

Samoyed koluna ise çeşitli kolları ile Samoyedce girer.

Ural - Altay dillerinin Altay kolunda ise şu diller vardır : Mançuca, Moğolca, Türkçe.

Demek ki Türkçe Ural - Altay dillerinin Altay koluna bağlı bir dildir. Bu diller içinde Türkçeye en yakın olanı ise Moğolcadır.

KONUŞMA DİLİ, YAZI DİLİ

6. Bir dilin iki cephesi vardır. Biri insanların karşı karşıya sesli olarak görüşürken, yani konuştukları zaman kullandıkları konuşma dili; diğeri yazıda kullanılan, yani insanların söylemek istediklerini yazı ile anlatırken kullandıkları yazı dilidir.

Konuşma dili — lehçe, şive, ağız

Konuşma dili evde, sokakta, her günkü hayatta kullanılan tabiî dildir. Konuşma dili içtimaî muhitlere bağlı olarak bir dil sahası içinde farklı şekiller gösterir. Bu farklar esas itibariyle kelimeleri söyleyiş ile bazı ses ve şekil ayrılıkları etrafında toplanır. Bir dil sahası içinde bir kavmin muhtelif kabileleri, bir ülke içinde muhtelif bölge ve şehirler ayrı konuşma dillerine sahip olabilirler. Bu şekilde bir dilin muhtelif lehçeleri, şiveleri ve ağızları bulunur. Bunlardan *lehçe* bir dilin bilinen ve takip edilebilen tarihinden önce, karanlık bir devrinde kendisinden ayrılmış olup çok büyük ayrılıklar gösteren kollarına denir. *Şive* bir dilin, bilinen tarihî seyri içinde ayrılmış olup bazı ses ve şekil ayrılıkları gösteren kolları, bir kavmin ayrı kabilelerinin birbirinden farklı konuşmalarıdır. *Ağız* ise bir şive içinde mevcut olan ve söyleyiş farklarına dayanan küçük kollara, bir memleketin çeşitli bölge ve şehirlerinin kelimeleri söyleyiş bakımından birbirinden ayrı olan konuşmalarına verdiğimiz addır. *Ağız*'larda ses (söyleyiş), *şive*'lerde ses ve şekil, *lehçe*'lerde ise ses ve şekilden başka kelime ayrılıkları, kelime sahasına inen ayrılıklar bulunur. Meselâ Türkçeden bilinmeyen zamanda ayrılmış olan Çuvaşça ve Yakutça Türkçenin lehçeleri; Kırgızca, Kazakça, Özbekçe, Azeri ve Osmanlı Türkçesi v. b. Türkçenin şiveleri; Karadeniz, Konya, İstanbul Türkçeleri v. b. Türkiye Türkçesinin ağızlarıdır.

Yazı dili

Yazı dili eserlerde, kitaplarda, tek kelime ile, yazıda kullanılan dildir. Yazı dili bir medeniyet dilidir. Tarih boyunca ancak medeniyeti, kültürü, edebiyatı olan kavimlerin yazı dilleri olmuştur. Yazı dili bir kavmin kültür dili, edebiyat dili olduğu için ona edebî dil de denir. Bir dil sahası içinde veya bir memlekette, şive ve ağızlar çeşitli olduğu halde, bir tek yazı dili bulunur. Bu bakımdan yazı dilinin hudutları konuşma dillerininkinden çok geniş olup ayrı konuşma bölgeleri bulunan bütün bir ülkeyi içine alır. Her bölgenin tabiî dili konuşma dilidir. Fakat o dil yalnız kendi bölgesinde geçer ve yazıda kullanılmaz. Yazıda bütün bölgeler tabiî konuşma dillerinden başka, müşterek bir dil kullanırlar. Meselâ *geliyorum* kelimesi Karadeniz ve Konya ağızlarında başka başka söylenir, fakat bir Trabzonlu da, bir Konyalı da bu kelimeyi *geliyorum* şeklinde yazar. Yani, umumiyetle hiç bir bölgede konuşulduğu gibi yazılmaz, yazıldığı gibi konuşulmaz. Bu sebeple yazı dili sun'î bir dildir. Fakat bu sun'îlik onun tabiî konuşma dilinden ayrı olmasındandır. Yoksa yazı dili uydurma bir dil değildir, aslında yine bir konuşma

diline dayanır. Her yazı dili bir konuşma dilinden doğmuştur. Bir dil sahası içindeki muhtelif konuşmalardan bir tanesi, çeşitli sebeplerle yazı dili hâline gelir. Bu bakımdan yazı dili bir memleketin diğer bütün konuşma bölgeleri için sun'î olduğu halde, bir konuşma bölgesi için bir dereceye kadar tabiî bir dildir. Bir dereceye kadar diyoruz, çünkü yazı dili, dayandığı konuşma diline bile yüzde yüz uymaz. Onun içine, bağlı olduğu konuşma dilinin dışındaki diğer konuşma dillerinden de bazı unsurlar girebilir. Bu suretle yazı dili, yalnız bir konuşma ile kalmayıp, bütün bir dil sahasının çeşitli kaynakları ile beslenir. Hattâ bazan yabancı dillerin çeşitli unsurlarının istilâsına uğrayarak büsbütün sun'î bir dil hâline bile gelebilir. Sonra, yazı dili konuşma diline göre daha muhafazakârdır. Bağlı olduğu konuşma dilindeki değişme ve gelişmeler hemen yazı diline aksetmez. İşte bütün bunlardan dolayıdır ki yazı dili bağlı olduğu konuşma diline bile hiç bir zaman yüzde yüz uymaz. Aralarında daima bir ayrılık, bir farklılık vardır. Yalnız bu ayrılığın derecesi dillere göre değişir. Bazı dillerde aradaki açıklık çok bazılarında azdır. Türkçemizde bu fark bugün en aşağı bir durumdadır. Gerçekten bugün, yazı dilimizle onun bağlı olduğu İstanbul Türkçesi arasındaki ayrılık yok denecek bir derecededir. Bu yüzden İstanbul Türkçesi yazı dili vasıtasiyle yurdun diğer konuşma bölgelerine de bir konuşma dili olarak yerleşmekte, bilhassa okumuşlar çevresini içine almak üzere, bütün Türkiye çapında bir konuşma dili hâline gelmektedir.

Yazı dili ile konuşma dili arasında bir ayrılık daha vardır ki, esas yapı bakımından birbirlerine ne kadar yakın olurlarsa olsunlar, bu ayrılık onları her dilde ve her zaman birbirinden çok farklı durumda bulundurur. Bu ayrılık onların kullanış bakımından gösterdiği ayrılıktır. Yukarıda konuşma dilinin tabiî, yazı dilinin ise sun'î olduğunu söylemiştik. Kullanış bakımından da, görünüşte konuşma dili tabiî, yazı dili sun'îdir. Konuşma dili günlük hayatta kullanılan canlı dildir. Söyleniş hâlinde vazife görür, seslidir. Anlatmak istenilen şeyi ifade için çeşitli vurgulardan ve ses tonundan geniş ölçüde istifade edilir. Ayrıca yüz yüze veya karşılıklı olduğu için konuşmada yüz ve vücut hareketlerinden, el ve baş işaretlerinden her an faydalanmak imkânları mevcuttur. Yine karşılıklı olması dolayısiyle, söylenmek istenilen anlaşılmadığı takdirde ona dönmek, onu açıklamak daima mümkün olduğu için, söylenecek sözlerin bir kısmı dinleyenin anlayışına bırakılır. Sonra, konuşmada ayrıca düşünmeğe vakit yoktur. Onun için eni boyu fazla ölçülmez, söylenenlerin sağına soluna fazla dikkat edilmez. İşte bütün bunlardan dolayı konuşma dili gelişigüzel dildir. Onda dilin ölçülerine yüzde yüz uyulmaz, dil kaidelerine, kelime sırasına dikkat edilmez. Dilin kaideleri, icapları, kelime sırası konuşma dilinde konuşanların kafalarının içindedir, dille-

rinde değildir. Gelişigüzel söylenenleri kafalarına yerleşmiş bulunan dil süzgecinden geçirerek, dil mantığına vurarak tam ve muntazam ifâdeler hâlinde anlarlar, benimserler. Yani, konuşma dili günlük dil olduğu için, sesli ve canlı olduğu için, kısacası, olduğu gibi olduğu için tabiîdir. Fakat bu tabiîlik görünüştedir. Dilin yapısına uygunluk, dil kaidelerine bağlılık, kelime sırasına dikkat bakımından konuşma dili tabiî dil değildir. Dilin tabiî kanunlarının tam hakkını vermez.

Yazı dilinde ise dilin ifâde vasıtası sadece yazıdır. Ortada sesli dil yoktur, seslenmeğe hazır bir dil vardır. Sonra, tek taraflıdır, onda yüz yüzelik değil, bir gıyabîlik vardır. Bu sebeplerle anlatmak istenilenlerin tam olarak anlaşılması için yazı dili hususî bir dikkat ister. Dilin bütün icaplarını göz önünde bulundurmak, dil kaidelerine bağlı kalmak, kelimeleri, cümle unsurlarını karışıklığa meydan vermeyecek şekilde yerli yerine koymak gerekir. Bunun için de düşünmek lâzımdır. Düşünce gelişigüzel olmadığı, dilin mantığına uygun bir sıra içinde aktığı için düşüncelere uygun bir şekil ve sıra içinde ortaya çıkan yazı dili de dilin yapısına tam bir bağlılık gösterir. Demek ki bir dilin tam bir ifâde kabiliyetine sahip olan cephesi yazı dilidir. Dil kaidelerine uygunluk onu ifâde bakımından tam mânâsiyle efrâdını câmi ağyârını mâni hâle getirir. Yazı dili olduğu gibi, geldiği gibi olmadığı için, düşünülerek ve muayyen esaslara dikkat edilerek kullanıldığı için görünüşte sun'îdir. Fakat görülüyor ki aslında onun bu sun'îlikten doğan gerçek bir tabiîliği vardır. Dilin tabiî yapısına uygun, o tabiî yapıyı en iyi ortaya koyan dil olarak aslında konuşma dilinden daha sağlam ve daha tabiî bir yapıya sahiptir.

Konuşma dili canlı bir dil olarak nesillere, fertlere bağlıdır. Gelişme seyri içinde çeşitli safhaları nesillerle beraber ortadan kalkar. Ancak yaşayan şekli tesbit edilebilir. Onun için dillerin, uzun tarihleri boyunca, şivelerini takip imkânı yoktur. Bu hususta ancak şiveler üzerine yazılmış eserlerden bilgi edinilebilir ki bunlar da son derece mahduttur. Konuşma dillerinin takibi ancak son devirde, şiveleri tesbit eden metinler ve ses makineleri sayesinde mümkün olmaktadır.

Buna karşılık yazı dili yazılı olduğu için dillerin tarihî gelişmesi yazı dilinden takip edilebilmektedir. Onun için bir dilin geçmişinden bahsetmek, tarih içindeki gelişmesine bakmak demek, yazı dilinin tarihî gelişmesine bakmak demektir. Yazı dili de dilin en gerçek aynası olduğu için onda bir dilin asırlar içinde akıp gelen yapısını görmek mümkündür. Türkçeyi de uzun tarihi boyunca bu şekilde yazı dili olarak takip etmekteyiz. Tarihî şiveler hakkında ise elimizde sadece K â ş g a r l ı M a h m u d 'un 11. asırda temas imkânını bulduğu şiveler için verdiği bilgiler vardır.

TÜRK YAZI DİLİNİN TARİHÎ GELİŞMESİ

Eski Türkçe

7. Türk yazı dilinin ele geçen ilk örnekleri Orhun âbidelerinin metinleridir. Fakat bu metinler şüphesiz Türk yazı dilinin ilk örnekleri değildir. Çünkü Orhun âbidelerindeki dil yeni teşekkül etmiş bir yazı dili olarak değil, çok işlenmiş bir yazı dili olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bakımdan, Türk yazı dilinin başlangıcını ele geçen bu ilk metinlerden çok daha öncelere çıkarmak gerekir. Türk yazı dilinin sekizinci asırdan sonraki gelişmesi ile mukayese edilerek bir tahmin yürütülürse, Orhun âbidelerindeki yazı dilinde hiç değilse bir kaç asırlık bir gelişme mevcut olduğuna kolaylıkla hükmolunabilir. Buna göre Türk yazı dilinin başlangıcını Milâdın ilk asırlarına, hiç olmazsa Orhun âbidelerinden bir kaç asır önceye çıkarmak doğru olur. Fakat Orhun kitabelerinden daha eski bir metin ele geçmediği için bu yazı dilini ancak sekizinci asırdan itibaren takip edebilmekteyiz.

İşte nazarî olarak Milâdın ilk asırlarında başladığını kabul ettiğimiz ve ilk ele geçen metinleri sekizinci asra ait olan bu yazı dili 12-13. asra kadar devam etmiş olup, bu devre Türk yazı dilinin ilk devresini teşkil etmektedir. Bu ilk yazı dili devresi aynı zamanda müşterek bir yazı dili devresidir. Yani bu yazı dili bütün Türklüğün tek yazı dili olarak kullanılmış, Orta Asyada geniş bir sahayı kaplayan Türklük âlemi asırlar boyunca hep ayni dille okuyup yazmıştır. O devirden kalma eserlerde görülen ufak tefek farklar ise saha ve zaman farklarından ileri gelen normal ayrılıklar olup tek bir yazı dilinin hudutlarını aşacak mahiyette değildir. K â ş g a r l ı 'nın en çok beğendiği ve şivelerle karşılaştırırken "Türkçe" diye adlandırdığı, Hakaniye Türkçesi, yahut başka eserlerde Kâşgar dili, Kâşgar Türkçesi adı ile anılan dil hep bu ilk Türk yazı dilidir. Bu yazı dili devresinden gelen eserlerin büyük bir kısmı Uygur yazısı ile yazılmış olduğu için bu devreye Uygur devresi, bu yazı diline Uygurca da denilebilir. Fakat Türkoloji öğretiminde Türkçenin bu ilk devresi için bugün en uygun isim olarak "Eski Türkçe" tâbirini kullanmaktayız. Türkçenin ondan sonraki çeşitli gelişmelerinin kaynağı hep bu devreye çıkmakta, bugün geniş sahalarda ayrı kollara ayrılmış bulunan Türkçenin bütün şekillerinin menşei bu devrede bulunmakta, kısacası, Türkçenin bütün yapısı bu devre ile izah edilebilmektedir. Demek ki bu devre Türkçenin ana Türkçe devresi, ilk devresi, eski devresidir. Onun için bu devreyi "Eski Türkçe" diye adlandırmak çok yerindedir. Bu kitapta biz de bu ismi kullanacağız.

O halde Türk yazı dilinin ilk devresi *Eski Türkçe*'dir. Eski Türkçeden daha önceki devir ise Türkçenin karanlık devridir. O devir artık Eski Türkçenin Çuvaşça ve Yakutça ile, bunların da daha ileride Moğolca ile birleştikleri devirdir.

Türkçe tarih boyunca iki gramer yapısına sahip olmuştur. Eski Türkçe devresi Türkçenin eski gramer yapısını temsil eder. Ondan sonraki devreler Türkçenin yeni gramer yapısına sahip olan devrelerdir.

Kuzey-doğu Türkçesi, Batı Türkçesi

8. Eski Türkçeden sonraki devre gelince, bu devirde Türkçe karşımıza birden fazla yazı dili ile çıkmaktadır. Eski Türkçenin sonlarında Orta Asyadaki Türklük âleminin parçalanarak büyük kütleler hâlinde Hazer Denizinin güney ve kuzeyinden kuzeye ve batıya yayılması, yeni kültür merkezlerinin meydana gelmesi, İslâm kültürünün Türkler arasına gittikçe kuvvetli bir şekilde yerleşmesi, yeni mefhumlarla birlikte yeni bir yazının kabulü gibi çeşitli dış sebeplerle beraber Türkçenin içinde bir müddetten beri kendisini hissettiren tabiî gelişmeler neticesinde ortaya çıkan büyük değişiklikler yazı dili birliğini parçalayarak Eski Türkçenin ömrünü tamamlamış ve ayrılan Türklük kollarının yeni kültür merkezleri etrafında kendi şivelerine dayanan yazı dilleri meydana getirmeleri birden fazla yeni yazı dilinin doğmasına ve gelişmeğe başlamasına sebep olmuştur. Böylece 12-13. asırdan sonra biri *Kuzey-doğu Türkçesi*, diğeri *Batı Türkçesi* olmak üzere iki Türk yazı dili meydana geldiğini görmekteyiz.

Kuzey Türkçesi, Doğu Türkçesi

9. Bunlardan *Kuzey-doğu Türkçesi* önce 13 ve 14. asırlarda, bir müddet, Eski Türkçenin tabiî ve yeni bir devamı olarak eski ve yeni arasında köprü vazifesi gören bir geçiş devresi hâlinde devam etmiş, sonra 15. asırdan itibaren *Kuzey Türkçesi* ve *Doğu Türkçesi* olarak iki yeni yazı diline ayrılmıştır. Son zamanlara kadar devam eden bu yazı dillerinden Kuzey Türkçesi, Kıpçak Türkçesidir. Doğu Türkçesi ise Çağatayca gibi yanlış bir isimle anılan ve T i m u r devrinde başlayarak 15 ve 16. asırlarda kuvvetli bir edebiyat meydana getirmek suretiyle en parlak çağını yaşadıktan sonra son zamanda yerini modern Özbekçeye bırakan yazı dilidir.

Batı Türkçesi

10. *Batı Türkçesi*'ne gelince, bu yazı dili 12. asrın ikinci yarısı ile 13. asrın ilk yarısında teşekküle başladığı anlaşılan, 13. asrın ikinci yarısından itibaren de metinlerini günümüze kadar aralıksız bir şekilde takip ettiğimiz yazı dilidir. Selçuklulardan başlayarak bugüne kadar gelen ve devam etmekte olan bu yazı dili, Türklüğün en büyük ve en verimli yazı dili durumundadır. Batı Türkçesinin esasını Oğuz şivesi teşkil eder. Onun için bu yazı diline Oğuz Türkçesi de denilebilir. Oğuz şivesi Hazer Denizinden Balkanlara kadar uzanan sahaya yayılmış bulunan Türkçedir. Bu saha ise batı Türklerinin yaşadığı sahadır. Onun için Oğuz yazı diline, Oğuz Türkçesine umumî olarak Batı Türkçesi adını vermekteyiz. Türkolojide Batı Türkçesi için bazan Cenup Türkçesi veya Cenup Şivesi adı da kullanılmaktadır. Fakat bu Şimal Türkçesine göre verilen bir addır ve şüphesiz Batı Türkçesi kadar uygun değildir.

Azeri Türkçesi, Osmanlı Türkçesi

11. Batı Türkçesinin içinde saha bakımından zamanla iki daire meydana gelmiştir. Bunlardan biri Azeri ve Doğu Anadolu sahasını içine alan doğu Oğuzcası, diğeri Osmanlı sahasını içine alan batı Oğuzcasıdır. Doğu ve batı Oğuzcaları arasında ilk asırlarda çok küçük saha farkları dışında bir ayrılık mevcut olmamış, bu saha farkları yavaş yavaş genişleyerek ancak 17. asırdan sonra doğu ve batı Oğuzca dairelerini meydana getirmiştir. Bununla beraber arada yine iki yazı dili olacak kadar fark mevcut değildir ve her ikisi de ayni şiveye, yani Oğuz şivesine dayandıkları için Azeri ve Osmanlı Türkçeleri ancak tek bir yazı dilinin kardeş iki dairesi sayılabilirler. Esasen doğu ve batı Oğuzcası arasındaki farklar daha çok şivede yani konuşma dilinde kalmış, devamlı olarak Osmanlı kültür ve edebiyatının tesiri altında kalan Azeri sahasında yazı dili, Osmanlı Türkçesinden konuşma dilindeki ile mukayese edilemeyecek kadar az bir ayrılık göstermiştir.

Azeri ve Osmanlı Türkçeleri arasında, daha çok şivede kalan bu ayrılığın sebeplerini doğu Oğuzcasına Oğuz dışı Türk şivelerinin, bilhassa zaman zaman kuzeyden gelen Kıpçak unsurlarının yaptığı tesir ile İlhanlılardan kalan bazı Moğol izlerinde aramak lâzımdır. Bunlardan birincisi doğu Oğuzcasını batı Oğuzcasından bazı şekiller bakımından biraz farklı yapmış, ikincisi ise Azeri Türkçesinde bazı Moğol asıllı kelimeler bırakmıştır. Bilhassa konuşma dili bakımından birbirinden farklı olan Azeri ve Osmanlı Türk-

çesi arasındaki başlıca ayrılıklar, kelime başındaki *b - m*, kelime içindeki *k - ğ, h*, ilk hecedeki *e - i*, kelime başındaki *t - d* ile akkuzatif ve bazı fiil çekim şekilleri etrafında toplanır. Bu ayrılıklar daha çok konuşma dilinde kaldığı, yazı diline aksedenlerin ise ancak son devir Azeri Türkçesinde görülebildiği, Azeri sahasında yetişen başlıca edebî şahsiyetlerin bulunduğu 17. asırdan önce de doğu ve batı Oğuzcaları arasında kayda değer bir ayrılık bulunmadığı için bu iki Oğuz Türkçesi yazı dili olarak Batı Türkçesi adı altında bir bütün teşkil ederler.

Batı Türkçesinin gelişmesi

12. Batı Türkçesinin yedi asırlık uzun hayatında bazı merhaleler vardır. Bu merhaleler onun iç ve dış gelişme seyri içinde görülen çeşitli safhalardır. Gerçekten Batı Türkçesi uzun gelişme seyri içinde bugüne kadar iç ve dış yapısı bakımından muhtelif gelişmeler ve değişiklikler göstermiştir. İç yapı bakımından gösterdiği değişiklikler, Türkçe kök ve eklerde görülen bazı ses ve şekil değişiklikleri olup, doğrudan doğruya Türkçenin tabiî gelişmesi ile ilgilidir. Dış yapı bakımından Batı Türkçesinde görülen çeşitli safhalar ise, Türkçenin bünyesi ile ilgili olmayıp, onun, içine karışan yabancı unsurlara göre aldığı değişik görünüşlerden ibarettir.

Demek ki Batı Türkçesinde Türkçeden başka bir de yabancı unsurlar vardır. Bu unsurlar çeşitli Arapça ve Farsça kelime ve terkiplerdir. Türklerin İslâm kültürü çerçevesine girmeleri dolayısiyle Türkçeye sokulan Arapça ve Farsça unsurlar, Türkçeyi Eski Türkçeden sonra, yeni yazı dilleri devresinde istilâya başlamış, bu istilâ bilhassa Batı Türkçesinde korkunç bir gelişme göstererek bir kaç asır içinde Türkçeyi âdeta tanınmaz bir hâle getirmiştir.

Arapça ve Farsça unsurların Batı Türkçesi içindeki durumu yedi asır boyunca hep ayni olmamış ve çeşitli safhalar göstermiştir. Bu sebeple Batı Türkçesi içinde hem Türkçe bakımından, hem de yabancı unsurlar bakımından birbirinden farklı bir kaç devre var demektir.

İşte 13. asırdan günümüze kadar Batı Türklerinin yazı dili ola gelmiş bulunan Batı Türkçesi iç ve dış gelişme ve değişiklikler bakımından şu üç devreye ayrılır :

1. *Eski Anadolu Türkçesi*
2. *Osmanlıca*
3. *Türkiye Türkçesi*

Eski Anadolu Türkçesi

13. *Eski Anadolu Türkçesi* 13, 14 ve 15. asırlardaki Türkçedir. Batı Türkçesinin ilk devrini teşkil eden bu Eski Anadolu Türkçesi bilhassa Türkçe bakımından kendisinden sonraki iki devreden çok farklıdır. Bu devreye Batı Türkçesinin bir oluş, bir kuruluş devresi olarak bakmak yerinde olur. Batı Türkçesini Eski Türkçeye bağlayan bir çok bağlar bu devrede henüz kendisini iyice hissettirmektedir. Bu devreden sonraki Türkçede gördüğümüz bir çok yeni şekiller bu devrede henüz Eski Türkçedeki eski şekillerinin izlerini taşımaktadırlar. Eski Anadolu Türkçesi bir taraftan böylece Eski Türkçenin izlerini taşırken diğer taraftan köklerde ve eklerde bazı ses ve şekil ayrılıkları göstermek suretiyle Osmanlıca ve Türkiye Türkçesinden biraz farklı bir durum arzeder. Öyle ki Batı Türkçesi içinde Türkçe bakımından mevcut başlıca değişiklikler bu devre ile bundan sonraki iki devre arasındaki değişikliklerdir. Yani Batı Türkçesini yalnız Türkçe bakımından devrelere ayırırsak Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlıca-Türkiye Türkçesi diye ikiye ayırmamız icap eder. Osmanlıca ile Türkiye Türkçesi arasında Türkçe bakımından, Eski Anadolu Türkçesinden Osmanlıcanın ilk devirlerine taşan bir kaç şekil dışında, bariz bir ayrılık yoktur.

Eski Anadolu Türkçesi yabancı unsurlar bakımından denilebilir ki Batı Türkçesinin en temiz devridir. Bu devirde Türkçeye Arapça ve Farsça unsurlar girmeğe başlamıştır. Fakat bu unsurlar kesifliğini yavaş yavaş arttırmış ve ancak devrenin sonlarında geniş bir istilâ başlangıcı hâlini alarak Osmanlıcanın doğuşunu hazırlamıştır. Eski Anadolu metinlerinde görülen Arapça ve Farsça kelimeler henüz çok fazla olmadığı gibi devrenin sonlarına doğru artan terkipler de henüz açık ve basit bir durumdadır. Yabancı unsurlar bakımından bu devirde manzum ve mensur metinler arasında da oldukça fark vardır. Gittikçe artan yabancı kelime ve terkipler daha çok nazım dilinde görülür. Nesir dili ise çok temiz ve duru bir Türkçe olarak devrenin sonunda bile Arapça ve Farsça kelimeler ve bilhassa terkiplerden mümkün olduğu kadar uzak kalmıştır. 15. asrın ortalarına doğru İkinci Murat devrinde geniş bir kültür hamlesinin ifâdesi olarak meydana getirilen telif ve tercüme pek çok Türkçe eserin dili bunu açıkça göstermektedir. Nazım dilinde ise, şiirin Fars taklitçiliği üzerine kurulması ve vezin, şekil zaruretleri yüzünden duruluk çok muhafaza edilememiş ve Türkçedeki gelişmeler bakımından devre daha bitmeden, 15. asırda, basit te olsa terkipler ve yabancı kelimeler adam akıllı çoğalmış ve Türkçeyi sarmıştır. Bu yüzden asrın ikinci yarısı Osmanlıcanın temelini atan, onun başlangıcını teşkil eden bir devir olmuş, Eski Anadolu Türkçesi Türkçe hususiyetleri bakımından devrini ancak Osmanlıcanın başlarında tamamlamıştır.

Eski Anadolu Türkçesinin cümle yapısı ise Türkçenin başlangıçtan bugüne kadar hep ayni kalan normal cümle yapısı dışına çıkmamıştır. Gerek nesirde, gerek şiirde Türk cümlesi bu devirde normal, sade, anlaşılan, unsurları yerli yerinde ve doğru cümle olarak kalmış, tercüme sadakati yüzünden nadir olarak kırıldığı yerler dışında, umumiyetle sağlam yapısını muhafaza ederek Osmanlıca devrine girmiştir.

Osmanlıca

14. *Osmanlıca* Batı Türkçesinin ikinci devri olup 15. asrın sonlarından 20. asrın başlarına kadar devam etmiş olan yazı dilidir. Dört asırdan fazla bir ömrü olan Osmanlıca, şüphesiz hep ayni kalmamış, baştan ve sondan geçiş devirlerinde ve ortada, hudutları kesin olarak çizilemeyen birbirine geçmiş çeşitli iç merhaleleri olmuştur. Fakat iç ve dış bakımından esas vasıfları itibariyle Osmanlıca ismi altında bu ismin çok iyi ifade ettiği bir bütünlük gösterir.

Türkçe bakımından, Osmanlıcada aşağı yukarı mühim hiç bir değişiklik olmamış, Eski Anadolu Türkçesinden sonra günümüze kadar Türkçenin başlıca şekilleri hemen hemen hep aynı kalmıştır. Yani gramer şekilleri bakımından Osmanlıca ile Türkiye Türkçesi arasında belirli bir ayrılık yoktur. Yukarıda da söylediğimiz gibi Türkçe bakımından ancak bu son iki devre ile Eski Anadolu Türkçesi arasında belirli ayrılıklar vardır. Osmanlıca ile Türkiye Türkçesi arasında çok küçük şekil farklarına rastlansa bile bunlar zaman ayrılıklarına dayanan basit değişikliklerden başka bir şey sayılmamalıdırlar. Eski Anadolu Türkçesi, Batı Türkçesinin eski gramer şekillerini, Osmanlıca ile Türkiye Türkçesi ise Batı Türkçesinin yeni gramer şekillerini ihtiva eden devrelerdir. Yani, gramer şekilleri bakımından Osmanlıca ile Türkiye Türkçesi arasında bir devre farkı yoktur.

Devrelerin birbirine geçişi keskin çizgilerle ayrılamayacağı için eski Anadolu Türkçesi ile Osmanlıca arasında da uzun bir geçiş safhası olmuştur. Osmanlıcanın başlangıcını teşkil eden ve 15. asrın ikinci yarısı ile 16. asrın ilk yarısını içine alan devirde eski gramer şekilleri, yerlerini henüz tamamiyle yeni şekillere bırakmış değillerdi. Bu eski şekillerden bazıları Osmanlıcanın içinde daha sonraları da kendisini muhafaza etmiş, bunlardan klişeleşmiş olarak Türkiye Türkçesine geçenler bile olmuştur. Bazı yeni şekiller ise oluşunu ancak Osmanlıca içinde tamamlamış veya kullanış sahasına bu devirde çıkmıştır. İşte geçiş devrindeki normal gelişmeler, ondan sonraki küçük sızıntılar ve bazı yeni şekillerin ortaya çıkışı dışında, Osman-

lıcaya Türkçe bakımından başından sonuna kadar bir durgunluk hâkim olmuş, 16. asırdan günümüze kadar Türkçe gramer şekilleri bakımından belirli hiç bir gelişme kaydetmemiştir.

Osmanlıcayı batı Türkçesi içinde bilhassa Türkiye Türkçesinden ayrı bir devre hâlinde tutan şey onun dış yapısıdır. İç yapı, yani Türkçe bakımından yalnız Eski Anadolu Türkçesinden farklı bulunan Osmanlıca, dış yapı, yani yabancı unsurlar bakımından Eski Anadolu Türkçesinden de, Türkiye Türkçesinden de çok büyük farklarla ayrılan bir devre manzarası gösterir. Bu devre Türkçenin yabancı unsurlar tarafından tam mânâsiyle istilâ edildiği, Türkçeyi Arapça ve Farsça unsurların son haddine kadar sardığı devredir.

Osmanlıca devrinde Türkçeyi saran bu Arapça ve Farsça unsurlar, sayısız Arapça ve Farsça kelime ve terkipler olup esas itibariyle isim sahası içinde kalmıştır. Fakat bu sahada o kadar ileri gidilmiştir ki bütün isim cinsinden kelimeler ve cümle içinde isim muamelesi gören bütün kelime gurupları Arapça ve Farsça kelimelere ve terkiplere boğulmuştur. Bu müthiş istilâdan fiil kökleri bile yakasını kurtaramamış, Türkçenin basit fiil kökleri yerine Arapça ve Farsça kelimelerle Türkçe yardımcı fiillerden yapılmış birleşik fiiller kullanılarak Türkçe, bugün de yaşamakta olan sayısız yabancı köklü birleşik fiil ile dolmuştur. Fiil dışında kalan isim cinsinden bütün kelimeler ve isim muamelesi gören kelime gurupları sahasını böylece Arapça ve Farsça kelimelere, sıfat ve izafet terkiplerine kaptıran yazı dilinde umumiyetle Türkçe olarak isim ve fiil çekimi ile cümle yapısı kalmıştır. Fakat cümle yapısı da, Türkçe kalmakla beraber, ağır darbeler yemekten kendisini kurtaramamış, bir çok defa esas bünyesi yıkılarak bozuk bir kelime yığınından ibaret olmuştur. Hülâsa, Türk yazı dili Osmanlıca devrinde esas yapısı Türkçe olan fakat Türkçe, Arapça ve Farsçadan meydana gelen üçüzlü, karışık ve son derece sun'î bir dil manzarası göstermiştir.

Osmanlıcanın devreleri

Yabancı unsurların durumu bakımından Osmanlıca içinde üç devre vardır. Osmanlıcanın 15. asrın sonu ile 16. asrın büyük bir kısmını içine alan ilk devresi Eski Anadolu Türkçesinde yazı diline sokulmağa başlayan Arapça ve Farsça unsurların Türkçeyi istilâ işinin çok sür'atlendiği devredir. Bu devre, Osmanlıların İstanbula yerleşmesinden sonra kurulan saray hayatı ile başlamış, bu saray etrafında gelişen edebiyat ve kültür hayatının Arap ve Fars kültür ve edebiyatının nüfuzu altına girmesi Türk yazı diline bambaşka bir istikamet vermiştir. Bu devrede Türkçe Eski Anadolu devre-

sindeki duruluğunu kaybetmiş, yabancı unsurların kesafeti iyiden iyiye artmıştır. Fakat daha sonraki asırlara göre henüz nisbî bir sadelik göze çarpar gibidir. Yabancı kelime ve terkiplerin sayısı ve çeşitleri çok artmakla beraber terkip zincirleri henüz son haddine varmış değildir. Fakat iyice karışık dil yolunda çok sür'atli bir gidiş, çok kesif bir hazırlık vardır. Öyle ki devrenin sonu, yani 16. asrın sonları artık koyu Osmanlıcanın tam bir başlangıcı hâline gelmiştir. Böylelikle ilk devir sona ermiş ve Osmanlıcanın yeni bir devri gelip çatmıştır. Bu devre Osmanlıcanın ikinci devresi olup 16. asrın sonundan 19. asrın ortalarına kadar süren devredir ki başlıca 16. asrın sonu ile 17. ve 18. asırları içine alır. Bu devrede karışık dil, koyuluğunun son haddine varmış, yapısı güç halle Türkçeye benzeyen yazı dilinde Arapça ve Farsça unsurlar arasında Türkçe unsurlar âdeta görünmez olmuştur. Osmanlıca böylece Türkçelikten çıkmış bir hâle geldikten sonra nihayet üçüzlü sun'î dilin en yüksek noktasından aşağıya doğru dönmeğe başlamış ve üçüncü devresine girmiştir. Osmanlıcanın ayni zamanda son devresi olan bu üçüncü devre, 19. asrın ortalarından başlayıp 20. asrın başlarına kadar gelen, yani Tanzimattan 1908 meşrutiyetine kadar olan devri içine alır. Bu devrenin son örnekleri 1908 'den sonra da Cumhuriyete kadar, sür'atle ortaya çıkan yeni yazı dilinin yanında, gittikçe zayıflayarak bir müddet daha devam etmiştir. Bu üçüncü devre karışık dilin koyuluğunu yavaş yavaş kaybettiği devredir. Osmanlıca bu devirde zaman zaman çok sun'î bir koyuluk gösterimekle beraber umumî olarak bir çözülme yoluna girmiş durumdadır. Bu çözülme nihayet 20. asrın başlarında tamamlanarak Osmanlıcanın hayatı sona ermiş ve Türkiye Türkçesine geçilmiştir. Osmanlıcanın bu son devrini eskisinden ayıran mühim bir fark da batıdan gelen yeni mefhumlar dolayısiyle yeni yeni Arapça ve Farsça kelime ve terkiplerin yazı diline sokulması ve uydurulmasıdır. Bu hususta bazan çok sun'î hareketler olmuş, lügat kitaplarına bakarak yazı yazanlar bile çıkmıştır. Fakat umumiyetle terkipsiz Türkçeye gidiş temayülleri artmıştır. Eski devirde de koyu Osmanlıcanın yanında görülen oldukça sade dil örnekleri bu son devrede umumî yazı dilinin yanı sıra sayılarını çok arttırmışlardır. Bu devrenin sonları ise Türkçenin aydınlığa çıkışının açık müjdeleri ile doludur. Öyle ki bu devir eserlerinin bir eli Osmanlıcada, bir eli Türkiye Türkçesindedir. Değişiklik bir neslin hayatı içinde ortaya çıktığı, daha doğrusu meyvelerini verdiği için, artık dili bazan Osmanlıca, bazan Türkiye Türkçesi, veya önce Osmanlıca, sonra Türkiye Türkçesi olan şahıslar görülür. Hülâsa Osmanlıcanın sonlarında yazı dili yabancı unsurlar ve terkiplerden sür'atle temizlenmiş, böylece 20. asrın başlarında terkipli karışık dil tarihe karışarak yerini Türkiye Türkçesine bırakmıştır.

Nâzım dili, nesir dili

Osmanlıcanın, kendi içinde yukarıda gördüğümüz şekilde üç devreye ayrılan uzun tarihi boyunca, nazım ve nesir sahasındaki görünüşü birbirinden farklı olmuştur. Bu fark, bir yabancı unsurlar, bir de cümle yapısı bakımından nazım ve nesir dili arasında görülen ayrılıktır. Şiirin, bilhassa divan şiirinin muhteva ve şekil bakımından muayyen ölçülere bağlı bulunması nazım diline de tesir etmiş ve Osmanlıcada umumiyetle tek bir çeşit nazım dili olmuştur. Buna karşılık Osmanlıca içinde ilmî ve didaktik eserlerde ayrı, edebî eserlerde ayrı bir nesir dili kullanılmıştır. İlmî nesir dili bir dereceye kadar sade ve basit bir dil, edebî nesir dili ise çok aşırı ve sun'î bir şekilde yabancı unsurlarla dolu, secili ve kelime gurubu silsilelerinden örülmüş bir dildi. Bu iki çeşit nesir dili Osmanlıcada daima yan yana yürümüştür. Burada şu noktayı belirtelim ki âdî nesirde edebî nesre göre bir sadelik ve basitlik vardı, yoksa umumî olarak o da yabancı unsurlarla dolu karışık bir dil, bir Osmanlıca idi. İşte umumiyetle bir çeşit olan nazım dili ile iki çeşit olan nesir dili yabancı unsurlar ve cümle yapısı bakımından Osmanlıca içinde farklı bir durumda bulunmuşlardır.

Yabancı unsurlar bakımından Osmanlıcanın ilk devresinde nazım ve nesir dili aşağı yukarı birbirine yakındır. Yabancı unsurlar her ikisinde de çoğalmıştır. Daha çok nazım dilinde görülen terkipler, eski basitliğini muhafaza etmemekle beraber, bu devirde henüz fazla zincirleme hâlinde değildir. Umumiyetle nesir dili, nazım diline göre daha sade bir durumdadır. Fakat nazım dili pek değişmediği halde nesir dili gittikçe ağırlaşmaktadır. Devrenin sonlarında bu gidiş hızlanmış ve nesir dili nazım diline göre çok ağır bir dil hâline gelmiştir. Osmanlıcanın en koyu devri olan ikinci devrede ise bu koyuluk hem nazımda, hem nesirde görülür. Fakat nesirde çok aşırı bir durumdadır. Nazım dili ise eskiye göre o kadar ağırlaşmamış ve nesir dilinin yanında oldukça sade kalmıştır. Nazım dilinde eski basit terkipler yerini üçüzlü, dördüzlü ve daha geniş zincirleme terkiplere bırakmış, nesirde ise ağırlık ve koyuluk içinden çıkılmaz bir hale gelmiş, bilhassa edebî nesir Türkçe olmaktan büsbütün çıkmıştır. Üçüncü devrede ise nazım ve nesir dili birbirine yine yakındır ve her ikisinde de nisbî bir sadeliğe gidiş vardır. Bu gidiş devre boyunca nesirde daha süratli olmuş, nazımda ise, koyu Osmanlıca devrinde divan şiirinde de tek tük olarak görülebilen sade örnekler gittikçe artmakla beraber, bol yabancı unsurlu ve terkipli dilden kurtulmak daha güç olmuştur. Devre bittikten sonra da Osmanlıcanın Türkiye Türkçesi içine taşmaları daha çok nazım dilinde olmuş ve daha sonra tarihî hatıra olarak verilen tek tük Osmanlıca örnekler de hep nazım sahasında kalmıştır. Bu arada, Türkçenin yakasını en geç bırakan eski dilin resmî mu-

haberede ve mevzuatta kullanılan köhne nesir dili olduğunu da unutmamak lâzımdır. Türkçe bugün bile yakasını bu kırtasiye dilinden tamamiyle kurtaramamıştır. Fakat bu, âdî nesrin her devirde ağır olan çok hususî bir koludur ve umumî nesir diline ayak uyduramamasının fazla bir kıymeti yoktur.

Osmanlıcanın nazım ve nesir dili asıl, yabancı unsurlar bakımından değil, cümle yapısı bakımından birbirinden çok farklı bir durumdadır. Divan şiirinde mânânın bir beyitte tamamlanması, bir beyit dışına taşmaması kaidesi Türk cümlesinin yapısı için çok hayırlı olmuştur. Zira mânânın bir beyitte tamamlanması demek, bir beytin hiç değilse bir cümle olması, bir cümlenin en çok bir beyit uzunluğunda bulunması demektir. Gerçekten divan şiirinde her beyit en çok bir cümleden, bir çok defa da birden fazla cümleden müteşekkil olmuştur. Bu suretle Osmanlı şiirinde cümleler daima kısa, unsurları sâde ve yerli yerinde Türk cümleleri olarak kalmış, nazım dilinde Türkçe cümle yapısı Türkçenin bütün tarihi boyunca hiç değişmemiş bulunan normal karakterini muhafaza etmiştir. Osmanlıcanın bütün tarihi boyunca şiirde Türk cümlesi karşımıza daima sağlam olarak çıkar. Buna karşılık Osmanlı nesrinde Türk cümlesi tam bir perişanlık içindedir. Bu bakımdan nazım dilinin daima Türkçe kalabilmiş olmasına karşılık nesir dili çok az Türkçe olabilmiştir. Çünkü nesirde şiirdeki gibi belirli bir ölçüye sığmak mecburiyeti yoktur. Nesir, cümle unsurlarının tam bir serbestliğe kavuştuğu sahadır. Cümlenin bir bütün teşkil eden yapısını bozmadan o unsurları istenildiği kadar genişletmek mümkündür. İşte cümle unsurlarının nesir dilindeki bu serbestliği Osmanlıcada tam bir başıboşluk hâline gelmiştir. Yani, nesir dilindeki serbestlik istismar edilerek, bilhassa gerundium ve edat guruplarında olmak üzere, cümle unsurlarının çerçevesi de, sayısı da geligüzel bir şekilde genişletilmiş, bu yüzden uzun uzun cümleler içinde cümle unsurları, aralarında çok defa yanlış bağlar kurulmuş olarak bir araya getirilmiştir. Bu suretle Türk cümlesinin sağlam yapısı Osmanlı nesrinde umumiyetle bozulmuş ve cümleler çok defa büyük bir kelime yığınından ibaret kalmıştır. Cümle unsurları genişledikçe, cümle uzadıkça ona hâkim olmak güçleşir. Cümle büyüyünce hâkimiyeti elden kaçırmamak için dili iyi bilmek, onun kaidelerini iyice hazmetmiş olmak, onun yapısını teşkil eden örgü karşısında tam bir hassasiyete sahip bulunmak lâzımdır. Üç dilli bir dil olan Osmanlıcada ise yazıcılar maalesef Türkçeyi incitmeyecek bir nesir diline sahip olamamışlardır. Bunda Osmanlıcanın karışık dil olmasının çok büyük bir rolü vardır. Bu karışık dilin öğretimi sırasında esas emek ve dikkat daima Arapça ve Farsça üzerinde toplanarak Türkçe ihmal edildiği gibi, yazı yazarken de Arapça ve Farsça terkipler yapmak hevesi Türkçeye itina etmeğe vakit bırakmamıştır. Bu hususta, Türkçeye çevrilirken cümle unsurları

Türk cümlesine uygun bir sıraya konmadan yerli yerinde bırakılan Arapça ve Farsçadan yapılmış tercümelerin de çok tesiri olduğunu unutmamak lâzımdır. Hülâsa, Osmanlıcanın nesir sahasında Türkçe, bünyesine aykırı bir yapıya sahip cümlelerle bozuk düzen bir yazı dili manzarası göstermiştir. Bu bozuk düzenliği en çok Osmanlıcanın ikinci devresinde görüyoruz. İlk devrede tercüme tesiri çok hissedilmekle beraber Eski Anadolu Türkçesinden devralınan nesir dilinde cümle yapısı oldukça sağlamdır. Fakat ikinci devrede bu yapının Türkçe olan tarafı kalmamıştır denilebilir. Cümle yapısındaki bozukluğun nisbeti ise yabancı unsurların derecesi ile cümle uzunluğuna göre değişik olmuştur. Yabancı unsurları fazla ve cümleleri uzun olan yazılarda bozukluk çok olmuş, oldukça sade ve kısa cümleli olan yazılarda ise daha az olmuştur. Osmanlıcanın son devrine gelince, bu devrede nesir dilinin kısa zamanda Türkçe cümle yapısına kavuştuğunu görmekteyiz. Tanzimatla beraber nesirde artık Türk cümlesi sağlam bir yapıya sahip olmuştur. Bu devir cümleleri, eskisi kadar olmamakla beraber, yine bir hayli uzun olmuşlar, fakat yapıları Türkçeye aykırı düşmemiştir. Arada sırada bozuk cümlelere rastlanmakla beraber umumî olarak nesir dilinde cümle yapısının büyük bir selâmete çıktığı açıkça görülmektedir. Bu devrede nazım dilinde ise cümleler eskisinden daha fazla uzun olmak yoluna girmişlerdir. Yeni edebiyatla beraber mânânın bir beyitte tamamlanması mecburiyeti ortadan kalkınca bir cümle icabında bir kaç mısra içine yayılmış, böylece bilhassa devrenin sonlarına doğru uzun nazım cümleleri ortaya çıkmıştır. Böyle cümlelerde nadir olarak bazan yapı sakatlıkları görülmekle beraber, Osmanlıcanın bu son devresinde de, cümleler biraz uzadığı halde umumî olarak nazım dilinin cümle yapısı her zamanki gibi sağlam kalmış, böylece Osmanlıcanın ömrü tamamlandığı zaman Türk cümlesi hem nazım dilinde, hem nesir dilinde Türkiye Türkçesine sağlam bir yapı ile girmiştir.

Türkiye Türkçesi

15. *Türkiye Türkçesi* Batı Türkçesinin üçüncü devresidir. Bugün de devam etmekte olan bu devre, 1908 meşrutiyetinden sonra başlar. Bu yeni devrenin 1908 meşrutiyetinden sonra başlayan ve Cumhuriyete kadar devam eden ilk safhası Türkiye Türkçesinin başlangıç devri mahiyetindedir. Bu kısa devirde çok sür'atli bir şekilde ortaya çıkan yeni yazı dilinin yanında Osmanlıca henüz tamamiyle sahneden çekilmiş değildir. Fakat tam mânâsiyle son günlerini yaşamakta ve umumî dil olmaktan çıkarak muayyen kalemler tarafından tutulmağa çalışılan hususî bir dil durumuna düşmüş bulunmaktadır. Hâsılı bu devir, Osmanlıcanın son örnekleri ile Türkiye Türkçe-

sinin ilk örneklerinin yan yana bulunduğu devirdir. Osmanlıcanın bu son örneklerine yeni dil gittikçe fazla sokulduğu gibi, yeni dilin ilk örneklerinde de bazı Osmanlıca unsurlar, eskimiş bazı kelimeler, bazı terkipler görülmektedir. Yukarıda da söylediğimiz gibi değişiklik bir neslin hayatı içinde ortaya çıktığı için Osmanlıcadan yeni dilin ilk örneklerine bu şekilde ufak tefek taşmalar olmuştur. Fakat yeni dil bu küçük taşmalardan bu ilk devre içinde kendisini sür'atle kurtarmış, temiz Türkçenin sayısız örneklerini vererek Osmanlıcayı kısa zamanda gerilerde bırakmıştır. Öyle ki Cumhuriyet devri başlarken Osmanlıca artık çoktan ölü bir dil hâline gelmiş ve yazı dilinin bütün ufukları Türkiye Türkçesine açılmış bulunuyordu.

Türkiye Türkçesini Osmanlıcadan ayıran başlıca hususiyet onun yabancı unsurlar karşısındaki durumudur. Dilin iç yapısı, yani Türkçe bakımından Batı Türkçesinin bu iki devresi arasında bir devre farkı olmadığını, bu iki devrenin yabancı unsurlar bakımından ayrı devreler teşkil ettiğini yukarıda da açıklamıştık. Yabancı unsurlar bakımından bu iki devre arasında gerçekten çok büyük bir fark vardır. Bu farkın en ehemmiyetli tarafı terkipler bakımından olan ayrılıktır. Türkiye Türkçesi terkipsiz Türkçedir. Türkiye Türkçesinin en belirli vasfı budur. Bu bakımdan Türkiye Türkçesi Batı Türkçesinin en temiz devridir. Az ve basit olmakla beraber Eski Anadolu Türkçesinde de yabancı terkipler vardı. Osmanlıca tam mânâsiyle terkipli dil demektir. Türkiye Türkçesi ise Türk yazı dilinin bu Arapça, Farsça terkiplerden kurtulmuş olduğu mes'ut devridir. Bir dil, yabancı bir dilin tesirinde kalabilir. Bu tesir, lügat hazinesinde, yani kelime sahasında kaldığı müddetçe ne kadar aşırı olursa olsun dil için bir tehlike teşkil etmez. Fakat kelime sahasını aşar ve kelime guruplarına, cümle sahasına el atarsa dilin yapısı tehlikeye girer, dilin gidişi çığırından çıkar. Dilin, yapısını ayakta tutabilmek üzere bunlara mukavemet edebilmesi için çok sağlam bir bünyeye sahip bulunması lâzımdır. Osmanlıcada Türkçeye korkunç bir nisbette karışan Arapça ve Farsça terkipler de bu şekilde kelime sahasında kalmayan, cümle sahasına giren yabancı unsurlardı. Türkçenin bünyesi çok sağlam olduğu için bunlara asırlarca mukavemet edebilmiş ve zamanı gelince onlardan kolaylıkla silkinerek kendi yapısı ile baş başa kalmıştır. Fakat bu yabancı unsurlar onun ifade kabiliyeti için çok zararlı olmuşlar, onun gelişmesine asırlarca çelme takmışlardır. İşte Türkiye Türkçesini Osmanlıcadan ayıran en büyük vasıf, onun bu şekilde terkipsiz Türkçe olmasıdır. Bu sebeple Osmanlıcanın sonları ile Türkiye Türkçesinin başlarında karşımıza çıkacak örnekleri de bu kıstasa göre ayırmak icap eder. Elimizdeki örneğin dili, terkipli ise Osmanlıca, terkipsiz ise Türkiye Türkçesidir.

Türkiye Türkçesi terkipler dışındaki yabancı unsurlar bakımından da

Osmanlıcadan çok farklıdır. Bir kere Türkiye Türkçesi Osmanlıcadaki yabancı çekim edatlarından, Arapça, Farsça çokluk yapmak gibi yabancı kaidelerden de kurtulmuştur. Sonra yabancı kelime sayısı büyük ölçüde azalmış ve azalmaktadır. Fakat, bir kısmı konuşma diline de yerleşmiş olduğu için, Türkiye Türkçesinde bugün hâlâ pek çok Arapça ve Farsça kelime vardır. Bu hususta Türkiye Türkçesi Batı Türkçesinin en temiz devri değildir. Osmanlıca ile mukayese edilemeyecek kadar temiz bir durumda olmakla beraber, Eski Anadolu Türkçesinden daha çok yabancı kelime ihtiva etmektedir. Demek ki Türkiye Türkçesinde yabancı unsur olarak yalnız çok sayıda Arapça, Farsça kelime kalmıştır. Bu arada bazı terkipler de görülür, fakat bunlar tek kelime muamelesi gören klişeleşmiş şeyler olup, sayıları da çok azdır. Türkiye Türkçesinin diğer devrelerden bir farkı da batı dillerinden bazı yabancı kelimeler almış olmasıdır.

Türkiye Türkçesinde cümle yapısı da büyük bir aydınlığa kavuşmuştur. Bu devrede Türk cümlesi eski devrelerdeki karışık ve mânâsız uzunluğundan kurtulmuş, kısa, derli toplu, yanlışsız cümle hâline gelmiştir.

Osmanlıcadan Türkiye Türkçesine geçiş, yazı dilini konuşma diline yaklaştırmak suretiyle olmuştur. Osmanlıca, konuşma dilinden çok uzaklaşmış son derece sun'î bir yazı dili idi. Türk yazı dilini daima temiz kalan konuşma diline yaklaştırınca yazı dili kolaylıkla Türkçeyi bulmuş ve sun'î Osmanlıca tarihe karışmıştır. Esasen Türkçeye sokulmuş olan yabancı unsurlar Arapça, Farsça gibi gerek menşe, gerek yapı bakımından Türkçe ile hiç bir ilgisi bulunmayan bir Sâmi, bir Hind-Avrupa dilinden gelme idi. Bu sebeple bu unsurlar Türkçenin bünyesi içinde daima yabancı kalmış ve büyük bir sun'îliğe dayanan iğreti durumları, yazı dili konuşma dili kaynağına dönünce çabucak sarsılarak üçüzlü sun'î dil en kısa zamanda yıkılıp gitmiştir. Yazı dili konuşma diline yaklaştırılırken tabiî öteden beri kültür merkezi olarak Türkçe bakımından esasen yazı dilinin dayandığı konuşma diline sahip bulunan muhitin dili, yani İstanbul Türkçesi esas alınmıştır. Bu sebeple bugün Türk yazı dili, yani Türkiye Türkçesi hemen hemen İstanbul konuşma dilinin, İstanbul Türkçesinin aynidir. Yazı ve konuşma dili olarak ikisi arasındaki fark en aşağı bir derecededir.

Hülâsa, ana çizgileri ile başlıca vasıflarını belirttiğimiz Türkiye Türkçesi bugün tam bir özleşme, güzelleşme gelişme hâlindedir. Batı Türkçesi bu son devre ile çok hayırlı bir yola girmiş ve Türk yazı dilinin bütün gelişme ufukları açılmıştır. Kuvvetli bir yazı dili olmak üzere gelişme yoluna giren Türkiye Türkçesinin yürüyüş hızı devre boyunca memnunluk verici bir seyir göstermiş, 1928 'de eski harflerin terkedilmesinden sonra ise büs-

bütün artmıştır. Bu devirde son zamanlarda bile arada sırada Osmanlıca bazı şiirler yazıldığı da görülmektedir. Fakat ölü dille yazılmış olan bu bir kaç şiir şüphesiz ancak tarihî birer hatıradan ibarettir.

Netice

16. Bütün bu yukarıdan beri söylediklerimizi toparlayacak olursak, demek ki, Batı Türkçesi kendi içinde birbirini takip eden ve birbirine geçmiş bulunan üç devreye ayrılmaktadır. Bu devrelerin birincisi olan ve iki asır devam eden Eski Anadolu Türkçesi Selçuklular, Anadolu beylikleri ve ilk Osmanlıların yazı dilidir. İkinci devre İstanbulun fethinden Osmanlı İmparatorluğunun sonuna kadar imparatorluğun yazı dili olarak beş asra yakın bir ömür sürmüş bulunan Osmanlıcadır. Üçüncü devreyi teşkil eden Türkiye Türkçesinin hayatı ise henüz yarım asrı geçmemiştir. Yani, Osmanlıca Batı Türkçesinin en uzun devresidir. Bu uzun devre Batı Türkçesinin ayni zamanda en güç devresidir de. Bu devir metinleri üzerine eğilirken üçüzlü yazı dilinde Türkçeden başka iki yabancı ortağın gerekli kaidelerini de bilmek lâzımdır. Türkçeye kendi kaideleri ile girmiş bulunan bu yabancı unsurlar, bir taraftan Eski Anadolu Türkçesinde görünmeğe başlamış olduğu, diğer taraftan, kelime hâlinde de olsa, Türkiye Türkçesine de taşmış bulunduğu için bir dereceye kadar Osmanlıcadan önceki ve sonraki devreleri de ilgilendirirler. Osmanlıcadaki Arapça, Farsça unsurların mahiyetini öğrenmek ilk ve son devrenin yabancı unsurlarını da yakından görüp bilmek demektir. Yani, Osmanlıcanın yabancı unsurlarını kavramakla bütün Batı Türkçesinin yabancı unsur durumu aydınlığa çıkmış olur. Türkçe bakımından ise Osmanlıca Türkiye Türkçesinden farklı olmadığı gibi, Eski Anadolu Türkçesine de bağlıdır. Bu yüzden onun Türkçe cephesini ele alırken Türkiye Türkçesi ile Eski Anadolu Türkçesini de ele almış oluruz. Hülâsa, Batı Türkçesinin en karışık ve güç devri olan Osmanlıcanın iç ve dış yapısını incelerken yalnız onun hudutları içinde kalmayarak bütün Batı Türkçesini göz önünde bulundurmak lâzımdır.

TÜRK DİL BİLGİSİ

Bu kitap, Batı Türkçesinin gramerini içine almaktadır. Gramer tâbirini burada geniş mânâsı ile alıyor ve *dil bilgisi* karşılığı olarak kullanıyoruz. Dar mânâsı ile gramer, *dil bilgisi*'nin fonetik ve sentaks kısımlarının dışında kalan bahisleri için kullanılır.

Dil bilgisi bir dili bütün cepheleriyle inceleyen bilgi koludur. *Dil bilgisi*'nin dilin seslerini inceleyen kısmına *ses bilgisi* (*fonetik*), kelime ve şekillerin yapısını inceleyen kısmına *şekil bilgisi* (*morfoloji*), kelime ve şekillerin menşeini araştıran kısmına *menşe bilgisi* yahut *türeme bilgisi* (*etimoloji*), kelime ve şekillerin mânâları üzerinde duran kısmına *mânâ bilgisi* (*semantik*), kelime ve şekillerin birbirleriyle olan münasebetlerini ve cümleleri inceleyen kısmına *cümle bilgisi* (*sentaks*) adı verilir. Fakat *dil bilgisi*'nin bu bölümlerini müstakil olarak ayrı ayrı ele almak doğru değildir. Bunların daima birbirine karışan tarafları vardır ve aralarına kesin hudutlar çizilemez. Bilhassa şekil, menşe ve mânâ bilgilerini birbirinden ayırmağa imkân yoktur. Esasen dil seslerden en geniş cümleye kadar bir bütündür. Bu sebeple onun bütün cepheleriyle bir bütün olarak ele alınması icap eder. Yani, dil gibi *dil bilgisi* de bir bütün hâlinde bulunmalıdır.

Dil, seslerden yapılmış bir takım şekiller manzumesidir. Bu şekillerin mânâları veya vazifeleri vardır. O halde seslerden cümleye kadar bütün bir dil, mânâsı veya vazifesi olan sesli şekillerden ibarettir. Şekil kelimesini burada morfolojik şekil yani morfem karşılığı olarak kelime bünyesindeki gramatikal şekiller yerine değil; sesten cümleye kadar müstakil gramer hüviyeti olan her türlü dil malzemesini, dil unsurunu; sesler, kelimeler, kök ve ek şekilleri, kelime gurupları, cümle gibi çeşitli birlikleri karşılamak üzere geniş mânâsı ile kullanıyoruz. İşte bir dili incelemek demek bu dil birliklerini, gramer birliklerini, şekilleri mânâ ve vazifeleriyle birlikte incelemek demektir. O halde *dil bilgisi*'nin vazifesi seslerden cümleye kadar bütün dil birliklerini yapı, mânâ ve vazife bakımından incelemektir. Bu sebeple bir dili incelerken, bir dilin gramerini ortaya koymağa çalışırken *dil bilgisi*'ni yukarıda gördüğümüz klâsik bölümlere ayırmak yerine, dili bütün hâlinde yapı, mânâ ve vazife bakımından ele almak daha doğrudur.

İşte bu kitapta Batı Türkçesini incelerken biz de bu şekilde hareket edecek ve dil bilgisinin klâsik bahislerine bağlı kalmadan Türkçeyi, seslerden cümleye kadar bütün dil birliklerini yapı, mânâ ve vazife bakımından ele alarak, gözden geçireceğiz.

Batı Türkçesinin gramerini içine alan bu kitabın başına *Türk dil bilgisi* ismini koyduk. Kitap içinde de Batı Türkçesi yerine çok defa kısaca *Türkçe* tâbirini kullanacağız. Bunlardan umumî olarak Türk dili veya Türkçe mânâsı anlaşılmamalı ve konumuzun Batı Türkçesi olduğu unutulmamalıdır. Batı Türkçesi dışına ancak Batı Türkçesinin bazı hususiyetlerinin daha iyi anlaşılması ve Batı Türkçesi içinde izah edilemeyen bazı şekillerin aydınlanması için çıkılacaktır.

— SESLER —

SES NEDİR

Tarifi ve mahiyeti

Dilin en küçük parçası

17. En küçük gramer birliklerinden en büyük birlik olan cümleye kadar dili meydana getiren bütün şekillerin bünyesinde *ses* adını verdiğimiz en küçük ve en basit dil unsurları bulunur. Bu unsurlar bazan tek başlarına, çok defa da yan yana gelerek canlı cansız varlıkları, mefhumları ve durumları karşılayan kelime dediğimiz dil birliklerini, dil unsurlarını, dil şekillerini meydana getirirler. Kelime mânâlı veya vazifeli ses veya sesler topluluğudur. Tek sesten ibaret olmadığı zaman, kelimenin bünyesinde daha küçük gramer birlikleri, kök ve ek dediğimiz ses veya ses toplulukları bulunur. Kök ve ekleri ile kelimeler muayyen sıralar içinde yan yana gelerek daha geniş varlıkları, mefhumları ve durumları karşılayan kelime guruplarını ve cümle adını verdiğimiz, fikirleri, hükümleri, varlıkların zaman ve mekân içindeki hareketlerini, oluş ve kılışlarını tam olarak karşılayan en büyük gramer birliklerini meydana getirirler. Demek ki en küçüğünden en büyüğüne kadar bütün dil birlikleri seslerden yapılır. Yani, sesler dilin malzemesidir. Gramer birliklerinin en küçüğü tek sesli olur. Sesten daha küçük bir gramer birliği yoktur. Ses parçalanamayan en küçük gramer birliğidir. O halde ses dilin en küçük parçasıdır. *a, d, l, y* gibi.

Mânâsı olmayan dil birliği

Seslerin tek başlarına mânâları yoktur. Dilin bu küçük unsurları diğer gramer birliklerini vücuda getirmek üzere sedaları ile vazife görürler. Yani,

sesler mânâsı olmayan, fakat mânâlı veya vazifeli gramer birlikleri yapmağa yarayan dil birlikleridir.

Şekilli seda

Dilin en küçük parçası, dilin malzemesi olan ses alelâde ses, ses kelimesinin umumî mânâsiyle seda karşılığı olan ses demek değildir. Tabiatte canlı cansız varlıkların çıkardıkları çeşitli sesler, seda ve gürültüler vardır. Dildeki ses seda ve gürültüden başka bir şeydir. Dil sesinde de gerçi seda vardır. Fakat bu seda gelişigüzel bir seda, ham ve basit bir seda değil; kalıptan çıkmış, işlenmiş bir sedadır. Yani her sedada dildeki mânâsiyle bir ses yoktur, fakat her dil sesinde bir seda vardır. Demek ki dildeki ses şekilli bir sedadır.

Ses dediğimiz bu şekilli sedaları insanlar hususî ve sun'î bir gayretle meydana getirirler. İnsanın ses organları doğuştan sadece şekilsiz sesler, tabiî sesler çıkarma hassasına maliktir. Çocuk dünyaya geldikten sonra bir müddet sadece bu tabiî sesleri çıkarır. Sonra zamanla, muhitinden duya duya, ses organları şekilli sedalar çıkarma alışkanlığını kazanırlar. Çocuğun duyduklarını taklit suretiyle ses organlarına kazandırdığı bu alışkanlık gittikçe kuvvetlenerek kısa zamanda tabiî bir hâle gelir. Şekilli sedalar çıkarmada ve konuşmadaki tabiîlik şüphesiz alışkanlığa dayanan ve daha çok görünüşte olan bir tabiîliktir. Aslında insan konuşurken, arka arkaya şekilli sedalar çıkarırken farkına varmadan hususî ve sun'î bir gayret sarfeder. Çünkü ses organları şekilli seda yapma kabiliyetini sonradan kazanmışlardır ve sesleri çıkarmak için normal durumlarının dışına çıkan hususî hareketler yapmak zorundadırlar. Bu sebepledir ki insan alıştığı seslerden başka olan sesleri, kendi dilinde bulunmayan sesleri çıkarmakta çok güçlük çeker.

Dillerdeki sesler

İnsan oğlunun çıkarabileceği sesler mahdut olduğu için, bütün dillerdeki sesler dillerin çeşitliliğine uygun düşecek kadar çok değildir. Seslerin büyük bir kısmı umumî olarak dillerde müşterektir. Dilleri birbirinden ayıran şey esas itibariyle sesler olmayıp, seslerin meydana getirdiği şekillerdir, gramer birlikleridir. Ayni seslerden her dilde başka şekiller, başka birlikler yapılır. Seslerin büyük bir kısmı böylece dillerde ayni olmakla beraber her dilin kendisine mahsus sesleri de yok değildir. Bir dilde bulunan bazı sesler

bir diğerinde bulunmayabilir. Ayni şekilde diğer bir çoklarında bulunan bazı sesler bir dilde hiç kullanılmayabilir. Hülâsa, seslerin çoğu dillerde ayni olmakla beraber diller tek tek veya gurup gurup birbirinden ayrı sesler de ihtiva ederler. Bu yüzden, bir dile kendisinde bulunmayan bir ses taşıyan yabancı bir kelime girerse, o kelimedeki yabancı ses dilin ona yakın bir sesine çevrilir.

Seslerin çıkarılması, ses yolu, ses cihazı

Ses geçidi

18. Sesler akciğerden başlayıp ağız ve burunda sona eren teneffüs yolları ile bu yollar üzerinde sıralanmış organlar tarafından meydana getirilir. Seslerin söylenmesinde akciğerden itibaren sırayla nefes borusu, gırtlak, ağız boşluğu ve burun yolu bir ses geçidi olarak vazife görürler. Bu ses geçidinin muhtelif noktalarında hareket edebilen, birbirine yaklaşıp uzaklaşabilen organlar vardır. Bu organların da yardımı ile ses geçidi açılıp kapanmak, daralıp genişlemek suretiyle değişik şekillere girebilir. İşte ciğerlerden yükselen hava cereyanı dışarı çıkmak üzere ses geçidinden geçerken geçidin, içindeki organları da harekete getirerek açılıp kapanması ve daralıp genişlemesi neticesinde sesler teşekkül eder. Sıkışıp açılan geçitte hava cereyanı kendisine yol bulmak için karşısına dikilen organları zorlar, onlara çarpar, sürtünür, böylece seda hâline geldikten sonra son olarak bir noktada karşısına çıkan bir kalıptan, bir engelden geçer ve ses hâline gelerek dışarı çıkar. Dışarı çıkmak isteyen havanın ses geçidinde çarptığı ve sürtündüğü yol ve organlar hançere, boğaz, ağız ve burun boşlukları ile ses telleri, küçük dil, damak, dil, dişler ve dudaklardır.

Ses telleri

Demek ki seslerin teşekkülü için her şeyden önce ciğerlerden bir hava akımının yükselmesi lâzımdır. Ciğerlerin sıkışması ile yükselen bu hava akımı nefes borusundan geçerek o borunun sonunda, seslerin teşekkülü bakımından ilk mühim noktaya, seslerin teşekkülünde çok büyük rolü olan bir noktaya gelir. Bu noktada ses telleri bulunur. Ses telleri adını verdiğimiz organ karşıdan karşıya atılmış teller hâlinde olmayıp, hançerenin sonunda karşı karşıya gelen yarım daire şeklinde iki dudacıktan ibarettir. Bu dudakcıklar ön tarafta daima bitişik bulunurlar. Arka tarafta ise normal teneffüs ve bir

çok seslerin teşekkülü sırasında aralıklı bulunurlar. Yani bir kısım seslerin teşekkülüne ses telleri iştirak etmez, hava akımı arkadaki aralıktan geçerek yoluna devam eder. Diğer bir kısım seslerin teşekkülüne ise ses telleri büyük ölçüde iştirak ederler. Ses tellerinin iştiraki gereken sesler çıkarılacaksa derhal dudakcıkların arka tarafı da kapatılır. Ciğerlerden gelen hava birleşmiş olan dudakcıklar arasından kendisine bir yol açmak üzere onları iter. Bu itme neticesinde hava akımının karşısına çıkmış olan ses telleri titrer, hava akımı onları titreterek aralarından geçer. Bu titreşimden bir kısım seslerin teşekkülü için zarurî olan seda meydana gelir. Ses telleri bazan da, kapandıktan sonra titreşmez ve hava akımına hiç yol vermezler. Hava onlara çarparak sesi meydana getirir.

Küçük dil, ağız yolu, burun yolu

Seslerin teşekkülünde ciğerlerden yükselen hava akımının ses geçidinde ses tellerinden sonra uğradığı ikinci mühim nokta ağız ve burun yollarının birleştiği noktadır. Bu noktada küçük dil bulunur. Küçük dil damağın arka tarafına, yumuşak damağın sonuna asılı bulunan ve hava akımı karşısında çok kolay hareket edebilen bir organdır. Küçük dil, gelen hava akımı karşısında, teşekkül edecek sese göre vaziyet alır. Gelen havaya ağız yolunu açık tutması gerekince, yükselerek geniz yolunu kapatır. Havanın geniz yolundan çıkmasını gerektiren seslerde ise, aşağıya sarkarak arka tarafı yükselen dil ile birlikte ağız yolunu kapatır ve havayı geniz yoluna sevk eder. Geniz seslerinin sayısı çok azdır. Seslerin asıl büyük kısmı ağız yolu açık olduğu zaman teşekkül eder. Ağız yolunda seslerin teşekkülü için başlıca rolü oynıyan organ dildir. Dil, gelen hava ve seda akımı karşısında, teşekkül edecek sese göre çeşitli hareketler yapar, türlü şekillere girer. Kabarır, yayılır, damak ve dişlerle temasa gelir. Böylece gelen hava veya seda akımını çeşitli noktalarda çeşitli kalıplardan geçirerek şekilli seda, yani ses haline getirir. Bu suretle hava veya seda akımı ses tellerinden dişlerin dışına çıkıncaya kadar bir çok sesler teşekkül etmiş olur. Bazı seslerde ise hava veya seda akımı dişleri geçtikten sonra bile henüz ses haline gelmiş olmaz. Bu seslerin teşekkülünde dudaklar rol oynar. Gelen ve o zamana kadar karşısına bir engel çıkmamış olan akımı dudaklar kalıptan geçirerek ses hâline getirirler.

Teşekkül noktası

19. Demek ki hançere ve gırtlaktan dudaklara kadar olan geçitte hava veya seda akımının ses hâline gelmek için kalıptan geçtiği, boğumlandığı

çeşitli noktalar vardır. Bu noktalara seslerin teşekkül noktaları denilir. Bir sesi ses hâline getiren, onu seda ve gürültüden farklı, şekilli bir seda yapan şey teşekkül noktasıdır. Hava ve seda akımının önüne teşekkül noktasından sonra artık hiç bir engel çıkmaz. Ses, önündeki açık yoldan rahatlıkla dışarı çıkar ve duyulur.

Sedalı sesler, sedasız sesler

20. Seslerin duyulmasını sağlayan sedayı, biraz yukarıda söylediklerimizden de anlaşılacağı gibi, bir kısım seslerde ses telleri meydana getirir. Teşekküllerinde ses telleri titreşmeyen sesleri duyuran seda ise hava akımının hançereden dudaklara kadar ses geçidinde karşısına çıkan engellere çarpması veya sürtünmesinden ileri gelir. Böyle olduğu için, sedasını ses tellerinin titreşiminden alan seslerin teşekkülü sırasında hem hava akımı hafif, hem de ses geçidinin havanın karşısına çıkardığı engeller zayıf olur; buna karşılık, sedasını çarpma ve sürtünmeden alan seslerin teşekkülünde hem hava akımı, hem de ses geçidinin bu akım karşısına çıkardığı engeller kuvvetli olur. Engellerin zayıf veya kuvvetli olması demek ses yolunun az veya çok kapalı olması, hava akımı için rahat veya rahat olmayan bir geçidin bulunması, ses geçidindeki organların normal durumlarından az veya çok farklı hâle geçmeleri, gergin veya gevşek olmaları demektir. Şüphesiz sedalarını ses tellerinden alan sesler de, çarpma veya sürtünmeden alan sesler de kendi aralarında bu bakımdan birbirinden farklıdırlar. Bu farklar çarpma ve sürtünme ile teşekkül eden seslerde az, teşekküllerinde ses telleri titreşen seslerde ise çok fazladır. Öyle ki titreşimli seslerin bir kısmı diğer kısmından çok büyük ölçüde ayrılarak, organların gergin veya gevşek olması bakımından aralarında çok fark olduğu halde, çarpma ve sürtünmeyle meydana gelen sesler sınıfına girer.

Böylece sesler her şeyden önce, titreşimli veya titreşimsiz olarak değil, ses geçidinin açıklık ve kapalılığına, engellerin kuvvetli veya zayıf olmalarına, organların gergin veya gevşek bulunmalarına göre ikiye ayrılırlar. Yani, sedasını ses tellerinden alan seslerin bir kısmının teşekkülünde hava ve seda akımının önüne hiç bir engel çıkmaz. Seda, iyice açık olan yolun bir noktasında boğumlandıktan sonra ses hâlinde dışarı çıkar. Sedasını ses tellerinden alan seslerin diğer kısmı ile sedasını sürtünme ve çarpmadan alan seslerde ise hava ve seda akımının önüne belirli engeller çıkar, ses geçidindeki organlar türlü hareketler yaparak geçidi çeşitli şekillerde daraltır veya kapatırlar. Yalnız bu daralma ve kapanma titreşimlilerde daha zayıf, sür-

tünme ve çarpma ile seslenenlerde daha kuvvetlidir. Organların birbirine yaklaşmaları veya birbiriyle birleşmeleri birincilerde gevşek, ikincilerde ise gergindir. Birincilerde seda ses tellerinde temin edildiği için teeşkkül noktalarında sadece boğumlanmayı yapacak kadar bir enerji sarfedilir. İkincilerde ise hem seda çıkaracak, hem de boğumlanma yapabilecek kadar kuvvetli bir enerjiye ihtiyaç vardır. Bu yüzden birincilerde hava akımı zayıf, organların teması gevşek; ikincilerde ise hava akımı kuvvetli, organların teması gergin ve sıkı olur.

Demek ki seslerin bir kısmı teşekkülleri sırasında belirli hiç bir engele takılmadan, hiç bir zorluğa uğramadan çıkan sesler; diğerleri ise teşekkülleri sırasında zayıf veya kuvvetli fakat belirli bir engele takılarak, belirli bir takıntıya uğrayarak çıkan seslerdir. Takıntıya uğrayarak çıkan seslerin bir kısmı ile takıntıya uğramadan çıkan sesler sedalarını ses tellerinden, takıntıya uğrayarak çıkan seslerin geri kalan kısmı da sedalarını sürtünme ve çarpmadan alırlar.

Sesler için hakikî seda ses tellerinden çıkan sedadır. Ancak bu çeşit sedanın değişik ses perdeleri bulunur, konuşmada veya melodide ses perdesi ancak bu seda ile yükselip alçalabilir. Çünkü ses perdesinin değişmesi ses tellerindeki titreşimin frekansına, ses tellerinin saniyedeki titreşim adedine bağlıdır. Ses tellerinin titreşiminden değil de çarpma ve sürtünmeden doğan seslerin perdesi değiştirilemez. O halde, hakikî sedalı sesler sedalarını ses tellerinden alan seslerdir. Bu sebeple teşekküllerinde ses telleri titreyen seslere *sedalı*, teşekküllerinde ses telleri titremeyen seslere *sedasız* diyoruz. Demek ki takıntıya uğramadan çıkan bütün seslerle takıntıya uğrayarak çıkan seslerin bir kısmı sedalı, takıntıya uğrayarak çıkan seslerin diğer kısmı da sedasızdır. Seslerin bu sedalı, sedasız vasıflarının onların sınıflandırılmasında ve kelime bünyesindeki çeşitli ses hadiselerinde ne kadar önemli olduğunu ileride daha yakından göreceğiz.

Vokal

21. Teşekkülleri sırasında ses geçidinde belirli hiç bir takıntıya uğramayan, hiç bir engelle karşılaşmayan seslere *vokal* adı verilir. Vokaller teşekkül ederken ses yolu tamamiyle açık bulunur. Gelen hava ve seda akımı rahat bir seyirle dışarı çıkar. Yalnız, yolun açıklık derecesi vokallerin çeşitlerine göre değişir. Bu değişiklik çenelerin az veya çok açılması, dilin kabarıp alçalması ve dudakların yuvarlaklaşıp düzleşmesi ile temin edilir. Vokallerin teşekkülünde teşekkül noktalarına göre dilin arkası, ortası veya ucu

kabarır. Fakat bu kabarmalar hiç bir zaman geçidi kapatacak şekilde olmaz ve ortada rahat bir yol kalır. Vokallerin dışındaki seslerde boğumlanmayı temin etmek üzere teşekkül noktalarında organlar, dil, damak, dişler, dudaklar v. b. zayıf veya kuvvetli olarak birbirleriyle temasa gelirler. Esasen teşekkül noktaları da bu temas ve yaklaşma noktalarının zirveleridir. Vokallerin teşekkülünde ise organların teması yoktur. Boğumlanma dilin çeşitli kısımlarının kabarması ile temin edilir. Vokallerin teşekkül noktaları da dilin bu kabaran noktalarının zirvelerinde bulunur. Vokallerin teşekkülünde açık olan dudaklar ise düz veya yuvarlak şekiller alır. Bu düzlük ve yuvarlaklık da vokallere göre dar veya geniş olur. Sonra, vokaller sedalı seslerdir. Yani, teşekküllerinin başlangıcında ses telleri de harekete geçer. Ses telleri dediğimiz dudakcıklar vokal için gelen havanın karşısında, normal durumda aralık bulunan arka taraflarından da birleşerek yolu gevşek bir şekilde kapatırlar. Gelen hava çarparak onların arasından kendisine yol açar. Bu sırada o dudakcıklar titreşim yaparak seda meydana getirirler. İşte vokallerin teşekkülünde geçit sadece bu ses tellerinde kapanır. Ondan sonra artık dışarı çıkıncaya kadar ses yolunda hiç bir kapanma olmaz. Vokallerin teşekkülünde umumiyetle ağız yolu açık bulunur. Fakat bazı dillerde nazal vokaller de vardır. Bu vokallerin teşekkülünde tabiî, geniz yolu açık tutulur. Geniz yolunu açık tutmak için, yukarıda da gördüğümüz gibi, küçük dil aşağı sarkarak dilin kabaran kökü ile birleşir. Geniz yolunu kapayarak ağız yolunu açık tutmak için de küçük dilin kökü yükselir ve geriye çekilir. İşte vokallerin teşekkülünde başlıca ses organlarının hareketleri bunlardır. Bu hareketler ise seslerin teşekkülünde görülen en hafif, en yumuşak hareketlerdir. Yani, vokallerin teşekkülünde, teşekkül noktaları da hemen hemen hep dil üzerinde olduğu halde, bilhassa ağız yolundaki organlar normale, sükûnet hallerine en yakın bir durumda bulunurlar.

Vokallerin tabiatı ve kabiliyeti

Vokallerin bu yumuşak tabiatleri, teşekküllerinde organların gösterdiği bu sükûn hâli onları diğer seslerden daha üstün bir duruma sokar, onlara diğer seslerin yanında daha önemli vazifeler yükler. Vokaller tek başlarına hece, kelime, kök ve ek olabilirler. Böylece bir vokal bazan bir taraftan bir ses, diğer taraftan mânâsı veya vazifesi olan bir gramer birliği olarak çifte hüviyete sahip olur. Vokal dışında kalan seslerde ise bu kabiliyet yoktur. Onlar tek başlarına sadece ek olabilirler. Tek başlarına kelime olmadıkları gibi hece de olamazlar. Bir heceye veya kelimeye bitişik oldukları zaman bile hece teşkil edemezler. Kelime içinde bazı dillerde nadir olarak bir kaçı ancak ya-

rım hece taşıyabilir, tek vokalli bir kelimeye bir buçuk hecelik bir kıymet kazandırabilirler. Vokal dışında kalan seslerin bir hecede yan yana gelmeleri de güçtür, nadir veya mahduttur. Bu sesler çok defa vokallerin yardımı ile yan yana gelebilirler.

Vokallerin uzunluğu ve kısalığı

Vokallerin, teşekküllerindeki rahatlık yüzünden, diğer seslerden farklı bir tarafı daha vardır. O da vokallerde uzunluk kısalık vasıflarının bulunmasıdır. Vokaller açık bir geçitte rahat bir şekilde teşekkül ettikleri için istenilen uzunlukta söylenebilirler. Onun için bazı dillerde bir vokalin uzunluk kısalık itibariyle birden fazla şekli vardır. Diğer seslerde ise bu hususiyet yoktur. Gerçi diğer seslerin bazıları da çıkışlarındaki açıklık ve rahatlık dolayısiyle sürekli bir şekilde söylenebilirler. Fakat dillerde kelime içinde onların bu vasfından vokallerdeki kadar istifade edilmez. Yalnız bazı tabiat taklidi kelimelerde bu sürekliliğe baş vurulur. Vokal dışındaki seslerin sürekli olmayanlarının ise sadece bir şekilleri vardır ve hiç bir zaman uzun kullanılamazlar.

Konsonant

22. Vokaller dışında kalan diğer seslere *konsonant* adı verilir. Konsonantların teşekkülünde hava ve seda akımı ses geçidinde belirli bir takıntıya uğrar. Ses yolunda belirli bir darlık, gevşek veya gergin bir kapantı olur. Konsonantların bir kısmı sedalı, bir kısmı sedasızdır. Sedalı ve sedasız konsonantlar arasındaki fark sadece bir seda farkı değil, ayni zamanda bir kuvvet farkıdır. Yukarıda da söylediğimiz gibi, sedalı konsonantlarda ses tellerinin titreşimi için sarf edilen kuvvet teşekkül noktalarında tasarruf edilir. Sedasız konsonantlarda ise teşekkül noktalarında hem boğumlanma yapmak, hem de konsonantın duyulması için lâzım gelen sesi çıkarmak üzere daha fazla bir kuvvet sarf etmek icap eder. Hava akımı sedalılardakinden daha kuvvetli, ses yolundaki daralma ve kapantı daha sıkı olur. Sedasız konsonantların sedalılar içinde birer karşılıkları vardır. Bu karşılıklı durumu teşekkül noktalarının ayni olması temin eder. Ayni noktada teşekkül eden iki konsonanttan biri sedalı, biri sedasız olursa bunlar karşılıklı konsonant sayılırlar. Karşılıklı konsonantlar, gerekince, birbirlerinin yerlerini kolaylıkla alabilirler. Sedalı konsonantların geri kalan kısmının ise sedasız karşılığı yoktur. Demek ki seda bakımından üç türlü konsonant vardır : Sedasız karşı-

lıkları olan sedalı konsonantlar, sedasız karşılıkları olmayan sedalı konsonantlar, sedasız konsonantlar. Sedasız konsonantlar söylenirken umumiyetle bir aspirasyon, sürtünmeden doğan bir *yelenme* husule gelir. Fakat bu yelenme çok defa hissedilmez. Ancak, teşekküllerinde organların temas ve yaklaşması çok olan bazı konsonantların sonunda duyulur.

Konsonantların teşekkül noktaları

Konsonantlar hançerenin sonundan başlayarak dudaklara kadar ses yolunun çeşitli noktalarında teşekkül ederler. Teşekkül noktası ses tellerinden önce olan konsonantlar çok nadirdir ve ancak bazı dillerde vardır. Ses tellerinden sonra gırtlakta, boğazda, dudaklara kadar ağız boşluğunun çeşitli noktalarında konsonantların teşekkül noktaları bulunur. Konsonantların teşekkülünde en büyük rolü oynayan uzuv, dildir. Konsonantların çoğu onun çeşitli hareketleri ile, ağız boşluğunda çeşitli noktalara yaklaşması ve teması ile meydana gelirler. Hava ve seda akımının karşısına en çok engel çıkaran odur. Hülâsa, konsonantlar hançereden dudaklara kadar ses geçidinde daralma ve kapantılar meydana getiren uzuvların yaklaşma ve temas noktalarında teşekkül ederler. Bu teşekkül noktaları bazan ayni yerde, bazan da gurup gurup muayyen bölgelerde toplanır. Bu sebeple konsonantlar sedadan başka bir de temas eden uzuvlara yani teşekkül noktalarına göre sınıflara ayrılırlar.

Konsonantların temas dereceleri

Konsonantların teşekkülünde uzuvların temas derecesi her zaman ayni olmaz. Temasa gelen, hava akımına engel çıkaran uzuvlar bazı konsonantlarda tam bir kapantı meydana getirirler, bazılarında dar, bazılarında ise daha geniş bir geçit bırakırlar. İşte konsonantlar seda ve teşekkül noktalarından başka üçüncü olarak da temas dereceleri bakımından sınıflara ayrılırlar.

Nazal olup olmama

Konsonantların çoğunda hava ağız yolundan, bir ikisinde ise geniz yolundan dışarı çıkar. Havası geniz yolundan çıkan nazal konsonantların teşekkül noktaları da umumiyetle yine ağız yolundadır.

Konsonantların tabiatı ve vasıfları

Her dilde konsonantların sayısı vokallerinkinden çok fazladır. Fakat konsonantlar ses hudutlarını aşma kabiliyeti bakımından, yukarıda söylediğimiz gibi, vokallerden daha zayıf bir durumda bulunmaktadır. Sesten başka sadece, ek olarak bir gramer birliği hâlinde görünebilirler. Tek başlarına, daha doğrusu vokalsiz kelime teşkil edemezler, kök olamazlar. Ancak bir kaçı bazı dillerde bir kelime içinde bir nevi heceyi taşıma kabiliyeti gösterek yarım hece teşkil edebilir ve kendilerinden önceki vokalli normal heceye bir buçuk hece kıymeti kazandırabilirler. Tek başlarına veya vokalsiz yan yana gelerek hece teşkil edemezler. Tek başlarına söylenince başlarına veya sonlarına daima bir vokal eklenir. Engellerden, kapantılardan doğan sesler oldukları için aralarında ve yanlarında vokal olmadan hece yapamazlar, söylenemezler. Çünkü iki konsonantta ayrı ayrı hareketler yapan uzuvların bu hareketlerini birbirine bağlamak için onların vokallere mahsus olan sükûn hâlinden geçmeleri, sükûn hâli ile başlamaları veya bitmeleri icap eder. Kelime içinde tek hecede yan yana gelmeleri de yine bu yüzden güç ve mahduttur.

Konsonantlar takıntılı teşekkülleri yüzünden vokallerden sert bir söylenişe sahiptirler. Bazılarında ise bu sertlik kelime içinde açıkça hissedilir. Böyle olanların kelimelerde arka arkaya gelmesi kulağı şiddetle tırmalayan bir ses çirkinliği meydana getirir.

Konsonantların vokaller gibi çeşitli uzunlukları da yoktur. Gerçi teşekküllerinde tam bir kapantı olmayanlar tek başlarına sürekli olarak telâffuz olunabilirler. Fakat bunlar da ses taklidi bazı sözler dışında, normal kelime bünyesinde sürekli şekilleri ile değil, bir defada çıkan normal süreksiz şekilleri ile kullanılırlar.

TÜRKÇEDEKİ SESLER

Harf, alfabe, sesler

23. Sesler, adından da anlaşılacağı gibi, söylenilen, ağızdan çıkan, işitilen küçük dil birlikleridir. Dili yazıya geçirmek için bu küçük birlikler bir takım işaretlerle karşılanır. Bu işaretlere *harf* denir. Demek ki harf sesin ya-

zıdaki işaretidir. Bir dildeki sesleri karşılayan harflerin hepsinin birden meydana getirdiği muayyen sıralı topluluğa *alfabe* denir. Bir dil için ayrı ayrı zaman ve sahalarda çeşitli alfabeler kullanılabilir. Çünkü harf denen işaretler itibarîdir; ayni ses ayrı ayrı alfabelerde değişik işaretlerle gösterilebilir. Her milletin bir millî alfabesi, umumî alfabesi vardır. Millî alfabeler ufak tefek ayrılıklarla gurup gurup birbirlerine benzerler; ayrı ayrı milletlerin alfabeleri gurup gurup ayni asıllıdır. Umumiyetle bir millî alfabe bağlı olduğu dildeki seslerin hepsi için ayrı ayrı harfler ihtiva etmez. Harf kalabalığı olmasın diye birbirine yakın sesler ayni harfle gösterilir, alfabedeki bir iki harf birden fazla ses için kullanılır. Bu yüzden bir dilin, bilhassa metin tesbit ederken, bütün seslerini ayrı ayrı işaretlemek için *transkripsiyon* alfabesine baş vurulur. Transkripsiyon alfabesi bir dilin bütün sesleri için ayrı ayrı işaretler taşıyan hususî, ilmî bir alfabedir.

İşte biz de burada Türkçedeki sesleri gözden geçirirken onları bugünkü umumî alfabemizdeki harfleri ile işaretliyeceğiz. Umumî alfabemizde tek harfle gösterilen ayrı seslerle hiç işareti bulunmayan sesler için de transkripsiyon alfabemize baş vuracağız.

Türkçedeki sesler umumî ve transkripsiyon alfabemizdeki işaretleri ile ve sırasiyle şunlardır :

a b c ç d e f g ğ ġ h ḫ ı i j k ḳ l m n ñ
o ö p r s ş t u ü v y z

Vokaller

24. Türkçedeki bu seslerin içinde şu sekiz tanesi vokaldir :

a e ı i o ö u ü

Türkçe, vokal bakımından çok zengin bir dildir. Belli başlı dillerde umumiyetle 3 - 5 vokal bulunduğu halde Türkçede en aşağı 8 vokal vardır. En aşağı diyoruz, çünkü Türkçede bilhassa konuşma dilinde açık e 'nin yanında bir de *e* ile *i* arasında söylenen bir kapalı *e* mevcuttur.

Türkçedeki vokallerden *a* vokali *at, taş, ana, yayla* kelimelerindeki vokal; *e* vokali *et, sen, evet, dede* kelimelerindeki vokal; *ı* vokali *yıl, sıkı, kırıntı, ılık* kelimelerindeki vokal; *i* vokali *diş, iki, ilik, bilgin* kelimelerindeki vokal; *o* vokali *o, yol, ot, çok* kelimelerindeki vokal; *ö* vokali *ön, söz, göç,*

çöl kelimelerindeki vokal; *u* vokali *su, uçuş, burun, uyku* kelimelerindeki vokal; *ü* vokali ise *üç, türk, gülünç, yüzük* kelimelerindeki vokaldir. Bilhassa konuşma dilinde görülen, fakat İstanbul Türkçesinde bulunmayan, İstanbul Türkçesine de diğer konuşmalardan geçen kapalı *e* de *el* "il", *geç, ver, et*- kelimelerindeki *e* ile *i* arasında olan vokaldir. Asıl İstanbul Türkçesinde bu kapalı *e*'ler ya *i* veya açık *e* şekline geçmiştir. Kapalı *e i*'den *e*'ye yahut *e*'den *i*'ye geçişin bir safhası durumundadır. *i - e* değişikliğinde İstanbul Türkçesi bu safhayı atlamıştır.

Vokallerin sınıflandırılması

25. İşte her birine bir kaç misal vererek renklerini belirttiğimiz Türkçedeki vokaller çeşitli bakımlardan gurup gurup birbirlerine yakınlık gösterirler. Vokallerin tasnifi bu yakınlıklara dayanır ve vokaller teşekkül noktalarına göre, açıklık kapalılık derecelerine göre, teşekkülleri sırasında dudakların aldığı duruma göre, uzunluk ve kısalıklarına göre sınıflara ayrılırlar.

Kalın vokal, ince vokal

26. Teşekkül noktalarına göre vokaller *art* ve *ön vokaller* yahut *kalın* ve *ince vokaller* olmak üzere ikiye ayrılır. *Art vokaller* dil ve damağın arka tarafında, *ön vokaller* dil ve damağın ön tarafında teşekkül eden vokallerdir. Tabiî, damağın arka yarısında veya ön yarısında teşekkül eden vokallerin de teşekkül noktaları kendi yarım bölgelerinde birbirinden ayrı yerlerde bulunur. Vokallerin teşekkülünde dilin çeşitli noktalarının kabararak damağa yaklaştığını ve böylece teşekkül noktaları meydana getirdiğini yukarıda söylemiştik. İşte dilin arka tarafının çeşitli noktaları kabararak arka yani yumuşak damağa yaklaştığı zaman teşekkül eden vokaller art vokaller, dilin ön yarısının çeşitli noktalarda kabararak ön yani sert damağa yaklaşması ile teşekkül eden vokaller ön vokallerdir. Türkçede daha çok kullanılan tâbirleri ile art vokallere *kalın vokaller*, ön vokallere de *ince vokaller* adı verilir. Sekiz vokalimizin dördü art yahut kalın vokal, dördü ise ön yahut ince vokaldir. Art yahut kalın vokaller *a, ı, o, u*'dur. *e, i, ö, ü* ise ön yahut ince vokallerdir. Bunlardan en arkada teşekkül eden vokal *u*, en önde teşekkül eden vokal *i*'dir. *a* vokali art vokallerin en önde teşekkül edenidir; hemen hemen arka ve ön damakların ortasında teşekkül eder. *a* vokalinin teşekkülünde uzuvlar sükûn haline en yakın bir durumda bulunurlar. Kalın vokallerin arkadan öne doğru teşekkül noktaları şöyle sırala-

nır : *u, o, ı, a.* İnce vokaller ise ikişer ikişer ön damağın ön ve arka taraflarında teşekkül ederler. *i* ile *ü* 'nün teşekkül noktaları önde, *e* ile *ö* 'nünkü onların arkasındadır.

Bunlardan başka Türkçedeki yabancı kelimelerde kullanılan bir *a* daha vardır. Bu *a* ince bir vokaldir, teşekkül noktası ön damak bölgesinin arkasında ve *a* ile *e* arasındadır. Meselâ *dikkat* ve *hakikat* kelimelerinin son vokalleri böyledir. Onun içindir ki *dikkati* veya *hakikate* dediğimiz zaman *a* vokalinden sonra *i, e* gibi ince vokaller getirmekteyiz.

Geniş vokal, dar vokal

27. Açıklık kapalılık derecelerine göre vokaller yine ikiye ayrılırlar. Bir kısmının teşekkülünde ağızdaki yolun yüksekliği daha çok, bir kısmının teşekkülünde ise daha az olur. Yüksekliğin bu şekilde az veya çok olması çenelerin birbirine az veya çok yaklaşmasından ileri gelir. Çenelerin birbirine az veya çok yaklaşması neticesinde dilin kabaran kısmı ile damak arasındaki açıklık dar veya geniş olur. Ayrıca dudaklar da çenelerin bu hareketine az veya çok büzülüp açılmak suretiyle iştirak ederler. Böylece vokallerin teşekkülünde ağız boşluğunun yüksekliği az veya çok, ağız geçidindeki yol dar veya geniş olur. Açıklık fazla iken teşekkül eden vokallere *geniş vokaller*, açıklık az iken teşekkül eden vokallere de *dar vokaller* denir. Türkçedeki sekiz vokalin dördü geniş, dördü dar vokaldir. Geniş vokaller *a, e, o, ö,* dar vokaller ise *ı, i, u, ü* dür. Bunların içinde en geniş vokal *a* vokalidir.

Türkçedeki kapalı *e,* adından da anlaşılacağı gibi, açık *e* 'den dar bir vokal olup *e* ile *i* arasında bir açıklığa sahiptir.

Düz vokal, yuvarlak vokal

28. Teşekkülleri sırasında dudakların aldığı duruma göre de vokaller iki kısma ayrılır. Dudakların açıklığı bir kısmının teşekkülünde düz, bir kısmının teşekkülünde ise yuvarlak bir durum alır. Teşekküllerinde dudaklar düz olan vokallere *düz vokaller,* yuvarlak olan vokallere *yuvarlak vokaller* denir. Türkçenin sekiz vokalinin dördü düz, dördü yuvarlak vokaldir. Düz vokaller *a, e, ı, i;* yuvarlak vokaller ise *o, ö, u, ü* dür. Bunların içinde en düz vokal *e,* en yuvarlak vokal *ü* dür. Yuvarlak vokaller daraldıkları nisbette dudak büzülmesi ve yuvarlaklaşması artar.

Uzun vokal, kısa vokal

29. Uzunluk kısalıklarına göre vokaller sınıflara ayrılmazlar. Her vokalin uzun ve kısa şekli olur. Vokaller teşekküllerindeki rahatlık ve açıklık dolayısiyle kısa ve uzun çıkarılabilirler. Dillerde kısalıkla beraber uzunluk da kelimelere aksedebilir. Vokallerin kısalık ve uzunluğu boğumlanma müddetinin kısa veya uzun olmasıdır. Bir vokalin teşekkülünün başladığı zamanla bittiği zaman arasındaki müddet onun kısalık ve uzunluğunu gösterir. Ayni vokal bir darbe hâlinde çıkarılırsa onun kısa şekli, süreklice çıkarılırsa onun uzun şekli elde edilmiş olur. Bazı dillerde bir vokalin hem kısa şekli, hem de uzun şekli kelime bünyesinde yer almış bulunmaktadır. Bir vokalin uzunluk bakımından normal, normalden uzun ve normalden kısa olmak üzere üç şekli olabilir. Normal şekil vokallerin darbe hâlinde söylendikleri zaman gösterdikleri ses uzunluğudur ki bu uzunluk orta bir ses uzunluğu olup, sadece sesi kulakta canlandırır, geçer. Yani bir süreklilik, tek sesinkinden fazla bir uzunluk duyulmaz. Vokallerin bu şekillerini uzun şekillerinden ayırmak için böyle normal uzunluktaki vokallere *kısa vokaller* diyoruz. Normalden uzun olan, darbe ile değil süreklilikle çıkarılan vokallere de *uzun vokaller* adını veriyoruz. Vokallerin bu kısa ve uzun şekillerinden başka bir de normal bir ses uzunluğunu bile taşımayan normalden kısa şekilleri vardır. İşte Türkçede bu üç çeşit vokalden kısa vokal ile normalden kısa vokal mevcuttur. Uzun vokal Türkçede yoktur. Türkçedeki sekiz vokalin yedisi normal uzunlukta vokal, yani kısa vokaldir. Bir tanesi ise normalden kısa vokaldir. Türkçedeki normal vokaller *a, e, i, o, ö, u, ü*'dür. *ı* vokali ise normalden daha kısadır. Türkçedeki diğer yedi vokalin, tek başlarına hece olmalarına, bir hece sonunda veya içinde bulunmalarına göre, normal, normalden biraz uzun ve normalden biraz kısa şekilleri vardır. Fakat bu normalden biraz kısalık ve uzunluk kulakla hissedilemiyecek bir derecededir. Onun için Türkçedeki yedi vokal normal ses uzunluğundadır diyoruz. Yedi vokalin bu normalliğine karşılık *ı* vokalinin Türkçede yalnız normalden kısa şekli vardır. *ı* vokalinin uzunluğu diğer vokaller gibi normal değildir. Bu yüzden müstakil bir ses olma kabiliyeti diğer vokallerden biraz eksiktir. Diğer vokaller kadar tek başına heceyi taşıma kabiliyeti göstermez. Bu zayıflığı dolayısiyle, tek başına hece olmak durumunda kaldığı zaman bazan hecenin yükünü taşıyamıyarak yerini kendisine en yakın normal vokal olan *i*'ye bıraktığı görülür. Bazı Türk şivelerinde ise *ı* vokalinin bu normalden kısa şekli de yoktur, yerine tamamiyle *i* kullanılır. *ı* vokalinin bu hususî durumuna, sebep olduğu ses hadiseleri ile birlikte biraz aşağıda ve misallerle tekrar temas edeceğiz.

Türkçedeki Arapça ve Farsça kelimelerde ise çok miktarda uzun vokal vardır. Bu yabancı uzun vokaller Türk ses organlarının sun'î ve hususî bir gayreti ile söylenmekte, bu gayret tam bir şekilde ancak aydın çevrelerde görünmekte, halk dilinde ise uzun vokaller çok defa kısalmaktadır. Çok kullanılan bazı yabancı kelimelerin vokal bakımından Türkçeleştiğini, yani uzun vokallerinin kısa vokale döndüğünü bugün edebî dilde de görmekteyiz.

Hülâsa, Türkçede uzun vokal yoktur. Bazı ses düşmeleri ve birleşmelerinde ortaya çıkan uzun vokaller de geçicidirler. Yalnız bazı nidalarda ve ses taklidi sözlerde uzun vokal kullanılabilir. Fakat bu vokaller ölçülü bir uzun vokal karakterinde olmayıp gelişigüzel bir süreklilik gösterirler. Vokaller istenildiği kadar sürekli çıkarılabilecekleri için onların bu vasfından tabiat taklidi sözlerde faydalanmak her zaman mümkündür. Fakat bu çeşit sözlerde vokalin uzunluğu taklit edilen sese bağlı olduğu için ölçülü uzun bir vokal yerine sürekli çıkarılan bir vokalle karşılaşırız. Sonra, tabiat taklidi kelimeler zaten her zaman dilin yapısına ve kaidelerine bağlı bulunmazlar.

Netice

30. (Yukarıdan beri söylediklerimizi şöyle toparlayabiliriz : Demek ki, hepsi kısa olan Türkçedeki sekiz vokalden *a, ı, o, u* kalın; *e, i, ö, ü* ince vokallerdir. Bunlardan *a, e, ı, i* düz; *o, ö, u, ü* yuvarlak; ayni zamanda *a, e, o, ö* geniş; *ı, i, u, ü* dar vokallerdir. Yani *a, e* düz geniş; *ı, i* dar düz; *o, ö* geniş yuvarlak; *u, ü* dar yuvarlak vokallerdir.)

31. Vokaller teşekkül noktaları, açıklık kapalılık, düzlük yuvarlaklık ve uzunluk kısalık bakımlarından başka, kuvvetlerine ve nazal olup olmamalarına göre de sınıflara ayrılırlar. Fakat bu iki husus Türkçedeki vokalleri ilgilendirmemektedir. Çünkü Türkçedeki vokallerin söylenişinde bir kuvvet farkı yoktur. Ayni şekilde Türkçede geniz vokali de mevcut değildir. Onun için ayrıca bu noktalar üzerinde de durmuyor ve temas ettiğimiz hususlar Türkçedeki vokalleri yeter derecede aydınlattığı için konsonantlara geçiyoruz.

Konsonantlar

32. Yukarıda sırayla kaydettiğimiz Türkçedeki seslerin biraz önce gözden geçirdiğimiz sekiz vokal dışında kalanları, yani şu sesler konsonantlardır :

b c ç d f g ğ ġ h ḫ j k ḳ l m n ñ p r s ş t v y z

Bu sesler tek başlarına söylenirken sonlarına *ğ*, *ġ* ve *ḫ* 'da bir *ı* vokali, *ḳ* da bir *a* vokali, *ñ* hariç olmak üzere diğerlerinde de bir *e* vokali getirilir : *be, de, ġı, ḳa* gibi. *ñ* konsonantı ise İstanbul Türkçesinde yoktur. Onun için bu ses edebî dilde kullanılmaz. Bu sebeple eskiden yazı dilinde, bugün İstanbul dışındaki bütün Türkiye ağızlarında mevcut bulunan bu ses, tek başına, telâffuz edilmeden sadece *sağır kef* veya *sağır nun* gibi eski harf ismiyle anılır. Bununla beraber sonuna bir *e* getirerek onu da diğer konsonantlar gibi *ñe* diye telâffuz edebiliriz.

Türkçedeki konsonantların karakterleri, renkleri şu misallerdeki söylenişleri gibidir :

b : boş, ebe, bol; c : gece, sıcak, acı; ç : çok, geçit, aç; d : dağ, dil, oda; f : fısıltı, üflemek, ufak; g : göz, bilgi, geniş; ğ : dağ, ağrı, oğul; ġ gaga, gıcırtı, olgun; h : hey, hangi, hele; k : küçük, iki, bekçi; ḳ kaş, kız, kucak; l : al, el, gönül; m : yem, damla, gümüş; n : ben, anne, inanmak; p : tepe, parlak, köprü; r : duru, yaprak, demir; s : sevgi, ıslak, üst; ş : taş, şırıltı, düşüş; t : türk, atış, geçit; v : var, sivri, ova; y : ay, yeşil, oyun; z : yaz, güzel, kızgın.

ḫ hafif bir hırıltı ile teşekkül eden arka damak konsonantı olup bugün İstanbul Türkçesinde yerini tamamiyle *h* 'ye bırakmıştır. Onun için edebî dilde ses olarak *h* şeklinde söylenmekte ve alfabede de ayrı bir harfle işaret edilmemektedir. Anadolu ağızlarında bugün de kullanılan *ḫ* sesi *ḫan, ḫanım, ḫatun* gibi Eski Türkçede *ḳ* 'lı olan bazı kelimelerde ve *ḫırıltı* gibi ses taklidi sözlerde bulunan sestir. İstanbul Türkçesinde bu kelimeler ince *h* ile, hırıltısız *h* ile söylenir. Yabancı kelimelerdeki çeşitli *h* 'ler de Türkçede tek bir şekilde bu *h* 'ye çevrilmişlerdir.

j ise Türkçe asıllı olmayan ve Türkçedeki bir kaç yabancı kelimede kullanılan bir sestir : *jandarma, müjde, müjgân, jâle, japon* gibi.

ñ sesine gelince, dilin arka tarafının yumuşak damağa teması ile ve genizden söylenen bu ses *nazal n* olup *ñg* sesi verir. Eskiden beri bütün Türkçede bulunan bu ses de İstanbul Türkçesinde atılmış ve yerini *n* 'ye bırakmıştır. Ağızlarda ise bugün de yaşamaktadır. İstanbul Türkçesinde olmadığı için bugünkü alfabede harfi de bulunmayan *ñ* sesi *deñiz, seniñ, diñlemek* gibi kelimelerdeki sestir. Ebedî dilden *n* ile söylenen bu kelimeler ağızlarda *ñ* yani *ñg* ile söylenmektedir.

Yukarıda transkripsiyon harfleri ile işaretlediğimiz ve misallerini verdiğimiz *ġ* ve *ḳ* sesleri Türkçedeki normal konsonantlardan olup, ayrıca işaretlenmeyen ve *g* ve *k* ile birlikte ikişer ikişer ayni harfle gösterilen seslerdir.

Yazıda *g* ve *k* harfleri kalın vokalli kelimelerde iseler *ġ* ve *ḳ* (*saygı, korku* gibi), ince vokalli kelimelerde iseler *g* ve *k* (*güzel, keçi* gibi) okunurlar. Türkçede *ġ* ve *ḳ* ancak kalın vokalli, *g* ve *k* ise ancak ince vokalli kelimelerde bulunabileceği için alfabede bunların ikişer ikişer ayni harfle gösterilmiş olması Türkçe kelimeler için hiç bir karışıklığa meydan vermez. Bu harfler, ileride de temas edeceğimiz gibi, yalnız Türkçedeki yabancı kelimelerin söylenişlerinde bazı karışıklıklar doğurmaktadır. Fakat bir millî alfabe yabancı seslere göre tertip edilemiyeceği için *g, k* ve *ġ, ḳ* seslerinin bugünkü Türk alfabesinde ikişer ikişer ayni harflerle gösterilmesi çok tabiîdir. Yalnız *g* ve *k* harflerinin iki sesin işaretleri olmayıp ikişer ikişer dört sesin işaretleri olduğunu hiç bir zaman unutmamalı, iki sesin bir işaretle gösterilmiş olduğunu daima hatırda tutarak bu seslerin eski alfabelerdeki harfleri karşısında seslerle harfler birbirine karıştırılmamalıdır.

ğ harfi ile de bugün iki konsonant işaret edilmektedir. Bunlardan biri yukarıda kaydettiğimiz ve *bağ, doğum, yığın, ağlamak* gibi kelimelerde bulunan arka damak konsonantı *ğ*, diğeri de *geldiği, görmeğe, direğin* gibi kelimelerde bulunan ve *g* ile *k* 'nin iki vokal arasında yumuşamasından meydana gelip *y* sesi veren fakat *ğ* harfi ile gösterilen konsonanttır. *yumuşak g* adı verilen ve *y* 'den farksız şekilde söylenen bu konsonantın *y* yerine *ğ* harfi ile gösterilmesi başka bir gramer birliği olan *y* ile karıştırılmaması ve *g* ile *k*'nin yumuşamasından türediğinin belirtilmesi içindir. Ayni şekilde *ġ* ve *ḳ* 'nın iki vokal arasında yumuşamasından da *ğ* sesi meydana gelir (*aldığı, yazmağa, kulağın* gibi). Buradaki ses *ğı* 'dır ve yumuşak *g* 'den çok farklıdır. Fakat aralarındaki paralellik bu iki sesin ayni harfle işaretlenmesine sebep olmuştur. Eski alfabede ise bu sesler ayrı harflerle gösterilirdi. Bu sebeple *ğ* ve yumuşak *g* (yani *y*) arasındaki farka da çok dikkat etmek lâzımdır.

Türkçede iki çeşit *l* vardır. Bunlardan biri ince vokalli kelimelerde bulunan ince *l*, diğeri kalın vokalli kelimelerde bulunan kalın *l* 'dir. Fakat bu iki çeşit *l* arasındaki fark azdır ve Türkçede karışıklık doğurmamaktadır. Yalnız yabancı kelimelerde kalın vokalin yanında ince *l* bulunabileceğini bilmek ve Türkçedeki bu çeşit kelimelerin söylenişine dikkat etmek lâzımdır.

Konsonantların sınıflandırılması

Yukarıda konsonantların seda bakımından, teşekkül noktası bakımından ve temas derecesi bakımından sınıflara ayrıldıklarını söylemiştik. İşte bazılarının hususî durumlarına da temas ederek sırayla hepsini kaydettiğimiz

bu Türkçe konsonantlar seda, teşekkül noktası ve temas derecesi bakımından şu durumdadırlar :

Sedalı konsonant, sedasız konsonant

33. Seda bakımından Türkçedeki konsonantlar sedalı ve sedasız olmak üzere ikiye ayrılırlar. Sedalı konsonantlar şunlardır : *b, c, d, g, ġ, ğ, j, l, m, n, ñ, r, v, y, z*. Sedasız konsonantlar da şunlardır: *ç, f, h, ḥ, k, ḳ, p, s, ş, t*. Sedasız konsonantların sedalılar arasında birer karşılıkları vardır. Bu karşılıklı durum onların teşekkül noktalarının ayni yerde olmasındandır. Sedalı sedasız birbirinin karşılığı olan konsonantlar şunlardır : *b—p, c—ç, d—t, g—k, ġ—ḳ, ğ—ḥ, j—ş, v—f, z—s*. Sedasız karşılığı olmayan sedalı konsonantlar da *l* (ince ve kalın *l*), *m, n, ñ, r, y* sesleridir.

Teşekkül noktalarına göre konsonantlar

34. Teşekkül noktası bakımından Türkçedeki konsonantlar çeşitli guruplara ayrılırlar. Bu gurupların teşekkül noktaları gırtlaktan dudaklara kadar boğaz ve ağız yolunun çeşitli noktalarında bulunur. Bu noktalarda başta dil olmak üzere hareket eden uzuvlar birbirlerine yaklaşır veya temas ederler. Önden arkaya doğru konsonantları teşekkül noktalarına göre şöyle sıralayabiliriz:

Dudak konsonantları : *b, p, m*. Bunlar iki dudağın teması ile dudaklarda teşekkül eden konsonantlardır.

Diş-dudak konsonantları : *f, v*. Bunlar alt dudağın üst ön dişlere teması ile teşekkül eden konsonantlardır.

Diş konsonantları : *d, t, n, s, z*. Bunlar dilin ucunun veya ön tarafının üst ön dişlerin arkasına veya diş yuvalarına teması veya yaklaşması ile teşekkül eden konsonantlardır. *t, d, n*'de yolu kapatacak şekilde bir temas; *s, z*'de ortada açık bir yol kalacak şekilde bir yaklaşma vuku bulur. *n*'de geniz yolu açık tutulur.

Damak-diş konsonantları : *c, ç, j, ş*. Bunlar dilin ucunun ve ön tarafının diş yuvası veya sert damağa teması veya yaklaşması ile teşekkül eden konsonantlardır. *c, ç*'de yolu kapatan bir temas olup teşekkül noktası biraz önde; *j, ş*'de yaklaşma olup teşekkül noktası biraz arkadadır.

Ön damak konsonantları : *g, k, l, r, y*. Bunlar dilin ucunun veya orta tarafının sert yani ön damağa teması veya yaklaşması ile teşekkül eden konsonantlardır. *g, k, y* 'de dilin orta tarafı kabarır; *r* 'de ise dilin ucu kalkar. *l* ince ve kalın olmak üzere iki tanedir. İnce *l* 'de dilin ön tarafı ince vokallerdeki gibi kabarır ve ucu kalkar. Kalın *l* 'de ise dilin arka tarafı arka vokallerdeki gibi kabarır ve ön tarafı temas için kalkar. Kalın *l* 'nin teşekkül noktası daha arkada ve arka damak seslerine yakındır. *g, k* 'de temas, yolu kapatır ve kuvvetli bir yelenme duyulur; *l* 'de dilin yanlarında yol açık kalır. *y* ve *r* 'de yolu açık tutan bir yaklaşma olur. *y* 'de dilin durumu *i* vokalininkine yakındır. Bu sebeple vokale en yakın konsonant odur ve kendisine yarı vokal de denir. *r* 'nin teşekkülünde yukarı kalkan dilin ucu titrer. Onun için *r* titrek bir konsonanttır. Dil ucunun kalkıp titremesiyle teşekkül eden bu *r* vokal sahasının önünde teşekkül eden *r* 'dir. Türkçede bu ön *r* vardır. Bazı dillerde ise bir de küçük dilin titremesiyle vokal sahasının arkasında teşekkül eden bir *r* vardır. *r* 'nin titrek olması onu diğer konsonantlar kadar sağlam olmaktan alıkoymakta ve *r* sesi kelimelerde bazan yıpranıp düşme temayülü göstermektedir.

Arka damak konsonantları : *ġ, ğ, ḫ, ḳ, ñ*. Bunlar dilin arka tarafının yumuşak damağa teması veya yaklaşması ile teşekkül eden konsonantlardır. *ġ, ḳ, ñ* 'de yolu kapatan bir temas; *ğ, ḫ* 'da ise kuvvetli bir sürtünmeye sebep olan bir yaklaşma olur. *ñ* 'de geniz yolu açık tutulur. Bu konsonantlar arka damağın boğaza yakın noktalarında teşekkül ettiği için bunlara arka damak - boğaz konsonantları da denilebilir.

Gırtlak konsonantı : *h*. Bu konsonant gırtlaktan önce hançerenin sonunda teşekkül eder. Teşekkülü sırasında ses telleri yarı açık bulunur. Bu konsonant bugünkü Türkçede, *ḫ* 'dan türemiş olarak bazı kelimelerde ve ses taklitlerinde, nidalarda bulunur. Konsonantların en arkada teşekkül edenidir.

Sürekli konsonant, süreksiz konsonant

35. Temas derecesi bakımından konsonantlar şu üç kısma ayrılırlar :

1. Temas derecesi tam olanlar : *b, c, ç, d, g, ġ, k, ḳ, p, t*. Bunların teşekkülü sırasında temasa gelen uzuvlar yolu tamamiyle kapatarak hava için hiç bir geçit bırakmazlar. Hava akımı önüne çıkan engele çarparak onu bir darbe ile açar ve konsonantın teşekkülüne sebep olur. Bu konsonantlarda havanın, önündeki kapantıya çarpması ve onu açması ile bir patlama du-

yulur. Bu patlama bu konsonantların belirli vasıflarını teşkil eder. Onun için bu konsonantlara patlayıcı konsonantlar da denir. Patlama bu konsonantların sedalılarında hafif olur ve konsonantın ses tellerinden gelen sedasına karışır. Fakat sedasızlarda kuvvetli bir şekilde meydana gelerek açık surette işitilir. Onların duyulan sesleri de zaten bu patlayıştan ileri gelir. Demek ki temasın derecesi ve hava akımı sedalılarda zayıf, sedasızlarda kuvvetlidir. Bu konsonantlar bir patlayışla, bir darbe ile teşekkül ettikleri için, havanın önüne tam bir kapantı dikildiği için ancak bir darbe şeklinde söylenebilirler; sürekli bir şekilde çıkarılamazlar. Onun için bunlara *süreksiz konsonantlar* da denir.

2. Teşekküllerinde hava için dar bir geçit bulunan konsonantlar: *f, ğ, h, ḫ, j, s, ş, v, z*. Bunların teşekkülünde hava temasa gelen uzuvlar arasındaki dar yoldan güçlükle geçer. Konsonantlar bu geçiş sırasında vuku bulan sürtünme ile teşekkül ederler.

3. Teşekküllerinde hava için geniş bir yol bulunan konsonantlar: *l* (kalın ve ince), *m, n, ñ, r, y*. Bunların teşekkülünde temasa gelen veya yaklaşan uzuvlar arasında hava için rahat bir yol kalır. Temas derecesi en az olan konsonantlar bunlardır. Bunlardan daha az temas derecesine sahip olan sesler ise vokallerdir. Temas derecelerinin vokallere yakınlığı dolayısiyle bu konsonantlara vokal-konsonant adı da verilir. Bunlar bu vasıfları ile bazı dillerde heceyi de taşıyabilirler. İçlerinde vokallere en yakın olanı *y*'dir. *y*'nin teşekkülünde uzuvların durumu *i*'ninkine çok yaklaşır. Hülâsa bu konsonantlar en mülâyim söylenen konsonantlardır.

Teşekküllerinde hava için dar bir geçit bulunan konsonantlarla geniş bir geçit bulunan konsonantlar sürekli bir şekilde çıkarılabilirler. Bu yüzden bu iki temas derecesindeki konsonantlara *sürekli konsonantlar* adı verilir.

Geniz konsonantı, ağız konsonantı

36. Seda, teşekkül noktası ve temas derecesi bakımından yaptığımız bu sınıflamalardan başka konsonantlar bir de n a z a l o l u p o l m a m a b a k ı m ı n d a n ikiye ayrılırlar. Türkçede üç nazal konsonant vardır. Onlar da *m, n, ñ*'dir. Bunların teşekkülünde hava geniz yolundan çıkar. Nezle olunca insanın bu sesleri iyi söyleyememesinin sebebi de budur. Bunların dışında kalan diğer bütün konsonantlar, ağız konsonantları olup teşekküllerinde geniz yolu kapalı tutulur.

SESLERİN BİRLEŞMELERİ

37. İşte yukarıdan beri vokal ve konsonant olarak çeşitli vasıfları ile gözden geçirdiğimiz bu sesler yan yana gelerek mânâlı veya vazifeli ve kendilerinden daha büyük gramer birliklerini meydana getirirler. İçlerinde vokaller bazan bu işi tek başlarına bile görebilirler. Fakat sesten daha büyük dil birlikleri umumiyetle birden fazla sesle yapılırlar.

Daha büyük birlikleri meydana getirmek üzere yan yana gelen seslerin birleşmeleri onların müstakil olarak, birbirinden ayrı olarak arkaya gelmeleri şeklinde olmaz; bir kenetlenme, bir zincirleme hâlinde ortaya çıkar. Bu zincirlemeyi temin için bir gramer birliğinde yan yana gelen sesler teşekkülleri birbirlerine bağlarlar. Her ses teşekkülünü tek başına söyleniyormuş gibi yapmaz. Birlikteki bir sesi çıkartmak için harekete geçen uzuvlar sesi meydana getirdikten sonra normal sükûnet hallerine geçmeden birliğin ikinci sesinin teşekkülünü sağlayacak hareketlere başlarlar. Böylece gramer birliğindeki sesler, aralarına fasılalar girmeden birbirlerine bağlanırlar. Bu suretle sesten büyük gramer birliklerinin bünyesinde ses bakımından bir bütünlük, bir kaynaşma meydana gelir. Kelimelerdeki ve sesten büyük diğer birliklerdeki seslerin bu kaynaşma ve zincirleme birleşmeleri esas itibariyle vokal etrafında toplanır. Bir vokalle birleşen bir ses veya bir vokal etrafında toplanan sesler birbirlerine sıkı bir kaynaşma ile bağlanırlar. Bu bağlanmada sesleri meydana getiren uzuvlar hareketlerini kesintisiz ve inişsiz çıkışsız olarak birleştirirler. Böylece bir vokal etrafında kurulan ses topluluğu için uzuvlar bütün hâlinde bir hareket, tek istikametli bir hareket yaparlar. Meydana gelen ses terkibinde de, bu terkibi ortaya çıkaran harekette de hiç bir kesinti ve kırılma olmaz. Bir vokal etrafında meydana gelen bu ses terkibine *hece* denir. Hece tek vokalden ibaret olmadığı zaman bir vokalle bir veya birden fazla konsonantın meydana getirdiği ses topluluğudur. İşte sesten büyük gramer birliklerinde seslerin birbirleriyle asıl bir kaynaşma, bir zincirleme hâlinde birleşmeleri hece içinde vuku bulur. Gramer birliği tek heceden ibaretse içindeki sesler tam bir kaynaşma ile birleşmiş demektir. Birden fazla heceli gramer birliklerinde ise her hecede ayrı bir ses kaynaşması olur; fakat heceler arasında hece içindekinden çok zayıf bir bağlantı ile karşılaşırız. Yani birden fazla heceli bir kelimede veya başka bir gramer birliğinde hece içinde bir kaynaşma, heceler arasında bir eklenti vardır. Heceler arasındaki bu eklenti sağlam bir birleşmeden çok arka arkaya bir söyleyişten ibarettir. Ek yerinde fasıla verilse bile kelime veya başka gramer birliğinin bünyesi yıkılmaz. Halbuki hece içindeki bir fasıla heceyi de, hecenin dahil bulunduğu gramer birliğini de yıkar. Heceler arasındaki eklenti kelimeler

arasında da görülür. Konuşurken kelimeler arasında her zaman değil, arada sırada fasılalar verilir. Kelimeler arka arkaya tek tek söylenmez, gurup gurup birbirlerine bağlanırlar. Bu bağlanma da tıpkı heceler arasındaki eklenmeler gibi olur. Onun içindir ki insan bilmediği dilde yapılan bir konuşmayı dinlerken hece ve kelime aralıklarını birbirinden ayırt edemez. Heceler arasında ve kelimeler arasında meydana gelen bu bağlantıyı sadece, önce gelen hece veya kelimedeki son sesler teşekkül ettikten sonra hareket hâlindeki uzuvlar yerlerine gelmeden arkadaki hece veya kelimenin ilk sesinin teşekkülüne geçilmesi temin eder. Birbirine bağlanan iki sesi meydana getiren uzuvların hareketleri ayni istikamette bulunmaz. Arada dâima kırılma olur. Bir hece içinde birbirine bağlanan sesler de ayni şekilde önce gelen sesi meydana getiren uzuvların, yerlerine dönmeden, sonraki sesin teşekkülü için harekete geçmeleri dolayısiyle birleşirler. Fakat bu sesleri meydana getiren uzuvların hareketleri ayni istikamette olur. Arka arkaya gelen hareketler birbirinin devamı olarak, âdetà birbirinin tamamlayıcısı olarak kırılmadan ayni çizgi üzerinde bulunur, ayni istikameti takip ederler. Ses organları ve hava akımı, içinde bir vokal bulunan bir ses topluluğunu bir hamlede meydana getirebilir. Fakat bir ses topluluğu içinde iki vokal olunca iki hamle yapmak icap eder. Çünkü bir hamlede iki vokal çıkarılamaz; ancak bir vokal veya yanına bir iki konsonant alan bir vokal çıkarılabilir. Bu sebeple iki hecenin veya kelimenin bağlantı noktasında yan yana gelen sesler ayrı iki hamleye, bir hecede yan yana gelen sesler ise tek bir hamleye bağlı bulunurlar. Onun için hecenin sesleri arasında ayni istikametli bir birleşme, hecelerin veya kelimelerin yan yana düşen sesleri arasında ise ayrı istikametli bir birleşme olur. Bu birleşmelerden biri kaynaşma şeklinde bir birleşme, diğeri bağlantı şeklinde bir birleşmedir.

Ses hadiseleri

38. Demek ki sesler kendilerinden büyük gramer birliklerini meydana getirmek üzere yan yana gelirken tek tek arka arkaya dizilmezler; kuvvetli veya zayıf, fakat daima zincirleme olarak birbirlerine bağlanırlar. Bu bağlanma sırasında gramer birliklerinde bir takım ses hadiseleri vuku bulur. Bu ses hadiseleri seslerin birbiriyle birleşmelerinin bazı şartlar altında meydana gelmesindendir. Bütün sesler dil birliklerinde keyfî bir şekilde yan yana gelmezler. Bazı sesler bazı seslerle birleşmez, bazı sesler gramer birliğinin bazı yerlerinde kendilerini muhafaza edemez; bazıları birbirleriyle yer değiştirmek ister; bazıları yanlarındaki sese tesir eder; bazıları birbirine karışır; bazıları değişir; hülâsa, bir gramer birliğinde bir araya gelen sesler muayyen

bir nizam dahilinde birbirlerine bağlanır ve birliklerini devam ettirirler. İşte bu yüzden gramer birliklerinde seslerin muayyen şartlarla birbirlerine bağlanmalarının icabı olarak bir takım ses hadiseleri meydana gelir. Kelimeler ve diğer gramer birlikleri bu ses hadiselerinin tesirinde kalarak yapılarını bünyelerindeki seslerin temayüllerine göre kurar ve yaşayışlarını bu temayüllere göre düzenliyerek hayatları boyunca bazı değişiklikler gösterirler.

Türkçe kelimelerin ve kelime dışında kalan diğer gramer birliklerinin kuruluşunda ve hayatında, seslerin muayyen şartlar altında birleşmelerinin ve beraber yaşamalarının icabı olarak görülen başlıca ses hadiseleri şunlardır:

39. Ses türemesi: Sesler gramer birlikleri içinde yan yana düşerken bazan birbirleriyle doğrudan doğruya birleşemez ve aralarına bağlanmayı sağlayacak ilâve bir ses alırlar. Bu hadiseye ses türemesi denir. Meselâ *at* ve *-ı* gibi iki gramer birliği bir kelime, bir tek birlik hâlinde yan yana gelince *atı* olur; fakat *sıra* ve *-ı* gramer birlikleri tek kelime, tek birlik hâlinde bir araya gelince aralarına bir *y* sesi alarak *sırayı* şekline geçerler. İşte bu *y* sesi ilâve ses, türemiş sestir. İleride göreceğimiz yardımcı sesler Türkçede ses türemesinin en iyi misalleridir.

40. Konsonant düşmesi: Seslerin birbirleriyle münasebeti sırasında gramer birliğinin bünyesindeki bir konsonantın bazan düştüğü görülür. Bu hadiseye konsonant düşmesi hadisesi denir. Meselâ *büyük* ve *-cek* birlikleri birbirine bağlanınca aradaki *k* konsonantı düşerek yeni birlik *büyücek* şeklini alır. Ayni şekilde *küçük-cük küçücük, ufak-rak ufarak* şekline geçer. *ermek - imek* değişikliğinde de *r* konsonantı düşmüştür.

41. Orta hece vokalinin düşmesi: İkiden fazla heceli gramer birliklerinde sonunda konsonant olmayan orta hece vokalinin çok defa düştüğü görülür. Meselâ *gönül* ve *-üm* birlikleri yan yana gelince *gönülüm* yerine *gönlüm* şeklini alırlar. Yani orta hecedeki *ü* vokali düşer. Bu, orta hece vokalinin düşmesi hadisedir.

42. Orta hece vokalinin değişmesi: İkiden fazla heceli birliklerin orta hecesindeki vokal bazan da değişmek temayülü gösterir. Buna orta hece vokalinin değişmesi hadisesi denir. Meselâ *başla-* ve *-yor* gibi iki gramer birliği birbirine bağlanınca *başlıyor* şeklini alarak ortadaki *a* vokali *ı* 'ya çevrilir. İşte bu, orta hece vokalinin değişmesidir.

43. Vokal birleşmesi (*kontraksiyon*): Gramer birliklerinde bazan yan yana gelen vokaller birleşerek tek bir vokal meydana getirirler. Bu kaynaşma neticesinde ortaya çıkan vokal bazan önceki, bazan da sonraki gibi olur. İşte bu hadiseye vokal birleşmesi denir. Bu birleşme neticesinde

gramer birliğinde bir darlaşma, bir kısılma, bir büzülme göze çarpar. Meselâ *gele + umadım* bu şekilde yan yana gelen *e* ve *u* vokallerinin birleşmesi neticesinde büzüşerek *gelemedim* şekline geçmiştir. Ayni şekilde *kahve + altı* *kahvaltı* hâlini almıştır.

44. Yer değiştirme (*metatez*): Bir gramer birliğinde yan yana gelen iki sesin bazan yer değiştirdiği görülür. *köprü - körpü, çömlek - çölmek, öğretmek - örgetmek* gibi misallerde hep bu hadise vardır.

45. Başta konsonant türemesi (*protez*): Vokalle başlayan bir gramer birliğinin başına bazan fazladan bir konsonant getirilir: *inmek - yinmek, ayva - hayva* misallerinde olduğu gibi. Bu hadise başta bir konsonant türemesi hadisesidir.

46. Hece düşmesi (*haploloji*): Bir gramer birliğinde arka arkaya gelen ve ses bakımından birbirine benzeyen iki heceden birinin bazan eridiği, düştüğü görülür. Böylece o iki hece bir hece hâline gelir. Meselâ: *durur -dur, yorır -yor, pekiyi peki* olmuştur. *başlayayım*'ın *başlayım* olması da bu yüzdendir. İşte bu hadiseye, bir hecenin, bir ses topluluğunun düşmesi hadisesine hece düşmesi adını veriyoruz.

47. İki vokalin yanyana gelmesi (*hiatus*): Bir gramer birliğinde iki vokalin yan yana gelmesi demek olan bu hadise Türkçede çok nadir olup aradaki konsonantın erimesi neticesinde ortaya çıkabilir : *soğuk - souk* gibi.

48. Konsonant ikileşmesi : Bir gramer birliğinde bir konsonantın iki defa söylenmesi hadisesi olan konsonant ikileşmesi de Türkçede çok nadirdir. *yedi - yeddi, sekiz - sekkiz, dokuz - dokkuz, ana - anne* gibi bazı misallerde görülür.

49 Benzeşme (*asimilasyon*): Bir gramer birliğinde bir kelimede bazan yan yana gelen veya biraz aralıklı olarak bir arada bulunan iki sesten birinin diğerine tesir ederek onu kendisine benzettiği, böylece iki sesin birbirine benzeştiği görülür. İşte bu hadiseye benzeşme denir. Başka bir sese tesir eden bir ses onu beş bakımdan kendisine benzetebilir. Bu sebeple beş türlü benzeşme vardır: 1. Seda bakımından benzeşme, 2. teşekkül noktası bakımından benzeşme, 3. temas derecesi bakımından benzeşme, 4. nazal olma bakımından benzeşme, 5. düzlük yuvarlaklık bakımından benzeşme.

Seda bakımından benzeşme bir sesin diğer bir sesi sedalılık sedasızlık bakımından kendisine benzetmesidir. Meselâ *ağaç* ve *-da* gramer birlikleri yan yana gelince sedasız *ç* sesi sedalı *d* sesini *t* yapar. *t* ise *d*'nin sedasızıdır. demek ki *ç d*'yi seda bakımından kendisine benzetmiştir.

Teşekkül noktası bakımından benzeşme bir sesin diğer bir sesi teşekkül noktası bakımından kendisine benzetmesidir. Meselâ *yaz-* gibi bir gramer birliği *-dı* ve *-di* gibi ayni iki gramer birliğinden ancak *-dı* 'yı yanına alabilir. Çünkü *yaz-* 'daki *a* vokali, önde teşekkül eden *i* vokali yerine kendisi gibi arkada teşekkül eden *ı* vokalini yanına alabilmektedir. Ayni şekilde *o* ve *bir* gramer birlikleri tek birlikte yan yana gelince *bir* 'in vokali *o* 'yu *ö* yapmak suretiyle teşekkül noktası bakımından kendisine benzetmiştir. Türkçeye giren yabancı sözlerden *anbar, penbe* ve çarşamba perşembedeki *şenbe* 'nin *n* 'lerinin *m* olması da bundandır.

Temas derecesi bakımından benzeşme bir sesin diğer bir sesi kendi temas derecesine çekmesidir. Meselâ *ayak* ve *-a* gramer birlikleri yan yana gelince *ḳ* konsonantı *ğ* 'ya döner. Burada ayni zamanda bir seda benzeşmesi vardır. Fakat yalnız seda benzeşmesi olsaydı *ḳ* 'nın kendi sedalısı olan *ġ* 'ya dönmesi gerekirdi. Halbuki burada ayni zamanda bir temas derecesi benzeşmesi vardır. İki taraftaki *a* vokali aralarındaki *ḳ* 'yı hem seda bakımından kendilerine benzetmişler, fakat bununla kalmayarak, hem de kendi temas derecelerine çekmişlerdir.

Nazal olma bakımından benzeşme bir geniz sesinin bir ağız sesini nazal yaparak kendisine benzetmesidir. Meselâ *ben* ve *biñ* kelimelerinin sonlarındaki nazal *n* ve *ñ* seslerinin baştaki dudak konsonantı *b* 'yi bazan nazal dudak konsonantı olan *m* 'ye çevirdikleri görülür ve böylece *men* ve *miñ* kelimeleri ile karşılaşırız. İşte bu bir nazal benzeşmedir.

Düzlük yuvarlıklık bakımından benzeşme aralıklı olarak bir araya gelen düz ve yuvarlak vokallerden birinin diğerini düzlük veya yuvarlaklık bakımından kendisine benzetmesidir. Meselâ *gelüp* kelimesinde düz *e* vokali yuvarlak *ü* vokalini düzleştirerek *gelip* kelimesinde görülen *i* 'ye çevirmiştir. Diğer taraftan *gözi* kelimesindeki yuvarlak *ö* vokali de düz *i* vokalini yuvarlaklaştırarak *gözü* kelimesinde gördüğümüz *ü* 'yü ortaya çıkarmıştır. İşte bu iki hadise düzlük yuvarlaklık benzeşmesidir.

Böylece bir sesin diğer bir sesi bu beş bakımdan kendisine benzetmesi demek olan benzeşme, misallerde görüldüğü ve tarifinden de anlaşılacağı gibi, iki kısma ayrılır : Yakın benzeşme, uzak benzeşme. Yakın benzeşme yan yana düşen iki ses arasındaki benzeşmedir. Uzak benzeşme ise aralıklı bir şekilde bir arada bulunan iki sesin birbirine benzemesidir.

50. A y k ı r ı l a ş m a (*disimilasyon*) : Bazan bir kelimede yan yana gelmiş bulunan ayni cinsten iki sesin birbirinden ayrıldıkları, bir sesin başkalaşarak ikizlikten kaçtığı görülür. Benzeşmenin zıddı olan, bu yüzden benzeşmeme de diyebileceğimiz bu hadise Türkçede çok nadir olarak ve

Türkçeye girmiş bir kaç yabancı kelimede görülür. Meselâ aslında *attar* ve *muşamba* olan kelimeler sonradan Türkçede *aktar* ve *muşamba* şekline geçmiştir. Bu hadisenin sebebi Türkçenin kelime kökünde ikiz sesten kaçınmasıdır. Türkçede *buradaki, onunki* gibi misallerde görülen *ki*'nin kalın kelimelere uymaması da bir çeşit aykırılaşma gibi görülebilir. Fakat bu ileride de göreceğimiz gibi ayni sesten kaçma temayülünden değil, yabancı dilden gelme bir dış tesirden doğmuştur. Onun için bu aykırılık bir aykırılaşma sayılamaz. Esasen Türkçede bir aykırılaşma temayülü değil, aksine, çok kuvvetli bir benzeşme temayülü vardır.

51. Y u v a r l a k l a ş m a: Bazı kelimelerde bazı seslerin tesiriyle düz vokallerin yuvarlaklaşması hadisesidir. Gerçekten dudak ve dudak - diş konsonantları bazı kelimelerde düz vokalleri yuvarlaklaştırırlar: *bilüp - bilip, bilevüz - bilebiz* misallerinde olduğu gibi (bk. § 91).

Yukarıdan beri gördüğümüz bu ses hadiseleri Türkçede daha önce ve daha çok konuşma dilinde kendilerini gösterir ve yazı diline çabuk ve fazla aksetmezler. Bunlardan bazıları yazı dilinde de tam mânâsiyle hâkim bulunmakta, bazıları ise esas itibariyle konuşma dilinde görülmekte ve yazı diline geçmemektedir.

İşte bu ses hadiseleri muvacehesinde birbirleriyle birleşen sesler sesten büyük gramer birliklerini, kökleri, ekleri, kök ve ekleri ile kelimeleri meydana getirirler. Kelimeler taşıdıkları sesler bakımından tam bir serbestlik içinde bulunmazlar. Sesler kelimelerdeki yerlerini gelişigüzel bir şekilde almaz ve kelimeler bünyelerinin her noktasını her sese açık bulundurmazlar. Bu hususta kelimelerde bazı ses nizamları olduğu göze çarpar. Bu nizamlar dilin ses hususiyetlerini teşkil ederler. Her dilin bir takım ses hususiyetleri vardır. Bu sebeple bir dile girmiş bulunan yabancı kelimeler o dilin ses hususiyetlerine uymadıkça tam mânâsiyle benimsenmiş sayılmazlar ve çok defa kolaylıkla ayırt edilebilirler. Bir dildeki ses hususiyetlerinin bazıları her devirde, bazıları devir devir kendilerini gösterirler. Ayni şekilde bir kısmının dilde çok kesin olarak hüküm süren sağlam bir durumu, bir kısmının ise başka ses hadiselerine karşı koyamıyacak kadar gevşek ve daha az kesin olan bir kuvveti vardır.

TÜRKÇE KELİMELERDEKİ BAŞLICA SES HUSUSİYETLERİ

Türkçe kelimelerin bünyesinde görülen başlıca ses hususiyetleri şunlardır :

1. Uzun vokal bulunmaması

52. Türkçe kelimelerde kendiliğinden uzun vokal yoktur. Yukarıda da gördüğümüz gibi Türkçede her vokalin, hecede tek başına olması, başına veya sonuna bir konsonant alması hâlinde normal, normalden biraz uzun veya kısa şekilleri vardır. Fakat normalin altına ve üstüne taşan bu kaymalar kulakla hissedilemiyecek kadar az ve ehemmiyetsizdir. Bu arada yalnız *ı* vokali hususî bir durum arzeder. *ı* vokalinin Türkçede yalnız normalden kısa şekli vardır. Bu yüzden o diğer vokaller kadar tek başına hece olma kabiliyeti göstermez ve böyle durumlarda yerini kendisine en yakın vokal olan ve normal kısalıkta bulunan *i* 'ye bırakır : *ınanmak* > *inanmak* misalinde olduğu gibi. Bu hususta Batı Türkçesinin doğu kolu yani Azeri Türkçesi çok ileri gitmiş ve *ı* vokali ile başlayan bütün kelimelerin ilk vokalini bugün *i* yapmıştır : *işıḫ* (ışık), *ildız* (yıldız), *ilan* (yılan) gibi. *ı* vokalini kelime başında tek hece olmaktan kurtarmak için bazan da Türkçede *y* proteze baş vurulur : *ınanç* > *yınanç* gibi. Bazı Türk şivelerinde, meselâ Tarançi şivesinde ise *ı* sesi hiç yoktur; onun yerine *i* kullanılmaktadır. Hülâsa Türkçedeki vokallerin, bir tanesi normalden de kısa olmak üzere, hepsi kısa vokaldir. Türkçe kelimelerde uzun vokale ancak iki sesin birleşmesi, bir sesin düşmesi gibi hallerde rastlamak mümkündür. Çok nadir olan bu hallerde birleşen veya düşen ses bir iz bırakmak üzere yanındaki vokali biraz uzatabilir : *pekī* (< *pekiyi*), *Ahmet ā* (< *Ahmet ağa*) misallerinde olduğu gibi. Fakat bu uzatma da geçici olup bir müddet sonra düşmenin ve birleşmenin bütün izleri silinerek vokal yine normal kısa hâline döner : *pekiyi* > *pekī* > *peki* misalinde olduğu gibi. Demek ki Türkçede kendiliğinden uzun vokal bulunmaz. Uzun vokal ancak Türkçeye girmiş yabancı kelimelerde mevcuttur. Türk ses organları bu yabancı sesleri çıkarmak için hususî bir gayret sarfeder. Böyle bir gayret sarfedilmediği zaman bu uzun vokaller kısa telâffuz edilirler. Halk dilinde uzun vokalli yabancı kelimelerin çok defa kısa söylenmesinin sebebi de budur. Edebî dilde de bazı yabancı kelimelerin uzun vokallerinin kısalmış olduğu görülür. Bunun sebebi o kelimelerin aslını hatırlatmayacak kadar Türkçeye yerleşmiş olması, bir dereceye kadar Türkçeleş-

miş bulunmasıdır. Hülâsa, demek ki Türkçede uzun vokal bulunan her kelime yabancıdır.

2. o, ö vokalleri

53. Türkçe kelimelerde *o, ö* vokalleri yalnız ilk hecede bulunur, birinci heceden sonraki hecelerde bulunmazlar. Onun içindir ki hususî bir gayret sarfedilmediği zaman konuşma dilinde *horoz, doktor* gibi yabancı kelimeler ikinci vokalleri *u* 'ya çevrilerek *horuz, doktur* şeklinde söylenirler. *o, ö* vokallerinin birinci hece dışında bulunmaması eskiden beri Türkçenin her devrinde görülen bir kaidedir. Bu kaide yalnız Kazakça, Kırgızca gibi vokalleri geniş ölçüde yuvarlaklaştıran bazı Türk şivelerinde bozulmuştur. Bu şivelerde birinci heceden sonraki hecelerde de *o, ö* vokalleri bol bol kullanılmaktadır. Bunların dışında *o, ö* vokalinin yeri Türkçede dâima birinci hecede kalmıştır. Hattâ ilk hecesinde *o, ö* vokali bulunan kelimeler, başka kelimelerle birleşip birleşik kelime teşkil ettikleri zaman, birinci heceden sonraki hecelere düşer düşmez bu vokallerini değiştirmişlerdir : Eski Türkçedeki *et* ve *öz* 'den meydana gelen *etüz* « vücut » ve Eski Anadolu Türkçesindeki *şol* ve *oḳ* kelimelerinden meydana gelen *şoluḳ* « şu, o, işte » kelimelerinde olduğu gibi. Yalnız *-yor* eki bu kaidede bir istisna olarak kalmaktadır. Zira, ileride de göreceğimiz gibi, *-yor* ekinin aslı *yorır* kelimesidir; bu kelime haploloji ile tek heceye inip ekleşmiş ve *-yor* şekline geçmiştir; fakat bu ek kökün izini taşımağa devam etmekte, *o* vokalini değiştirmemektedir; bu yüzden bu ekin bulunduğu kelimelerde birinci heceden sonra *o* vokali ile karşılaşılır. Bazı ağızlarda bu *o* vokali de umumî kaideye uyarak bugün artık değişmiş ve yerini *u, ü, ı, i* seslerinden birine bırakmış durumdadır. Fakat edebî dilde böyle bir değişiklik görülmemekte ve *-yor* eki istisna teşkil eden durumunu muhafazaya devam etmektedir. Bu muhafaza ise onu başka şekillerle karışmaktan alıkoymak bakımından hayırlı olmaktadır. İşte bu istisnalar dışında Türkçede ilk heceden sonraki hecelerinde *o, ö* vokali taşıyan her kelime yabancıdır.

3. İnce a

54. Türkçede bir çeşit *a* vardır. O da uzuvların sükûn hâline en yakın bulunmaları sırasında teşekkül eden kalın *a* 'dır. Türkçede bunun dışında ve *a* ile *e* arasında teşekkül eden bir *a* vokali yoktur. Türkçeye girmiş ba-

zı yabancı kelimelerde ise böyle bir *a* 'ya rastlamaktayız. Gerçekten bazı yabancı kelimelerde teşekkül noktası *a* ile *e* arasında olan bir *ince a* bulunmaktadır. Türk ağzında ancak hususî bir gayretle söylenen bu vokalin inceliği kendisinden sonra gelen Türkçe eklerin ince vokalli olmasından da anlaşılmaktadır : *hakikat-i, dikkat-e* misallerinde olduğu gibi. Demek ki *hakikat* ve *dikkat* kelimelerinin son vokalleri ince *a* 'dır. Tabiî hususî bir gayret sarfedilmediği zaman bu ince *a* 'lar hemen Türkçedeki *a* 'ya dönmektedirler. Demek ki Türkçede kullanılan ve ince *a* taşıyan her kelime yabancıdır.

4. Kapalı e

55. Türkçede bilhassa konuşma dilinde açık *e* yanında bir de kapalı *e* vardır. Yalnız İstanbul Türkçesinde bir türlü, yani açık *e* kullanılır. Yukarıda da söylediğimiz gibi kapalı *e*, *i* - *e* değişikliğinin bir safhası olup açık *e* ile *i* arasında bir vokaldir. Aslında *e* olup da *i* 'ye dönmüş vokaller ve bilhassa aslında *i* iken sonradan *e* 'ye çevrilmiş bulunan vokaller bugün her bölgede kapalı *e* ile söylenmektedir. Yalnız İstanbul Türkçesi bu değişiklikleri ya hiç yapmamış, yahut da kapalı *e* 'de durmadan diğer şese atlamıştır. *el* « memleket », *yer, beş, ver-* gibi aslında *i* 'li olan kelimeler bütün ağızlarda bugün kapalı *e* ile söylenmekte; İstanbul Türkçesinde ise birincisi *il* şeklinde *i* ile, diğerleri açık *e* ile kullanılmaktadır. Diğer taraftan ağızlarda *gey-, eğri, er-,* gibi eskiden *e* 'li olan kelimeler kapalı *e* ile kullanılırken İstanbul Türkçesinde *i* ile söylenmektedir. Ağızlar yabancı kelimelere bile kapalı *e* 'yi sokmakta, fakat İstanbul Türkçesi onu yine atlamaktadır. Meselâ *piş* kelimesi ağızlarda kapalı *e* ile *peş,* İstanbul Türkçesinde ise açık *e* ile *peş* şeklinde kullanılmaktadır. Türkçeye giren yabancı kelimelerde böyle bir iki Türkçeleşme dışında, aslında olduğu gibi, kapalı *e* yoktur. Şunu da kaydedelim ki edebî dilde kapalı *e* kullanılmakta ve İstanbul Türkçesi de kapalı *e* 'leri git gide benimsemektedir. Bu ise ağızların İstanbul Türkçesinin rağmine yazı diline yaptığı başlıca tesirlerden biridir.

5. Orta hece vokali

56. Türkçe kelimelerde orta hecenin, sonunda konsonant olmayan vokali düşme veya değişme temayülü gösterir : *ötürü* > *ötrü, yaşayan* > *yaşıyan* misallerinde olduğu gibi. Buna sebep Türkçede orta hecenin vurgusuz olmasıdır. Üzerine basılmayan, üzerinde durulmayan, söylenişine hususî bir dikkat gösterilmeyen orta hece vokali kendisini her zaman muhafaza edemez ve bir çok defa düşer veya değişir.

6. j sesi

57. Türkçe kelimelerde *j* sesi yoktur. *j* sesi ancak Türkçeye sonradan girmiş bir kaç yabancı kelimede bulunur : *jandarma, jale, japon* gibi. Ağızlarda bu kelimelerin bazıları *j* yerine *c* ile söylenir : *candarma, capon* gibi. Türkçede kelime başında *c* sesi olmadığı halde bu misallerde kullanılması bu aykırılığın *j* sesine tercih edildiğini, *j* sesinin daima yabancı kaldığını göstermektedir. *j* sesi Batı Türkçesinde olduğu gibi Eski Türkçede de bir kaç yabancı kelimede görülmektedir : *ajun* "acun, dünya" gibi. Bu ses Türkçede ancak ses taklidi kelimelerde bulunabilir ki bunlar da çok nadirdir : *ğıjıltı* gibi.

7. f sesi

58. Türkçe kelimelerde esas itibariyle *f* sesi de yoktur. *f* sesi Türkçede ancak tabiat taklidi bazı kelimelerle aslında *v* 'li olan bir kaç kelimede görülür : *fısıltı, fırıldak, fosur fosur, üflemek, üfürmek, öfke* (< *övke* < *öbke*), *ufak* (< *uvak*), *yufka* (< *yuvka*) misallerinde olduğu gibi. Böyle kelimeler dışında Türkçede *f* sesi bulunmaz. Türkçede kullanılan bir çok yabancı kelimelerde ise *f* sesi mevcuttur. O halde ses taklidi veya sonradan türemiş olan bir kaç istisna dışında Türkçede kullanılan *f* 'li her kelime yabancıdır.

8. h sesi

59. Türkçe kelimelerde aslî olarak *h* sesi yoktur. Bugün bir kaç kelimede görülen *h* sesi eskiden *ḳ* şeklinde idi. Eski Türkçede hiç bir türlü *h* yoktu. Eski Türkçeden Batı Türkçesine geçilirken Türkçedeki bazı *ḳ* 'lar değişmiş ve böylece bazı Türkçe kelimelerde *ḫ* ve *h* sesi ortaya çıkmıştır. Bu değişme esas itibariyle *ḳ* 'dan *ḫ* 'ya geçiş şeklinde olmuş, *h* ise bir kaç kelimede ve daha sonra meydana gelmiştir. Batı Türkçesinin ilk devresinde Eski Türkçede *ḳ* 'lı olan pek çok kelimenin *ḫ* 'ya döndüğünü görüyoruz. Bu *ḫ* 'lardan bazıları Eski Anadolu Türkçesinden sonra tekrar *ḳ* şekline geçerek asıl şekli ile günümüze kadar gelmiş, bazıları da son zamanlara kadar *ḫ* olarak kalmakta devam etmiştir. *ḳ* 'ların *ḫ* olması Batı Türkçesi içinde bilhassa Azeri sahasında çok yaygın bir şekil almış, Osmanlı sahasında ise, dediğimiz gibi, ancak Eski Anadolu Türkçesindeki bazı *ḫ* 'lar muhafaza edilmiştir. Bugün ağızlarda *ḳ* *'lar* çok geniş ölçüde *ḫ* 'ya çevrilmiş bir durumdadır.

Buna karşılık yazı dilinde *ḳ*'nın yeri çok sağlam bir haldedir. Yazı dilinde *ḫ* bugün *h*'ye çevrilmiş olarak sadece bir kaç kelimede mevcuttur. Yani bugün yazı dilinde bir iki kelimede sadece *h* vardır, *ḫ* hiç yoktur. Çünkü İstanbul Türkçesi *ḫ*'ları tamamiyle atmış ve onun yerine yalnız *h*'yi tutmuştur. *ḳ*'ların *ḫ* olmasında *h* sesi en son ortaya çıkmış bulunan bir konsonanttır. *ḳ*'lar Batı Türkçesinde önce *ḫ* olmuş ve daha sonraları da *ḫ* sesi yaygın bir şekilde görülmüştür. Bugün ağızlarda da bu konsonant kullanılmaktadır. Buna karşılık *h* sesi Batı Türkçesinin son zamanlarında ve ancak bir iki kelimede ortaya çıkmıştır. Öyle ki bu bir iki kelime, Batı Türkçesinde *ḫ*'lı kelimelerin yanında uzun müddet *ḳ*'lı olarak kalmıştır. Bugün ise ağızlarda çok yaygın olan *ḫ*'nın yanında ancak bir iki kelimede *h* sesi vardır. İstanbul Türkçesi ise bir hırıltı ile söylenen bu arka damak konsonantı *ḫ*'yı atmış olarak *h*'yi kullanmaktadır. Bu sesi ihtiva eden Türkçe kelimeler de İstanbul Türkçesinde zaten bir kaç taneden ibarettir. İstanbul Türkçesi Türkçeye girmiş yabancı kelimelerdeki çeşitli *h*'leri de hep bir şekilde ve bu bir kaç Türkçe kelimedeki *h* şeklinde söylemektedir. Bugün edebî dilde, İstanbul Türkçesinde gördüğümüz *h*'li Türkçe kelimeler *han, hanım, hatun, hani, hangi, dahi, daha* gibi kelimelerdir. Bunların hepsi Batı Türkçesinden önce *ḳ*'lı idi. Batı Türkçesinde bunlardan *han, hanım, hatun, dahi* kelimeleri son zamanlara kadar *ḫ* ile kullanılmış ve bütün ağızlarda *ḫ* ile kullanılmaktadır; *hani* ve *hangi* kelimeleri ise uzun zaman *ḳanı* ve *ḳangı* halinde eski *ḳ*'larını muhafaza etmiş ve ancak son zamanlarda *h*'li olarak kullanmışlardır; *daha* kelimesine gelince, bu, *dahi* ile ilgili olarak çok sonraları ortaya çıkmış yeni bir kelimedir ve *h*'lidir. Bugün İstanbul Türkçesi işte bu kelimeleri hep bir şekilde ve *h* ile kullanmaktadır. Bunların dışında Türkçede *hay, hey, hışırtı, horlamak, hırıltı* gibi bazı nida ve tabiat taklidi kelimelerinde de *h* sesi vardır. Bunlardan da *hay, hey h*'lidir; *hışırtı, horlamak, hırıltı* eskiden *ḫ*'lı idi ve bugünkü ağızlarda da *ḫ*'lıdır. İstanbul Türkçesinde ise hepsi *h*'li söylenir.

İşte *h* ve *ḫ* sesinin Türkçedeki durumu budur ve görüldüğü gibi bu sesler Türkçede eskiden *ḳ*'lı olan bir kaç kelime ile bazı ses taklitlerinde vardır. Bunların dışında kalan ve Türkçede kullanılan *h*'li her kelime yabancıdır.

9. Başta bulunmayan sesler

60. Türkçede kelime başında umumiyetle *c, ğ, l, m, n, ñ, r, v, z* sesleri bulunmaz. Fakat kelime başında bulunmamak bakımından bu sesler arasında bazı farklar vardır. İçlerinde bazılarının kelime başında hiç kullanıl-

mamalarına karşılık bazılarının bir takım istisnaları olduğu görülür. Onun için, kelime başında bulunmama derecelerini aydınlatmak ve hususî durumlarını belirtmek üzere bu sesleri ayrı ayrı gözden geçirmek lâzımdır.

c sesi Türkçede ancak tabiat taklidi bir kaç kelimenin başında bulunur: *cayır cayır, cırlak, cırtlak, cıvıl cıvıl, cıvıltı, cıvıldamak, cızırtı, cıyak cıyak, cız, civciv* kelimelerinde olduğu gibi. *caymak,* çocuk dilinden gelme *cici* gibi kelimelerin başında da *c* sesi vardır. İşte bu gibi istisnalar dışında Türkçede kelime başında *c* sesi bulunmaz. Esasen *c* sesi Türkçede *ç* sesinden türemiş olarak sonradan ortaya çıkmış bir sestir. *ç* sesinin sedalılaşması ile meydana gelen bu *c* sesi bugün kelime içinde bol bol kullanılmaktadır. Fakat eski Türkçede önceleri bu *c*'ler *ç* halinde idi ve ancak sonraları *c*'ler görülmeğe başlamıştır. Öyle ki, bugün *c*'li olan ekler, ileride de göreceğimiz gibi, Eski Anadolu Türkçesinde bile henüz tamamiyle *c* olmuş değildi ve daha çok *ç*'li idi. Bugün bile, bilhassa Azerî sahası ağızlarında eklerdeki *ç*'lerin bir çoğu henüz *c*'ye dönmemiştir ve muhafaza edilmektedir. Hülâsa, *c* sesi Türkçede diğer seslere göre oldukça yeni bir sestir. Bilhassa son zamanlarda çoğalmıştır. Fakat yukarıda kaydettiğimiz istisnalar dışında kelime başında bulunmamaktadır. Bu ses bugün Batı Türkçesi dışındaki bazı Türk şivelerinde, meselâ Kazakçada ise kelime başında da geniş ölçüde kullanılmaktadır. Kazakça kelime başındaki *y*'leri *c* yapan bir şivedir : *yıl* > *cıl, yigit* > *cigit* gibi. Fakat Batı Türkçesinde yukarıdaki bir kaç istisna dışında kelime başında *c* sesi kullanılmaz. Bu istisnalar dışında Türkçede kullanılan ve başında *c* sesi bulunan her kelime yabancıdır.

ğ sesi Türkçede kelime başında hiç bulunmaz. Aslında başında *ğ* bulunan yabancı kelimeler de Türkçede *g* ile söylenirler. *ğ* sesi Türkçede kelime içinde kullanılan bir sestir. *ġ*'nin daha yumuşak şekli olan, daha geride ve açık bir temas derecesinde sürtünme ile teşekkül eden bu ses de Türkçede sonradan ortaya çıkmış oldukça yeni bir sese benzemektedir. Bugün kelime sonundaki *ḳ*'lar iki vokal arasında kalınca, *ğ*'ya çevrilmektedirler. Fakat *ḳ*'nın asıl sedalısı *ġ*'dir ve *ġ* olarak sedalılaştıktan sonra *ğ* şeklinde yumuşamıştır. Bazı ağızlarda bugün bile sondaki *ḳ*'lar iki vokal arasında kalınca, *ġ* şeklini almakta ve *ğ* olacak kadar yumuşamamaktadır. *ğ* asıl, yukarıda sonradan türemiş bir ses olduğunu belirttiğimiz *ḫ*'nın sedalısıdır. İki vokal arasında kalan sondaki *ḫ*'lar da *ğ* olmaktadır. Hülâsa *ğ* sesi Türkçede *ḳ* ve *ḫ*'nın seda bakımından, *ġ*'nın da temas derecesi bakımından benzeşmeye tabi tutuldukları zaman ortaya çıkan yeni bir sestir ve sadece kelime içinde bulunur. Kelime başında hiç kullanılmaz.

l sesi de Türkçede kelime başında hiç bulunmaz. *lık lık, loḳur loḳur, lopur lopur, löp löp* gibi başında *l* taşıyan ses taklidi kelimeler de çok azdır.

Türkçede kelime başında *l* bulunmadığı içindir ki *l* ile başlayan yabancı kelimelerin bazan halk dilinde başına vokal getirilir: *ilimon* "limon", *"ilâzım"* "lâzım" gibi.

m sesi Türkçede umumiyetle kelime başında bulunmaz. Eski Türkçede *m* ile başlayan bazı kelimeler vardı. Fakat bunların başındaki *m*'ler umumiyetle *b*'den türemiş *m*'lerdi. Eski Anadolu Türkçesinde de böyle *m*'ler vardı: *men* "ben" 'de olduğu gibi. Azeri ve Doğu Anadolu sahasında bu *m*'ler çok artmış olarak bugün de kullanılmaktadır: *men* "ben,, , *miñ* "bin", *minmek* "binmek,, misallerinde olduğu gibi. Misallerde de görüldüğü üzere bu *m'ler b*'nin uzak nazal benzeşmeye tabi olarak *n* ve *ñ* tesirinde kalması ile ortaya çıkmıştır. Bunların dışında Türkçede kelime başında *m* ancak bazı tabiat taklidi sözlerin başında bulunmaktadır: *mırıltı, mırıldanmak, mışıl mışıl, miyavlamak* gibi. Kelime başında *m* bir de *masmavi, mosmor, ev mev, yol mol* gibi *m*'li tekrarlarda görülmektedir. İşte bu istisnalar dışında Türkçede görülen ve *m* ile başlayan her kelime yabancıdır.

n sesi Türkçede kelime başında eskiden beri ancak *ne* ve *ne* ile yapılmış birleşik kelimelerde görülür: *ne, niçin, nasıl* gibi. Ayrıca *nene, nine, ninni* gibi tabiat taklidi ve çocuk dilinden gelme sözlerde de vardır. Bunların dışında Türkçede kullanılan ve başında *n* sesi taşıyan her kelime yabancıdır.

ñ sesi Türkçede kelime başında hiç bulunmaz.

r sesi Türkçede kelime başında hiç bulunmaz. Ses taklidi sözlerin başında bulunması da çok nadirdir: *rap rap* gibi. Türkçenin kelime başında *r*'yi sevmemesi yüzünden halk dilinde *r* ile başlayan yabancı asıllı kelimelerin başına bir vokal getirilir: *iramazan, irecep, irahat, urus, urum* misallerinde olduğu gibi. Demek ki Türkçede kullanılan ve başında *r* sesi bulunan her kelime yabancıdır.

v sesi aslında Türkçede kelime başında hiç yoktu. Kelime başındaki bazı *b*'lerin *v* olması ile sonradan ortaya çıkmıştır. Yani Batı Türkçesinde başında *v* bulunan az sayıdaki kelimeler Eski Türkçede *b*'li idi; *var* < *bar*, *varmak* < *barmak*, *vermek* < *virmek* < *birmek* gibi. *vurmak*'taki *v* ise sonradan ortaya çıkmıştır; eskiden bu kelime *urmak* şeklinde idi. İşte *v* aslında *v*'li olmayan bu bir kaç kelimenin başında bulunmaktadır. Bunlardan başka bir de, diğerlerinde de olduğu gibi, tabiat taklidi kelimelerin başında *v* sesi görülür: *vız, vızıltı, vızıldamak, vızır vızır* misallerinde olduğu gibi. İşte bu istisnalar dışında Türkçede kelime başında *v* sesi bulunmaz. Onun için bunların dışında Türkçede kullanılan ve *v* ile başlayan her kelime yabancıdır.

z sesi Türkçede ancak tabiat taklidi bir iki kelimenin başında bulunur : *zır, zırıltı, zınk, zonklamak* gibi. Bunların dışında Türkçede kelime başında *z* sesi yoktur. Bu sebeple, Türkçede kullanılan ve başında *z* sesi bulunan her kelime yabancıdır.

10. Sonda bulunmayan sesler

61. Türkçede kelime hece sonunda umumiyetle *b, c, d, g, ġ* sesleri bulunmaz.

Bunlardan *g* Eski Türkçede, diğer Türk şivelerinin bazılarında, Batı Türkçesinin ilk devirlerinde ve bugünkü bazı ağızlarda kelime ve hece sonunda görülür. Bir kısım ağızlarla İstanbul Türkçesinde ise bu *g* 'ler ya sedasızlaşarak *k* 'ye çevrilmiş (*öksüz* kelimesindeki *ög* > *ök* «ana» misalinde olduğu gibi) veya *ğ* (yumuşak *g*, yani *y*) ve *v* sesine *dönmüştür : ögmek* > *öğmek, övmek; dögmek* > *döğmek, dövmek; beg* > *bey; egmek* > *eğmek* misallerinde olduğu gibi.

d de Eski Türkçede bazı hece ve kelimelerin sonunda vardı : *ḳutadmaḳ* «mes'ut olmak», *öd* «zaman», *ked* «pek, çok» misallerinde olduğu gibi. Fakat Batı Türkçesinde bu *d 'ler ked* > *key, ḳodmaḳ* > *ḳoymaḳ* misallerinde olduğu gibi *y* olmamışlarsa sedasızlaşarak *t* 'ye çevrilmişlerdir. Eski Anadolu Türkçesinde ve Osmanlıcada bazı hece ve kelime sonlarında *d* yazılması bir imlâ meselesidir. Bugün bile bir hayvan ismi olan *at* ile karışmasın diye isim karşılığı olan kelime *ad* şeklinde *d* ile yazılmaktadır. Bu da bir imlâ meselesi olup isim karşılığı olan kelime aslında ve söylenişte *at* şeklindedir. Yani hece ve kelime sonunda Batı Türkçesinde *d* sesi yoktur.

b sesi Türkçede kelime ve hece sonunda hiç bulunmaz. Gerçi bu ses Eski Türkçenin başlarında bir iki kelimenin sonunda mevcuttu : *eb* «ev», *sab* «sav, söz» misallerinde olduğu gibi. Fakat bu *b* 'ler bir müddet sonra, daha Eski Türkçe devresinin içinde iken hemen *v* oluvermiş ve kelime ve hece sonunda *b* sesi kalmamıştır. Batı Türkçesinde Eski Anadolu Türkçesi ile Osmanlıca devrelerinde bir çok hece ve kelimelerin sonlarında *b* yazılmış olduğu görülür : *gelüb, gidüb* gibi. Bu tamamiyle bir imlâ meselesi olup hece ve kelime sonunda *b* harfi ile yazılan ses *p* 'den ibarettir. Yani hece ve kelime sonunda *p* sesini işaretlemek üzere *b* harfi kullanılmış, fakat *b* sesi hiç bir zaman sonda bulunmamıştır. Bu *b* yazılışının eski yazının bir imlâ hususiyeti olduğu unutulmamalı ve Türkçede sonda *b* sesi bulunduğu zannedilmemeli; yazı ile dil, harfle ses arasındaki fark hatırdan çıkarılmamalı; *b* ile *p* birbirine karıştırılmamalıdır.

c sesi Türkçede hiç bir devirde hiç bir şekilde hece ve kelime sonunda bulunmamıştır. Batı Türkçesinde eski yazıda sondaki *ç*'lerin çok defa *c* harfi ile işaretlenmiş olduğu görülür. Tabiî bu da biraz önce söylediklerimiz gibi bir imlâ meselesinden başka bir şey değildir ve Türkçede hece ve kelime sonunda hiç bir zaman *c* sesi bulunmaz.

ġ sesi Eski Türkçede hece ve kelime sonunda kullanılmakta idi. Fakat sonradan bu *ġ*'ler ya düşmüş, ya sedasızlaşarak *ḳ* olmuş veya yumuşayarak *ğ* haline gelmiştir. Bu yüzden bugün hece ve kelime sonunda *ġ* yoktur, onun yumuşağı ve daha az temas derecelisi olan *ğ* vardır: *dağ, ağlamak, otağ* misallerinde olduğu gibi. Batı Türkçesi dışındaki Türk şivelerinin bazılarında sonda *ġ* sesi bugün de vardır.

Demek ki *b, c, d, g, ġ* seslerinin bir kısmı hece ve kelime sonunda bulunabiliyordu. Fakat bugün bilhassa edebî dilde bu sesler hiç bir şekilde hece ve kelime sonuna gelmemektedirler. Türkçenin hece ve kelime sonunda bu tip seslerin ancak sedasızlarını yani *p. ç, t, k, ḳ*'yı kabul ettiği görülüyor. Türkçeye girmiş olan ve sonunda *b, c, d, g, ġ* sesleri bulunan yabancı kelimelerin sonlarındaki seslerin sedasızlaşması da bundandır: *kitab* > *kitap, ilac* > *ilaç,* >, *derd* > *dert, aheng* > *ahenk, çerağ* > *çıraḳ* misallerinde olduğu gibi.

Hulâsa, işaret ettiğimiz istisnalar dışında Türkçede hece ve kelime sonunda *b, c, d, g, ġ* sesleri bulunmaz. Onun için gördüğümüz istisnalar dışında Türkçede kullanılan ve hece ve kelime sonunda bu sesleri taşıyan her söz yabancıdır.

11. Sedalılaşma ve yumuşama

62. Türkçede kelime sonunda bulunan *ç, k, ḳ, p, t* konsonantları iki vokal arasında sedalılaşır ve yumuşarlar. Bunlardan *ç, p, t* sadece sedalılaşırlar. Bu sedalılaşmada tabiî *ç c, p b, t d* olur; yani *ç, p, t* konsonantları yerlerini kendi sedalılarına bırakırlar: *ağaç-ı* > *ağacı, dip-e* > *dibe, geçit-i* > *geçidi* gibi. Bu değişmenin sebebi sedasız konsonantı iki yanındaki vokallerin seda bakımından kendilerine benzetmeleridir. *k* ve *ḳ*'da ise hem sedalılaşma, hem de yumuşama olur. İki vokal arasında kalan *k* ve *ḳ* önce sedalışarak yerlerini kendi sedalıları olan *g* ve *ġ*'ya bırakırlar; fakat bununla kalmayarak sonra hemen yumuşar ve yumuşak *g* (*ğ* yani *y*) ve *ğ* şekline geçerler: *bilek-i* > *bilegi* > *bileği, ayaḳ-a* > *ayaġa* > *ayağa* gibi. Böylece iki yanlarındaki vokaller *k* ve *ḳ*'yı hem seda bakımından, hem de temas

derecesi bakımından kendilerine benzetmiş olurlar. *k* ve *ḳ* 'nın yalnız sedalılaşma ile kalmayıp ayni zamanda yumuşamaları Türkçede oldukça yeni bir gelişmeye benzemektedir. Bu hususta bugün kesin bir hudut çizmek imkânına sahip değiliz. Fakat bu gelişme her halde Eski Anadolu Türkçesinden sonra ortaya çıkmıştır. Batı Türkçesinin doğudaki bazı ağızlarında bugün bile hâlâ böyle bir gelişme yoktur ve *k* ile *ḳ* sadece sedalılaşırlar : *ayaġı, çürüge* gibi.

Kelime sonundaki bu seslerin iki vokal arasında kalınca sedalılaşmaları ve yumuşamaları fiil dışında Türkçe için umumîdir. Türkçede ancak bazı tek heceli kelimelerle karışıklığa meydan verecek kelimelerde ve bazı isimlerde sondaki bu konsonantlar değiştirilmez : *at-a* > *ata, aç-ı* > *açı, turġut-a* > *turġuta, turġuda* gibi. Fiil köklerinin sonunda ise bu konsonantlar nadir olarak ve ancak fiil kökü unutulursa veya yapılan yeni kelime fiil kökünün mânâsından çok uzaklaşırsa sedalılaşır ve yumuşarlar : *ḳuç-aḳ* > *ḳucaḳ, geç-e* > *gece* gibi. Fakat istisna teşkil ederek konsonantı sedalılaşan bazı fiil kökleri de vardır : *git-en* > *giden, dit-ik* > *didik, güt-er* > *güder* misallerinde olduğu gibi. Umumiyetle tek heceli ve *t* 'li köklerde görülen bu istisnaların başka sebepleri (meselâ baştaki *g* ve *d* seslerinin tesiri) de olabilir. Fiil köklerindeki konsonantların sedalılaşmamasında İstanbul Türkçesi çok muhafazakâr bir durumdadır. Batı Türkçesinin ilk devirlerinde ve bugünkü ağızların bir çoğunda bir çok fiil köklerindeki konsonantların sedalılaştığı görülür; *aḳıt-an* > *aḳıdan, yarat-an* > *yaradan, ḳurut-ur* > *ḳurudur* misallerinde olduğu gibi. Fakat İstanbul Türkçesinde bu sedalılaşmalar yoktur. İstanbul Türkçesi fiillerde bu işi belirttiğimiz şekildeki bir kaç istisna dışında hiç yapmamak temayülündedir.

Kelime sonundaki sedasız konsonantların iki vokal arasında sedalılaştırılması Türkçeye geçmiş yabancı kelimelere de tatbik edilir. Fakat onlarda sedalılaştırma çok az görülür. Tabiî bu hususta yabancı kelimenin Türkçede kullanılma derecesine ve yanlış anlaşılıp anlaşılmamasına göre hareket edilmektedir. Onun için yabancı kelimelerin ancak bazılarında böyle bir sedalılaştırılma yapıldığına şahit olmaktayız.

12. Diftong

63. Türkçede bir hecede veya bir kelimede iki vokal yan yana gelemez. İki vokalin bir hecede yan yana gelmesine *diftong* denir. Diftongda yan yana gelen iki vokalin söylenmesinde uzuvların hareketi ayni istikamette bulunur; teşekkül noktaları birbiriyle birleşir; böylece birbiriyle kaynaş-

mış olarak diftongun başlangıcında birinci vokalin, bitişinde ikinci vokalin sesi çıkarılır. Onun için diftong iki vokal sesi veren bir vokal durumundadır ve bünyesindeki iki vokal iki ayrı hece meydana getirmeden tek bir hece içinde bir arada bulunurlar. Türkçede diftong yoktur. Türkçede bazı ses değişmeleri ve düşmeleri ile yan yana gelen vokaller birbirleri ile kaynaşarak tek bir vokal meydana getirirler; ortaya iki sesli bir vokal, bir birleşik vokal değil, tek sesli tek bir vokal çıkar. Bu kaynaşmanın bir safhasında düşen veya değişen sesin izi mahiyetinde olmak üzere bazı Türk şivelerinde diftonga benzer durumlar görülebilir. Fakat bunlar hem geçicidirler, hem de tam bir diftong karakterinde değillerdir. Bugünkü küçük bir iki Türk şivesi dışında büyük şivelerde ve edebî dillerde bu diftonga benzer durum da görülmez. Bilhassa Batı Türkçesinde böyle bir şey hiç bir şekilde mevcut değildir. Onun için, hülâsa olarak, tereddütsüzce, Türkçede diftong yoktur diyebiliriz.

Türkçede bir hecede iki vokal bulunmadığı gibi bir kelimenin ikı hecesinde de yan yana iki vokal bulunmaz. Yani, Türkçede bir gramer birliğinde hiç bir zaman iki vokal bir araya gelmez. *ğ* sesinin temas derecesi iki vokal arasında çok azalarak bu sesi bazan çok zayıf bir hâle getirir ve adeta erimiş bir duruma düşürür. O zaman erimiş gibi olan sesin iki yanındaki vokaller yan yana gelmiş gibi görünebilirler. Fakat hakikatte *ğ* sesi tamamiyle erimiş ve iki vokal bir araya gelmiş olmaz. Sadece *ğ* sesi dikkat etmeyen tarafından âdeta hissedilmeyecek kadar zayıflamış bir hâle gelir. Yani, ortada iki vokal oldukça arada iki vokali birbirinden ayırmağa yetecek kadar bir konsonant daima mevcut bulunur. Bu zayıf konsonantın tamamiyle eriyip kaybolması hâlinde ise yan yana düşen iki vokal en kısa zamanda birleşerek tek bir vokal hâline gelirler ve böylece iki vokal bir vokale, iki hece de bir heceye çevrilmiş olur. Türkçe iki vokalin yan yana gelmesinden hiç bir zaman hoşlanmaz. Onun içindir ki büyük küçük gramer birliklerinin, köklerle eklerin birleşmeleri sırasında iki vokal yan yana düşünce araya derhal yardımcı bir konsonant getirilir. İki vokalin yan yana gelmesinden bu derece şiddetle kaçınan Türkçede, şu veya bu şekilde, iki vokalin bir arada bulunması elbette beklenemez. Onun için Türkçede bir kelimede iki vokalin yan yana gelemiyeceğinden şüphe etmemek ve ne kadar zayıflarsa zayıflasın meselâ *soğuk* kelimesindeki *ğ* 'nın, ortada iki vokal bulundukça, daima mevcut olduğunu düşünerek bu kelimeyi *souk* şekline geçmiş kabul etmemek; *souk* şeklinde yazmamak lâzımdır. Yukarıda hiatustan bahsederken zikrettiğimiz bu kelimede dahi *ğ* ya hiç bir zaman tam bir şekilde erimemiş veya tam bir şekilde erimişse yerini başka bir konsonanta bırakmıştır ve tam bir hiatus mevcut değildir. Bu kelimede, *ğ* çok zayıfladığı için, ancak

hiatusu andıran, hiatusa benzer bir durum vardır denilebilir. *ğ*'yı tamamiyle eriten ağızlarda ise onun yerine bir *y* konsonantının getirildiği görülür: *soyuk* gibi. Bu da gösteriyor ki kelimenin iki vokali arasında konsonantın yeri hiç boş kalmamakta, *ğ* düşer düşmez yerine *y* geçmektedir. Yani *y* ortaya çıkmamışsa iki vokal arasında çok zayıf da olsa *ğ* konsonantı kendisini muhafaza ediyor demektir. Onun için ortasındaki konsonantın bazan çok hafif söylendiğine bakılarak *soğuk* kelimesinin *souk* şekline geçtiği zannedilmemeli ve kelime asla *souk* şeklinde yazılmamalıdır. Dediğimiz gibi Türkçede hiç bir zaman bir kelimede iki vokal yan yana bulunmaz. Türkçede kullanılan ve yan yana iki vokal taşıyan her kelime yabancıdır.

13. İkiz konsonant

64. Türkçede kelime köklerinde ayni cinsten iki konsonant yan yana bulunmaz. İkiz konsonant ancak bir kaç Türkçe kelimede mevcuttur: *anne, elli, ıssı* misallerinde olduğu gibi. Bunlardan *anne ana* kelimesinin çocuk dilinde aldığı şekildir. Heceleri ve benzer sesleri tekrarlayan, başta tek vokalli heceleri söylemekte güçlük çeken, vurgulu olan ilk hecenin konsonantla bitmesini isteyen çocuk dili *ana* kelimesini *anne* hâline sokmuş ve onu umumî dile mal etmiştir. *elli* ve *ıssı* kelimeleri ise aslında *elig* ve *ısıġ* şeklinde idiler. Eski Türkçeden Batı Türkçesine geçerken eklerin başındaki ve ikinci üçüncüsü v. s. hece sonundaki *g* ve *ġ*'lar düştüğü için o düşüşün izi olarak *l* ve *s* konsonantları ikizleşmiştir. Eski Anadolu Türkçesindeki *assı* «fayda» kelimesi de ayni şekilde eskiden *asıġ* olduğu için ikiz konsonant taşımakta idi. Eski Anadolu Türkçesindeki *issi* «sahip, sahibi» kelimesinin ikiz vokali ise Eski Türkçede *idi* olan bu kelimenin *d* > *y* değişmesi ile Batı Türkçesinde *iyi* şekline geçmesinden sonra benzer sesli iki hecenin birleşerek uzun *i* hâlini alması ve bu uzun *i*'nin, kısalırken, kendisine eklenen *-si* ekinin konsonantını ikizleştirmek suretiyle bir iz bırakması neticesinde meydana gelmiştir. Kelimenin bazan *-si* ekinin mânâsını kaybetmediği halde çift *s* ile kullanılması bu izin ne kadar tesirli olduğunu göstermektedir. Bunlardan başka bazı ağızlarda bir kısım sayılar ikiz konsonantla söylenir: *yeddi, sekkiz, dokkuz* gibi. Tabiî buradaki konsonant ikizliği de sonradan ve vokalle biten ilk heceler üzerine basmak yüzünden ortaya çıkmıştır. Hülâsa, görülüyor ki Türkçede kelime kökünde aslında ikiz konsonant yoktur. Sonradan ortaya çıkmış olan istisnalar da bazı ses hadiselerinin tesiri ile meydana gelmiştir. Esasen bu istisnaların sayıları da azdır. Bu istisnalar dışında Türkçede kullanılan ve kökünde ikiz konsonant bulunan her kelime yabancıdır. Türkçe kelimelerde ikiz konsonant ancak köklerle eklerin birleşme

noktalarında bulunabilir. Kökün sonundaki vokalle ekin başındaki vokal ayni ise kelime içinde ayni iki konsonant yan yana gelmiş olur : *eller, emmek, attı, bıkkın* misallerinde olduğu gibi.

14. Başta çift konsonant bulunmaması

65. Türkçede kelime ve hece başında çift konsonant bulunmaz. Türkçeye geçmiş bulunan ve başında çift konsonant olan yabancı kelimelerin, ilk konsonantlarının başına veya sonuna vokal eklemek suretiyle söylenmesi de bundandır : *grup* > *gurup, stasyon* > *istasyon, traş* > *tıraş* misallerinde olduğu gibi. Türkçede *bırakmak* kelimesinde *b* ile *r* arasında vokal olmadığı zannedilebilir. Hakikatte arada bir vokal vardır. Yalnız bu vokal normalden kısa bir vokal olan *ı* olduğu için insanı yanıltmaktadır. Kelimenin ikinci hecesini açan şekillerde *b* ile *r*'nin iki ayrı heceye ait sesler oldukları ve aralarında *ı* vokali bulunduğu daha iyi belli olmaktadır : *bırakın* misalinde olduğu gibi. Hülâsa, Türkçede hece ve kelime başında çift konsonant yoktur. Türkçede kullanılan ve başında veya içindeki hecelerin başında çift konsonant taşıyan her kelime yabancıdır. Türkçede kelime ve hece başında ancak tek konsonant bulunabilir.

15. Sonda çift konsonant

66. Türkçede kelime ve hece sonunda her çeşit çift konsonant değil, ancak şu çift konsonantlar bulunabilir :

lç, lk, lk, lp, lt (*ölç, silk, kalk, alp, alt gibi*).
nç, nk, nk, nt (*sevinç, denk, zonklamak, ant* gibi).
rç, rk, rk, rp, rs, (*sürç, ürk, kork, sarp, pars, yırt* gibi).
rç, rk, rk, rp, rs, rt (*sürç, ürk, kork, sarp, pars, yırt* gibi).
st (*üst* gibi).
şt (*hişt gibi*).

Bunlardan başka Eski Türkçede *yt çift* konsonantı da sonda kullanılırdı : *aytmak* "söylemek" misalinde olduğu gibi. Batı Türkçesinde aralarına vokal sokularak bu çift konsonant sonda yan yana bırakılmamıştır : *ayıtmak* gibi.

İşte Türkçede hece ve kelime sonunda bu konsonantlar dışında çift

konsonant bulunmaz. Ses taklidi sözlerde ve seslenmelerde bile sonda ancak bu çift konsonantlar kullanılır : *dank, pist, pişt, oşt* misallerinde olduğu gibi. Türkçede sonda bulunan bu çift konsonantların müşterek ve belirli vasıfları birincilerin ikincilerden daha az temas derecesine sahip olmalarıdır. Yani, *l* (ince ve kalın), *n, r, s, ş, y* konsonantları hep kendilerinden sonra gelenlerden daha az bir temas derecesine, daha açık bir yola sahiptirler. Demek ki Türkçede sonda ancak birincisinin temas derecesi ikincisinden daha az olan bazı çift konsonantlar bulunabilir. Bunların dışında, Türkçede kullanılan ve kendisinin veya bir hecesinin sonunda çift konsonant bulunan her kelime yabancıdır. Bu çeşit yabancı kelimeler Türkçede çok defa çift konsonantları arasına bir vokal sokulmak suretiyle kullanılırlar : *fikr > fikir, film > filim, cebr > cebir, medh > medih* misallerinde olduğu gibi.

16. Başta ve sonda üç konsonant bulunmaması

67. Türkçede kelime ve hece sonunda üç konsonant bir arada bulunmaz. Kelime ve hece başında ise, biraz önce gördüğümüz gibi, ancak bir konsonant bulunur; üç konsonant değil, iki konsonant bile bulunmaz. Demek ki başta ve sonda üç konsonant bulunan her kelime yabancıdır.

17. Ortada üç konsonant

68. Türkçede üç konsonant ancak kelime içinde ve iki heceye ait olmak şartiyle bulunabilir. Bu üç konsonantın ilk ikisi önceki heceye, üçüncüsü, sonraki heceye bağlı olur. Tabiî, önceki heceye bağlı olan iki konsonant biraz önce gördüğümüz belirli çift konsonantlardan olabilir. Yani sonunda çift konsonant bulunan bir kök, yanına konsonantla başlayan bir ek alınca içinde üç konsonant yan yana gelmiş olur : *Türklük, sevinçli, yırtmış* kelimelerinde olduğu gibi. Bunların dışında Türkçe kelimelerde, bir kökte veya bir hecede hiç bir şekilde üç konsonant bir arada bulunmaz.

18. İnceltici sesler

69. Türkçede *ç, ş, y* konsonantları içinde bulundukları kalın kelimeleri zamanla inceltebilirler : *bıçmak > biçmek* (*bıçak* ve *bıçkı* kelimenin kalın şeklinden, *biçki* ince şeklinden yapılmıştır), *şış > şiş, yaşıl > yeşil, yañı > yeñi > yeni, yana > yine* misallerinde olduğu gibi.

19. r sesi

70. Türkçede *r* sesi bilhassa konuşma dilinde bazan düşme temayülü göstermektedir. Meselâ Eski Türkçedeki *er-* fiili Batı Türkçesinde *i-* şekline geçmiştir. Konuşma dilinde *bi defa* « bir defa », *geliyo* « geliyor » gibi söyleyişlere; bazı ağızlarda ise *-r* ve *-yor* eklerinde *r*'nin düşürülmesine veya çok zayıf söylenmesine sık sık rast gelinmesi de hep bundandır. Hülâsa *r* Türkçede kelimelerde yeri en zayıf olan ses durumundadır. Buna sebep *r*'nin titrek olması ve söylenişinde güçlük çekilmesidir.

20. İstanbul Türkçesi

71. İstanbul Türkçesi çıkarılması güç olan seslerden hoşlanmamakta, bu yüzden bazı sesleri atmış bulunmaktadır. *ḫ* ve *ñ*'nin edebî dilde bulunmamasının sebebi budur. Ayni şekilde *ğ* sesi de İstanbul Türkçesinde çok az bir temas derecesi ile ve çok hafiflemiş olarak söylenir. Bu sesin erime temayülü en çok İstanbul Türkçesinde görülmektedir. *k* sesinin iki vokal arasında *ğ* (yumuşak *g*, yani *y*) olmasında da İstanbul Türkçesi ileri bir durumdadır. Bazı ağızlarda bu sesin yerine *g* kullanıldığı görülür. Bütün bunlar İstanbul Türkçesinin çıkarılması güç seslerden kurtulma temayülünde olduğunu göstermektedir.

21. Kesme

72. Türkçede kesmeli hece ve kelime yoktur. Kesme ancak Türkçeye geçmiş bazı yabancı kelimelerde vardır : *te'sir, san'at* gibi. Bu kelimelerin kesmeli söylenmelerine sebep onların aslında *ayın* ve *hemze* gibi Türkçede bulunmayan yabancı sesleri taşımalarındandır. Türkçede bu iki ses çıkarılamadığı için yerlerinde bir kesinti bırakılır. Demek ki Türkçede kullanılan kesmeli her kelime yabancıdır.

22. Ses uyumları

73. Türkçede gerek kelimelerin köklerinde, gerek kelime kökleri ile ekler arasında bir takım uyumlar vardır. Bu uyumlar Türkçe kelimelerde ancak muayyen seslerin bir arada bulunmasını icap ettirir. Böylece Türkçe kelimelerde bir çok seslerin ancak çeşitli bakımlardan birbirine yakın

olanları bir arada bulunur. Bu ise Türkçeye kendisine mahsus bir ahengi, hususî bir ahengi olan bir dil manzarası verir. Türkçe kelimelerde görülen bu uyumların temeli asimilasyon, yani benzeşme hadisesidir. Türkçede üç türlü uyum vardır :

1. *Vokal uyumu*
2. *Vokal - konsonant uyumu*
3. *Konsonant uyumu*

1. Vokal uyumu

74. *Vokal uyumu* bir kelimedeki vokallerin çeşitli bakımlardan birbirlerine uyması hadisesidir. Türkçede, köklerde olsun, kök ve eklerde olsun, bir kelimenin bütün vokalleri çeşitli bakımlardan birbirlerine benzerler. Öyle ki bir kelimenin ilk hecesindeki vokalin vasıfları nasılsa ondan sonraki hecelerin vokallerinin vasıfları da öyle olur. Yani Türkçede bir kelimede birbirlerine aykırı vokaller bulunmaz; bir kelimenin vokalleri arasında açık bir uygunluk göze çarpar.

Türkçe kelimelerde göze çarpan vokal uygunluğu kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık bakımlarından olmak üzere iki nokta etrafında toplanır. Bu sebeple iki türlü vokal uyumu vardır : kalınlık-incelik uyumu, düzlük-yuvarlaklık uyumu.

Kalınlık - incelik uyumu

75. Kalınlık - incelik uyumu bir kelimedeki vokallerin kalınlık-incelik bakımından birbirine uygun olmasıdır. Türkçede bir kelimedeki vokallerin hepsi ya kalın, ya ince olabilir. Bir kelimede hem kalın, hem ince vokal bulunamaz. Yani bir kökün, bir ekin, kök ve eklerden yapılmış bir kelimenin vokalleri kalınlık ve incelik bakımından tamamiyle bir uygunluk içinde bulunurlar. Böylece Türkçedeki bütün kelimeler, bütün kökler, bütün ekler kalın ve ince olmak üzere iki kısma ayrılırlar. Köklerle eklerin birleşmesinde, dâima, önce gelen birliğin yani kökün vokalleri sonra gelen birliklerin yani eklerin vokallerini tayin ederler. Yani, uyum bakımından ekler tabi olan, kökler tabi olunan gramer birlikleridir. Bu yüzden Türkçede eklerin kalın ve ince olmak üzere çift şekilleri vardır. Ayni ekin kalın bir köke kalın şekli, ince bir köke ince şekli eklenir. Kök tabi olunan unsur

olduğu için bir kökün ince ve kalın olmak üzere iki şekli değil, ince veya kalın olmak üzere bir şekli mevcuttur. Böylece köklerin bir kısmı kalın, bir kısmı ince sıraya girerler. Kalın kökler bir ekin kalın şeklini, ince kökler ince şeklini alırlar. Köklerle eklerin birleşmesinde uyum bakımından, sonra gelen önce gelene tabi olurken biri ince biri kalın iki kökün birleşerek tek kelime meydana getirmeleri hâlinde önce veya sonra gelen değil, birleşik kelimede umumiyetle mânâsı hâkim olan kelime diğerini kendisine benzetir. Bu hadiseye de *enkliz* adı verilir: *o + bir > öbür, bu + ile > böyle,* bazı ağızlarda *bu + gün > büğün, yapar + idi > yaparıdı* misallerinde olduğu gibi. Kalınlık - incelik uyumu tabiî yabancı kelimelerle Türkçe ekler arasında da tatbik edilir. Yalnız, uyum yabancı kelimenin son hecesi ile Türkçe ek arasında vuku bulur. Yani, yabancı kelimenin son hecesi kalın vokalli ise Türkçe eki de kalın vokalli, yabancı kelime ince vokalli ise Türkçe eki de ince vokalli olur: *tarih-e, insan-ı* gibi. Yukarıda Türkçeye geçmiş bazı yabancı kelimelerde ince *a* mevcut olduğunu ve bunun Türkçe ekler getirilince açıkça görüldüğünü söylemiştik: *hakikat-i, dikkat-e* gibi. İşte Türkçe eklerin bunu ortaya çıkarması yabancı kelimelerle Türkçe ekler arasındaki vokal uyumundandır.

Kalınlık - incelik uyumu başlangıçtan bugüne kadar Türkçenin her devrinde çok kuvvetli olarak hâkim bulunmuş olan ve olmakta devam eden bir kaidedir. Türkçenin en büyük fonetik hususiyetini bu kaide teşkil eder. Türkçeye giren ve böyle bir uyum taşımayan yabancı kelimeler bile ağızlarda geniş ölçüde kalınlık-incelik uyumuna tabi tutulurlar. Türkçenin bu uyum dışında kalan istisnaları çok azdır ve başka sebeplerle sonradan ortaya çıkmışlardır. Meselâ *anne, inanmak, hangi, hani, dahi* gibi Türkçe kelimelerde ve *-yor* ekinin ince köklere; *-ki, -ken* eklerinin kalın köklere eklenmeleri halinde (*geliyor, buradaki, olurken* gibi) kalınlık-incelik uyumuna aykırı durumlarla karşılaşırız. Fakat bunların hepsi Türkçede sonradan çıkmış istisnalardır. Bunlardan *anne* çocuk dilinde *ana* kelimesinin bozulmuş şeklidir; *inanmak* aslında *ınanmak* olup normalden kısa *ı* vokalinin tek başına hecenin yükünü taşıyamaması yüzünden *inanmak* şekline geçmiştir; *hangi, hani, dahi* kelimeleri eskiden *ḳanġı, ḳanı, daḫı < daḳı < taḳı* şeklinde idiler; *-yor* eki *yorır* kelimesinin ekleşmesi yüzünden ortaya çıkmıştır; *-ki* ekinin eskiden, bugün bazı ağızlarda da olduğu gibi, kalın yani *-ḳı* şekli de vardı (*buradaḳı* misalinde olduğu gibi); *-ken* eki sonradan ek haline gelmiş olup aslında *iken* kelimesi şeklinde idi. Görülüyor ki vokal uyumu dışında kalan istisnalardaki aykırılığın hep başka sebepleri vardır. İşte hususî sebepleri ve durumları olan böyle bir kaç istisna dışında Türkçede kalınlık-incelik uyumunun sarsıldığı hiç bir zaman görülmez. Türkçe kelimelerin

ses yapısının temeli olan bu uyumun, *ı* vokali bulunmadığı için aslında kalın olan kelimeleri *i*'li söyleyen Tarançi şivesinde bile vokal aykırılığının karşısına çıkarak *i* bulunan kelimelerin kalın vokalini inceltmek suretiyle uygunluğu temine çalıştığı görülür. Hülâsa, kalınlık-incelik uyumu Türkçe kelimelerin en belirli hususiyetini teşkil eder. Onun için işaret ettiğimiz istisnalar dışında Türkçede kullanılan ve vokalleri arasında böyle bir uyum bulunmayan her kelime yabancıdır.

Düzlük - yuvarlaklık uyumu

76. Düzlük-yuvarlaklık uyumu bir kelimedeki vokallerin düzlük yuvarlaklık bakımından birbirine uymasıdır. Türkçede köklerde olsun, köklerle ekler arasında olsun, bir kelimede vokaller arasında umumiyetle düzlük yuvarlaklık bakımından bir uygunluk olduğu göze çarpar. Umumiyetle diyoruz, çünkü bu uyum Türkçenin her devrinde her sahada kelime bünyesine kuvvetle hakim olan bir uyum değildir. Bu uyum ancak bugünkü Türkiye Türkçesinde kuvvetli bir şekilde kendisini hissettirmektedir. Eski Anadolu Türkçesinde böyle bir uyum mevcut değildi. Batı Türkçesi ancak Osmanlıcanın sonundan sonra bu uyuma bağlı bulunan bir nizama sahip olmuştur. Eski Türkçede de bugünkü şekilde bir düzlük-yuvarlaklık uyumu yoktu. Diğer Türk şivelerinde de bu uyum sağlam bir duruma sahip değildir. Kazakça, Kırgızca gibi vokalleri yuvarlaklaştıran Türk şivelerinin bugün böyle bir uyumla hiç bir ilgileri yoktur. Hülâsa, düzlük yuvarlaklık uyumu ancak Batı Türkçesinin son devirlerinde sağlam olarak karşımıza çıkar. Bugün artık Türkiye Türkçesinde böyle bir uyum belirli bir şekilde hüküm sürmektedir. Bu hususta bazı ağızlar yazı dilinden çok ileri gitmiş ve hemen hemen hiç bir istisna bırakmamıştır. Edebî Türkçede ise bugün bir takım istisnalarla karşılaşmak çok mümkündür. Bu istisnalar bazı ağızlarda daha çoktur.

Düzlük-yuvarlaklık uyumunun eski devirlerde görülmediğini söylemek şüphesiz eskiden bütün kelimelerin bu uyum dışında kaldığını ileri sürmek demek değildir. Türkçenin her devrinde büyük bir kısım kelimelerin bünyesinde böyle bir vokal uygunluğu olduğu muhakkaktır. Fakat böyle bir vokal uyumu bulunmadığını söylediğimiz devirlerde kelimelerin diğer büyük bir kısmında da düzlük yuvarlaklık uygunluğu dışında kalan bir durum görülür. Bu aykırılık kelime köklerinde olduğu gibi köklerle ekler arasında da daima karşımıza çıkar. Yani, düzlük-yuvarlaklık uyumu son zamanlara kadar, bir kısım kökler bir yana, bir çok eklere bile hükmünü geçirememiş-

tir. En kuvvetli bir şekilde hüküm sürdüğü bugünkü Türkçede bile bir hayli istisnası vardır. Hülâsa, düzlük-yuvarlaklık uyumu hiç bir devirde kalınlık-incelik uyumu kadar yaygın ve kesin bir manzara göstermemiş, bir çok defa başka ses hadiselerine karşı koyamayarak bozulmuş ve ancak son zamanlarda Batı Türkçesinde dilin belirli bir hususiyeti hâline gelebilmiştir. Kalınlık-incelik uyumuna büyük vokal uyumu, düzlük-yuvarlaklık uyumuna ise küçük vokal uyumu denmesinin sebebi de budur.

Ancak son zamanda belirli bir dil kaidesi hâline gelmiş bulunan düzlük-yuvarlaklık uyumu Türkçede bir kelimede düz vokalleri düz vokallerin, yuvarlak vokalleri ise dar-yuvarlak veya düz-geniş vokallerin takip etmesi hadisesidir. Demek ki Türkçede, köklerde olsun, kök ve ekler arasında olsun, bir kelimede düz vokallerden sonra ancak düz vokaller gelir. Düz vokaller yukarıda da gördüğümüz gibi *a, e, ı, i* 'dir. Bunlardan ikisi kalın ikisi ince olduğuna göre ancak kalınlar bir arada, inceler bir arada bulunabilirler. O halde düzlük-yuvarlaklık uyumuna göre Türkçede bir kelimede ancak ya *a, ı* yahut *e, i* vokali bir araya gelebilir. Yani düz kelimelerin kalınlarında *a, ı* vokalleri, incelerinde *e, i* vokalleri bulunurlar: *ayak, acı, yılan, sıkıntı, yalvarış, alınan; etek, gelin, gidenler, evsizler, ikilik* misallerinde olduğu gibi. Bu düzlük uyumunun *çamur, karpuz, avuç* misallerinde olduğu gibi bir takım istisnaları da vardır. Bu istisnalarda yuvarlak vokalin bulunması başka bir hâdise ile ilgilidir. Meselâ bu üç kelimede dudak konsonantları olan *m, p* ve *v* sesleri vokal uyumuna aykırı bir durum yaratmışlardır. Yani, düz vokalli bir kelimede başka bir sesin tesiri ile bazan bir yuvarlak vokalin muhafaza edildiği veya meydana getirildiği görülebilir. Böyle istisnalar dışında bugün Türkçe kelimeler de düz vokallerden sonra ancak düz vokaller gelebilir.

Düzlük-yuvarlaklık uyumunun ikinci şıkkına gelince, demek ki Türkçede, köklerde olsun, kök ve ekler arasında olsun bir kelimede yuvarlak vokallerden sonra ancak dar-yuvarlak veya düz-geniş vokaller gelir. Yuvarlak vokaller *o, ö, u, ü* vokalleridir. Dar-yuvarlak vokaller ise *u, ü*: düz geniş vokaller de *a, e* vokalleridir. Demek ki Türkçe kelimelerde *o, ö, u, ü* vokallerinden sonra ancak *a, e, u, ü* vokalleri gelebilir. Kalınlıkları inceliklerı de göz önüne alınırsa Türkçede bir kelimede *o, u* 'dan sonra *a, u* vokalleri; *ö, ü* 'den sonra ise *e, ü* vokalleri kullanılıyor demektir: *ocak, odun, doyurdular, duran, duyuldu; gözlük, güzel, ödemek, gülünç* misallerinde olduğu gibi.

Vokal uyumunda sonra gelen önce gelene tabi olduğu için düzlük yuvarlaklık uyumunda kelime köklerinde sonraki hecelerin durumunu ilk he-

cenin vokali tayin eder. Köklerle eklerin birleşmesinde ise ekin vokalini tayin eden vokal kökün son hecesindeki vokaldir. Kökün son vokali düz ise ekin vokali düzlük uyumuna göre, yuvarlak ise yuvarlaklık uyumuna göre tayin edilir. Kökün son vokalinden önceki vokallerin başka olması ekin vokaline tesir etmez.

Düzlük-yuvarlaklık uyumunun icabı olarak Türkçede bazı eklerin dört şekli vardır. Yukarıda kalınlık-incelik uyumu dolayısiyle eklerin çift şekilleri olduğunu söylemiştik. İşte kalınlık-incelikle beraber düzlük-yuvarlaklık uyumu karşısında da kalan bir kısım eklerin köklere uymak üzere dört şekilleri ortaya çıkmıştır. Düzlük-yuvarlak uyumuna dikkat edersek *a, e* vokalleri hem düz, hem de yuvarlak vokallerden sonra gelebilmektedirler. Demek ki düz geniş vokalli, yani *a, e* 'li ekler son hecesi düz olan köklere de, yuvarlak olan köklere de getirilebilir. Onun için bunların yalnız kalın ve ince olmak üzere iki şekilleri vardır. Yuvarlak geniş vokaller Türkçede birinci hece dışında bulunmadığı için esas itibariyle bu vokalleri taşıyan ekler yoktur. Böyle olunca geniş vokalli ekler ancak *a, e* 'li olan ekler demektir ki bunlar da dediğimiz gibi hem düz, hem yuvarlak köklerden sonra gelebilmektedir. Dar vokalli eklere gelince, dört dar vokalden düz-yuvarlaklık uyumuna göre *ı, i* ancak düz vokallerden sonra, *u, ü* ise ancak yuvarlak vokallerden sonra gelebilmektedir. Yani *ı, i* yuvarlak vokallerden, *u, ü* ise düz vokallerden sonra gelemez. Bu yüzden son hecesi düz vokalli olan bir kelime dar vokalli eklerin ancak düzlerini yani *ı, i* 'li olanlarını, son hecesi yuvarlak vokalli olan bir kelime ise dar vokalli eklerin ancak yuvarlaklarını, yani *u, ü* 'lü olanlarını alabilir. İşte bunun içindir ki dar vokalli eklerin ikisi yuvarlak, ikisi düz olmak üzere kalın ve ince olarak dört şekilleri vardır. Hülâsa, demek ki Türkçede vokal uyumlarının icabı olarak geniş vokalli eklerin iki şekli, dar vokalli eklerin ise dört şekli bulunur : *-lar, -ler; mış, -miş, -muş, -müş* gibi.

2. Vokal - konsonant uyumu

77. *Vokal - konsonant uyumu* bazı Türkçe kelimelerde vokallerle bazı konsonantlar arasında görülen uyumdur. Yani bu uyum vokallerin hepsi ile, konsonantların ise bazıları ile ilgilidir. Türkçede vokallerle ancak bir uyum çerçevesi içinde bir araya gelen konsonantlar ön ve arka olarak karşılıkları bulunan damak konsonantları ile *ince* ve *kalın l* 'dir. İşte Türkçe kelimelerde bu konsonantlardan ön damak konsonantları ile *ince l* ancak ön yani ince vokallerle; arka damak konsonantları ile *kalın l* ise ancak art yani kalın

vokallerle bir arada bulunabilirler. Demek ki Türkçedeki vokal - konsonant uyumu esas itibariyle ön ve arka damak konsonantları ile ön ve arka damak vokallerinin birbirine uyması hadisesidir. Ön ve arka olarak iki şekli olan *l* konsonantı da bu uyuma girmektedir.

Şu halde Türkçe kelimelerde *k, g, ğ* (*yumuşak g*), *ince l* ile ancak *e, i, ö, ü* vokalleri; *ḳ, ġ, ğ* (*ğı*), *kalın l* ile de ancak *a, ı, o, u* vokalleri bir arada bulunabilirler. Kalın vokallerle bir arada bulunabilen konsonantlara *ḫ* 'yı da katmak lâzımdır. Bu konsonant, aslı *ḳ* olduğu için, tabiî, Türkçede ancak kalın vokalli kelimelerde bulunabilir. Ayni şekilde bilhassa *ḫ* 'yı atmış bulunan İstanbul Türkçesinde görülen ve *ḫ* 'dan türemiş bulunan *h* konsonantının da ancak kalın vokalli kelimelerde bulunacağı tabiîdir. *dahi, hani, hangi* gibi istisna teşkil eden kelimelerin eskiden kalın vokalli olduklarını yukarıda söylemiştik. Çok yakın zamanda ve bilhassa edebî dilde bozulmuş olan bu kelimelerde *h* 'nin yanında ayni zamanda kalın vokal de vardır.

Ön ve arka olarak karşılıklı iki şekilleri bulunan işaret ettiğimiz konsonantlarla vokaller arasındaki bu uyum Türkçenin belli başlı ses hususiyetlerinden birini teşkil eder. Türkçe hiç bir devirde, hiç bir sahada bu uyum dışına çıkmamıştır. Türk hançeresi bu uyuma aykırı kelimeleri ancak hususî bir zorlama neticesinde büyük bir güçlükle ve sun'î bir gayretle çıkarabilmektedir. Onun içindir ki Türkçeye geçmiş bulunan ve içinde böyle bir uyum bulunmayan yabancı kelimeleri bugün ancak eski yazıyı ve dolayısiyle o kelimelerin asıllarını bilen okumuşlar doğru telâffuz etmekte, buna karşılık halk kütleleri ve eski yazıyı bilmeyen genç nesil çok defa yanlış söylemekte ve Türkçeye uydurmaktadır. Sun'î bir gayret sarfetmeyenlerin ağzında *tenḳid, zevḳ, şevḳi, inḳilâb* v. s. gibi aslında *ḳ* 'lı olan kelimelerin *k* ile; *idrâk, pâk, helâk* v. s. gibi aslında *k* 'li olan kelimelerin *ḳ* ile telâffuz edilmesi bundandır. Hülâsa, Türkçe kelimelerde ince vokallerle *ḳ, ġ, ğ* (*ğı*), *ḫ, h, kalın l* konsonantları; kalın vokallerle *k, g, ğ* (*yumuşak g*), *ince l* konsonantları bir arada bulunmaz. Demek ki Türkçede kullanılan ve bu uyum dışında kalan her kelime yabancıdır.

3. Konsonant uyumu

78. *Konsonant uyumu* Türkçe kelimelerde, yan yana gelen konsonantların seda bakımından birbirlerine uyması hadisesidir. O halde, konsonant uyumu bir konsonant-konsonant uyumudur. Vokal-vokal uyumuna nasıl kısaca vokal uyumu diyorsak bu uyuma da öylece konsonant uyumu adını veriyoruz. Seda bakımından konsonantların sedasız konsonantlar, seda-

sız karşılığı olan sedalı konsonantlar, sedasız karşılığı olmayan sedalı konsonantlar olmak üzere üçe ayrıldığını görmüştük. İşte Türkçe kelimelerde, sedalı ve sedasız olarak birbirlerinin karşılığı olan konsonantlardan ancak ayni cinsten olanlar yan yana bulunabilirler. Yani, kelime içinde, karşılıklı konsonantlardan ancak sedalılar sedalılarla, sedasızlar da sedasızlarla yan yana gelebilirler. Sedasız konsonantlar sedasız karşılıkları olan sedalı konsonantlarla yan yana bulunmazlar. Sedasız konsonantlar kelime içinde sedasız konsonantlar dışında ancak sedasız karşılığı olmayan sedalı konsonantlarla yan yana gelebilirler. Hülâsa, demek ki Türkçede kelime içinde, sedasız konsonantlar ancak sedasız konsonantlarla veya sedasız karşılığı olmayan sedalı konsonantlarla (*geçti* ve *altı* misallerinde olduğu gibi); sedasız karşılığı olan sedalı konsonantlar ancak sedasız karşılığı olan veya olmayan sedalı konsonantlarla (*yazdı* ve *yolcu* misallerinde olduğu gibi); sedasız karşılığı olmayan sedalı konsonantlar ise sedasız konsonantlarla veya sedasız karşılığı olan veya olmayan sedalı konsonantlarla, yani bütün konsonantlarla, (*toprak, aldatmak, ayrı* misallerinde olduğu gibi) yan yana bulunabilirler.

Türkçe kelimelerde konsonantların böyle bir uyum içinde yan yana gelmeleri konsonantla başlayan eklerin bir kısmının, başlarındaki konsonant bakımından iki şekilli olmasını icap ettirmektedir. Sedasız karşılığı olmayan sedalı konsonantlarla başlayan eklerde, bu konsonantlar her çeşit sesle yan yana gelebildikleri için, tabiî böyle bir iki şekillilik yoktur. Meselâ *-ma, -me* ve *-mış, -miş, -muş, -müş* ekleri baştaki konsonant bakımından tek şekillidirler. Fakat sedalı ve sedasız olarak karşılıklı şekilleri bulunan konsonantlarla başlayan eklerin baştaki konsonant bakımından çift şekilleri vardır. Yani, ayni ekin hem sedasız karşılığı olan sedalı bir konsonantla başlayan şekli, hem de sedasız konsonantla başlayan şekli mevcuttur: *-ca, -ce, -ça, -çe; -da, -de, -ta, -te* eklerinde olduğu gibi. Köklerin sonundaki seslere göre bu eklerin sedalı veya sedasız konsonantla başlayan şekilleri kullanılır. Sonu vokalle veya sedalı konsonantla biten köklere bu çeşit eklerin sedalı konsonantla başlayan şekilleri, sonu sedasız konsonantla biten köklere de sedasız konsonantla başlayan şekilleri eklenir: *oda-dan, yol-cu, yan-dı; ağaç-tan, süt-çü, yap-tı* misallerinde olduğu gibi.

Fakat yan yana gelen konsonantlar arasındaki bu uyum Batı Türkçesinin ancak son zamanlarında, bilhassa bugünkü Türkçede tam bir şekilde kendisini göstermiştir. Eski Türkçede ve Eski Anadolu Türkçesinde böyle bir uyum yoktu. Gerçi aslında diğer uyumlar gibi benzeşmeye dayanan bu uyum Türkçenin eski devirlerinde, Eski Türkçede ve Eski Anadolu Türkçesinde de köklerin içinde bir dereceye kadar varlığını hissettirmekte idi.

Fakat bu tam bir uyum değil, bütün dile hakim olmayan mahdut genişlikte bir benzeşme idi. Bazı kelimelerde görülen, bazı kelimelerde görülmeyen bir ses hadisesinden ibaretti. Halbuki uyum umumî olan, dilin bütününe hakim bulunan kaide demektir. Şu veya bu kelimede değil, kökleri ve ekleri ile dilin uyuma tâbi olması gereken bütün kelimelerinde otomatik olarak kendisini gösterir. Eski Türkçede ve Eski Anadolu Türkçesinde kelime içinde uyum sayılabilecek bir konsonant benzeşmesi yoktu. Bazı kelimelerde ve bilhassa köklerde görülmesi mümkün benzeşmeler o devirlerde henüz mahdut ölçüde olup umumîlik vasfını taşımaktan uzak bulunuyorlardı. Baştaki konsonant bakımından bugün çift şekilleri bulunan bir çok eklerin o devirde tek şekilli olmaları bunu açıkça göstermektedir. Sedalı veya sedasız konsonantla başlayan bu tek şekilli ekler, sonu sedalı veya sedasız sesle biten her köke ayni şekilde eklenmekte; böylece köklerle eklerin birleşmesinde her hangi bir konsonant benzeşmesi olmamaktaydı. Yani sedalı-sedasız olarak karşılıklı çift şekilleri bulunan konsonantlardan sedalılarla sedasızlar kelime içinde yan yana gelebilmekteydiler. Meselâ *-dı, di; -da, -de; -dan, -den* eklerinin Eski Anadolu Türkçesinde *t* 'li şekilleri yoktu. Ayni şekilde meselâ *-ça, -çe; -çı, -çi* eklerinin de eski devrelerde yalnız *ç* 'li şekilleri kullanırdı. Bu çeşit ekler köklerle birleşirken hiç bir konsonant uyumuna tabi tutulmazlardı : *ḳaçdı, gözçi* misallerinde olduğu gibi. Bu durum Eski Anadolu Türkçesinden sonra da Osmanlıcanın ilk devirlerinde bir müddet daha devam etmiş ve konsonant uyumu ancak Osmanlıca içinde belirmeğe başlamıştır. Fakat hiç bir devirde Türkçe için sağlam bir imlâsı olmayan eski yazı bu uyumun Osmanlıca içinde ne zaman başlamış olduğunu kestirmemize imkân vermemektedir. Yalnız bu başlangıcın Osmanlıcadan Eski Anadolu Türkçesi izlerinin silindiği devrelerde olduğunu tahmin edebiliriz. Her halde bu uyum Batı Türkçesinde 16. asırdan sonra ortaya çıkmış ve Osmanlıcanın sonlarına kadar gittikçe kuvvetlenerek Türkiye Türkçesinde Türkçeye tam mânâsiyle hakim olmuştur. Bu sebeple Türkçede konsonant uyumu Osmanlıcanın sonlarında ve bilhassa Türkiye Türkçesinde görülen bir uyumdur diyebiliriz. Gerçekten bu uyum bugünkü Türkçede çok sağlam bir durumda olup köklerde olsun, köklerle eklerin birleşmesinde olsun, kelime içinde hiç bir şekilde bu uyuma aykırı haller görülmez. Hatta yalnız Türkçe kelimeler değil Türkçeye girmiş yabancı kelimeler bile bugün bu uyum dışında kalmamakta ve bu uyum bakımından Türkçeleşmektedirler. Eski yazının terk edilmesinden sonra menşeleri ve doğru şekilleri bilinmez hâle gelen bu yabancı kelimeler Türk hançeresinde bugün tamamiyle Türkçedeki konsonant uyumuna göre söylenmekte ve çok defa da söylendikleri gibi yazılmaktadırlar : *taḳdim* > *taḳtim, müsbet* > *müspet, tezkire* > *teskere, tarafdar* > *taraftar* misallerinde olduğu gibi. Hülâsa, bugün Türkçede tam

bir konsonant uyumu vardır. Onun için yazıda bu uyumu iyice göz önünde bulundurmak, köklerde ve bilhassa baştaki konsonantın sedalı-sedasız olması bakımından çift şekilleri bulunan eklerin köklerle birleşmesinde her hangi bir yanlışlığa düşmemeğe dikkat etmek lâzımdır.

79. İşte Türkçe kelimelerin başlıca ses hususiyetleri bunlardır. Bu ses hususiyetlerine uygun olup olmamalarına bakarak Türkçe kelimelerle yabancı kelimeleri kolaylıkla ayırt edebiliriz. Şüphesiz her yabancı kelime bu ses hususiyetlerine aykırı olmaz. Yani ses hususiyetleri bakımından Türkçe kelimelere benzeyen yabancı kelimeler de olabilir. Fakat yabancı kelimelerin çoğu bu hususiyetlerin bir veya bir kaçına aykırı bir durumda bulunurlar. Onun için onları kolaylıkla ve ilk bakışta ayırt etmek mümkündür. Hatırda tutulacak şey Türkçe kelimelerin, başka sebeplere dayanan ehemmiyetsiz bir kaç istisna dışında, bu hususiyetlere aykırı olamıyacaklarıdır.

TÜRKÇE KELİMELERDEKİ BAŞLICA SES DEĞİŞMELERİ

80. Bir dildeki kelimelerin hepsi uzun hayatları boyunca ses bakımından hep ayni şekilde kalmazlar. Bazı kelimelerde zamanla bir takım ses değişmeleri olduğu göze çarpar. Ses değişmeleri değişiklik ve gelişme şeklinde olmak üzere ikiye ayrılır. Ses değişikliği bir kelimede bir sesin, yerini umumiyetle kendisine yakın başka bir sese bırakmasıdır. Ses gelişmesi ise bir kelimede bir sesin, yerini, gelişme yolu ile kendisinden türemiş başka bir sese terketmesidir. Meselâ eski Türkçede kelime başındaki *t* 'ler sonradan Batı Türkçesinde yerlerini *d* 'ye bırakmışlardır : *tağ* > *dağ, til* > *dil* misallerinde olduğu gibi. Bu bir ses değişikliğidir. Öte yandan Eski Türkçenin ilk devirlerinde mevcut olan ve *n* ile *y* seslerinin birleşmesi gibi bir ses veren çift sesli *ny* konsonantı sonraları yerini bazan *n* 'ye, bazan da *y* 'ye bırakmıştır : *ḳanyu* > *ḳayu, ḳanı* (> *hanı* > *hani*) misalinde olduğu gibi. Ayni şekilde Eski Türkçedeki *d* 'ler devre sonunda yerlerini *ḍ* (*d* 'den daha önde ve dilin üst dişlerin arkasına teması ile teşekkül eden peltek *d* sesi) 'ye bırakmış, bu *ḍ* ise bir müddet sonra içinde toplamış gibi olduğu *d, y, z* seslerine ayrılarak yerini çeşitli şivelere göre onlara terketmiştir : *adaḳ* > *aḍaḳ* > *adaḳ, azaḳ, ayaḳ* misalinde olduğu gibi. İşte bunlar da gelişme suretiyle olan ses değişmeleridir.

Gelişme yolu ile olan ses değişmeleri umumiyetle azdır. Ses değişmelerinin çoğu ses değişikliği şeklinde ortaya çıkarlar. Ses değişmelerinin ba-

zılarının sebepleri bellidir. Fakat umumiyetle çoğunun sebepleri bilinmemektedir. Sadece, bunların dilin bünyesindeki değişiklik temayülünden ileri geldiğini düşünebiliriz. Tabiî ve canlı bir varlık olarak dilin bünyesinin uzun veya kısa fasılalı daimî değişiklik ve gelişmeler içinde bulunduğu açıkça görülmektedir. Bu değişikliklerde bir çok defa tekerrürler de görülür. Meselâ bir ses yerini bir devrede başka bir sese bıraktıktan sonra onun arkasından gelen devrede vermiş olduğu sesten tekrar geri almaktadır. Bu bazı eklerde ve bazı dil kaidelerinde de böyle olmakta, bir ek veya bir kaide, bir devrede ortadan kaybolduktan sonra tekrar meydana çıkmaktadır. Muhakkak olan bir şey var ki diğer tabiî ve canlı varlıklarda olduğu gibi dilde de bir ömür meselesi vardır. Dildeki çeşitli şekiller uzun zaman kullanıldıktan sonra ömürlerini tamamlamakta ve yerlerini yeni şekillere bırakmaktadırlar. Dil, bu şekilde, yıpranan parçalarını yenileyerek hayatının daimîliğini ve tazeliğini muhafaza etmektedir. Muhtelif devirlerde eski eklerin yerine yenilerinin çıkması, kelimelerdeki sebepli sebepsiz ses değişiklikleri hep bunu göstermektedir.

Dildeki bütün değişiklikler gibi ses değişmeleri de şüphesiz daha çok ve daha önce konuşma dilinde görülür. Çeşitli ağızlarda her zaman sayılamıyacak kadar çok ses değişmeleri ile karşılaşırız. Esasen ağızları ağız yapan, onları birbirinden ayıran şey de bu ses değişmeleridir. Yazı dilinde ise konuşma dilindeki kadar ses değişmeleri ile karşılaşılmaz.

Ses değişmeleri hakkında yaptığımız bu kısa açıklamadan sonra şimdi Batı Türkçesinde görülen ses değişmelerine geçebiliriz. Batı Türkçesindeki başlıca ses değişmeleri şunlardır :

81. *e - i*

Türkçede kelime başında ve ilk hecedeki bazı *e*'lerin *i*, bazı *i*'lerin *e* olma temayülü vardır. Bu temayülü Eski Türkçenin başından beri görmekteyiz. Bu iki değişmeden *i*'lerin *e* olması daha çoktur. Bu çokluk bilhassa Batı Türkçesinde görülmektedir. Kelime başındaki ve ilk hecedeki *e - i* bakımından her halde *i* daha eski ve *i - e* değişikliği *e - i* değişikliğinden daha aslîdir. Fakat başlangıçtan beri Türkçenin her devrinde bu iki değişmenin yan yana ve karışık bir şekilde vuku bulduğunu da unutmamak lâzımdır. Ayni devirde bir yanda bazı *e*'ler *i* olurken öte yanda da bazı *i*'ler *e* olmuştur. Onun için bu devre $e > i$, şu devre de $i > e$ temayülündedir diyemiyoruz. Bu değişmelerin Batı Türkçesi içinde seyri şöyle olmuştur : Eski Anadolu Türkçesinde kelime başında ve ilk hecedeki bir çok *i*'ler Os-

manlıcanın son devirlerinde ve Türkiye Türkçesinde *e* olmuştur : *biş* > *beş*, *yir* > *yer*, *gice* > *gece*, *irmek* > *ermek*, *itmek* > *etmek*, *virmek* > *vermek* misallerinde olduğu gibi. Bu değişikliğin Osmanlıcanın hangi devrinde olduğunu kesin olarak belirtmek müşküldür. Çünkü eski yazı imlâsında bu sesler *e* olduktan sonra da yeni yazının kabulüne kadar hep *i* ile yazılmışlardır. Bu sebeple bu hususta kesin olarak ancak şunu söyleyebiliriz: Eski yazıda kelime başında ve ilk hecede olup *i* harfi ile yazılan bütün sesler 16. asra kadar, yani Eski Anadolu Türkçesi ve ilk Osmanlıca devresinde *i* idi, henüz *e* olmamıştı. Bunu vokali harfle değil hareke ile işaretlenen metinlerden açıkça anlamaktayız. Esasen Batı Türkçesinin bu ilk devreleri *i* tarafındadır. O devrelerde *e* 'li olup sonradan *i* 'ye dönmüş misaller çok mahduttur. *i* - *e* değişikliğinin Osmanlıcanın sonlarına çok yakın zamanlarda ortaya çıktığını bu değişikliğin bir çok misallerde bugün bile henüz tamamlanmamış olmasından anlayabiliriz. Gerçekten meselâ *yi-*, *di-* gibi kelimeler bazı şekillerinde *e* 'li oldukları halde bazı şekillerinde *i* 'yi hâlâ muhafaza etmektedirler : *yedim*, *yiyor*; *dedim*, *diyor* gibi.

i - *e* değişikliği neticesinde *i* 'ler İstanbul Türkçesinde açık *e* 'ye, buna karşılık ağızlarda tamamiyle kapalı *e* 'ye dönmüştür. Bu da değişmenin pek eski zamanlarda olmadığını ve henüz tamamlanmadığını gösterir.

e - *i* değişikliğine gelince, bu değişmenin misalleri pek fazla değildir. Fakat *i* - *e* değişmesinin karşısında eskiden beri bunu da görmekteyiz. Eski Türkçedeki *er-* fiili böyle bir değişme ile Batı Türkçesinde *i-* şekline geçmiştir. Ayni şekilde Eski Anadolu Türkçesinde *e* 'li olan bazı kelimeler Osmanlıcanın sonlarında ve Türkiye Türkçesinde *i* 'ye dönmüşlerdir : *eşitmek* > *işitmek*, *eyü* > *iyi*, *eğmek* > *iğmek*, *geymek* > *giymek* misallerinde olduğu gibi. Fakat bu *i* 'ye geçişler yanında bilhassa konuşma dilinde eski *e* 'li şekiller hâlâ kullanılmaktadır. Yani *i* - *e* değişikliği gibi *e* - *i* değişikliği de, ortaya çıktığı misallerde, henüz tamamlanmış değildir.

82. *ı* - *i*

ı - *i* değişikliği Türkçede *ı* vokalinin, daha önce de belirttiğimiz gibi, normalden kısa olması dolayısiyle ortaya çıkmıştır. Bu değişiklik pek eski değildir. *ınanmak* > *inanmak* değişikliği belki Eski Anadolu Türkçesinin başlarında vuku bulmuştur. Fakat *dahi*, *hani*, *hangi* misallerinde değişme Eski Anadolu Türkçesinden çok sonra ortaya çıkmıştır. Eski Türkçedeki *takı* 'dan gelen *dahi* 'nin Eski Anadolu Türkçesinde *dakı* ve *dahı* olduğundan şüphe etmek için hiç bir sebep yoktur. Bu kelimenin menşeinin unutul-

muş olması ve yabancı bir kelime zannedilerek son vokalinin yazıdan konuşmaya *i* şeklinde geçirilmiş bulunması çok muhtemeldir ki bu da her halde yakın zamanların, yani Osmanlıcanın son devirlerinin işidir. Bu kelimeyi bugün bile *dahı* şeklinde söyleyen ağızlar vardır. *hani* ve *hangi* kelimeleri ise Eski Anadolu Türkçesinde *ḳanı* ve *ḳangı* şeklinde idi ve bu şekiller Osmanlıca içinde de uzun zaman devam etmiştir. Ancak son zamanlarda *hani* ve *hangi* şekline girerek Türkiye Türkçesine geçmiştir. Fakat bazı ağızlarda bu kelimeler bugün *hanı* ve *hangı* şeklinde söylenmektedirler. *bıç-* > *biç-*, *yaşıl* > *yeşil* gibi misallerdeki *ı - i* değişikliği ise kelimeleri inceltme hassaları bulunan *ç, ş, y* seslerinin tesiri ile olmuştur.

83. *u - i ı*

u - i değişikliği bir iki kelimede görülen bir değişme olup umumiyetle Eski Anadolu Türkçesinden sonra ortaya çıkmıştır : *uşbu* > *işbu*, *uşda* > *işte*, *uçun* > *içün* > *için* gibi. Ağızlarda durum bugün de karışıktır. *puñar* > *pınar* misalinde de *u - ı* değişikliği vardır.

84. *ü - i*

ü - i değişikliği de bir iki kelimede görülür. Eski Anadolu Türkçesinden sonra ortaya çıkmakla beraber değişen misaller bugün bile bazı ağızlarda eski şekillerini muhafaza etmektedirler. *tüp* > *dip*, *büt-* > *bit-* (*bütün büt-* 'ten yapılmıştır), *püre* > *pire*, *düz-* > *diz-* gibi misallerde bu değişme vardır.

85. *o, ö - u, ü*

o, ö - u, ü değişikliği kelime başında veya ilk hecede görülen bir değişikliktir. Baştaki veya ilk hecedeki *o, ö* 'ler az veya çok sonradan *u, ü* 'ye çevrilmişlerdir. Bu değişiklik Eski Türkçe ile yeni devirler arasında olduğu gibi şiveler ve ağızlar arasında da görülen bir değişikliktir : *yoḳaru - yuḳarı*, *odun-*, *oyan-*, *uyan-* misallerinde olduğu gibi. Darlaşma en geniş ölçüde Kuzey Türkçesinde olmuştur. Kuzey şivelerinde hemen hemen bütün *o, ö* 'lerin *u, ü* 'ye çevrildiği görülür : *sor-* - *sur-*, *bozuḳ*, *buzuḳ*, (*gör-*) - *kür-*, *köprü* - *küprü* misallerinde olduğu gibi. Batı Türkçesinde esas itibariyle değişiklik az olmuş, umumiyetle *o, ö* 'ler muhafaza edilmiştir. Fakat Batı Türkçe-

sinde de bu darlaşma Rumeli ağızlarında çok görülür. Rumeli ağızları hemen hemen Kuzey şiveleri kadar *u, ü* tarafındadır : *börek - bürek, söyle- - süyle-, ḳoy- - ḳuy-, boğaz - buğaz* misallerinde olduğu gibi. Bunda şüphesiz Kuzey Türkçesinin tesiri vardır. Kuzey Türkçesinin tesiri Azeri sahasında da biraz görülür : *boğa - buğa, boynuz - buynuz, oğuz - uğuz* misallerinde olduğu gibi. Buna karşılık Osmanlı sahasında *u, ü* 'ye dönmüş bazı kelimelerin Azeri sahasında *o, ö* tarafında oldukları görülür : *güzel - gözel, büyük - böyük, büyü- - böyü-, güvercin - göğerçin, uyan- - oyan-* misallerinde olduğu gibi. Bu karışık durum Anadolu ağızlarında da vardır: *yoḳarı - yukarı, oğra- - uğra-, oğur - uğur* misallerinde olduğu gibi.

86. *u, ü - a, e*

Eski Türkçe ile yeni devreler arasında görülen bu değişiklik, ikinci veya umumiyetle sondaki açık hecelerin *u, ü* 'lerinin *a, e* 'ye çevrilmesi hadisesidir : *törü - töre, töpü - tepe* misallerinde olduğu gibi. Demek ki bu değişiklik Batı Türkçesi ile Eski Türkçe arasında olmuştur.

Görülüyor ki kelime başındaki ve ilk hecedeki *e - i ve o, ö - u, ü* değişmeleri dışında diğer vokal değişiklikleri bir kaç kelimede karşılaşılan ehemmiyetsiz değişmelerdir. Böyle oldukları halde bunları burada ses değişmeleri arasına almamızın sebebi Batı Türkçesi içinde çeşitli devrelerde ve sahalarda bazı ayni kelimelerin ayrı şekillerde görülebileceğine dikkati çekmekdir. Hatta bazı kelimelerde burada işaret ettiklerimizden başka vokal değişiklikleri de görülebilir. Fakat belli başlıları burada kaydettiklerimizdir.

Burada ses değişmelerine temas ederken yalnız kelime köklerindeki değişiklikler üzerinde durduğumuza dikkat edilmelidir. Türkçede eklerde de çeşitli devirlerde bir takım ses değişmeleri olmuştur. Bu arada bir çok eklerin bünyesindeki vokaller de değişmiştir. Fakat eklerdeki ses değişiklikleri dildeki umumî ses değişmeleri mahiyetinde olmayıp her ekin kendi bünyesi ve gelişmesi ve bağlı olduğu kök ile ilgili bulunmaktadır. Bu bakımdan eklerdeki ses değişikliklerine burada temas etmiyeceğiz. Esasen eklerin cinslerini ve mahiyetlerini belirtmeden onlardaki ses değişikliklerine işaret etmek faydasız ve hatta imkânsızdır. Bu sebeple eklerdeki ses değişikliklerine ileride her ekin yeri geldikçe işaret edeceğiz. Onun için burada köklerdeki vokal değişmelerinden sonra şimdi yine köklerdeki konsonant değişmelerine geçiyoruz.

Ses değişmelerinin büyük bir kısmını konsonant değişiklikleri teşkil eder. Bütün Türkçede olduğu gibi Batı Türkçesinde de konsonant değişme-

leri, vokal değişmelerinin yanında, sayılarına uygun bir çokluk gösterirler. Konsonant bakımından Batı Türkçesinde görülen başlıca ses değişmeleri şunlardır :

87. *b - p*

b - p değişikliği kelime başında görülür. Türkçede aslında *b* ile başlayan bazı kelimeler. sonradan *p* 'ye dönmüşlerdir. Batı Türkçesinde de bunun misalleri ile karşılaşmaktayız. Kelime başındaki *b - p* bakımından Eski Anadolu Türkçesi umumiyetle *b* tarafındadır. Bu *b* 'lerin *p* olması ise ayni devre sonlarında başlamıştır. Daha sonraki devrelerde bu iş ilerlemiş ve Eski Anadolu Türkçesinde *b* ile başlayan bazı kelimeler *b* yerine onun sedasızı olan *p* 'yi geçirmişlerdir : *büre > pire, bek > pek, barmak > parmak, biş- > piş- basdırma > pastırma* misallerinde olduğu gibi. Baştaki bazı *b* 'lerin *p* olması ağızlarda, Azeri ve Osmanlı sahalarında birbirinden farklı bir durum almıştır. Birinde *p* 'ye dönmüş bulunan bir kelime ötekinde henüz *b* 'li şekli muhafaza etmektedir. Meselâ Azeri Türkçesinde *barmak p* 'li şekle geçmemiş, fakat Osmanlı Türkçesinde *b* 'yi muhafaza eden *bıçak* ve *bit-* kelimeleri *p* gurubuna sokulmuştur. Hemen ilâve edelim ki Batı Türkçesinin bu iki sahasındaki çeşitli ağızlar da bu bakımdan birbirlerinden farklıdırlar.

Kelime başındaki *b-p* değişikliğinin durumu aşağı yukarı bu olmakla beraber Eski Anadolu Türkçesinde ve Osmanlıcada bu mesele üzerinde çok dikkatli bulunmak lâzım geldiğini de kaydetmeliyiz. Çünkü eski yazıda *b* ve *p* harfleri daima birbirine karıştırılmıştır. Eski harflerde *b* ile *p* harfleri arasındaki fark şekil bakımından ayni olan bu iki harften birincisinin tek, ikincisinin üç noktalı olmasından ibaretti. Arap harflerinin asıl sahibi olan Arapçada *p* sesi zaten yoktu. Türklerin arap alfabesinden önce kullandıkları Uygur alfabesinde de *b* ile *p* için bir tek harf vardı. İşte bütün bu sebeplerle eski yazılı Türkçe metinlerde *b* ve *p* seslerinin yazılışı daima birbirine karıştırılmıştır. Bu karışıklık *p* sesinin *b* harfi ile yazılması şeklinde olmuştur. Şüphesiz *b* sesi *p* harfi ile yazılmamıştır. Çünkü üç nokta yerine tek nokta koymakla iktifa edilebilir; fakat tek nokta yerine üç nokta kullanılmaz. *p* sesinin *b* harfi ile yazılması Batı Türkçesinin ilk devrinde hem bir imlâ meselesi, hem de iki harfin nokta bakımından birbirine karıştırılması şeklinde görülmektedir. Yani, Eski Anadolu metinlerinde *p* sesi bazı yerlerde bir imlâ tarzı olarak *b* harfi ile yazılmış; bazı yerlerde ise *p* harfi, noktalarının gelişigüzel konması yüzünden *b* harfine karıştırılarak farkına varılmadan *b* ile işaretlenmiştir. Bu yüzden bazı Eski Anadolu metinlerinde bir çok kelimelerde *p* için hep *b* harfi kullanırken bazı metinlerde aslı *p* 'li olan

ayni misallerin eserin bazı yerlerinde *b* harfi ile bazı yerlerinde ise *p* harfi ile yazıldığını görmekteyiz. Onun için bilhassa Eski Anadolu Türkçesi ve ilk Osmanlıca metinlerinde bu *b - p* meselesine çok dikkat etmek lâzımdır. Bazı *p* 'lerin *b* ile yazılması Osmanlıca içinde zamanla sadece bir imlâ hususiyeti olarak kalmış, Batı Türkçesinin ilk devrelerinde *b* ve *p* harflerinin *p* sesi için karışık kullanılması ortadan kalkmıştır. Böylece Osmanlıcanın sonlarında bir çok *p* 'leri tek şekilde ve hep *b* ile yazılmış görürüz. Harfin değil, sesin esas olduğu düşünülerek Eski Anadolu Türkçesinde olsun, Osmanlıcada olsun bir yazı hadisesi olarak *b* harfi ile işaretlenen bu *p* seslerinin daima *p* olduğu unutulmamalı ve bunları yine *b* harfi ile işaretlenen asıl *b* seslerinden ayırmak lâzım geldiği hatırdan çıkarılmaamlıdır.

88. *b - v*

b - v değişikliği bazı *b* 'lerin *v* olmasıdır. Türkçede *v* olan *b* 'leri kelimedeki yerleri bakımından ikiye ayırmak lâzımdır: kelime başındaki *b* 'ler, kelime içindeki *b* 'ler. Kelime başındaki *b - v* değişikliği Eski Türkçe ile Batı Türkçesi arasında olmuştur. Evvelce de Türkçenin ses hususiyetlerinden bahsederken belirttiğimiz gibi Eski Türkçede kelime başında *v* sesi yoktu. Batı Türkçesinde ise bazı kelimelerde başta *v* sesi bulunduğunu görmekteyiz. İşte bu kelimelerin başındaki *v* 'ler Eski Türkçede *b* şeklinde idi. Demek ki Eski Türkçede kelime başındaki bazı *b* 'ler sonradan Batı Türkçesinde *v* olmuşlardır : *bar > var, barmak > varmak, birmek >virmek > vermek* gibi. Kelime başındaki *b - v* değişikliğine çok nadir olmakla beraber Batı Türkçesi içinde de rastlamaktayız. Meselâ Eski Anadolu Türkçesinde *viribi-* "göndermek" kelimesini bazı metinlerde *biribi-* şeklinde de görmek mümkündür. Kelime içindeki *b - v* değişikliği ise daha Eski Türkçe devrinde başlamış ve daha geniş ölçüde vuku bulmuştur. Batı Türkçesinde kelime içinde ve sonunda gördüğümüz *v* 'lerin çoğu bu şekilde ortaya çıkmıştır : *eb > ev, yabız > yavuz, bilebiz > bilevüz, subar- > suvar-* misallerinde olduğu gibi. Bu hususta Azeri sahası Osmanlı sahasından daha ileri gitmiş durumdadır. Gerçekten Batı Türkçesinin doğu ağızları bugün kelime içindeki bütün *b* 'leri *v* yapmaktadır : *ḳabaḳ > ġavaḫ, ḳabar- > ġavar-, geber- > gever-, çubuḳ > çuvuḫ* misallerinde olduğu gibi.

g ve ġ ile ilgili değişmeler

89. Türkçenin tarihî gelişmesi içinde *g* ve *ġ* seslerinin mühim bir ye-

ri vardır. Köklerde ve eklerde başka sesten türemek, düşmek ve değişmek bakımından en çok dikkati çeken konsonantlar bunlardır. Bu konsonantlarla ilgili değişikliklerin asıl ehemmiyetli tarafı bunların Türkçenin devre farklarını gösteren hususiyetlerin başlıcalarından birini teşkil etmeleridir. Gerçekten *g* ve *ġ* 'ların durumu Türkçenin çeşitli devrelerinde birbirinden farklı olmuş ve devre farklarını aksettirecek bir seyir takip etmiştir. Bu sebeple Batı Türkçesinde *g* ve *ġ* 'larla ilgili değişikliklerin iyice anlaşılması için bu değişiklikleri belirtmeden önce *g* ve *ġ* 'ların umumî olarak Türkçedeki durumunu aydınlatmak icap eder.

g ve *ġ* 'ların Türkçenin tarihî seyri içindeki durumu kelimenin muhtelif noktalarında hep ayni olmamış ve kelime başında, tek heceli kelime veya ilk hece sonunda, eklerin başında ve iki veya ikiden çok heceli kelimelerin sonunda birbirinden farklı şekiller göstermiştir. Bu yüzden *g* ve *ġ* 'ları kelimenin ayrı ayrı yerlerinde bulunmalarına göre ele almak gerekmektedir.

Eski Türkçede kelime başında *g* sesi yoktu. Batı Türkçesinde kelime başında gördüğümüz *g* 'ler Eski Türkçede *k* şeklinde idi. Yani Eski Türkçede *k* ile başlayan bazı kelimeler Batı Türkçesine geçerken başlarındaki *k* 'yi *g* 'ye çevirmişlerdir : *körmek > görmek, kelmek > gelmek, köñül > göñül, kök > gök, kün > gün* gibi. Diğer Türk şivelerinde bu değişme olmamıştır. Baştaki bazı *k* 'lerin Batı Türkçesinde *g* olması Batı Türkçesinin bütün sahalarında hep ayni olmamış, doğu ve batı Oğuzcaları arasında olduğu gibi İstanbul Türkçesi ile ağızlar arasında da bazı farklar meydana gelmiştir. Umumiyetle ağızlar bu hususta İstanbul Türkçesinden daha ileri gitmişler ve edebî dilde *k* ile başlayan bir kısım kelimeleri de *g* tarafına çevirmişlerdir: *küçük > güçük, kişi > gişi, keçi > geçi* misallerinde olduğu gibi. Doğu Oğuz sahası ise batı Oğuz sahasından bu hususta daha muhafazakâr görünmektedir. Meselâ Osmanlı Türkçesinde *g* ile başlayan *geç-, göç, gömlek, gibi* kelimeleri Azeri Türkçesinde *keç-, köç, kömlek - köynek, kimi* şeklindedir. Baştaki *k* 'lerin *g* olmasında Batı Türkçesinde görülen bu farklı gelişme Batı Türkçesinin ilk devresi için bizi büsbütün tereddüde düşürmektedir. Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde karşımıza çıkan bazı kelimelerin *k* ile mi, *g* ile mi başladıklarını kesin olarak tesbit etmek çok müşkül ve hatta imkânsız oluyor. Çünkü eski yazıda *k* ve *g* sesleri esas itibariyle ayni harfle işaretlenmekte idi. Bu yüzden baştaki *k - g* değişikliğinin her misalde kesin olarak ne zaman vuku bulduğu tesbit edilememektedir. Fakat hemen ilâve edelim ki bu şekilde tereddütlü kelimeler çok değildir. Edebî dilde bugün *g* ile başlayan kelimelerin büyük bir kısmı her halde Batı Türkçesinin başlangıcında *g* 'li şekillerini almış bulunuyordu.

Eski Türkçede birinci hece veya tek heceli kelime sonunda bulunan

g 'ler Eski Türkçeden sonra da Türk şivelerinde umumiyetle muhafaza edilmiş, fakat çoğunda zamanla bu *g* 'lerde bir yumuşama olmuştur. Batı Türkçesinin ilk devrinde bu *g* 'lerde bir değişiklik olmadığı anlaşılmaktadır. Batı Türkçesinin bazı ağızlarında bugün bile bu *g* 'ler muhafaza edilmektedir: *beg, egdi* «eğdi», *ögdüm* «övdüm» misallerinde olduğu gibi. Fakat umumî olarak Batı Türkçesinde, bu arada edebî dilde bu *g* 'ler bugün tamamiyle değişmiş bulunmaktadır. Bugün Batı Türkçesinde esas itibariyle hece sonunda *g* sesi yoktur. Hece sonundaki bu *g* 'ler Batı Türkçesinin son devirlerinde, Osmanlıca ve Türkiye Türkçesinde *ğ* (*yumuşak g*) 'ye çevrilmişlerdir ki bu ses bugün artık tamamiyle *y* 'den ibarettir. *g* 'den gelen bu *y* 'lerin *ğ* harfi ile gösterilmesi menşeini hatırlatmak için baş vurulan bir imlâ hadisesinden başka bir şey değildir. Bu tip kelimelerden meselâ *bey* (< *beg*) ve *tüy* (< *tüg*) kelimeleri için bu imlâ tatbik edilmemekte, diğerleri hep *yumuşak g* ile yazılmaktadırlar: *eğmek, düğme* gibi. *g* 'lerin Batı Türkçesinde ne zaman *ğ* (*y*) olduğu yine eski harflerin yetersizliği yüzünden kesin olarak tayin edilememektedir. *g* ve *ğ* (*y*) 'nin eski yazıda ayni harfle yazılması bu hususta doğru bir hüküm vermeğe imkân bırakmıyor. Yalnız bugün hâlâ bu *g* 'leri muhafaza eden ağızlar olduğu düşünülürse bu değişikliğin oldukça yakın zamanlarda vuku bulduğu tahmin edilebilir. Muhakkak ki Eski Anadolu Türkçesinde böyle bir değişiklik yoktu. Batı Türkçesinde Türkçede görülen başlıca değişiklikler gibi bunun da Osmanlıca içinde olduğu anlaşılmaktadır.

Eski Türkçede eklerin başında bulunan *g* 'ler sonradan, kelime bünyesine dahil olup umumiyetle düşmüş bulunanlar hariç, diğer Türk şivelerinde de muhafaza edilmiş, Batı Türkçesinde ise umumiyetle düşmüştür: - *gen* 'in, - *en* (*gel-en*); - *ge* 'nin, - *e* (*ev-e*) olması gibi. Bazı yapım eklerinin başında ise *g* Batı Türkçesinde de muhafaza edilmiştir: *bil-gi* gibi.

Eski Türkçede iki ve ikiden çok hece sonundaki *g* 'ler sonradan bazı Türk şivelerinde muhafaza edilmiş, bazılarında sedasızlaşarak *k* olmuş, çoğunda ise düşmüştür. Batı Türkçesinde bu *g* 'ler düşmüştür: *etlig* > *etli* misalinde olduğu gibi. Düşen *g* 'ler umumiyetle bir müddet yanındaki ses üzerinde bir iz bıraktığı için Eski Anadolu Türkçesinde bu düşüşün izleri ile karşılaşılır: *etlig* > *etlü, bilig* > *bilü* gibi. Bu izler bazı kelimelerde klişeleşmiş olarak son zamanlara kadar gelmiştir: *devletlû, haşmetlû* gibi. İşte *g* sesinin Türkçenin seyri içindeki durumu ana çizgileri ile budur.

ġ 'ya gelince, Eski Türkçede kelime başında bu konsonant da yoktu. Yani aslında Türkçede kelime başında *ġ* sesi yoktur. Batı Türkçesinde de *ġaġa, ġıdıklamak, ġıcırtı, ġırtlak, ġurultu* gibi bir kaç tabiat taklidi kelime

dışında yazı dilinde *ġ* ile başlayan Türkçe kelime yoktur. Buna karşılık Anadolu ağızlarında kelime başında çok geniş ölçüde *ġ* sesi kullanılmaktadır. Ağızlar *ḳ* ile başlayan bütün kelimeleri bugün aşağı yukarı hep *ġ* ile söylemektedirler. Demek ki bugün ağızlarda görülen baştaki *ġ* 'lar aslında *ḳ* 'dır.

Tek heceli kelime veya birinci hece sonundaki *ġ* 'lar yumuşamak suretiyle sonradan Türk şivelerinde de muhafaza edilmiş, zamanla bazılarında yumuşaması ilerlediği için ses şekil değiştirerek yanındaki vokalle kaynaşmış veya *v* sesine dönmüştür. Batı Türkçesinde ise, bu *ġ* sesi başlangıçtan bugüne kadar hep *ğ* şeklinde görülmektedir. Yani anlaşılan Batı Türkçesine geçmeden bu *ġ* 'lar yumuşamış ve *ğ* olmuş bulunuyordu. Eski yazıdan ve Uygur yazısından bu *ġ* 'ların ne zaman *ğ* olduğunu anlamağa imkân yoktur. Bu yüzden bu iki ses arasında kesin bir hudut çizilememektedir. Her halde bu değişiklik Eski Türkçenin içinde, belki de devrenin sonlarında meydana gelmiştir. Eski Anadolu Türkçesinde bu *ġ* 'ların bulunmuş olduğunu kabul etmek muhakkak ki çok güçtür. Meselâ *dağ* kelimesinin Batı Türkçesinin her hangi bir devrinde *daġ* olduğu her halde düşünülemez. Çünkü Batı Türkçesinde bugünkü ağızlarda bile hece ve kelime sonunda *ġ* 'ya rastlanmamaktadır.

Eski Türkçede eklerin başında bulunan *ġ* 'lar da kelime bünyesine dahil olup düşenler hariç umumiyetle diğer Türk şivelerinde muhafaza edilmiş, Batı Türkçesinde ise düşmüştür: - *ġan* 'ın - *an* (*yap-an*), - *ġa* 'nın - *a* (*taş-a*) olması gibi. Bazı yapım eklerinin başındaki *ġ* 'lar ise Batı Türkçesinde de muhafaza edilmektedir : *dur-ġun, dal-ġıç* misallerinde olduğu gibi. Zaten Batı Türkçesinde kelime içinde *ġ* 'nın bulunduğu tek yer de eklerin başıdır.

Eski Türkçede iki ve daha çok heceli kelimelerin sonundaki *ġ* 'lar sonradan bazı Türk şivelerinde saklanmış, bazılarında sedasızlaşarak *ḳ* olmuş, çoğunda da düşmüştür. Batı Türkçesinde de bu *ġ* 'lar düşmüştür : *atlıġ* > *atlı* gibi. Yalnız Batı Türkçesinin ilk devresinde bu düşüşün izi görülür: *atlıġ* > *atlu* gibi.

İşte Türkçenin umumî seyri içindeki durumları bu olan *g* ve *ġ* konsonantları ile ilgili ses değişmeleri şunlardır :

90. *g* - *ğ* (*y*)

g - *ğ* (*y*) değişikliği biraz önce de gördüğümüz gibi Batı Türkçesinde Eski Anadolu Türkçesinden sonra meydana gelmiştir : *beg* > *bey*, *degmek* > *değmek* gibi.

91. *g - v*

g - v değişikliği aslında *ğ* (*y*) - *v* değişikliğidir. Yani *g* 'ler doğrudan doğruya *v* olmamış, yumuşayıp *ğ* (*y*) haline geldikten sonra *v* şekline geçmiştir. Bu sebeple de bu *v* değişikliği çok yeni bir hadisedir. Ağızlarda böyle bir değişiklik yok gibidir. Bu değişikliği son zamanlarda İstanbul Türkçesi yapmıştır. Bu değişikliğin sebebi de yuvarlaklaşmadır. Gerçekten Türkçede dudak ve dudak-diş konsonantları ile yuvarlak vokallerin birbirlerini çektiği görülür. Yani dudak ve dudak-diş konsonantları bazı kelimelerde düz vokalleri yuvarlaklaştırırlar : Eski Anadolu Türkçesindeki *bilüp* (< *bilip*) ve *gelevüz* (< *gelebiz*) misallerinde olduğu gibi; yuvarlak vokaller de bazı kelimelerde dudak ve diş-dudak konsonantları meydana gelmesine sebep olurlar : *öğmek* > *övmek*, *döğmek* > *dövmek*, *güğercin* > *güvercin*, *güyegü* > *güveyi* misallerinde olduğu gibi. İşte *ğ* (*y*) - *v* değişikliği bu şekilde yuvarlak vokalli bazı kelimelerde vuku bulmuştur.

92. *ġ - ğ*

Umumiyetle birinci hece sonunda olan *ġ - ğ* değişikliğinin Batı Türkçesinden önce vuku bulmuş olmasının muhtemel olduğunu biraz önce söylemiştik. Bu hususta Batı Türkçesinde olan değişiklik *ğ* 'nın İstanbul Türkçesinde bugün çok fazla yumuşamış olmasıdır. *ğ* 'nın İstanbul Türkçesinde böyle çok hafif söylenmesine karşılık ağızlarda kuvvetli bir söylenişi vardır.

93. *ğ - v*

ğ - v değişikliği yine yuvarlaklaşmanın ortaya çıkarmış olduğu bir hadisedir ve Batı Türkçesinden önce de, yani Eski Türkçede de görülür. Batı Türkçesinde öteden beri mevcut olup bugün İstanbul Türkçesinde fazlalaşmıştır. *ḳoğ* > *ḳov* «dedikodu», *ḳoğmaḳ* > *kovmaḳ*, *oğmaḳ* > *ovmaḳ*, *ḳılağuz* > *ḳılavuz* gibi misallerde bu değişikliği görüyoruz.

94. *k - g*

k - g değişikliği kelime başında Eski Türkçe ile Batı Türkçesi arasında görülen bir değişikliktir : *kün* > *gün* gibi. Bu değişikliğin Batı Türkçesi içinde de bazı kelimelerde ortaya çıkmış olması ihtimalinden biraz yukarıda da

bahsetmiştik. Batı Türkçesinin doğu ve batı sahalarında görülen ayrılıklar bunu göstermektedir: *köç - göç, köyünmek - göyünmek* «yanmak» misallerinde olduğu gibi. Hece ve kelime sonundaki *k* 'ler Batı Türkçesinde İstanbul Türkçesi ve umumiyetle Osmanlı sahasında değişmemiştir. Doğu Oğuz ağızlarında, yani Azeri sahasında ise bu *k* 'ler bugün tamamiyle *ğ* (*y*) 'nin sedasızı ve *ḫ* 'nın incesi olan ve *yh* sesini veren bir konsonanta çevrilmişlerdir.

95. *ḳ - ġ*

ḳ - ġ değişikliği yalnız bugün Anadolu ağızlarında kelime başında görülen bir değişikliktir: *ḳaç > ġaç, ḳarşı > ġarşı, ḳuzu > ġuzu* gibi. Bu değişiklik Anadolu ve Azeri ağızlarında bugün hemen hemen umumîleşmiş olup Batı Türkçesinde zamanımızın en büyük ve en şumullü ses değişikliği manzarası arzetmektedir.

96. *ḳ - ğ*

ḳ - ğ değişikliği Batı Türkçesinde kelime sonunda görülen bir değişikliktir: *aḳ > ağ* gibi. Bu değişiklik Eski Anadolu Türkçesinde ve daha sonra da Azeri sahasında görülür. Bu hususta Osmanlı ve İstanbul Türkçesi *ḳ* tarafındadır.

97. *ḳ - ḫ*

ḳ - ḫ değişikliği kelime içinde, kelime ve hece sonunda görülen bir değişikliktir.

Batı Türkçesinde bu değişiklik Eski Anadolu Türkçesinde geniş ölçüde karşımıza çıkar: *ayaḳ > ayaḫ, çıḳan > çıḫan, yaḳın > yaḫın* gibi. Eski Anadolu Türkçesinden sonra Batı Türkçesinin Osmanlı sahası bu *ḫ* 'lardan ayrılarak tamamiyle *ḳ* tarafında kalmış, Azeri sahası ise daha geniş ölçüde *ḫ* tarafını tutmuştur. Öyle ki kelime içindeki ve sonundaki bütün *ḳ*'lar bugün Azeri sahasında tamamiyle *ḫ* 'ya dönmüş bulunmaktadırlar.

Kelime başındaki bazı *ḳ* 'ların da Batı Türkçesinde *ḫ* olduklarını görüyoruz. Bunlardan bazıları Batı Türkçesinin başında *ḫ* 'lı olarak karşımıza çıkmakta (*ḫan* gibi), bazıları da Eski Anadolu Türkçesinde *ḳ* 'lı şekilleri ile de görülmektedirler: *ḳanı, ḳangı, ḳancarı, ḳalı, ḳatun* gibi. Bunlardan bazı-

ları *ḳ* 'larını Osmanlıcanın başlarında bile muhafaza etmişlerdir. Yani Eski Anadolu Türkçesinde ve Osmanlıcanın başlarında baştaki *ḳ* - *ḫ* sesleri karışık bir şekilde bazan *ḳ* 'lı, bazan *ḫ* 'lı olarak kullanılmışlardır : *ḳatun-ḫatun, ḳalı-ḫalı, ḳansı-ḫansı* gibi. Kelime başındaki bu değişiklik anlaşılan Batı Türkçesinin bu ilk devrelerinden sonra tamamlanmıştır.

98. *ḫ* - *h*

ḳ 'lardan türemiş olan *ḫ* 'lar Batı Türkçesinde sonradan *h* şekline geçmiştir. Bu değişiklik son zamanlarda vuku bulmuş olmalıdır. Bugün İstanbul Türkçesindee *ḫ* sesi yoktur ve eski *ḫ* 'lar tamamiyle *h* olmuştur : *ḫan* > *han, daḫi* > *dahi* gibi. Fakat ağızlarda böyle bir değişiklik görülmemekte ve *ḫ* 'lar muhafaza edilmektedir. Ağızlarda yalnız *hani, hangi, daha* kelimeleri *ḫ* 'sızdır ki bu kelimelerde *h* 'nin ortaya çıkışı son zamanlara değil, belki de *ḳ*-*ḫ* değişikliğine yakın zamanlara aittir. Hatta değişikliğin *ḫ* 'yı atlayarak *ḳ*-*h* şeklinde olmuş bulunması da muhtemeldir : *ḳanı* > *hanı, hani* gibi. Eski yazıda *ḳ* 'dan çıkmış diğer *ḫ* 'lar hep *ḫ* harfi ile yazıldığı halde, bunlar *h* (*he*) harfi ile yazılmaktaydılar.

99. *j* - *c*

j - *c* değişikliği Türkçede aslında *j* sesi bulunmaması dolayısiyle Türkçeye girmiş yabancı kelimelerde görülen bir ses değişikliğidir. Bu değişiklik de edebî dilde değil ağızlarda yapılır : *jandarma* > *candarma* gibi. Bazı ağızlarda bunun aksine bir değişiklik olduğu da göze çarpar : *bacı* > *bajı, gecikmek* > *gejikmek* gibi. Anlaşılan Türkçede bu iki sesin birbirine kayma temayülü vardır.

100. *b* - *m*

b - *m* değişikliği Türkçede kelime başında görülen bir değişikliktir. Bu değişikliğe evvelce de söylediğimiz gibi umumiyetle uzak nazal benzeşmenin sebep olduğu anlaşılmaktadır : *ben* > *men* gibi. Fakat böyle bir benzeşme olmadan da değişiklik meydana geldiği görülmektedir : *bire* > *mere* gibi. Bu değişiklikle Batı Türkçesinde Eski Anadolu devresinde karşılaşırız. O devrede *b* ve *m* bir kaç kelimenin başında karışık olarak kullanılmışlardır. Fakat Eski Anadolu Türkçesinden sonra Batı Türkçesinin Osmanlı sahası bu *m* '-leri tamamiyle terketmiş ve kesin olarak *b* tarafını tutmuştur. Buna karşılık

Azeri sahası *m* 'ye meylederek bu husustaki mahdut misallerin sayısını bir hayli çoğaltmıştır. Bugün Azeri Türkçesinde *m* ile başlayan bir çok kelime vardır: *ben > men, biñ > miñ, binmek > minmek, boncuḳ > muncuḫ, bañlamaḳ > mañlamaḫ* gibi.

101. *t - d*

t - d değişikliği de kelime başında görülen ve Batı Türkçesinde geniş ölçüde vuku bulan bir değişikliktir. Eski Türkçede kelime başında *d* sesi yoktu. Batı Türkçesinde kelime başında görülen *d* 'ler Eski Türkçede hep *t* şeklinde idi. Eski Türkçede kelime başındaki bazı *t* 'ler sonradan Batı Türkçesinde *d olmuştur : til > dil, timek > dimek, taş > dış, turmaḳ > durmaḳ, tolu > dolu, tüz > düz, taḳı > daḳı > daḫı* misallerinde olduğu gibi. Kelime başındaki *t* 'lerin *d* olması hem zaman, hem saha bakımından karışık bir manzara arzetmektedir. Eski Türkçedeki bazı *t* 'ler Eski Anadolu Türkçesinde *d* olmuşken Osmanlıcadan sonra bugünkü Türkçede tekrar *t* 'ye dönmüştür : *türlüg > dürlü > türlü, tutmaḳ > dutmaḳ > tutmaḳ, taḳaġu > davuḳ, tilkü > dilkü > tilki*'de olduğu gibi. Buna karşılık *taş - daş "dış", tolu - dolu, tavar - davar, tügme - dügme, turmaḳ - durmaḳ* gibi *t* ve *d* bakımından Eski Anadolu Türkçesinde karışık kullanıldıkları anlaşılan bir kısım kelimeler bugünkü Türkçede kesin olarak *d* tarafına geçmişlerdir. Demek ki Batı Türkçesinde Eski Türkçeden sonra görülen *t - d* değişikliğinin yanında bir de devrenin içinde *d - t* değişikliği görülmektedir. *t - d* değişikliğinin ağırlık merkezi Eski Anadolu Türkçesi içindedir. Yani Batı Türkçesinde *d* olan *t* 'lerin hemen hemen hepsi Eski Anadolu devresinde *d* olmuşlardır. Bunların sadece küçük bir kısmı değişmesini sonradan tamamlamıştır. *d* 'lerin *t* olması ise Batı Türkçesinde Eski Anadolu Türkçesinden sonra vuku bulmuş, böylece Eski Anadolunun bir çok *d* 'leri tekrar *t* 'ye dönmüştür. Yani *t - d* bakımından Eski Anadolu Türkçesi bugünkü Türkçeden daha çok *d* tarafındadır. Batı Türkçesinde Osmanlı ve Azeri sahaları arasında da *t - d* bakımından fark vardır. Meselâ Osmanlı sahasındaki *dök-, düş-, dik-* kelimeleri Azeri sahasında *tök-, tüş-, tik-* olduğu halde Osmanlı sahasındaki *taş, tuz* kelimeleri sahasında *daş, duz* şeklindedir.

Kelime başındaki *t - d* meselesinde eski imlâ dolayısiyle tereddüde düşülecek bir nokta vardır. Arap harflerinde *t* için iki harf mevcuttu. Bunlardan *te* harfi Türkçede umumiyetle ince kelimelerde, *tı* harfi ise kalın kelimelerde kullanılırdı. İşte kalın kelimelerde kullanılan bu *tı* harfi *d* 'ye dönmüş olduğu muhakkak bulunan kelimelerde de bir imlâ tarzı olarak eski yazı terkedilinceye kadar kullanılmıştır. Yani eski yazıda *tı* hem *t*, hem de *d*

seslerinin karşılığı olarak yazılmaktaydı. Bu yüzden kalın kelimelerin başındaki *t - d* değişikliğini takip etmek çok güç bir hale gelmiş bulunmaktadır. Eski Anadolu Türkçesinde karışık olarak bazan *d* ile, bazan *t* ile görülen misaller de daha çok bu *tı* ile yazılan kalın kelimelerdir. Böyle karışık ince kelimeler de varsa da bunların sayısı azdır.

tı harfinin ortaya çıkardığı güçlük karşısında kalın kelimelerin başındaki *t - d* meselesini şu şekilde aydınlatmak mümkündür : Eski Anadolu Türkçesinde *tı* harfi yalnız *t* sesi için kullanılmıştır. Bu *t* 'lerin bazıları sonradan *d* olduğu halde Osmanlıcada bunların da *tı* harfi ile işaret edilmelerine devam olunmuş, böylece Osmanlıcada, bilhassa Eski Anadolu tesirinden kurtulmuş bulunan son devirlerinde *tı* harfi başta hem *t*, hem de *d* yerine kullanılmıştır. Onun için Osmanlıcadaki *tı* 'ları bugünkü Türkçede *d* olmuş bulunan kelimelerde *d*, bugünkü Türkçede *t* 'li olan kelimelerde de *t* okumak lâzımdır. Fakat Eski Anadolu Türkçesindeki *tı* 'ların hep *t* oldukları unutulmamalıdır.

102. *r - l*

Türkçede nadir olarak *r - l* değişikliği de görülür : *güreş* > *güleş* gibi. Bu, yeni ve daha çok ağızlar arasında görülen bir değişikliktir. Bazan yabancı kelimelere de tatbik edilir : *servi* > *selvi*, *merhem* > *melhem* gibi.

103. *ñ - n*

ñ - n değişmesi Batı Türkçesinde görülen en mühim değişikliklerden biridir. Bu değişmeye *ñ* sesi içinde *n* sesi de bulunduğu için gelişme de diyebiliriz. *ñ - n* değişmesi Batı Türkçesi içinde yalnız İstanbul Türkçesinde meydana gelmiştir. Batı Türkçesinde Türkçenin karakteristik seslerinden biri ve belki de birincisi olan *ñ* konsonantı öteden beri mevcuttu. İstanbul Türkçesi dışında bütün ağızlarda bugün de en geniş şekilde kullanılmaktadır. Yalnız İstanbul Türkçesinde oldukça yakın bir zamanda bu *ñ* 'ler yerlerini *n* 'ye bırakmışlardır. Bunun ne zaman vuku bulduğunu kestirmeğe imkân yoktur. Çünkü aslında *ñ* 'li olan kelimeler eski yazı terkedilinceye kadar daima kendi harfi olan *sağır kef*'le yazılmışlardır. Ancak yeni yazı ile birlikte *ñ* 'lerin tarihî imlâsına son verilmiş ve çoktan beri ses kıymeti *n* olan bu konsonant için de *n* harfi kullanılmağa başlanmıştır. Dediğimiz gibi İstanbul Türkçesindeki bu ses değişikliği tabiî, harf değişikliğinden çok önce vuku bulmuştur ki bunun Osmanlıcanın son devrelerinde olduğu tahmin edilebilir. Bu deği-

şiklik daha önce vuku bulmuş olsaydı *ñ* imlâsı her halde zamanımıza kadar gelmezdi. Sonra, bu sesin İstanbul Türkçesi dışında bugün bütün canlılığı ile yaşaması da değişmenin yeniliğini göstermektedir.

104. *ñ - g*

ñ konsonantı bazı ağızlarda nadir olarak bir gelişme daha göstermiş ve yerini *g* 'ye bırakmıştır : *öñ* > *ög* «ön» gibi.

105. *n - ng*

ñ sesi yine nadir olarak bazı kelimelerde de unsurlarına ayrılmış ve *n* ile *g* seslerini meydana getirmiştir : *süñü* > *süngü* gibi.

106. *ñ - m*

ñ sesi Batı Türkçesinde bazı kelimelerde de *m* 'ye çevrilmiştir: *doñuz* > *domuz*, *ḳoñşu* > *ḳomşu* misallerinde olduğu gibi.

107. *ñ - ğ*

ñ sesi bazı kelimelerde de *ğ* 'ya dönmüştür : *añlamaḳ* > *ağnamak*, *yañlış* > *yağnış* gibi.

108. *y - v*

y - v değişikliği çok az görülen bir değişmedir. *öyün* > *övün* misalinde bu değişme vardır. *öyün* kelimesi Eski Türkçedeki *öd* "zaman" kelimesinden gelmektedir. Bu değişikliğin de yuvarlaklaşma ile ortaya çıktığı görülüyor.

109. *d - y, z*

Türkçenin tarihî gelişmesinde ve şivelerin ayrılmasında çok önemli bir yeri olan bu değişiklik Eski Türkçenin sonlarında olmuş, *d* 'ler önce peltek

z (*zel*) 'ye, sonra *y* ve *z* 'ye çevrilmişlerdir: *adaḳ - ayaḳ - azaḳ* misalinde olduğu gibi. Batı Türkçesi *y* tarafındadır. Demek ki *d - y* değişikliği Batı Türkçesinin içinde değil, Batı Türkçesi ile Eski Türkçe arasında olan bir değişikliktir (bk. § 80).

110. *ny - n, y*

Bu değişiklik Eski Türkçenin başlarında görülür. *n* ve *y* seslerini içine alan *ny* sesi sonradan *n* ve *y* seslerine ayrılmıştır : *ḳanyu - ḳayu - ḳanı* misalinde olduğu gibi. Batı Türkçesi *n* tarafındadır.

111. İşte Batı Türkçesinde konsonantlarda görülen başlıca değişiklikler de bunlardır. Bu değişikliklerin bazıları, görülüyor ki pek nadir ve ehemmiyetsiz şeylerdir. Bilhassa ağızlarda olmak üzere daha başka ufak tefek konsonant değişmeleri ile karşılaşmak da her zaman mümkündür. Dediğimiz gibi biz burada başlıcalarını ve bilhassa yazı dili ile ilgili olanları kaydettik.

İKİNCİ BÖLÜM

— KELİMELER —

KELİME NEDİR

112. Kelime, mânâsı veya gramer vazifesi bulunan ve tek başına kullanılan ses veya sesler topluluğudur.

Mânâlı veya vazifeli olma

Kelimeler mânâlı veya gramer vazifeli dil birlikleridir. En küçük dil birlikleri olan seslerin, evvelce de gördüğümüz gibi, mânâları veya gramer vazifeleri yoktur. Onlar sadece kelimelerin, dolayısiyle dilin yapısında kullanılan malzeme vazifesini görürler. Tek tek hiç bir varlığı, hiç bir nesneyi karşılamaz, hiç bir mânâ ifade etmezler. Dilde de ancak kelime bünyesinde kullanılma sahasına çıkarlar. Yani sesler en küçük dil birlikleridir. Fakat bir mânâlı şekiller manzumesi olarak insanlar arasında anlaşmayı sağlayan dilde mânâlı ve müstakil hüviyetli dil birlikleri olarak vazife görmezler. Ancak, bu şekilde vazife gören dil birliklerinin, yani kelimelerin yapısını meydana getirirler. Dildeki mânâlı birlikler kelimeler, kelimelerin meydana getirdiği kelime gurupları ve cümlelerdir. Canlı cansız bütün varlıklar, mefhumlar, hareketler, fikirler, dilde bu mânâlı birliklerle karşılanırlar. Kelime gurupları ve cümleler kelimelerden yapıldığına göre, demek ki, kelimeler mânâlı en küçük dil birlikleridir. Fakat hemen ilâve edelim ki kelimelere mânâlı en küçük dil birlikleri demek kâfi değildir. Bu tarif bütün kelimeleri içine almaz. Çünkü kelimelerin büyük bir kısmı mânâlı olmakla beraber bazılarının tek başlarına mânâları yoktur; bunlar ancak diğer kelimelerle birlikte kullanılırken mânâlı bir vazife görür, bir dereceye kadar bir mânâ kazanırlar. Yani bazı kelimelerin, ileride kelimelerin mânâ ve vazifeleri üzerinde dururken etraflı olarak göreceğimiz gibi, sadece gramer vazifeleri vardır : *ile, için* gibi. Şu halde kelimeler mânâsı veya gramer vazifesi olan en küçük dil birlikleridir.

Kelimelerin mânâları, esas itibariyle, temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış gizli antlaşmalara dayanır. Kelimeler canlı cansız varlıkları, mefhumları, hareketleri ve onların hallerini karşılar ve temsil ederler. Kelimelerin mânâlarını teşkil eden bu karşılama ve temsil ses ve ses toplulukları ile varlıklar arasında bir uyma, bir birleşme bulunmasındandır. Sesle nesne arasındaki bu uymayı, bu birleşmeyi, bu birbirini karşılamayı her kavim kendisine göre yapmış, böylece ayrı ayrı dillerde ayni nesneler ayrı ayrı ses veya ses toplulukları ile karşılanmışlardır. Nesnelerin bu şekilde ses veya ses toplulukları ile karşılanışı, kitabın giriş bahsinde de söylediğimiz gibi, gizli antlaşmalara dayanmaktadır. Fakat bu gizli antlaşmaların mahiyeti ve sebepleri belli değildir. Yani sesle nesne, kelimelerle mânâları arasında mevcut uygunluk önceden kabul edilmiş ve kökleşmiş bir birleştirme dışında her hangi bir münasebet ifade etmemektedir. Meselâ taşa niçin *taş*, yola niçin *yol*, ata niçin *at* denmiştir, bilinmez. *taş, yol, at* kelimeleri ile karşıladıkları varlıklar arasında önceden öyle kabul edilmiş olma dışında belli bir sebebe dayanan her hangi bir münasebet yoktur. Bu hususta yalnız tabiat taklidi kelimeler istisna teşkil ederler. Tabiattaki sesleri taklit suretiyle ortaya çıkmış kelimelerde sesle nesne, kelime ile mânâ arasında önceden öyle kabul edilmiş olmak dışında mantıkî bir münasebet vardır. Çünkü böyle kelimeler seslerin taklidine dayandıkları için nesne sesle değil, ses sesle karşılanmıştır. Tabiatteki seslerin dildeki ses toplulukları, yani kelimelerle aynen karşılanması şüphesiz mümkün değildir. Onun için tabiat taklidi kelimelerle karşılıkları arasında tam bir ses ayniliği olduğu düşünülemez. Arada sadece bir benzerlik, nesnenin sesini hatırlatan bir ses yakınlığı bulunur. Fakat bu benzerlik ve yakınlık tabiat taklidi kelimelerde sesle nesne, kelime ile mânâ arasında diğer kelimelerde bulunmayan mantıkî bir münasebetin mevcut olduğunu göstermeğe kâfidir. Bu mantıkî münasebet bazı tabiat taklidi kelimelerde de zamanla unutulabilir. O zaman bu kelimeler de diğer kelimeler gibi mânâsı ile mantıkî hiç bir münasebeti olmayan bir duruma düşerler. Fakat bu az görülen bir haldir ve tabiat taklidi kelimelerde kelimenin sesi umumiyetle karşıladığı nesnenin sesini andırır : *şırıltı, hışırtı, fısıltı* gibi.

Tek başına kullanılma

Kelimeler dilde tek başlarına, müstakil olarak kullanılan dil birlikleridir. Kendilerinden büyük birlikler olan kelime gurupları ve cümle içinde dahi müstakil hüviyetlerini kaybetmezler. Kelime gurupları ve cümle bitişik kelimeler hâlinde değil, kelime toplulukları hâlinde bulunurlar. Kelimeler kendilerinden büyük bu birlikler içinde bir araya gelirken arka arkaya söylen-

meleri dolayısiyle bitiş ve başlangıç noktalarında ses bakımından birbirlerine bağlanırlar. Fakat vurguları ve mânâları bakımından daima istiklâllerini muhafaza ederler. Ayni şekilde yazıda da kelimeler ayrı yazılır ve birbirlerine birleştirilmezler. Kelimeden küçük dil birlikleri ise müstakil bir hüviyete sahip değildir. Sesler, ekler ve bir kısım köklerden ibaret olan bu birlikler ancak kelime içinde kullanılma sahasına çıkar ve vazife görürler. Yani kelimeler tek başlarına, müstakil olarak kullanılan en küçük dil birlikleridir. Bu dil birlikleri belirli tertiplerde yan yana gelerek daha büyük birlikler olan kelime guruplarını ve cümleleri meydana getirirler. Demek ki dil büyük bir kelimeler manzumesi, kelimeler dil denilen müessesenin tek tek tam bir müstakil hüviyetle kullanılan uzuvlarıdır.

Kelimenin yapısı

Kelimeler ses veya ses toplulukları hâlinde bulunurlar. Yani kelimelerin yapısını bir veya birden çok ses teşkil eder. Fakat tek sesli kelimeler çok azdır. Kelimelerin asıl büyük kısmı çok seslidir. Tek sesli kelimelerin sesi tabiî ancak vokal olabilir: *o, a* gibi. Konsonantlar tek başlarına söylenemedikleri için yalnız olarak kelime olamazlar. Birden fazla sesli kelimelerin en küçüğü ise iki sesli olur.

YAPI BAKIMINDAN KELİMELER

113. Kelimelerin yapısını ses ve şekil olmak üzere iki bakımdan ele almak lâzımdır. Çünkü kelimelerin bir ses yapısı, bir de şekil yapısı vardır. Ses yapısı kelimelerin, bünyesindeki seslerin birbirleriyle münasebetleri bakımından gösterdiği manzara olup onların söylenişleri ile ilgilidir. Yani ses yapısı kelimelerin söyleniş bakımından göze çarpan yapısıdır ki buna kelimelerin dış yapısı da diyebiliriz. Şekil yapısı ise kelime bünyesinin, içinde bulundurduğu mânâlı ve gramer vazifeli şekiller bakımından gösterdiği manzaradır. Yani kelimelerin bünyesinde onlara mânâ veren bir takım şekiller bulunur. Kelimelerin şekil yapısı işte bu şekillerin meydana getirdiği yapıdır. Kelimelerin mânâ yapısını teşkil eden bu yapıya da kelimelerin iç yapısı diyebiliriz. Kelimelerin kulağa hitap eden ses yapısı ile anlayışa hitap eden şekil yapısı şüphesiz kelime içinde birbirine girmiş bir durumda bulunurlar. Fakat kelime bünyesine dikkat edilince bu iki yapı kolaylıkla birbirinden ayırt edilebilir.

SES YAPISI BAKIMINDAN KELİMELER

Heceler

Ses birlikleri, heceler

114. Ses yapısı bakımından ele alınınca kelimelerin bünyesinde bir takım ses birlikleri olduğu göze çarpar. Bu ses birlikleri ya tek sesler veya ses gurupları hâlinde bulunurlar : *a - çı - lış, ge - zin - ti* gibi.

Ses birlikleri birden fazla sesli dil birliklerinin, bu arada kelimelerin yapısının kuruluşunda mühim bir rol oynarlar. Evvelce seslerin birleşmeleri bahsinde de gördüğümüz gibi sesten büyük dil birliklerinin, bu arada kelimelerin yapısını teşkil eden ses toplulukları ses yığınları hâlinde değil, ses zincirleri hâlinde bulunurlar. Yani sesten büyük bir dil birliğini meydana getiren sesler müstakil olarak tek tek arka arkaya dizilmezler. Aralarında zincir şeklinde bir birleşme olur. Kelimenin ses bütünlüğü, seslerden örülmüş derli toplu bir şekil alması ancak bu suretle temin edilir. Bir kelimede yan yana gelen seslerin birbirleri ile birleşmeleri kaynaşma ve bağlantı hâlinde olmak üzere iki şekilde ortaya çıkar. Kaynaşma şeklinde olan birleşme yan yana gelen seslerin bir ses gurubu meydana getirmelerine sebep olur. Çünkü bu birleşmede yan yana gelen seslerin teşekkülü için harekete geçen ses organları sesler için yaptıkları ayrı hareketleri ayni istikamette birbirleriyle birleştirirler. Böylece bir ses gurubu teşkil eden birden fazla ses için ses organları tek hareket, tek istikametli bir hareket yapmış olur ve ses gurubu tek ses telâffuz ediliyormuş gibi bir çırpıda çıkar. Kelime bünyesinde ancak muayyen sesler bir ses gurubu hâlinde birleşirler. Bu yüzden bir kelimede, yan yana gelen seslerin sayılarına ve cinslerine göre bir veya birden fazla ses gurubu bulunur. Vokalle başlayan bir kısım kelimelerde ise baştaki vokal kendisinden sonra gelen ses guruplarına girmez ve tek başına kalır. İşte yan yana gelen seslerin kaynak şeklinde bir birleşme ile gurup gurup birbirlerine bağlanmaları sesten büyük dil birliklerinin, bu arada kelimelerin bünyesinde tek ses veya ses gurubu şeklinde parçaların ortaya çıkmasına sebep olur. Kelime bünyesinin bu parçalarına, bu tek ses veya ses guruplarına ses birlikleri diyoruz. Ses birlikleri kelime dediğimiz ses zincirinin halkalarıdır. Tek ses olsun, ses gurubu olsun, her ses birliğinde tam bir ses bütünlüğü vardır. Çünkü bir ses birliği için ses organları tek bir hareket yaparlar; tek ses veya ses gurubu olan ses birliği bir çırpıda, bir darbe hâ-

linde çıkarılır. Bünyesinde birden fazla ses birliği bulunan kelimelerde yan yana gelen ses birlikleri de birbirleriyle birleşirler. Fakat bu birleşme kaynaşma şeklinde değil, bağlantı şeklinde olur. Yani önce gelen ses birliğinin son sesi, sonra gelen ses birliğinin ilk sesine bağlanır. Bu bağlanış her iki birliğin diğer seslerine intikal etmez. Çünkü iki ses birliği için ses organları iki hamle, ayrı istikametli iki hareket yaparlar. Aradaki bağlantı sadece ilk birliğin son sesinin teşekkülünü tamamlayan ses organlarının sukûnet hâline dönmeden ikinci belirliğin ilk sesinin teşekkülü için ayrı istikamette harekete geçmelerinden ibarettir. Birbirine bağlanan iki ses bir ses birliğinin içindeki sesler gibi ayni istikamette bir birleşme yapmadıkları için ortaya kırık bir birleşme çıkar ve böylece iki birlik birbirine sadece eklenmiş olur. Bu suretle birbirine eklenen ses birliği halkaları kelime dediğimiz ses zincirini meydana getirirler.

Kelimelerde heceler

115. Bir kelime bir veya birden fazla ses birliğinden teşekkül eder. Demek ki bir kelimede en az bir ses birliği, yani bir ses veya bir ses gurubu bulunur. O halde en küçük kelime tek sesten ibaret olan kelimedir. Fakat biraz yukarıda da söylediğimiz gibi tek sesli kelimeler çok azdır. Kelimelerin büyük bir kısmının bünyelerinde birden fazla ses bulunur. Birden fazla sesle kurulmuş olan kelimelerin bünyesinde ise en az bir ses gurubu mevcuttur. Bir ses gurubundan büyük kelimeler de birden fazla ses birliğinden teşekkül ederler. Birden fazla ses birliğinden yapılmış olan kelimelerin içinde en az bir ses gurubu bulunur, fakat birden fazla tek ses bulunamaz. Yani birden fazla ses birliğinden yapılmış olan kelimeler ya bir sesle bir veya birden fazla ses gurubundan teşekkül ederler, yahut tamamiyle ses gruplarından yapılmış bulunurlar. Demek ki bir ses birliği olarak tek ses ancak bir kısım kelimelerin yapısında görülür. Bulunduğu yer ise daima kelimenin başıdır. Yani kelimelerin ancak birinci birlikleri tek ses olabilir. İlk birlikten sonraki birlikler daima ses grupları hâlinde bulunurlar. Bir birlik olarak bir kısım kelimelerin başında bulunan bu tek seslerin cinsi de ancak vokal olabilir. Konsonantlar tek başlarına söylenemedikleri için bir ses birliği olarak kelime bünyesinde tek ses hâlinde kullanılmazlar. Demek ki bir birlik olarak tek ses, tek sesli kelimeler dışında, ancak vokalle başlayan bir kısım kelimelerde bulunur. Vokalle başlayan bu kelimelerin ilk birlikten sonraki ses birlikleri ile vokalle başlayan diğer kelimelerin ve konsonantla başlayan bütün kelimelerin bütün ses birlikleri ise ses grupları hâlinde bulunurlar.

Eklerde heceler

116. Tek ses veya ses gurubu hâlinde olan ses birlikleri yalnız kelime dediğimiz tek başına kullanılan dil birliklerinin bünyesinde görülmez. Sesten büyük fakat kelimeden küçük olan, tek başına kullanılmayıp kelime içinde vazife gören dil birliklerinin yapıları da bu ses birliklerinden kurulmuştur. Ek adını verdiğimiz ve kelimelerin şekil yapısının unsurları olan bu dil birliklerinin bünyesinde de, tıpkı kelimelerde olduğu gibi, tek ses veya ses gurubu hâlinde bulunan ses birlikleri görülür. Yalnız ekler tek başlarına kullanılmadıkları için onların bünyesindeki ses birlikleri nisbet ve sayı itibariyle kelimelerdekilerden biraz farklı bir durumda bulunurlar. Bir kerre tek sesli ekler tek sesli kelimelere nisbetle daha çoktur. Sonra eklerdeki ses birliklerinin sayısı hiç bir zaman kelimelerdeki kadar çok olmaz. Çünkü bütün ekler kelimelerin içine girerler. Kelimelerdeki ses birliklerinin sayısı birden başlayarak ona varabilir, hatta bazan onu bile geçebilir. Bu arada bünyesindeki ses birliklerinin sayısı üçü geçen kelimeler pek çoktur. Halbuki eklerin bünyesinde hemen hemen hep bir veya iki ses birliği bulunur. Bunların da birincisi ikincisinden; yani tek ses birliğinden ibaret olan ekler, iki ses birliğinden yapılmış eklerden daha çoktur. İçinde üç ses birliği bulunan ekler ise çok nadirdir.

Hecenin yapısı

117. İşte kelimelerin ve sesten büyük diğer dil birliklerinin bünyesinde görülen bu ses birliklerine *hece* adı verilir. Demek ki hece kelimelerde bulunan ve bir hamlede söylenen, ağızdan bir çırpıda çıkan ses veya ses topluluğudur. Yani heceler kelimelerin ses yapılarının, içinde bir ses vahdeti, bir ses birliği olan parçalarıdır. Kelimelerin ses yapısı ancak bu parçalardaki ses birliği, ses bütünlüğü üzerine kurulur. Tek sesten ibaret olan hecede zaten tam bir ses bütünlüğü vardır. Ses gurubu, ses topluluğu hâlinde bulunan hecede ise bu bütünlük, yukarıda söylediğimiz gibi, sesler arasında vuku bulan kaynaşma şeklindeki birleşme ile meydana gelir. Demek ki tek heceli bir kelimede tam bir ses bütünlüğü, birden fazla heceli bir kelimede ise her hecede tam bir ses bütünlüğü mevcuttur. Ses organları bu bütünüleri, bu ses birliklerini, bu kelime parçalarını tek tek hareketlerle arka arkaya çıkararak kelimeleri, kelime guruplarını, cümleleri meydana getirirler.

Hecede vokal

118. Hecenin merkezinde daima vokal bulunur. Daha doğrusu hecenin temelini vokal teşkil eder. Hecenin varlığı için bir vokal lâzım ve kâfidir. Kâfidir; çünkü bazı heceler tek vokalden ibarettirler. Bu heceler tek vokalden, dolayısiyle tek heceden ibaret olan kelime ve eklerdeki hecelerle vokalle başlayan bir kısım kelimelerin başında bulunan hecelerdir. Tek vokalden ibaret olan kelimeler çok az olduğu, ilk hecesi tek vokal olan kelimeler fazla olmadığı, umumiyetle ekler gibi tek vokalli ve vokalle başlayan eklerin sayısı da mahdut bulunduğu için tek vokalden ibaret heceler pek fazla değildir. Hecelerin büyük çoğunluğu birden fazla sesten yapılmış ses gurupları, ses toplulukları hâlinde bulunurlar. Böyle heceler de en az ve en çok bir vokal ihtiva ederler. Yani bir hecede birden fazla vokal bulunmaz; çünkü ses organlarının iki vokalin teşekkülü için yaptığı iki hareket ayni istikamette olmayıp tek bir hareket hâlinde birleştirilemez, iki vokal bir hamle ile bir çırpıda çıkarılamaz. Bir vokal ancak konsonantlarla birleşerek bir hece, bir ses birliği, bir hamlede çıkarılan bir ses topluluğu meydana getirebilir. Fakat bir hecede bir vokal bulunması şarttır; çünkü konsonantlar yanlarına bir vokal getirilmeden bir darbe hâlinde tek başlarına çıkarılamazlar. Hülâsa, hecenin varlığı için bir vokal kâfi geldiği gibi muhakkak lâzımdır da.

Kelimede seslerin hecelere taksimi

119. Konsonantlar takıntılı seslerdir. Telâffuzları sırasında ses yolunda bir tıkanıklık olur. Bir konsonant, başına veya sonuna bir vokal getirilerek çıkarılır: *at, ta* gibi. Başına vokal getirilerek çıkarıldığı zaman tıkanıklık kendi kendisine açılır ve konsonantın teşekkülünü tamamlayan organlar sesi duyurmak için hareketlerini âni olarak ve şiddetli bir şekilde kesip normal hâle geçerler. Hava cereyanı tıkanıklığın açıldığı yerde patlayıp kalır. Bu sebeple sonunda vokal olmayan, başına getirilen vokalle telâffuz edilen konsonantlar kesiklikten doğan bir güçlükle çıkarılırlar. Sonuna vokal getirilerek çıkarıldığı zaman ise konsonantın teşekkülünden sonra vokale geçildiği için konsonantın sesi vokalin açık yolunda rahatça dışarıya çıkar. Burada gelen hava cereyanının bir tıkanıklıkta kesilmesi değil, bir tıkanıklıktan kurtularak yoluna devam etmesi bahis mevzuudur. Bu sebeple sonunda vokal bulunan konsonantın çıkarılması kolay ve rahat olur. İşte başta ve sonda vokal bulunmasına göre konsonantların telâffuzunda görülen bu güçlük ve kolaylık onların kelime içinde vokallerle birleşerek hece teşkil etmelerinde mühim bir rol oynar. Telâffuzdaki bu güçlük ve kolaylık dolayısiyle bir kon-

sonant kendisinden sonra gelen vokalle birleşmeği kendisinden önce gelen vokalle birleşmeğe daima tercih eder. Bu ise kelime içinde seslerin hecelere taksimini düzenleyen başlıca âmil durumunda bulunur. Kelime içinde iki vokal arasında bulunan bir konsonant hece bakımından muhakkak kendisinden sonraki vokale bağlanır. Bu yüzden kelimelerde birinci hece dışındaki hecelerin hepsi daima konsonantla başlarlar. Birinci hecenin başında ise konsonant gibi vokal de bulunabilir. Vokalle başlayan bir kısım kelimelerin ilk hecelerinin tek vokalden ibaret olmasının sebebi de yine arkasından gelen konsonantın kendisinden sonra gelen vokalle birleşmesidir. Konsonantın kendisinden sonraki vokale bağlanması temayülü yüzünden hece sonunda ancak iki yerde konsonant bulunabilir. Bunlardan biri kelimelerin son hecesi olup geride başka vokal olmadığı için hece konsonantla bitebilir. Diğeri de kelime içinde iki konsonantın yan yana bulunmaları hâlinde ikincisinin kendisinden sonraki vokale bağlanmasına karşılık birincisinin kendisinden önceki vokalle birleşmesi dolayısiyle ortaya çıkan hecedir. Kelime içinde iki konsonant yan yana bulunmadığı zaman heceler daima vokalle biterler.

Hece bölünmesi

120. Konsonantların kendilerinden sonra gelen vokalle birleşmeği kendilerinden önce gelen vokalle birleşmeğe tercih etmeleri bir kelimenin iki şeklinde hecelerin birbirinden farklı olmalarına, bir şekildeki hecelerin ikinci şekilde parçalanmasına sebep olur. Bu parçalanma daima hece sonundaki konsonantın ayrılması şeklinde cereyan eder. Baştaki konsonant ise kendisinden sonra gelen vokalden hiç bir şekilde ayrılmaz. Yani bir hece bir sesini başka bir heceye verirken vokalden evvel değil, ancak vokalden sonra bölünebilir. Sonu çift konsonantla biten bir hecede ise bölünme bu iki konsonantın arasında olur. Yani bir hece kelimenin yeni şeklinin icabı olarak kendisini takip eden heceye ancak sonundan bir konsonant verebilir. Bu konsonantı verebilmesi için de kendisini takip eden ilk sesin tabiî, vokal olması şarttır. Meselâ *gel-dim* ve *ürk-mek* kelimelerindeki *gel* ve *ürk* heceleri *ge-len* ve *ür-kek* kelimelerinde bölünmüş olarak *ge* ve *ür* hâlinde bulunurlar. Konsonantla biten köklerle vokalle başlayan eklerin birleşmesinde daima bu şekilde hece bölünmeleri olur.

Yazıda hece

121. Hece bir hamlede çıkarılan ses birliği olduğu için bir çırpıda

telâffuz edilmezse kendi bünyesi de, içinde bulunduğu kelimenin bünyesi de yıkılır. Bu sebeple, söylenişte daima bir bütün hâlinde çıkarılan, iki parçaya ayrılmayan hece yazıda da parçalanmaz ve satır sonuna tamamı sığmayan kelime ancak heceler arasından bölünerek yeni satır başına geçirilir.

Vurgu

122. Bir kelime içinde bulunan heceler hep ayni şekilde söylenmezler. İçlerinden bir tanesinin söylenişi vurgulu olur. Böylece kelime tek tek söylenişleri ile arka arkaya sıralanan bir hece zinciri olmaktan çıkarak dalgalı bir ses ahengine kavuşur ve konuşma monoton bir seyir takip etmekten kurtulmuş olur. *Vurgu* bir kelimede diğerlerinden kuvvetli bir şekilde çıkarılan hece üzerindeki baskıdır. Vurgulu hece çıkarılırken üzerine hususî bir şekilde basılır. Bir hece üzerine yapılan bu baskı, bu vurgu onu diğer hecelerden kuvvetli bir söylenişe sahip kılar. Bir hecenin kuvvetli veya normal şekilde söylenmesi ciğerlerden yükselen havaya bağlıdır. Hava cereyanı kuvvetli olursa hece kuvvetli söylenmiş olur. Demek ki vurgu çıkan hava cereyanının kuvvetli olmasından doğar. Hava cereyanı kuvvetli olunca ses organlarındaki titreme, çarpma ve sürtünmeler de kuvvetli olacağı için vurgulu hecenin sesi diğer hecelerden daha kuvvetli bir şekilde çıkarılır. Vurguların kuvveti çeşitli dillerde birbirinden farklıdır. Türkçe vurgu bakımından mülâyim bir dildir. Vurgulu ve vurgusuz heceleri arasında fazla bir kuvvet farkı yoktur. Yani Türkçe hafif vurgulu bir dildir. Türkçede kelime kök ve gövdelerinde orta hece ve heceler vurgusuzdur. Vurgu bu heceler dışında, yani ilk veya son hecede bulunur. Bunlar arasında da umumiyetle vurgulu olan son hecedir. Fakat yerli yabancı bütün yer adları ile Türkçede benimsenmemiş olan yabancı şahıs isimlerinde ve bazı yabancı kelimelerde vurgu ilk hecede bulunur: *Ankara, Kurtuluş, Berlin, Portekiz, Türkiye, Çörçil, Hitler, Vaşington, banka, radyo, posta gibi.* -stan ile biten coğrafî isimlerin istisna olarak son heceleri vurgulu söylenir: *Afganistan, Yunanistan, Türkistan* misallerinde olduğu gibi. Türkçede benimsenmiş olan yabancı şahıs isimlerinde de vurgu son hecede bulunur: *Hüseyin, Osman* gibi. Türkçede hitaplarda ise vurgu daima ilk hece üzerindedir. Hitap şeklinde söylenmedikleri zaman normal vurguları son hecede bulunan kelimelerin de hitap hâlinde söylenince vurguları muhakkak başa alınır. Kelime kök ve gövdelerinde sonda veya başta bulunan vurgular kelimelerin çekim ekleri almış şekillerinde ve umumiyetle çekimle ilgili hallerinde değişebilir. Böyle hallerde vurgu ilk veya son hece dışında ve sondan evvelki hecelerden biri üzerinde de bulunabilir. Bunu eklerin cinsleri ve sıralanışları tayin eder. Onun için eklerle

ilgili bu vurguların yerlerini ileride her çekim şeklinde sırası geldikçe belirteceğiz. Şimdilik bu söylediklerimizi şu şekilde toparlayarak vurgu bahsine burada son verebiliriz : Demek ki Türkçede, bilhassa kök ve gövdelerde olmak üzere, kelimelerin orta hecesi veya heceleri vurgusuzdur. Türkçede vurgu daha çok son hecede, bazan ilk hecede, bazan da sondan evvelki hecelerde bulunur. Ayrıca şunu da belirtelim ki asıl vurgu sonda iken ilk hecede, asıl vurgu ilk hecede iken de sonda olmak üzere ikinci derecede ve çok hafif bir vurgu daha vardır. Fakat bu, vurgu olmaktan ziyade kelimenin başlangıç ve bitişinde telâffuzun tabiî icabı olarak ses organlarının orta hecedekinden fazla bir kuvvet sarfetmelerinden ibarettir.

Türkçenin heceleri

123. Türkçede bir hece içinde en az bir, en çok dört ses bulunur. Yani Türkçede heceler ya bir ses, ya iki ses, ya üç ses veya dört ses ihtiva ederler. Bir ve dört sesli olarak birer tip, iki ve üç sesli olarak da ikişer tip hece vardır. Demek ki Türkçe kelimelerde altı çeşit hece ile karşılaşılır. Bu altı çeşit hece şunlardır :

1. Tek vokalden ibaret hece : *o, a-çık* ve *i-ki* kelimelerindeki *o, a* ve *i* heceleri gibi. Bu hece tek vokalden ibaret kelimelerle vokalle başlayan birden fazla heceli bir kısım kelimelerin başında bulunur.

2. Bir vokal ve bir konsonanttan teşekkül eden hece : *el, ay-rı* ve *üstün* kelimelerindeki *el, ay* ve *üs* heceleri gibi. Bu hece tek heceli bir kısım kelimelerle vokalle başlayan birden fazla heceli bir kısım kelimelerin başında bulunur.

3. Bir konsonant ve bir vokalden teşekkül eden hece : *ye, ge-liş, e-rimek, u-ğul-tu* kelimelerindeki *ye, ge, ri* ve *tu* heceleri gibi. Bu hece tek heceli bir kısım kelimelerde ve vokalle başlayanların ilk hecesi hariç, birden fazla heceli kelimelerin her yerinde bulunabilir.

4. Bir konsonant, bir vokal, bir konsonanttan teşekkül eden hece : *gök, til-ki, gi-rin-ti* ve *u-ya-nış* kelimelerindeki *gök, til, rin* ve *nış* heceleri gibi. Bu hece tek heceli bir kısım kelimelerde ve vokalle başlayanların ilk hecesi hariç, birden fazla heceli kelimelerin her yerinde bulunabilir.

5. Bir vokal ve iki konsonanttan teşekkül eden hece : *alt, ürk-mek, ört-müş* kelimelerindeki *alt, ürk* ve *ört* heceleri gibi. Bu hece tek heceli bazı kelimelerle vokalle başlayan birden fazla heceli bazı kelimelerin başında bulunur.

6. Bir konsonant, bir vokal ve iki konsonanttan teşekkül eden hece : *dört, ḳorḳ-maḳ, bo-ṣalt-maḳ, sevinç* kelimelerindeki *dört, ḳorḳ, ṣalt, vinç* heceleri gibi. Bu hece tek heceli bazı kelimelerde ve vokalle başlayanların ilk hecesi hariç, birden fazla heceli kelimelerin her yerinde bulunabilir.

ŞEKİL YAPISI BAKIMINDAN KELİMELER

Kökler, ekler

124. Şekil yapısı bakımından ele alınınca kelimelerin bünyesinde mânâlı veya vazifeli bir takım şekillerin bulunduğu göze çarpar: *göz-lük, gör-üş, aç-ı-ḳ, ev-i-m* kelimelerinin parçaları gibi. Kelimelerin mânâ yapısının parçaları olan bu şekiller ses bakımından tek sesli, tek heceli veya birden fazla heceli olabilirler. Kelimelerin bünyesinde iki çeşit şekil vardır: mânâlı şekiller, vazifeli şekiller. Mânâlı şekiller tek başlarına kullanılabilir veya bir mânâ ifade ederler. Vazifeli şekiller ise ancak mânâlı şekillerle birleşerek kullanılan ve ancak o zaman mânâ ile ilgili bir vazife gören, fakat tek başına mânâsı olmayan ve kullanılmayan kelime parçalarıdır. Demek ki kelime bünyesinde görülen şekiller bir takım dil birlikleridir. Bu dil birliklerinin bir kısmı müstakil hüviyete sahip en küçük kelimeler veya sadece mânâlı şekillerdir. Diğerleri ise bunlardan, daha büyük kelimeler yapmak için kullanılan kelime parçaları olup sesten büyük fakat kelimeden küçük dil birlikleridir.

Kelimenin iç yapısının parçaları, mânâ yapısının unsurları olan bu şekil dediğimiz dil birliklerine *morfem* adı verilir. Gerçi morfem daha çok tek başına kullanılmayan ve bir mânâ ifade etmeyen, ancak mânâlı şekillerle birleşerek kullanılma sahasına çıkan vazifeli şekiller için kullanılan tabirdir. Fakat morfemin vazifeli şekiller dışında kalan ve müstakil hüviyeti olan şekiller için kullanıldığı da vakidir. Biz burada morfem tabirini geniş mânâda alıyor ve tek başına bulunsun veya bulunmasın, mânâlı ve vazifeli bütün şekiller, yani kelimenin mânâ yapısının bütün parçaları, kelime bünyesindeki bütün morfolojik şekiller için kullanıyoruz.

Kelime yapısında görülen morfolojik şekillerin tek başına mânâlı olanlarına *kök* adı verilir. Tek başına mânâsı olmayan ve kullanılmayan, ancak köklerle birleşmek suretiyle mânâ ile ilgili bir vazife gören şekillere ise *ek*

denir. Meselâ *göz-lük, aç-ı-ḳ* kelimelerinde *göz* ve *aç-* kök, *-lük* ve *-ḳ* ektirler.

Kök morfemi kelime bünyesinin esas morfemidir. Ek morfemleri ise kök morfemlerine bağlı morfemlerdir. Her kelimenin ayrı bir kök morfemi olduğu halde ek morfemleri kelimeler arasında gurup gurup müşterektir. Yani kelimelerde kök morfemleri müstakil, ek morfemleri ise ortak morfemlerdir. Bu yüzden ek morfemlerinin sayısı kök morfemlerinden çok azdır.

Kök morfemlerinin asıl, ek morfemlerinin ise bağlı morfemler olması onları ses yapısı bakımından da birbirinden farklı bir duruma sokar. Kökler tabi olunan morfemler olduğu için bir kökün tek şekli bulunur. Ekler ise tabi olan morfemler olarak çeşitli uyumlar çerçevesinde köklere göre gerekli şekillere girerler. Bu yüzden onların bir çoklarının birden fazla şekli mevcuttur.

Kelimelerin kök ve ek morfemlerinden meydana gelen şekil yapıları hakkında umumî olarak bu bilgileri verdikten sonra şimdi kök ve ekleri daha yakından ve ayrı ayrı gözden geçirebiliriz.

Kökler

125. *Kök* bir kelimenin mânâsı ve yapısı bozulmadan parçalanamayan şeklidir. Demek ki kök mânâlı en küçük dil birliğidir. Kökler tek başlarına veya eklerle birleşmek suretiyle kullanılırlar. Kelime dediğimiz tek başına kullanılan mânâlı ve vazifeli ses veya ses toplulukları ya kök hâlinde bulunan veya kök ve eklerin birleşmesinden meydana gelen dil birlikleridir. Demek ki kökler en küçük kelimelerdir.

Kelime çekirdekleri

Kök bir kelimenin parçalanamayan en küçük şekli olduğu için bir kökten bir ses bile çıkarılsa o kökün varlığı ortadan kalkar, yapısı ve mânâsı yıkılır. Kelimelerin mânâları bozulmadan ve çatıları yıkılmadan ayrılabilecek parçaları ekleridir. Bir kelimeyi, varsa eklerine ve köküne ayırabiliriz. Fakat kökü, bozmadan daha küçük parçaya ayırmağa imkân yoktur. Demek ki kökler kelimelerin çekirdekleridir.

Türkçede köklerin tek heceli olması

126. Bir kök bir ses veya ses topluluğu hâlinde bulunur. Tek ses hâlinde bulunan kökler çok azdır. Bunların sesi tabiî ancak vokal olabilir. Köklerin büyük çoğunluğu bünyelerinde birden fazla ses taşırlar. Bünyelerinde birden fazla ses bulunan kökler bir veya birden fazla heceli olurlar. Türkçede kelime kökleri umumiyetle tek hecelidir. Bugün kelimelerin büyük bir kısmında kökü ararken tek heceye kadar inebilmekteyiz. Bugün tek heceye inemediğimiz köklerin bir kısmını da daha eski devirlere gittiğimiz takdirde tek heceye irca edebiliyoruz. Bunlara dayanarak Eski Türkçede bile tek heceye indirilemeyen az sayıdaki köklerde de daha evvelki karanlık devreye çıkmak mümkün olsa tek heceye inilebileceğini tahmin edebiliriz. Onun için Türkçede kelime köklerinin esas itibariyle tek heceli olduğunu söylemek yanlış olmaz. Türkçede bugün bile birden fazla heceli kökler azdır. Bunlar da umumiyetle iki hecelidirler. İkiden fazla heceli kökler ise hemen hemen yok gibidir. Eklemeli bir dil olan Türkçede kelime köklerinin umumiyetle çok heceli olmaması, bir köke icabında bir kaç tane ek getirildiği düşünülürse, kelimelerin lüzumsuz derecede uzamasının önüne geçmek bakımından çok işe yaramaktadır. Köklerdeki hece sayısı bahsini kapamadan burada şunu da ilâve edelim ki tabiat taklidi kelimeler bu bakımdan dildeki diğer kelimeler arasında bir istisna teşkil ederler. Tabiat taklidi kelimelerde sesin taklidi esas olduğu için hece sayısı taklit edilen sese bağlı olarak bir veya birden fazla olabilir. Yani bu çeşit kelimelerde köklerin umumiyetle tek heceli olması bahis mevzuu değildir.

Köklerin mânâları

127. Kökler mânâlı en küçük dil birlikleridir. Bu bakımdan kökler dil dediğimiz mânâlı şekiller manzumesinin temel taşlarıdır. Köklerin mânâları gizli antlaşmalara dayanır. Köklerin bünyesindeki ses veya ses toplulukları ile kâinattaki canlı cansız varlıklar ve mefhumlarla bu varlık ve mefhumların hareketleri arasında birbirlerini karşılama bakımından önceden kabul edilmiş bir uygunluk vardır. Bir kök telâffuz edilince derhal zihinde onun karşılığı olan varlık ve hareket canlanır; bir varlık veya hareket düşünülünce derhal dilin ucuna onun karşılığı olan kök gelir. Demek ki köklerin mânâları ses birliği ile obje arasında önceden kabul edilmiş bulunan karşılıklı uygunluktan ibarettir.

Köklerin ifadelerindeki mücerretlik

128. Kökler varlıkları, mefhumları ve hareketleri hiç bir zamana, mekâna, şahsa, tarza v.s. 'ye bağlamadan tek tek ve yalın olarak ifade eden dil birlikleridir. Bu bakımdan kökler varlık, mefhum ve hareketlerin adlarıdır denilebilir.

Kök âileleri

129. Kökler daima bir varlığı, bir mefhumu veya bir hareketi karşılarlar. Fakat mevcut bulunan bütün varlık, mefhum ve hareketlerin karşılığı olarak müstakil kökler mevcut değildir. Varlık, mefhum ve hareketlerin birbirine çok yakın olanları, birbiriyle ilgili, birbiriyle akraba olanları vardır. Böyle olanların her biri için birbirinden tamamiyle ayrı müstakil kökler bulunmaz. Bir köke bazı ekler ilâve etmek suretiyle kökten büyük kelimeler yapılarak yakın varlık ve hareketler bir kök etrafında toplanan kelimelerle karşılanır. Demek ki her kökün dil içinde büyük küçük bir âilesi vardır. Yani kök bir âile içindeki kelimelerin hepsinde müşterek olan unsurdur.

Önceden var olma

130. Kökler önceden var olan ve sonradan yapılamayan dil birlikleridir. Dilde yeni varlık, mefhum ve hareketleri karşılamak için yeni yeni kökler uydurulmaz. Yeni varlık, mefhum ve hareketleri karşılamak için ancak mevcut köklere ekler ilâve etmek suretiyle eski köklerden yeni kelimeler yapılabilir. Yabancı cemiyetlerden gelen yeni varlık, mefhum ve hareketler için de ya bu şekilde yeni kelimeler yapılır veya gelen varlık, mefhum ve hareketlerin yabancı dildeki karşılıkları kabul edilir. Hülâsa, dilde mevcut köklerden kökten büyük yeni kelimeler yapılabilir veya dile yabancı kökler alınabilir; fakat ses itibariyle sonradan kökler uydurulmaz. Yalnız tabiat taklidi kelimelerin kökleri yeniden meydana getirilebilir.

İsim kökleri, fiil kökleri

131. Kökler mânâları bakımından ikiye ayrılırlar. Bir kısmı kâinattaki canlı cansız varlıkları ve mefhumları, bir kısmı ise bu varlık ve mef-

humların hareketlerini karşılarlar. Varlık ve mefhumları karşılayan köklere *isim kökleri*, hareketleri karşılayan köklere de *fiil kökleri* diyoruz. Demek ki isim kökleri varlık ve mefhumların, fiil kökleri ise hareketlerin adları, yani dildeki karşılıklarıdır. Zaten kâinatta varlık ve hareket olmak üzere iki unsur vardır. Bu iki unsurdan birincisi canlı cansız, maddî manevî bütün varlıklar, mefhumlar, vasıflar, şahıslar, hadiseler, hülâsa tek tek var olan, mekân ve zaman içinde bir yer işgal eden nesnelerdir. İkinci unsur ise bu nesnelerin zaman ve mekân içindeki her türlü hareketleri, oluşları, yapış ve kılışlarıdır. İşte isim kökleri nesnelerin kendilerinin, fiil kökleri ise nesnelerin hareketlerinin dildeki karşılıklarıdır.

İsim ve fiil köklerindeki mâna farkı

132. Nesneler kendi kendilerine var olan müstakil hüviyetli unsurlardır. Varlıkları başka şeylerle kaim değildir. Hareketler ise kendi kendilerine var olmayıp nesnelerden doğan, nesnelere bağlı bulunan, varlıkları nesnelerle kaim olan unsurlardır. Hareketlerin bu şekilde nesnelere bağlı bulunması onları ayrı ayrı hüviyeti olan nesnelerin müşterek unsurları hâline getirir. Bir hareket yalnız bir nesnenin değil, bir çok nesnelerin hareketidir. Yani nesneler birbirlerinden ayrıdırlar, fakat hareketleri ortaktır. Ayrı ayrı nesneler ayni hareketleri yaparlar. Bir nesne şümulü içine yalnız kendisini, bir hareket ise şümulü içine bir çok nesneleri alır. Bu yüzden nesnelerde bir muşahhaslık, hareketlerde bir mücerretlik vardır. Nesneler belirli, hareketler belirsizdirler. Bir nesne kendi kendisini ifadeye yeter. Fakat bir hareket bir nesneye bağlanmadan kendi kendisini ifade edemez. İşte nesnelerin mahdut ve belirli, hareketlerin ise şümullü ve belirsiz unsurlar olması onların dildeki karşılıkları olan isim ve fiil köklerini mânâ bakımından çok farklı bir duruma sokar. Bir isim kökü tek bir nesneyi ifade eder. Bir fiil kökü ise bir çok nesneler arasında müşterek olan mücerret bir hareketi ifade eder. İsim kökünün ifade ettiği nesne tek başına düşünülebilir, zihinde canlandırılabilir. Fakat fiil kökünün ifade ettiği hareket bir nesneye bağlanmadan tek başına vazıh bir şekilde düşünülemez, zihinde canlandırılamaz, ancak mücerret ve belirsiz bir şekilde tasavvur edilebilir.

Kullanış farkı

133. İsim ve fiil kökleri arasındaki bu mânâ farkı onların dildeki kullanışlarına da tesir eder. Gerçekten isim ve fiil kökleri arasında kullanış ba-

kımından çok büyük bir fark vardır. İsim kökleri tek başlarına kelime olarak kullanılabilirler. Fiil kökleri ise kullanılma sahasına tek başlarına çıkamazlar. Muhakkak surette nesnelere, şahsa, zamana v.s. 'ye bağlanarak vazife görürler ki bu bağlanış da fiil köklerine bir takım ekler getirmek suretiyle olur. Hiç bir nesneye bağlamadan mücerret olarak hareketleri ifade etmek gerekince de fiil kökleri tek başlarına kök hâlinde kullanılmazlar. Yanlarına ek alarak kökten büyük kelimeler hâlinde ortaya çıkarlar. Bu meseleye ileride fiil bahsinde daha etraflı bir şekilde temas edeceğiz. Burada bu noktaya sadece kökleri çeşitli bakımdan gözden geçirdiğimiz için işaret ediyoruz. Yukarıda köklerin tek başına kullanılabilen veya mânâsı bulunan dil birlikleri olduğunu söylemiştik. Görüyoruz ki fiil kökleri tek başlarına kullanılamıyorlar. Onlar ancak tek başlarına mânâlı dil birlikleridir. Yani isim kökleri ayni zamanda en basit, daha doğrusu en küçük kelimelerdir. Fakat fiil kökleri ses ve eklerden büyük olmakla beraber kelimeden küçük dil birlikleridir. Yani fiil kökü kelime köküdür, fakat kelime değildir.

İsim ve fiil gövdeleri

134. Yukarıda nesnelerin ve hareketlerin hepsi için dillerde ayrı ayrı kökler bulunmadığını, birbiriyle ilgili bir gurup nesne veya hareket için bir kökten türemiş bir kelime âilesi kullanıldığını söylemiştik. Yani kökler kendileri ile ilgili yakın nesne ve hareketler için genişletilip âdeta yeni kökler meydana getirilir. Köklerden türeyen bu geniş köklere kelime gövdesi adı verilir. Gövde de bir çeşit kök olduğu için mânâ ve kullanış bakımından tamamiyle kök gibidir. Yalnız şekil bakımından kökten farklı ve ondan büyük bir dil birliğidir. İşte gövde adını verdiğimiz bu kökten yapılmış kökler, bu geniş kökler her iki çeşit kökten, yani hem isim, hem de fiil köklerinden yapılırlar. İsim köklerinden de, fiil köklerinden de hem isim, hem de fiil gövdeleri teşkil edilir. Yani yapı bakımından dört çeşit kelime gövdesi vardır: isimden yapılmış isim, fiilden yapılmış isim, isimden yapımlış fiil, fiilden yapılmış fiil. Bunların ikisi isim, ikisi fiil gövdesidir. Yani kelime kökleri gibi kelime gövdeleri de isim ve fiil gövdeleri olmak üzere ikiye ayrılırlar. Dediğimiz gibi mânâ ve kullanış bakımından kökle gövde arasında bir fark yoktur. Onun için isim gövdeleri de isim kökleri gibi nesneleri karşılar ve tek başlarına kullanılabilirler. Ayni şekilde fiil gövdeleri de fiil kökleri gibi hareketleri karşılar ve tek başlarına kullanılamazlar.

Tâbi olunan unsur

135. Kökler dilde vazife görürken ya tek başlarına bulunur veya çok

defa olduğu gibi eklerle birleşirler. Kökler ya kelime gövdeleri yapmak için veya birbirleri ile geçici münasebetler kurmak için ek alırlar. Demek ki köklerin şeklini değiştirmek için onlara iki çeşit ek ilâve edilir. Bu eklerin neler olduğunu biraz sonra ek bahsinde etraflı bir şekilde inceleyeceğiz. Burada yalnız şunu belirtelim ki kökler eklerle birleşirken daima tabi olunan unsur durumunda bulunur ve ekleri kendilerine uydururlar. Bu isim köklerinde de, fiil köklerinde de böyledir.

Bir kökün hem isim, hem fiil kökü olmaması

136. Nesneler ve hareketler tamamiyle birbirinden farklı şeyler olduğu için onları karşılayan isim ve fiil kökleri de tamamiyle birbirinden ayrı ve birbirine benzemeyen dil birlikleridir. Bu sebeple dildeki bütün kelime kökleri isim kökleri ve fiil kökleri olmak üzere birbirinden farklı iki kısma ayrılır. Bir kök hem isim kökü, hem fiil kökü olamaz. Gerçi dilde hem isim, hem fiil kökü olan bazı kökler görmek mümkündür. Fakat bunlar hem çok azdırlar, hem de umumiyetle sonradan ortaya çıkmış şeylerdir. Meselâ bugün *tat* ve *boya* isim kökleri ayni zamanda *tat-* ve *boya-* şeklinde fiil kökleri olarak görünmektedirler. Fakat bunlar aslında yalnız fiil kökleri idiler. Bu fiil köklerinden *tatıġ* ve *boyaġ* şeklinde isim gövdeleri yapılmış, sonradan ikinci hece sonundaki *ġ* 'lar düşerek bu isim gövdeleri *tat* ve *boya* şekline geçmiş ve böylece isim ve fiil kökleri ayni imiş gibi bir durum hasıl olmuştur. İşte bugün ayni olan isim ve fiil köklerinin çoğu bu şekilde sonradan meydana gelmiştir. Eski Türkçe devresine çıkıldığı zaman bunların isim ve fiil kökü olarak ayrı şekillerde bulunduğu görülür. Hatta bu ayrılığın misallerini bugün Batı Türkçesinin bazı ağızlarında bile görmek mümkündür. Meselâ *boya* ismi Batı Türkçesinin bazı ağızlarında bugün *boyaḫ* (<*boyaḳ*) olarak *boya-* fiil kökünden ayrı bir şekle sahiptir. Bununla beraber Eski Türkçe devresinde de hem isim, hem fiil kökü olarak görülen bir iki kök yok değildir. Fakat bunların da, daha eski devrelere çıkılsa, birbirlerinden ayrılacaklarına muhakkak nazarı ile bakabiliriz. Hülâsa esas itibariyle bir kök hem isim, hem fiil kökü olamaz. Bunun Türkçede nadir olarak karşımıza çıkan istisnaları aslî değildir. İsim ve fiil köklerinin ayni olmaması, tabiî, gövde dediğimiz genişletilmiş kökler için de varittir. Bir kelime gövdesi de hem isim, hem fiil gövdesi olamaz. Bunun istisnaları da sonradan ortaya çıkmış şeylerdir. Kök olsun, gövde olsun hem isim hem fiil olarak görülen misallerin bazılarının pek yeni olduğuna burada ayrıca işaret etmeliyiz. Gerçekten *güven, güven-; inan, inan-; savaş, savaş-* gibi örnekler bugünkü Türkçede son zamanların ortaya çıkardığı misallerdir. Bunlardan bazılarının da-

ha evvel de kullanılmış bulunması muhtemeldir. Meselâ *inan* ismi ağızlarda da vardır : *inan olsun* tabirinde görüldüğü gibi. Fakat bu *inan-* fiil gövdesi ile ilgili olmayıp *ina-* fiil kökünden yapılmıştır. Bugünkü Türkçede son zamanlarda kullanılan *inan* kelimesi ise *ina-* kökü bilinmediği için ona bağlanmadan *inan-* fiil gövdesi ile ayni telâkki edilmek suretiyle ortaya çıkmış görünmektedir.

Fiil köklerinin asliliği

137. Türkçede isim gövdelerinin büyük bir kısmının fiil kökünden yapılmış olması, bazı isim köklerinin kendilerinden daha az veya kendileri kadar ses ihtiva eden fiil kökleri ile ilgili görünmeleri fiil köklerinin daha aslî oldukları ihtimalini hatıra getirmektedir. Fakat dilin doğuşunda nesneler ve hareketler seslendirilirken hareketin nesneden önce düşünülmüş olması akla yakın görünmüyor. Bazı nesneler belki hareketlerine göre adlandırılmışlardır. Fakat insan oğlunun karşılaştığı bütün nesnelere bu şekilde isim verdiğini düşünmek oldukça güçtür. Her halde isim ve fiil kökleri dilin doğuşunda beraber ortaya çıkarak bildiğimiz devirlerde olduğu gibi daima yan yana bulunmuşlardır. Şüphesiz bu hususta söylediklerimiz dilin doğuşu ile ilgili olduğu için tamamiyle nazarî düşüncelerden ibarettir. Böyle olmakla beraber isim köklerinin fiil köklerinden türemiş olması ihtimalini göz önünde bulundurmak bugün parçalanamaz görünen bazı isim köklerinin menşeini aydınlatmak bakımından lüzumludur.

Kelimede kökün yeri ve değişmemesi

138. Türkçe son ekli bir eklemeli dildir. Köklerden daha büyük kelimeler yapmak için köklerin sonuna ekler getirilir. Bu ek alma sırasında kökler bazı köklerde seslerin birleşmelerinin icabı olarak meydana gelen ufak tefek ses değişmeleri dışında esas itibariyle değişmez. Kökün kendisinden türemiş âile içinde şekli hep ayni kalır. Yalnız ileride etraflı bir şekilde göreceğimiz gibi zamir dediğimiz bir çeşit isim köklerinde ek alma sırasında köklerde esaslı bir şekil değişikliği görülür. Bunun dışında isim köklerinde olsun, fiil köklerinde olsun ek alma dolayısiyle her hangi bir şekil değişikliği ile karşılaşılmaz. Onun için kelimelerde hep sonda bulunan ekler ayrılınca geriye isim ve fiil kökleri kalır. Yani Türkçede isim olsun fiil olsun, kökler hep ayni şekilde kalarak kelimelerin başlarında bulunurlar. Yalnız ileride tekrarlar bahsinde göreceğimiz gibi baştaki hecenin tekrarı neticesinde mey-

dana gelen kelimelerde kök morfeminden önce tekrar hecesi bulunur: *bom-boş, büsbütün, ḳapḳara* misallerinde olduğu gibi.

Kökün açık olarak görünmesi

139. Kök ve eklerden meydana gelmiş kelimelerde isim olsun, fiil olsun kökler açık olarak görünürler. Kökün açık olarak görünmesi demek eklerden sıyrılmış hâliyle de bir mânâ ifade etmesi; isim kökü ise tek başına, fiil kökü ise diğer fiil kökleri gibi ekler alarak kullanılması demektir. Meselâ *baş-lıḳ, süt-çü, bağ-lamaḳ* kelimelerinde *baş, süt, bağ* isim kökleri açık olarak görünmekte ve tek başlarına da kullanılmaktadırlar; ayni şekilde *geç-miş, bil-gi, sev-dirmek* kelimelerinde *geç-, bil-, sev-* fiil kökleri açıkça belli olmakta ve tek başlarına bir mânâ ifâde ederek her hangi bir fiil kökü gibi kullanılmaktadırlar. Fakat bazan bir isim veya fiil kökü kendisinden türemiş bir veya bir kaç kelime içinde bulunduğu halde tek başına kullanılmaz veya bir mânâ ifade etmez. Böyle kelimelerde isim veya fiil kökleri unutulmuş ve kullanılma sahasından kalkmış oldukları için açık olarak görünmez ve ilk bakışta belli olmazlar. Böyle kökleri ancak türemiş kelimeleri birbiriyle mukayese ederek ekleri ayıklamak suretiyle bulabiliriz. Meselâ *bek-çi* ve *bek-lemek* kelimelerinin *bek* isim kökü, *tüke-nmek* ve *tüke-tmek* kelimelerinin *tüke-* fiil kökü böyle unutulmuş köklerdendir.

Köklerin yazılması

140. İsim kökleri kelime içinde olduğu gibi (*göz-lük, iş-çi, ḳan-amaḳ, ev-den, iç-li*) tek başlarına da kullanıldıkları için (meselâ *göz, iş, ḳan, ev, iç, el, ağaç, ot, ay, yıl*) yazıda da kelime olarak tek başlarına müstakil bir hüviyet içinde gösterilirler: *ḳan, taş, gök, su, yüz, saç, ev, gün* gibi. Fakat fiil kökleri ancak kelime içinde kullanılma sahasına çıktıkları (*bil-en, sev-gi, yaz-ıyor, al-mış, ol-ur, kes-ecek* misallerinde olduğu gibi) ve tek başlarına kullanılmadıkları için yazıda bir kelime gibi müstakil olarak gösterilemezler. Onun için fiil köklerini yazarken onların müstakil hüviyete sahip olamadıklarını bir işaretle belirtmek gerekir. Bu işaret fiil köklerinin sonuna konulan bir çizgiden ibarettir: *bil-, yap-, ol-, aç-, dik-, çek-* gibi. Sonlarındaki çizgi fiil köklerinin ancak ekle kullanılabileceğini, sondan eklerle birleşeceğini gösteren ek çizgisidir. Bu çizgi olmadığı takdirde ortada mücerret hareketlerin karşılığı olan fiil kökleri değil, bir nesneye bağlı fiil şekilleri kalır: *bil!, yap!, ol!, aç!, dik!, çek!* gibi. Çünkü Türkçede emir ikinci

şahıs eksiz de yapılmaktadır. Fakat fiil kökü ile emir şekli birbirinden ayrı şeylerdir. Bu hususları ileride fiil bahsinde etraflı bir şekilde gözden geçireceğiz. Şimdilik mücerret hareketlerin karşılığı olarak fiil köklerinin tek başlarına kullanılmadıklarını belirtmek için şu kadarını söyleyelim ki tek başına kullanılmayan fiil kökleri kök mânâ ve hüviyetiyle yani mücerret hareketlerin karşılığı olarak ancak sonlarına ek almak ve bir isim gövdesi hâline gelmek suretiyle kullanılma sahasına çıkarlar: *bil-mek, yap-mak* gibi. Onun için fiil köklerini gösterirken sonlarına daima bir ek çizgisi koymak lâzımdır. Biz bu kitapta şimdiye kadar bu çizgiyi yerine göre bazan kullandık, bazan kullanmadık. Çünkü şmdiye kadar geçen misalleri başka bakımlardan ele alıyor ve bazan fiil kökü, bazan da müstakil hüviyetli kelime olarak kaydediyorduk. Fakat bundan sonra fiil köklerini daima isimlerden ayıracak ve çizgili olarak kullanacağız.

Fiil kökleri gibi fiil gövdelerinin de tek başlarına kullanılmadığını söylemiştik. Bu nokta üzerinde gövde bahsinde tekrar duracağız. Burada yalnız şunu belirtelim ki fiil gövdeleri de fiil kökleri gibi ek çizgisi ile gösterilirler.

141. İsm olsun, fiil olsun kelime köklerine ileride kelime çeşitlerini ayrı ayrı gözden geçirirken sırası geldikçe yine temas edeceğiz. Kökler hakkında şimdiye kadar verdiğimiz umumî bilgiler kelime bünyesindeki bu mânâlı şekilleri kâfi derecede aydınlattığı için artık burada kelime bünyesindeki diğer şekillere, yani eklere geçebiliriz.

Ekler

142. *Ek* kelime bünyesinde görülen, tek başına mânâsı olmayan ve kullanılmayan, ancak köklerle birleşmek suretiyle kullanılan ve mânâ ile ilgili bir vazife gören şekillere denir. Kısacası ekler kelime bünyesindeki gramer vazifeli şekillerdir. Köklerin kâinattaki bütün nesne ve hareketleri karşılamadığını, bir kısım nesne ve hareketlerin köklerden yapılmış kelime gövdeleri ile karşılandığını söylemiştik. Yani bir kısım nesnelerin ve hareketlerin karşılanması için kökler başka dil birlikleri ile genişletilirler. Sonra isim kök ve gövdeleri nesneleri tek tek, fiil kök ve gövdeleri de hareketleri mücerret olarak karşılarlar. Kâinatta nesneler yalnız tek tek, hareketler yalnız mücerret halde bulunmazlar. Nesnelerin çeşitli durumları, halleri; hareketlerin nesnelere bağlı çeşitli şekilleri vardır. Bu durumları, halleri ve şekilleri karşılamak için de kökler ve gövdeler başka dil birlikleri ile takviye edilmek

mecburiyetindedirler. İşte köklerle birleşerek onları gövde hâlinde genişleten ve kök ve gövdelerin çeşitli durumları, halleri ve şekilleri ifade etmeleri için onları takviye eden dil birlikleri ek dediğimiz morfemlerdir.

Eklemeli dillerde eklerin önemi

143. Köklerden kelime gövdeleri yapmak ve kök ve gövdeleri işlek hâle getirmek, böylece köklerden dilde kullanılan bütün kelimeleri teşkil etmek vazifesi tabiî, eklemeli dillerde ekler üzerine yüklenmiş bulunmaktadır. Gerçi çekimli dillerde de bir takım ekler vardır ve bazı gramer fonksiyonları ile bir kısım kelime yapımında bu ekler vazife görürler. Fakat bu dillerde umumiyetle kelime teşkilinde ve bilhassa gramer fonksiyonlarını karşılamak için kökün bünyesinde vuku bulan değişiklikler ve içten kırılmalar neticesinde ortaya çıkan değişik kelime şekillerinden, bazan da ek dışında kalan bir takım unsurlardan istifade edilir. Eklemeli dillerde ise kök hep ayni kalır ve kökler daima eklerle genişletilip gövdeler hâline getirildiği gibi bütün gramer fonksiyonları da yalnız ve yalnız eklerle ifâde edilir. Onun için eklerin eklemeli dillerde çok ehemmiyetli bir yeri vardır. Bu, eklemeli bir dil olan Türkçede de böyle olup Türk dilinin, temel taşları dediğimiz kökler üzerine kurulan bütün çatısı baştan başa eklerden örülmüş bulunmaktadır. Türkçenin yapısını incelemek demek aşağı yukarı onun çok zengin olan ekler sistemini incelemek demektir.

Eklerin fiil köklerini kullanış sahasına çıkarması

144. Yukarıda ancak isim köklerinin tek başına kullanılabileceklerini, fiil köklerinin ise kelime hâlinde kullanılma sahasına çıkabilmek için ek almak zorunda olduklarını söylemiştik. Demek ki ekler yalnız kökleri genişletip gövde yapmak ve gramer fonksiyonlarını ifâde etmek için değil, köklerin bir kısmının mücerret kök mânâsı ile kullanılma sahasına çıkması için de varlıkları zarurî olan dil birlikleridir.

Eklerin köklere kattığı mânâ

145. Ekler tek başına kullanılmaz ve bir mânâ ifade etmezler. Fakat köklerle birleşince daima mânâ ile ilgili bir vazife görürler. Bu vazife ya kökün mânâsını değiştirerek yeni bir mânâ ortaya çıkarmak veya kökün mâ-

nâsına istikamet ve şekil vermek suretinde ortaya çıkar. Yani köklerle birleşince ekler âdeta bir mânâ kazanır ve köklerin mânâsına daima bir şeyler katarlar. Köke her hangi bir mânâ nüansı vermeyen, sadece ses yapısı bakımından bir şekil değişikliği yapan ekler hemen hemen yok gibidir. Hiç değilse pek nadirdir. Bunların da mânâ ile ilgili fonksiyonlarını sonradan kaybetmiş olmaları pek muhtemeldir.

Eklerin yazılması

146. Ekler tek başına kullanılmayan dil birlikleri olduğu için yazıda da kelimeler gibi müstakil hüviyetle değil, hususî bir işaretle gösterilirler. Bu işaret tıpkı fiil köklerinde olduğu gibi birleşme yerlerine konulan bir çizgiden ibarettir : *-da, -de, -ta, -te; -acak, -ecek* gibi. Eklerin ekliklerini göstermek için daima böyle çizgili yazılması lâzımdır. Bu kitapta biz de şimdiye kadar ekleri böyle gösterdiğimiz gibi bundan sonra da daima böyle işaretleyeceğiz.

Eklerin yapısı

147. Bütün dil birliklerinin olduğu gibi eklerin yapısı da seslerden teşekkül eder. Bir ekin bünyesinde bir veya birden fazla ses bulunur. Tek sesten ibaret ekler köklere göre bir hayli fazladır. Sonra tek sesli köklerin sesi ancak tek başına hece olabilen bir ses yani vokal olabiliyordu. Eklerde ise köklerle birleşmek suretiyle kullanılma bahis konusu olduğu için tek sesli bir ekin hece olması şart değildir. Bu bakımdan tek sesli eklerin sesi vokal olduğu gibi konsonant da olabilir. Tek konsonanttan ibaret ekler tek başına hece olmadıkları için kökün sesleriyle birleşerek hece teşkil ederler. Esasen tek sesli ekin sesi vokal de olsa, kelimelerin ancak ilk heceleri vokalle başlayabileceği için, hece bakımından yine kökün sesleri ile birleşmek zorundadır. Demek ki tek konsonanttan ibaret yani bir heceden küçük ekler de vardır. Birden fazla sesli ekler ise Türkçede bir veya iki heceli, nadir olarak da üç heceli olabilirler. Bir heceli ekler ise iki heceli eklerden çoktur. Birden fazla heceli eklerin aslında birden fazla ekten yapılmış olması veya tek heceli eklerin genişlemesi ile ortaya çıkmış bulunması çok muhtemeldir. Yani Türkçede ekler umumiyetle heceden küçük veya tek hecelidirler.

Ayrı eklerde şekil ayniliği

148. Şekil bakımından birbirinin ayni olan ekler çoktur. Bu birden

fazla sesli eklerde çok az olup vokallerin sayılı ve ek olarak kullanılan konsonantların da mahdut bulunması dolayısiyle bilhassa tek sesli ekler arasında görülür. Onun için birbirinden ayrı bir kaç ekin ses bakımından ayni olabileceğini daima göz önünde bulundurmak ve ayni sesli ayrı ekleri birbirine karıştırmamak lâzımdır.

Eklerde çok şekillilik

149. Ekler tabi olan morfemlerdir. Bu yüzden bir çok eklerin birden fazla şekli mevcuttur. Bir ekin bir kök gibi yalnız bir şekli değil, birleşeceği köklerin ses durumlarına göre ses yapısı bakımından birden fazla şekli olabilir. Ses kaidelerinin ortaya çıkardığı bu şekillerin hiç bir zaman ayrı ayrı ekler olmayıp bir ekin ayrı ayrı yerlerde ayni vazifeyi gören çeşitli şekilleri olduğunu unutmamak lâzımdır. Tek konsonanttan büyük olan eklerin belirli sebepleri olan bir iki istisna (*-yor, -ki, -ken* gibi) dışında hepsi böyle birden fazla şekillidirler. Yalnız tek konsonanttan ibaret olan eklerde bir fazla şekillilik yoktur. Onlar sadece tek şekillidirler. Tek konsonanttan büyük yani bir vokalden ibaret bulunan veya birden fazla sesli olan eklerin çok şekilli olmalarına sebep Türkçenin vokal ve konsonant uyumlarıdır. Türkçede vokal uyumunun icabı olarak, vokal bakımından, geniş vokalli eklerin ikişer, dar vokalli eklerin dörder şekli bulunduğunu; konsonant uyumunun icabı olarak da, konsonant bakımından, sedalı sedasız karşılıkları olan konsonantlarla başlayan eklerin ikişer şekli bulunduğunu uyumlar bahsinde söylemiştik. Demek ki Türkçede çok şekilli bir ekin bünyesindeki vokale ve başındaki konsonanta göre iki, dört veya sekiz şekli bulunabilir. Yani Türkçede tek ve çok şekillilik bakımından eklerin durumu şöyledir :

1. Tek konsonanttan ibaret ekler tek şekillidirler : *boya-n-, gez-i-n-; oku-t-, eri-t-* fiil gövdelerindeki *-n-* ve *-t-* ekleri ile *al-ı-m* ve *iç-i-m* isim gövdelerindeki *-m* eki gibi.

2. Tek sesi geniş vokal olan eklerin iki şekli vardır : *taş-a, ev-e* misallerindeki datif eki *-a, -e* gibi.

3. Tek sesi dar vokal olan eklerin dört şekli vardır : *baş-ı, el-i, boy-u, göz-ü* misallerindeki iyelik eki, *-ı, -i, -u, -ü* gibi.

4. Birden fazla sesli olup vokalle veya sedasız karşılığı olmayan sedalı konsonantla başlayan ve içindeki tek vokali geniş olan eklerin ikişer şekli vardır : *ol-an, öl-en* kelimelerindeki *-an, -en; yaz-ma, gez-me* misallerindeki *-ma, -me* ekinde olduğu gibi.

5. Birden fazla sesli olup vokalle veya sedasız karşılığı olmayan sedalı konsonantla başlayan ve ilk vokali geniş olan eklerin ikişer şekli vardır: *say-alım, bil-elim,* kelimelerindeki *-alım, -elim; tut-malı, iç-meli* kelimelerindeki *-malı, -meli* eki gibi.

6. Birden fazla sesli olup vokalle veya sedasız karşılığı olmayan sedalı konsonantla başlayan ve içindeki tek vokali dar olan eklerin dörder şekli vardır : *al-ıp, çek-ip, bul-up, düş-üp* kelimelerindeki *-ıp, -ip, -up, üp; varlık, bir-lik, ot-luk, göz-lük* kelimelerindeki *-lık, -lik, -luk, -lük* eki gibi.

7. Birden fazla sesli olup vokalle veya sedasız karşılığı olmayan sedalı konsonantla başlayan ve ilk vokali dar olan eklerin dörder şekli vardır: *aç-ınca, gir-ince, bul-unca, çök-ünce* kelimelerindeki *-ınca, -ince, unca, -ünce* eki gibi.

8. Birden fazla sesli olup sedalı sedasız karşılıklı konsonantlarla başlayan ve tek veya ilk vokali geniş olan eklerin dörder şekli vardır : *ay-da, el-de, ağaç-ta, gök-te* kelimelerindeki *-da, -de, -ta, -te* eki gibi.

9. Birden fazla sesli olup sedalı sedasız karşılıklı konsonantlarla başlayan ve tek veya ilk vokali dar olan eklerin sekizer şekli vardır : *al-dı, verdi, ol-du, yüz-dü, yap-tı, çek-ti, tut-tu, sök-tü* kelimelerindeki *-dı, -di, -du, -dü, -tı, -ti, -tu, -tü eki* gibi. Yalnız *-sı, -si, -su, -sü ve -sız, -siz, -suz, -süz* gibi *s* ile başlayanların dört şekli vardır : *baba-sı, dede-si, dolusu, görgü-sü; ağaç-sız, ev-siz, su-suz, ölüm-süz* kelimelerinde olduğu gibi.

Demek ki tek konsonanttan ibaret eklerin birer, sedalı sedasız karşılıklı konsonantlarla başlamayan geniş vokalli eklerin ikişer, sedalı sedasız karşılıklı konsonantlarla başlamayan dar vokalli eklerin dörder, sedalı sedasız karşılıklı konsonantlarla başlayan geniş vokalli eklerin dörder, sedalı sedasız karşılıklı konsonantlarla başlayan dar vokalli eklerin sekizer şekli vardır. Bunu şu şekilde biraz daha kısaltabiliriz : Tek konsonanttan ibaret eklerin birer; geniş vokalli eklerin, başında karşılıklı konsonantlar bulunmayanlarının ikişer, bulunanlarının dörder; dar vokalli eklerin, başında karşılıklı konsonant bulunmayanlarının dörder, bulunanlarının sekizer şekli vardır.

Burada hemen şunu ilâve edelim ki eklerdeki bu çok şekillilik Türkçenin her devrinde ayni olmamış, çeşitli devrelerde birbirinden farklı bir durumda bulunmuştur. Çünkü bu çok şekilliliği doğuran vokal ve konsonant uyumları Türkçenin çeşitli devrelerinde hep ayni olmamış ve eklerin ses uyumlarına uymaları çeşitli safhalar göstermiştir. Bu sebeple eklerdeki bu çok şekilliliğin, bağlı oldukları ses uyumlarına göre, bazıları Türkçede eskiden beri mevcut olmuş, bazıları ise sonradan ortaya çıkmıştır. Biz burada

daha çok, ses uyumlarının en fazla gelişmiş bulunduğu bugünkü Türkçedeki şekilleri göz önüne alarak eklerdeki çok şekilliliği sınıflara ayırdık. İleride yeri geldikçe her ekin çeşitli devrelerde gösterdiği şekilleri tabiî teker teker belirtecek ve böylece eklerdeki çok şekilliliğin geçirdiği safhaları da ayrı ayrı görmüş olacağız.

Ekler ve o, ö vokalleri

150. Türkçede esas itibariyle birinci heceden sonraki hecelerde geniş yuvarlak vokaller bulunmadığı için eklerin bünyesinde o, ö vokallerine rastlanmaz. Yalnız, bir kökten türemiş olan *-yor* ekinde *o* vokalini görmekteyiz.

Eklerin menşei

151. Türkçedeki ekler menşe bakımından ikiye ayrılırlar. Bir kısmı başlangıçtan beri ek olarak görülen morfemlerdir ki bunlara asıl ekler de diyebiliriz. Eklerin bir kısmı ise dilin bilinen devirleri içinde ve ya birden fazla ekin birleşmesi veya bir kelimenin ekleşmesi neticesinde teşekkül etmişlerdir. Önceden var olan asıl eklerin fonksiyonları ile olan münasebetleri de köklerin mânâları ile olan münasebetleri gibi gizli antlaşmalara dayanan ve önceden öyle kabul edilmiş olmak dışında hiç bir mantıkî münasebeti bulunmayan uygunluklardan ibarettir. Fakat sonradan ve bilhassa bir kelimenin ekleşmesi ile teşekkül etmiş bulunan eklerde ekle fonksiyonu arasında ekin türediği morfemlerin mânâ ve vazifelerine dayanan, bir dereceye kadar mantıkî bir münasebet mevcuttur. Bununla beraber teşekkül eden ekin menşei ile ilgisi unutuldukça bu mantıkî münasebet de unutularak böyle ekler de asıl ekler gibi fonksiyonları önceden öyle kabul edilmiş durumuna düşerler.

Eklerdeki değişiklikler

152. Ekler, dilde işlekliği sağlayan unsurlar olarak çok fazla kullanıldıkları için olacak, dilin tarihî akışı içinde büyük değişmeler gösterirler. Bu değişmeler hem eklerin bünyesinde ortaya çıkan değişiklikler, hem de bir ekin büsbütün terk edilip yerine yeni bir ekin getirilmesi şeklinde kendisini gösterir. Eklerdeki ses değişiklikleri umumiyetle ses uyumlarının gelişmesi ile ilgilidir. Ek seslerinde görülen değişikliklerin bazıları ise uyumlarla ilgili

olmayıp analoji yolu ile yani başka şekillere benzetme neticesinde ortaya çıkar. Bu arada sebebi anlaşılmayan ses değişiklikleri de görülür. Bir ekin büsbütün değiştirilmesi, atılarak yerine başka ve yeni bir ekin getirilmesi ise dilin çeşitli devrelerinde çok görülen bir haldir. Kullanıştan düşen bir ekin yerine bazan da kullanılan ve fonksiyonu kendisine yakın olan bir ek getirilir.

Eklerin vokal uyumuna bağlanmaları

153. Türkçede eklerin vokal uyumuna tam mânâsiyle tabi olduğu devre Türkiye Türkçesidir. Tabiî bu işin başlangıcı Osmanlıcanın son devirlerindedir. Osmanlıcanın ilk devirleri ile Eski Anadolu Türkçesi ve Eski Türkçe devrelerinde eklerde bugün gördüğümüz şekilde bir vokal uyumu yoktu. Eklerin vokal uyumuna uyması bütün eklerde tabiî hep ayni zamanda olmamış, bu husustaki gelişme eklerin bünyesi ile ilgili bir seyir takip etmiştir. Kök dışında kalan ve kökten sonra gelen unsurlar içinde vokal uyumuna en önce yardımcı sesler tabi tutulmuşlardır. Biraz sonra ayrıca ele alacağımız yardımcı sesler çok eskiden beri, daha Eski Türkçe devresinde iken vokal uyumuna uymuş bulunuyorlardı. Bununla beraber uyum dışında kaldıkları devreler de yok değildir. Gerçekten Eski Anadolu Türkçesinde bazı yardımcı seslerin uyuma bağlı olmadıkları görülmektedir. Yardımcı seslerden sonra ikinci olarak, eklerin bünyesine dahil vokaller uyuma tabi tutulmuşlardır. Fakat bu çeşit eklerde durum hep ayni olmamış, bazı ekler daha Eski Türkçe devresinde iken uyuma bağlandığı halde bazıları çok sonraları böyle bir değişiklik göstermiştir. Bunlar arasında tıpkı yardımcı seslerde olduğu gibi Eski Türkçede uyuma bağlı iken sonraları uyum dışında kalanları da vardır. Kökten sonraki unsurların uyuma bağlanmasında üçüncü safhayı tek vokalden ibaret olan eklerin durumu teşkil eder. Tek başına ek olan vokaller vokal uyumuna en geç tabi tutulan unsurlardır. Bunlar son zamanlara kadar vokal uyumunun dışında kalmışlar, ancak Osmanlıcanın sonlarında uyuma bağlanarak Türkiye Türkçesinde bugün gördüğümüz şekilde tam bir uyum çerçevesine girmişlerdir. Bütün bunları ileride her ekin yeri geldikçe misalleri ile daha yakından göreceğiz.

Son ekli dil

154. Dillerde üç türlü ek vardır : ön ek, iç ek, son ek. Ön ek kökün, kelimenin başına getirilen ektir. İç ek kelime ve köklerin içine sokulan ek-

tir. Son ek ise köklerin, kelimelerin sonuna getirilen ektir. Türkçede yalnız son ek vardır. *Büsbütün, dimdik, apaçık* misallerinde olduğu gibi mânâyı çok kuvvetlendirmek için bazı kelimelerde kökten önce bir takım unsurlar getirildiği görülür. Fakat başa gelen ve eke benzeyen bu unsurlar ek olmayıp, ileride tekrarlar bahsinde göreceğimiz gibi, kökün ve kelimenin ilk hecesinin bazı ses değişiklikleri ile tekrarlanması yüzünden ortaya çıkan ses topluluklarıdır. Bunlardan başka *el — mel, su — mu* misallerinde olduğu gibi başa gelen ve tek sesten ibaret olan tekrar unsurları da vardır. Bütün bu hece veya tek ses şeklindeki tekrar unsurlarının ses tekrarlarından ibaret olduğunu unutmamak ve Türkçede ön ek olduğu zannına kapılmamak lâzımdır.

Türkçenin ekler sistemindeki düzenlilik

155. Son ekli eklemeli bir dil olan Türkçenin ekler sistemi çok muntazamdır. Gerek köklerden daha geniş kökler olan gövdeleri yapmak için, gerek kök ve gövdeleri çeşitli gramer fonksiyonları için ayrı ayrı kategorilere sokmak üzere daima kök ve kelimelerin sonuna getirilen ekler her hangi bir karışıklığa meydan vermeyecek şekilde belirli bir sıraya göre dizilirler. Bu düzenli sıra eklemeli bir dil olarak geniş bir ekler sistemine sahip bulunan Türkçenin ek yapısına büyük bir sadelik, açıklık ve kolaylık verir.

Yapım ekleri, çekim ekleri

156. Buraya kadar bir kaç defa kısaca işaret ettiğimiz gibi eklerin iki çeşit vazifesi vardır. Bunlardan biri köklerden daha geniş kökler yani gövdeler yapmak, diğeri kök ve gövdelerin gramatikal kategorilerini meydana getirmektir. Kâinattaki bütün nesne ve hareketler için dilde ayrı ayrı kökler olmadığını, birbirine yakın ve birbiriyle ilgili nesne ve hareketlerin bir kökten türemiş olan ve bir kök âilesi teşkil eden kelimeler tarafından karşılandığını söylemiştik. İşte eklerin bir vazifesi köklerden onlarla ilgili nesne ve hareketleri karşılamak için kelime gövdeleri yapmaktır. Kökler ve gövdeler nesne ve hareketlerin adlarıdır. Tek tek nesne ve hareketleri karşılarlar. Nesne ve hareketler her zaman tek tek ve birbirleriyle hiç bir ilişiği olmadan ayrı ayrı bulunmazlar. Aralarında zaman ve mekân içinde birbirine bağlanmalar, bitmez tükenmez münasebetler olur. Dil de nesne ve hareketleri bu daimî ve çeşitli münasebetleri içinde karşılayan ifâde sistemidir. Nesne ve hareketlerin birbirleri ile olan münasebetlerini dilde ifâde etmek için kök ve

gövdeler aralarında çeşitli münasebetler kurarlar. Bunun için de kök ve gövdeler çeşitli şekillere girerler. Bir kök veya gövde bir münasebet için bir şekle, başka bir münasebet için başka bir şekle girer. Yani bir kök veya gövdenin bir müstakil şekli, bir de münasebetlere göre aldığı çeşitli şekilleri vardır. Nesne ve hareketlerin de, onları karşılayan kök ve gövdelerin de münasebetleri cins cinstir. Bir çeşit münasebetin bir çok şekilleri olabilir. Kök ve gövdelerin münasebetlere göre aldığı çeşitli şekilleri münasebetin cinsine göre gurup gurup bir araya toplanırlar. Demek ki kök ve gövdelerin münasebetleri muayyen kategorilere ayrılır. Kök ve gövdeler hem bu kategorilere göre ayrı ayrı şekillere, hem de kategoriler içinde çeşitli şekillere girerler. Her kategorinin bir tip gramer fonksiyonu vardır. Bir kök veya gövde bir gramer fonksiyonu için bir gramer kategorisi, başka bir gramer fonksiyonu için başka bir gramer kategorisi içinde değişik şekillere sokulur. İşte eklerin bir vazifesi de kök ve gövdelerin çeşitli gramer fonksiyonları için gramer kategorileri içinde aldıkları bu şekilleri meydana getirmektir. Köklerden gövdeler yapmakla vazifeli ekler ayrı, kök ve gövdeleri işlek hâle getirmekle vazifeli ekler ayrıdır. Demek ki ekler iki kısma ayrılırlar : Köklerden gövdeler yapan ekler, kök ve gövdelere işleklik veren ekler. Bunlardan birincisine *yapım ekleri,* ikincisine de *çekim* yahut *işletme ekleri* diyebiliriz.

Yapım ekleri

157. İsim ve fiil olmak üzere iki çeşit kök olduğunu, bunlardan da dört çeşit gövde yapıldığını yukarıda söylemiştik. Bu gövdeler isimden yapılmış isim, isimden yapılmış fiil, fiilden yapılmış isim, fiilden yapılmış fiil gövdeleridir. Kelime gövdeleri köklere yapım ekleri getirmek suretiyle yapıldığına göre dört çeşit *yapım eki* var demektir ki onlar da şunlardır :

1. İ s i m d e n i s i m y a p m a e k l e r i : Bu ekler isim kök ve gövdelerinden başka isimler yapmak için kullanılan eklerdir. *taş-lıḳ* > *taşlıḳ* misalindeki *-lıḳ* eki gibi.

2. İ s i m d e n f i i l y a p m a e k l e r i : Bu ekler isim kök ve gövdelerinden fiil yapmak için kullanılan eklerdir : *baş-la-* > *başla-* misalindeki *-la-* eki gibi.

3. F i i l d e n i s i m y a p m a e k l e r i : Bu ekler fiil kök ve gövdelerinden isim yapmak için kullanılan eklerdir : *al-ı-m* > *alım* misalindeki *-m* eki gibi.

4. F i i l d e n f i i l y a p m a e k l e r i : Bu ekler fiil kök ve göv-

delerinden fiil yapmak için kullanılan eklerdir : *gez-i-n-* > *gezin-* misalindeki *-n-* eki gibi.

Mânâ değişikliği yapmaları

158. Yapım ekleri eklendikleri kök ve gövdelerin mânâlarında değişiklik yaparlar. Yapım eki ile meydana getirilen bir kelime gövdesi, kendisinden türediği kök veya gövde ile uzak yakın bir ilgisi olmakla beraber ondan ayrı ve yeni bir mânâ taşır. Çekim eklerinin ise böyle bir mânâ değiştirme fonksiyonu yoktur. Onlar sadece kök ve gövdeleri mevcut mânâları ile işlek hâle getirmeğe, o mânâlara bir münasebet nüansı vermeğe yararlar.

Yapım ekinin köke karışması

159. Yapım ekleri kök morfemlerini destekleyen morfemlerdir. Bu bakımdan onlara kelime içinde asıl kök morfemlerinden sonra ikinci derecede bir kök morfemi gözü ile bakılabilir. Şüphesiz yapım ekleri ne de olsa yine ek morfemleridir. Fakat köklerle olan ilgisi çekim eklerinden çok fazladır. Onun için bu eklere hiç değilse kök yardımcıları, kökün yardımcı morfemleri diyebiliriz. Yapım eklerinin bu hususiyeti onların kelime içindeki görünüşünü çekim eklerinden çok farklı yapmaktadır. Yapım ekleri ile kökler arasındaki bağlantı daimî, çekim ekleri ile kökler ve gövdeler arasındaki bağlantı ise geçicidir. Çekim ekleri kelime yapısının oynayan parçaları, yapım ekleri ise kökler gibi kelime yapısının sabit parçalarıdır. Kelime bünyesine bakınca çekim ekleri yapım eklerinden daha kolay ayırt edilebilirler. Yapım eklerini köklerden ayırmak için daha fazla dikkat sarfetmek gerekir. Kökü unutulmuş ve kullanıştan düşmüş gövdelerde ise görünüşte yapım ekini kökten ayırmağa imkân yoktur. Çünkü böyle gövdelerde yapım eki kökle kaynaşmış bir şekilde bulunur ve gövde kök gibi görünür. Böyle bir gövdenin kök olmayıp gövde olduğunu ancak dilci görebilir ve bu şekilde köke karışmış yapım ekleri ancak mukayese yolu ile ayırt edilebilirler : *tüke-n-, tüke-t-* misallerindeki *-n-* ve *-t-* eklerinde olduğu gibi.

Yapım eklerinin kelimedeki yeri

160. Yapım eklerinin kökle doğrudan doğruya ilgili bulunmaları onların kelime içindeki yerlerini de tayin eder. Bu yer kökün hemen sonudur.

İçinde yapım eki bulunan bir kelimede çekim ekleri en sonra gelirler. Yani kök ve her iki çeşit ekten yapılmış bir kelimede önce kök, onun arkasında yapım eki veya ekleri, en sonda da çekim eki veya ekleri bulunur.

Yapım eklerinin üst üste gelip gelmemesi

161. Bir kelimede ayrı cinsten yapım ekleri, yani isim yapma ekleri ile fiil yapma ekleri teker teker birbirini takip etmek şartiyle arka arkaya gelebilirler. Ayni cinsten yapım ekleri ise bir kelimede üst üste gelip gelmeme bakımından birbirinden farklı bir durumda bulunurlar. Şöyle ki : bir kelimede isimden isim yapma ekleri üst üste gelebilir, isimden fiil yapma ekleri üst üste gelemez, fiilden fiil yapma ekleri üst üste gelebilir, fiilden isim yapma ekleri üst üste gelemez.

162. Yapım eklerine biraz ileride tekrar dönecek ve bu ekleri orada teker teker ele alacağız. Şimdilik burada yapım ekleri hakkında umumî olarak bir fikir vermiş olduk. Ekleri ek bahsinde toptan sıralamak yerine her eki yeri geldikçe gözden geçirmek daha faydalıdır. Çünkü kelimelerin eklerle ilgili tarafları buraya kadar henüz kâfi derecede aydınlanmış değildir. Onun için yapım eklerini tanıtmak üzere umumî olarak verdiğimiz bu bilgilerden sonra şimdi yine umumî durumlarını belirtmek için çekim eklerine geçebiliriz.

Çekim ekleri

163. *Çekim* yahut *işletme* eki kelime kök ve gövdesine işleklik veren ektir. Biraz yukarıda söylediğimiz gibi kök ve gövdeler dilde yalnız müstakil olarak tek tek kullanılmazlar. Kök ve gövdeler tek başlarına sadece tek nesneleri ve mücerret hareketleri ifâde ederler. Nesnelerin ve hareketlerin çeşitli durumlarını, bağlantılarını, münasebetlerini ifâde etmek için kök ve gövdeler çeşitli şekillere girmek zorundadırlar. Dil lügat kitabı gibi bir kelime yığınından ibaret değil, bir kelime örgüsü şeklindedir. Bu örgünün bağlayıcı unsurları ise çekim ekleridir. Kök ve gövdelerin ancak bir kısmı tek başına kelime olabilmekte, bir kısmı ise tek başına kelime bile olamamaktadır. Tek başına kullanılmayan kök ve gövdeleri kelime hâline getiren şey eklerdir ki bunların arasında yapım ekleri gibi çekim ekleri de vardır. Demek ki kelime dediğimiz dil birliklerinden bir kısmının varlığı için de çekim ekleri lüzumludur. Kelimeden büyük dil birlikleri olan kelime gurupları ve

cümlelerin yapısı ise esas itibariyle çekim ekleri üzerine kurulur. Bir iki küçük kelime gurubunda kök ve gövdeler çekim eki olmadan gurup teşkil ederler. Fakat kelime guruplarının büyük bir kısmı ile bütün cümlelerde örgüyü meydana getiren, kelime gurubunu veya cümleyi ayakta tutan şey çekim ekleridir. Bir kelime gurubundan veya cümleden çekim ekleri çıkarılırsa geriye bir kök ve gövde yığını kalır. Demek ki kök ve gövdeleri birbirleriyle münasebete getiren, onların kelime gurupları ve cümleler içinde vazife almasını sağlayan ekler çekim ekleridir. Bu bakımdan çekim eklerine cümle ekleri de diyebiliriz. Çekim ekleri kök ve gövdelerin başka kök ve gövdelerle temas için dışarıya uzanan kolları durumundadır. Halbuki yapım ekleri kök ve gövdelerin, yani bir kelimenin içinde vazife gören eklerdir. Yapım eklerinin fonksiyonu kelimenin hudutları içinde kalır. Çekim eklerinin fonksiyonu ise kelime hudutlarını çok aşar. Bu sebeple çekim ekleri yapım eklerinden çok şumullü eklerdir. Bir yapım ekinin şumulü içine sadece içinde bulunduğu kelimenin kök veya gövdesi, bir çekim ekinin şumulü için ise bulunduğu kelimeden başka kelimeler de girer.

Mânâ değişikliği yapmamaları

164. Çekim eki birleştiği kök veya gövdenin mânâsında bir değişiklik yapmaz. Kök ve gövdeye bir işleklik, kök ve gövdenin mânâsına bir kullanış nüansı verir. Bu nüans bir münasebet ifâde eder. Yani bir kök veya gövde ile onun çekim eki almış şekli arasında mânâ bakımından bir münasebet nüansı farkı vardır. Demek ki çekim ekleri kök ve gövdelerin mânâsına bir münasebet nüansı ilâve ederler. Yukarıda eklerin daima mânâ ile ilgili bir vazife gördüklerini söylemiştik. Şimdi eklere daha yakından bakınca görüyoruz ki bunların bir kısmı olan yapım ekleri kök ve gövdelerde mânâ değişikliği yaparak ortaya yeni mânâlar çıkarıyor, diğer bir kısmı olan çekim ekleri de kök ve gövdelerin mânâsına bir nüans veriyor. Çekim eklerinin kök ve gövdelere verdiği mânâ nüansı, içinde çekim eki bulunan kelimeyi tek başına düşününce iyice fark edilmez. Fakat bir kelime gurubunda veya cümlede bu nüanslar belirli bir şekilde ortaya çıkarlar. Kelime guruplarında ve cümlede esas mânâ, bütün hâlindeki mânâ çekim eklerinden doğar. Ayrı ayrı mânâlı kök ve gövdelerden bir kelime gurubunun veya cümlenin tam bir bütün hâlinde olan mânâsını ortaya çıkaran şey çekim eklerinin taşıdıkları mânâ nüansıdır.

Çekim eklerinin kullanış sahaları

165. Çekim eklerinin kullanış sahaları yapım eklerinden çok geniştir.

İsim olsun fiil olsun bütün kök ve gövdelere çekim eki getirilebilir. Fakat yapım ekleri kök ve gövdelerde ayni genişlikte kullanılmaz. Ayni cins iki kök ve gövdeden birinin aldığı bir yapım ekini diğerinin almadığı görülür.

Çekim ekinin yeri

166. Çekim ekleri kelimelerde en sonra gelen eklerdir. Bir kelimede çekim eki yapım ekinden önce gelemez.

167. Ayni cinsten iki çekim eki üst üste gelemez. Bunun çok nadir görülen bazı istisnaları vardır. Fakat onlarda üst üste gelen çekim eklerinden birinin çekim ekliği unutulmuş demektir.

Çekim ekinin yapım eki haline gelmesi

168. Bir çekim ekinin bazan çekim ekliği unutularak yapım eki hâline geçtiği de görülebilir. Bu klişeleşmeye ikinci derecede çekim ekleri asıl çekim eklerinden daha elverişlidir.

İsim ve fiil çekim eklerinin ayrı ayrı olması

169. İsim kök ve gövdeleri ile fiil kök ve gövdelerine getirilen çekim ekleri birbirlerinden tamamiyle ayrıdırlar. Yalnız menşe bakımından bunlardan biri diğerinden çıkmış, fiil çekiminde görülen bir ekin aslında bir isim çekiminden alınmış olduğu veya bunun aksi görülebilir. Fakat menşeleri bir olsa bile isim ve fiil çekimlerindeki iki ek daima birbirinden ayrıdır. Biri isimle, diğeri fiille ilgili bir vazife görür ve fonksiyonları hiç bir şekilde birbirine benzemez. İsim ve fiil kök ve gövdeleri gibi bu kök ve gövdelere getirilen çekim ekleri de Türkçede başlangıçtan beri daima ayrı ayrı var olagelmişlerdir. Onun için nazarî de olsa menşede bunların yalnız bir cinsinin bulunmuş, diğerinin ondan çıkmış olduğu şeklindeki düşüncelerin doğru olmak ihtimalini kabule imkân yoktur.

Gramer kategorileri

170. Çekim ekleri bir tek çeşit olmadığı gibi isim ve fiil çekiminde görülen çekim ekleri de birer çeşit değildir. İsimlerin de fiillerin de çeşitli çe-

kim ekleri vardır. Çünkü, isim veya fiil olsun, bir kök veya gövdenin yalnız bir çeşit durumu, yalnız bir çeşit münasebeti değil, çeşitli durumları, çeşit çeşit münasebetleri vardır. Kök ve gövde bu çeşit çeşit münasebetler, bu türlü türlü bağlantılar, bu ayrı ayrı durumlar için çeşit çeşit şekillere girer. Bu şekiller cins cinstir. Kök ve gövdelerin aldığı şekillerin her bir cinsi bir çeşit münasebeti ifâde eder, bir çeşit gramer fonksiyonuna sahiptir. Bir cins içindeki şekiller ise o cinsin karşıladığı münasebet ve durumun, o cinsin üzerine aldığı gramer fonksiyonunun değişik tarzlarını ifâde ederler. Yani bir kök veya gövde bir çok şekillere girer. Fakat bu şekiller bir kaç çeşit münasebet ve durum, bir kaç tip gramer fonksiyonu etrafında toplanırlar. Bir çeşit durum, keyfiyet ve münasebet, bir tip gramer fonksiyonu etrafında toplanan şekiller bir gramatikal kategori içine girerler. Demek ki kök ve gövdelerin dildeki kullanışları çeşitli kategoriler içinde görülür. Gramer kategorileri adı verilen bu kategorilerin her birinde kök ve gövdelerin çeşitli şekilleri bulunur. Fakat bu çeşitli şekiller bir çeşit münasebet ve durum ifâde ettikleri, bir cins gramer vazifesi gördükleri için bir tek gramer kategorisi içine girerler. Hülâsa, kök ve gövdeler dilde çeşitli şekiller içinde kullanılırlar. Bu çeşitli şekiller kök ve gövdelerin mânâsından başka bir takım durumlar, keyfiyetler, münasebetler de ifâde ederler. Kelimelerin kök veya gövde mânâsı dışında ifâde ettikleri bu münasebetlere, bu durum ve keyfiyetlere gramer kategorileri denir. İşte kök ve gövdelere gramer kategorilerini ifâde edecek şekiller veren ekler çekim ekleridir. Yani yapım ekleri kök ve gövdelerin mânâ ekleri, çekim ekleri ise kök ve gövdelerin gramer kategorisi ekleridir.

İsim ve fiil kök ve gövdelerinin gramer kategorileri isim ve fiillerin mânâları ile ilgili olarak umumiyetle birbirinden ayrıdır. Fakat her iki cinste ayni olan gramer kategorileri de yok değildir. İsim ve fiillerin ayrı olan gramer kategorilerinin birbirine paralel olanları da vardır.

İsimlerin gramer kategorileri ve isim çekim ekleri

171. İsim cinsinin gramer kategorileri *sayı, cinslik, belirtme, hal, iyelik ve soru*'dur.

Sayı ve çokluk eki

172. *Sayı* adından da anlaşılacağı gibi isimlerde adet ifade eden gramer kategorisidir. Yani isim kök ve gövdelerinde daima bir adet ifâdesi vardır. İsimler kullanış sahasına adet bakımından çeşitli şekilde çıkarlar. İsim-

ler nesneleri karşılayan dil birlikleridir. Bu karşılayış yalnız nesnenin kendisini ifâde etmekle kalmaz, ayni zamanda sayısını da gösterir. İsimler dillerde nesnelerin sayısını teklik, belirli çokluk, belirsiz çokluk şeklinde ifade ederler. İsmin teklik ifade eden şekli tek nesneyi, belirsiz çokluk ifade eden şekli birden fazla nesneyi karşılar. Belirli çokluk ise ikilik veya üçlük gösterir. Üçlük ancak bazı iptidaî dillerde vardır. Bugün ikilik bile medenî ve büyük dillerin ancak bazılarında görülür. Belli başlı dillerin büyük bir kısmında sadece teklik ve belirsiz çokluk ifade edilir. Türkçe de bunlar arasındadır. Bu dillerde belirli çokluk olmadığı için belirsiz çokluğa yalnız çokluk demek kâfidir. Demek ki Türkçede yalnız teklik ve çokluk vardır. Bunlardan da teklik eksiz, çokluk eklidir. Türkçede isim kök ve gövdeleri teklik ifâde ederler. Çokluk ifâde etmeleri için kök ve gövdelere çokluk eki getirilir. Demek ki Türkçede kök ve gövdelerin çekimsiz olan normal şekilleri teklik ifâde ederler. Bunların çokluk ifâde etmesi için çokluk eki almak suretiyle çekimli şekle sokulması gerekir. O halde Türkçede sayı kategorisinde görülen ek çokluk ekidir. Yani ismin bir çekim şekli çokluk ifâde eder ve bu şeklin çekim eki *çokluk eki* 'dir.

Cinslik

173. *Cinslik* isimlerde erkeklik dişilik gösteren gramer kategorisidir. Bir çok dillerde isimler ayni zamanda bir gramatikal cinslik ifâde ederler. Cinslik erkeklik, dişilik ve cinssizlik şeklinde görülür. Cinslik olan dillerde bir isim ya erkek, ya dişi kabul edilir. Bazılarında erkek ve dişiden başka bir de cinssiz isimler vardır. Cinslik dillerde bazan çekim veya yapım şekli ile yani çekim veya yapım ekleri ile, bazan da kelime dışında kalan unsurlarla, yani harfitariflerle ifade edilir. Bazı varlıkların erkek ve dişileri de ayrı ayrı köklerle karşılanır. Gramatikal cinslik bulunan dillerde yalnız tabiî olarak cinsiyeti bulunan varlıkların isimlerinde değil, aslında cinsiyeti olmayan nesnelerin isimlerinde de cinslik vardır. Cinsiyeti olmayan nesnelerin bir kısmı erkek, bir kısmı dişi kabul edilir. Türkçede gramatikal cinslik yoktur. Erkek ve dişisi olan tabiî varlıkların erkeği ayrı, dişisi ayrı isim taşır. Fakat bunlar hiç bir cinslik ifâdesi olmayan tamamiyle müstakil isimlerdir. Erkek varlığın ismi ile dişi varlığın ismi arasında gramer bakımından hiç bir fark yoktur. Bu tabiî erkeklik ve dişilik kelime münasebetlerine hiç bir şekilde tesir etmez. Tabiî cinsiyeti olmayan nesnelerin de tek tek olan isimlerinin cinslikle hiç bir ilgileri yoktur. Hülâsa Türkçede gramatikal kategorilerden cinslik kategorisi yoktur. Onun için her hangi bir cinslik eki de mevcut değildir.

Belirtme

174. *Belirtme* isimlerde belirlilik belirsizlik gösteren gramer kategorisidir. İsimler kullanış sahasına belirli veya belirsiz olarak çıkarlar. Bahsi geçen nesne belirli ise, biliniyorsa ismi belirli şekilde; belirli değilse, bilinmiyorsa belirsiz şekilde kullanılır. Dillerde belirtme umumiyetle kelime dışı unsurlarla yani harfitariflerle, bazılarında da çekim şekli ile ifâde edilir. Türkçede harfitarif yoktur. Ayrı bir belirtme çekim eki de mevcut değildir. Fakat bir belirtme vardır. Yalnız bu belirtme hal kategorisi ile karışıktır. Yani Türkçede ayrı bir belirtme eki yoktur. Hal kategorisinin bazı ekleri bir belirlilik ifâde ederler. Onları biraz sonra göreceğiz. Demek ki Türkçede hal ekleri ile yapılan bir belirtme vardır. Ayrı bir belirtme eki olmayıp isimlerin normal şekilleri belirsizdir. Bazı hal ekleri ile yapılan bir çeşit belirtme dışında Türkçede ancak diğer dillerde de olan umumî belirtme, yani isimleri başka kelimelerle, sıfatlarla belirtme vardır.

Hal ve hal ekleri

175. *Hal* ismin kendi dışında kalan kelimelerle münasebetini ifâde eden gramer kategorisidir. İsimlerin, etrafındaki kelimelerle olan münasebetleri çeşit çeşit olduğu için bir çok halleri vardır. Bazı dillerde hallerin sayısı kırka kadar çıkar. Türkçede hal sayısı bakımından vasat bir dildir. Dillerde haller ya isimlerin çekim şekli ile veya isim dışında kalan unsurlarla ifade edilir. Haller umumiyetle ismin kendisine tabi olmayan unsurlarla münasebetini gösterir. Türkçede tabi olan unsurlar tabi oldukları unsurlardan daima evvel gelirler. Onun için Türkçede haller isimlerin daima kendisinden sonra gelen kelimelerle münasebetini gösterir. Türkçede haller tabiî, çekimlidirler. Bu çekimler hal çekim ekleri ile yapılır ki asıl isim çekim ekleri bu hal ekleridir. Demek ki ismin bir çekim şekli de kendisine tabi olmayan unsurlarla bir münasebet ifâde eder ve bu şeklin çekim ekleri *hal ekleri* 'dir.

İyelik ve iyelik ekleri

176. *İyelik* ismin kendisine tabi olan unsurlarla, kendisinin ilgili bulunduğu kelimelerle münasebetini ifade eden gramer kategorisidir. İyelik şekli bir bağlılık, bir âidiyet, bir mülkiyet gösterir. İsimlerin iyelik şekli her dilde yoktur. Bir çok dillerde mülkiyet ifadesi ismin mülkiyet şekli yerine bir kelime gurubu ile karşılanır. Mülkiyet olan bazı dillerde de bu, tek şekil-

li ve tek eklidir. Türkçede iyelik kategorisi çekimlidir. Mülkiyet ifâdesi için isimlere iyelik gösteren çekim ekleri getirilir. Türkçede tabi olan unsur tabi olduğu unsurdan önce geldiği için, mülkiyet ekleri de ismi kendisine tabi olan unsura bağladıklarından bu eklerin isimle münasebetini kurdukları kelime isimden önce gelir. Türkçede mülkiyet ekleri şahıslara göre ayrı ayrı şekillerde olup isimler iyelik kategorisi için geniş bir ekler sistemine sahiptir. Demek ki Türkçede iyelik kategorisi de ismin bir çekim şekli ile ifâde edilir. Bu şeklin çekim ekleri de *iyelik ekleri* 'dir.

Soru ve soru eki

177. Soru isimlerin soru ifâde eden gramer kategorisidir. Soru dillerde umumiyetle ya kelime dışı bir unsurla, ya değişik bir kelime sırası ile, ya ses tonu ve vurgu ile veya bir çekim şekli ile ifade edilir. Türkçede soru kategorisinin bir çekim şekli vardır. Soru göstermek için isimler bir çekim eki alarak bu şekle girerler. İsimleri soru şekline sokan ek soru ekidir. Fiillerin soru kategorisi de bu ekle yapılır. Yani isimlerin ve fiillerin soru kategorilerinde kullanılan ek müşterektir. Böyle bir ortaklık isim ve fiillerin çokluk şeklinde de vardır. Bunları fiil kategorilerinde yakında göreceğiz. Demek ki Türkçede soru kategorisi de ismin bir çekim şekli ile ifâde edilir. Bu şeklin çekim eki de *soru eki* 'dir.

İsim çekim eklerinin karşılaştırılması,
asıl çekim ekleri, işletme ekleri

178. İşte Türkçede isimlerin gramer kategorileri ve bu kategorilerin ekleri bunlardır. Demek ki Türkçede isim kök ve gövdeleri kullanış sahasına tek başına olmadıkları zaman dört çeşit çekim şekli ile çıkmakta, dört çeşit çekim eki almaktadırlar. Bu dört çeşit şekil çokluk, hal, iyelik, soru; bunları yapan çekim ekleri ise çokluk eki, hal ekleri, iyelik ekleri, soru ekidir. Burada çekim şekli ve çekim eki tabirlerini geniş mânâda kullandığımıza bilhassa dikkat edilmelidir. Yukarıda eklerin yapım ekleri, çekim yahut işletme ekleri olmak üzere ikiye ayrıldığını açıklamıştık. İşte çekim şekli ve çekim eki ile yapım ve yapım eki dışında kalan şekil ve ekleri kastediyoruz. Yani eklendiği kök ve gövdenin mânâsını değiştirerek başka mânâsı olan bir gövde yapmayan her ek bir çekim eki, böyle bir ekle yapılan her kelime şekli bir çekim şeklidir. Çekim eki kök ve gövdenin mânâsını değiştiren ek değil, ona bir gramatikal nüans veren ektir. Kök ve gövde bu gramatikal nü-

ansla mânâsını değiştirmez, sadece gramer fonksiyonunu yerine getirir. Kısacası çekim eki kök ve gövdeden yeni bir gövde yapan ek değil, kök ve gövdeye her türlü işlekliği veren, kök ve gövdeyi tek başına bulunmak dışındaki her türlü durum ve münasebetlerini ifâde etmek için işler hâle getiren ektir. Şüphesiz bu, çekim ekinin en geniş mânâsıdır ve saydığımız bütün çekim ekleri yapım eklerinden ayni miktarda uzak, daha doğrusu, ayni derecede çekim eki değildir. Bunların içinde tam mânâsiyle çekim eki hal ekleridir. Çokluk eki yapım eklerine çok yakındır. İyelik ekleri ise daha çok çekim ekine yakın olmakla beraber yapım ve çekim ekleri arasında bir çeşit ek de sayılabilir. Fakat mânâ değiştirmeyip işleklik veren ekler olarak çokluk eki de iyelik eki de muhakkak ki yapım ekleri değil, bir çeşit çekim ekleridir. Soru eki ise tam bir çekim eki karakterindedir. Yalnız geniş mânâsiyle çekim ekleri adı altında topladığımız bütün bu ekler arasındaki farkları da daima göz önünde bulundurmak lâzımdır. Şöyle ki :

Çokluk ekinin ifâde ettiği gramatikal nüans yalnız kök veya gövde içinde kalır. Kelime dışına çıkan, başka kelimelere bağlanan bir münasebet ifâde etmez. Kök veya gövdenin karşıladığı tek nesnenin, sayısının çok olduğunu belirterek, kendi cinsinden nesnelerle münasebetini kurar ki bu tam mânâsiyle bir iç münasebettir. Çokluk eki almış bir kök veya gövde de başka kelimelerle münasebete geçmek için iyelik, hal ve soru eklerine baş vurmak zorundadır. Onun için çokluk ekinden sonra iyelik, hal ve soru ekleri getirilebilir. Demek ki bir kök ve gövdenin çokluk şekli tıpkı eksiz olan teklik şekli gibi muamele görür. Diğer taraftan çokluk eki yalnız kök ve gövdeden sonra gelir; iyelik, hal ve soru eklerinden sonra gelemez. Nadir olarak iyelik ekinden sonra geldiği de görülebilirse de bu hususî bir haldir. Fakat hiç bir şekilde hal ve soru eklerinden sonra gelemez. Türkçede şumulü fazla olan ek şumulü az olan ekten daima sonra gelir. Demek ki çokluk ekinin şumulü iyelik, hal ve soru eklerinden azdır. Çokluk ekinin kullanış sahasının genişliği ise tamdır. Zaten çekim ekleri kullanış bakımından dilin bütün kelimeleri içine alan, şu veya bu kök ve gövdeye bağlı bulunmayan umumî ekleridir. Yapım ekleri ise bunun aksine kelimelerin ortak ekleri olmayıp şu veya bu köke bağlı bulunan hususî eklerdir. Onun için kendisi çokluk ifâde eden bir iki kelime dışında çokluk eki her türlü ismin sonuna getirilebilir.

İyelik eklerine gelince bunlar iyice çekim eki karakterindedirler. İsmin kendi dışındaki kelimelerle olan bir çeşit münasebetini kurarlar. Kök ve gövdelerin teklik şekillerine olduğu gibi çokluk şekillerine de gelirler. Fakat hal ve soru eklerinin ancak önünde bulunur, onlardan sonra gelemezler. Kullanış sahaları çok geniş olmakla beraber bazı isim cinslerinde kullanılmaz veya çok az kullanılır. Yalnız bir çeşit münasebet ifâde ettikleri için bir ismin

iyelik şekli diğer gramatikal münasebetler için hal ve soru eklerini alır. Yani iyelik şekli hal ve soru ekleri karşısında yalın bir kök veya gövde muamelesi görür. İyelik eki isimleri yalnız isimlerle münasebete geçirir, isimlerle fiiller arasında münasebet kurmaz. Bu sebeple ancak bir çeşit kelime gurubu teşkilinde rol oynar. Fiile dayanan cümle yapısında cümle ile ilgili bir vazife görmez.

Hal ekleri ise tam mânâsiyle çekim ekleridir. İsimlerin çeşitli münasebetlerini ifâde eder; onların teklik, çokluk ve iyelik şekillerini çeşitli kullanış sahalarına çıkarırlar. Kelimede kendilerinden sonra ancak soru eki bulunabilir. Şumülleri çok fazla olan eklerdir. Kullanış sahaları isim cinsindeki bütün kelimeleri içine alacak genişliktedir. İsimleri isimlere bağladıkları gibi bilhassa fiillere bağlamakla vazifelidirler. Bu yüzden isim ekleri içinde başlıca cümle ekleri hal ekleridir. Kelime gurupları yaptıkları gibi asıl fiil çekim ekleri ile birlikte cümle örgüsünün başlıca unsurlarını teşkil ederler. Hülâsa teklik, çokluk ve iyelik şeklindeki isimlere her türlü işlekliği veren ekler hal ekleridir. Onun içindir ki asıl çekim ekleri hal ekleridir ve isim çekim ekleri denince akla daima hal ekleri gelir.

Soru eki isimlerin ekli eksiz bütün şekillerinde soru ifâdesi için kullanılır. Şumulü en geniş ektir. Kendisinden sonra diğer çekim ekleri gelmez. Daima en sonda bulunur. Soru eki de ismi fiile bağlar. Yani bu da bir cümle ekidir. Fakat yalnız soru münasebeti varsa ortaya çıkar. İsmi yalnız soru bakımından fiile bağlar. Bu bağlanmada da isimle fiil arasındaki asıl münasebet, cümlenin mânâsını kuran münasebet hal eklerinin üzerinde bulunur. Yani soru eki hallerin soru şeklini yapar. Cümleyi yapan, ismi fiile bağlayan çekim ekleri yalnız ve yalnız hal ekleridir. Onun içindir ki asıl çekim ekleri hal ekleridir.

Şu halde geniş mânâsiyle isim çekim ekleri çokluk, iyelik, hal ve soru ekleri; asıl isim çekim ekleri yani dar mânâsiyle isim çekim ekleri ise hal ekleridir. Çekim tabirinin dar ve geniş mânâlarını birbirinden ayırmak için geniş mânâda çekim ekleri karşılığı olarak *işletme ekleri,* dar mânâda çekim ekleri karşılığı olarak da *çekim ekleri* tabirini kullanabiliriz. Demek ki çokluk, iyelik, hal ve soru ekleri isimlerin işletme ekleridir. Bu işletme eklerinden biri olan hal ekleri isim çekim ekleridir. Yukarıda işletme eklerinin bazan klişeleşerek yapım eki hâline geldiğini söylemiştik. İşte işletme eklerinin bu şekilde klişeleşerek yapım eki olmağa en az elverişli bulunanı çekim ekleridir. Bu belki isim eklerinde pek belirli değildir. Fakat fiil işletme eklerinde açık olarak görülür. İşte ek bahsinde Türkçedeki isim işletme ekleri hakkında umumî olarak söylenecek şeyler bunlardan ibarettir. Bu eklerin

neler olduğunu ve kullanış şekillerini misalleri ile birlikte ileride isim bahsinde teker teker göreceğiz. Onun için şimdi de yine umumî olarak fiil işletme eklerini gözden geçirebiliriz.

Fiillerin gramer kategorileri ve fiil çekim ekleri

179. Fiillerin gramatikal kategorileri, fiil çekim veya işletmesinin ifâde ettiği gramer kategorileri şunlardır : *kip* yahut *şekil, zaman, şahıs, sayı, soru, vasıf, hal.*

Şekil ve şekil ekleri

180. *Kip* yahut *şekil* fiil kök veya gövdesinin ifâde ettiği hareketin ne şekilde yapıldığını veya olduğunu gösteren gramer kategorisidir. Hareketleri karşılayan dil birlikleri olan fiil kök ve gövdelerinin tek başlarına kullanılmadığını; bir şahsa, zamana, şekle bağlanarak kullanış sahasına çıktığını söylemiştik. Bu bağlanış fiil kök ve gövdelerinin çeşitli şekillere girmesi ile sağlanır. Mücerret hareketleri nesnelere bağlamak için fiil kök ve gövdelerinin kullanış sahasında böyle çeşitli şekillere girmesine fiil çekimi denir. Demek ki fiiller kullanış sahasına çekim hâlinde çıkarlar. Fiil çekimi dillerde eklerle veya kökteki şekil değişiklikleri ile yapılır. Son ekli eklemeli bir dil olan Türkçede yalnız ekli fiil çekimi vardır. Yani fiil kök ve gövdelerine fiil çekim ekleri getirilerek çekimli şekiller yapılır. Fiillerin çekimli şekilleri fiil kök ve gövdelerinin ifâde ettiği hareketler dışında fiillerin yukarıda saydığımız gramer kategorilerini karşılarlar. İşte bunlardan biri kip veya şekil kategorisidir. Bu kategori için fiil kök ve gövdeleri kip veya şekil dediğimiz bir takım kalıplara girerler. Fiil kiplerinin hepsi yalnız kip veya şekil göstermez; bunlardan bazıları ayni zamanda zaman da ifâde ederler. Yani fiil kipleri kip kategorisinden başka zaman kategorisini de karşılarlar. Fiil kök ve gövdelerinden fiil kip ve şekillerini yapan ekler fiillerin kip veya şekil ekleridir. Demek ki kip kategorisi fiil kök ve gövdelerinin bir çekim şekli ile karşılanır. Bu şeklin çekim ekleri de fiil kök ve gövdelerine getirilen kip yahut şekil ekleridir. Demek ki fiil çekiminde kullanılan eklerden biri *şekil ekleri*'dir.

Zaman ve zaman ekleri

181. *Zaman* fiilin gösterdiği hareketin hangi zamanda yapıldığını ve-

ya olduğunu ifâde eden gramer kategorisidir. Karşıladıkları mücerret hareketi mücerretlikten çıkararak onun bir şekil, bir tarz içinde yapıldığını veya olduğunu ifâde etmek için fiil kök ve gövdelerinin kip dediğimiz kalıplara girdiğini söylemiştik. Fiil kipleri dediğimiz bu kalıplar, fiil kök ve gövdelerinin bu çekimli şekilleri hareketin kipini yani yapılış ve oluş şeklini ifade ederler. Bu gramer fonksiyonu, bu şekil ifadesi bütün fiil kiplerinde vardır. Fiil kiplerinin bir kısmında ise bu şekil ifâdesinden başka, biraz yukarıda da söylediğimiz gibi, bir de zaman ifâdesi vardır. Yani fiil kiplerinin bir kısmı yalnız kip ve şekil kategorisini karşılarken diğer kısmı şekil kategorisi ile birlikte zaman kategorisini de karşılarlar. Demek ki zaman kategorisi fiil kök ve gövdelerinin ayrı bir çekim şekli ile değil kip şekillerinin bir kısmı ile ifâde edilir. Kip eklerinin bir kısmı da ayni zamanda zaman ekleridir. Şu halde fiillerin iki kategorisinin, yani kip ve zaman kategorilerinin ekleri ayrı ayrı değil müşterektir. Kip yahut şekil ekleri dediğimiz bu ekleri gramer fonksiyonlarını belirtmek üzere *şekil ekleri* ve *zaman ekleri* diye ikiye ayırabiliriz. Şekil ekleri yalnız şekil ifâde eden, zaman ekleri ise hem şekil hem zaman ifâde eden kip ekleridir.

Şahıs ve şahıs ekleri

182. *Şahıs* fiilin gösterdiği hareketin hangi şahıs tarafından yapıldığını ifâde eden gramer kategorisidir. Fiillerin gösterdiği hareketler nesnelerin faaliyetleri, onların oluş ve kılışlarıdır. Onun için kullanış sahasına çıkan fiil kök ve gövdeleri daima nesnelere bağlanırlar. Nesneler bir kaç türlü şahıs teşkil ederler. İşte şahıs kategorisi hareketi yapan nesneyi şahıs hâlinde ifâde eder. Hareketi yapan şahsın hangi nesne olduğunu belirtmek için fiil dışında ayrıca o nesnenin ismini kullanmak lâzımdır. Fiil içinde nesne, dediğimiz gibi ancak şahıs hâlinde ifâde edilir. Hareketler şahıslara mücerret halde değil bir şekil içine girerek bağlanırlar. Yani fiiller kök veya gövde hâlinde değil kipler hâline girerek şahıslara bağlanırlar. Çünkü bir hareketi yapan şahıs onu mücerret halde değil bir şekil içinde ortaya çıkarır. Şahıs bir hareketi bir şekil içinde yapan varlık demektir. Onun için şahıs kategorisini karşılayan fiil çekim şekli fiil kök veya gövdesinin bir çekim şekli değil, fiil kiplerinin çekim şeklidir. Bu çekim şekli esas itibariyle fiil kiplerine şahıs çekim ekleri getirmek suretiyle yapılır. Fakat şahıs ekleri almadan şahıs ifâde eden fiil kipi de vardır. Bu kipte şahsı kip eki karşılar. Şu halde kip eklerinin şekil kategorisi dışında zaman gibi şahıs kategorisini karşılayanları da vardır. Fakat bunlar şekil eklerindendir. Zaman ekleri içinde şahıs ifâde eden yoktur. Bununla beraber Türkçede zaman ekleri olsun, şekil ekleri olsun bütün

kip eklerinin şahıs çekiminin birinde, yani teklik üçüncü şahıs denilen şahısta şahıs eki almadıklarını da unutmamalıyız. Bu şeklin durumunu, aslî olup olmadığını ileride yeri gelince ele alacağız. Burada belirtmek istediğimiz şey kip eklerinin şekil kategorisi dışında zaman ve şahıs kategorilerini de karşıladığıdır. Şekil ekleri şahıs da ifâde eden kip dışındaki fiil çekimlerinde şahıs kategorisi için, dediğimiz gibi, şahıs ekleri kullanılır. Demek ki şahıs fiil kiplerinin çekimli şekilleri ile ifâde edilir. Bu şekiller ya sadece kip hâlinde bulunur ve şahsı gösteren her hangi bir çekim eki almazlar veya umumiyetle olduğu gibi fiil kiplerine şahsı gösteren çekim ekleri getirmek suretiyle yapılırlar. Fiil kiplerine şahıs gösteren bir çekim şekli veren bu eklere şahıs ekleri diyoruz. Şu halde şekil ve zaman eklerinden başka fiil çekiminde kullanılan eklerden biri de *şahıs ekleri*'dir.

Sayı ve şahıs ekleri

183. *Sayı* fiillerde sayı ifâde eden gramer kategorisidir. Hareketin sayısı olmayacağı için buradaki sayı tabiî, fiilin sayısı demek değildir. Fiilin sayı kategorisi fiilin karşıladığı hareketi yapanın, yani şahsın sayısını gösterir. Şahsın sayısı da şahsın kendisi gibi fiil dışında kalan isim cinsinden bir kelime ile de karşılanır. Fakat bu sayıyı ayni zamanda fiil çekiminin bünyesi de ifâde eder. Fiillerde sayı şahısla ilgili olduğu, dolayısiyle isimden fiile aksettiği için isimlerde olduğu gibi teklik ve belirli, belirsiz çokluk ifâde eder. Türkçede tabiî yalnız teklik ve çokluk vardır. Şahıs tek ise fiilin teklik çekim şekli, şahıs çok ise fiilin çokluk çekim şekli kullanılır. Bazan şahıs çok olduğu halde de fiilin teklik çekim şekli kullanılabilir. Fakat şahıs tek olunca fiil çekimi hiç bir zaman çokluk şeklinde bulunmaz. Fiillerde sayı kategorisini karşılayan şekil tabiî, fiil kök ve gövdelerinin teklik ve çokluk şekilleri değil bunların şekil, zaman ve şahıs ifâde eden çekimli hallerinin teklik ve çokluk şekilleridir. Fiillerde de isimlerde olduğu gibi teklik eksiz, çokluk eklidir. Yani fiil çekiminde teklik için şekil, zaman ve şahıs eklerine hiç bir ek ilâve edilmez. Fiilin çokluk ifâde eden çekiminde ise şekil eki hem şekil, hem şahıs, hem de sayı ifâde eden kip dışında bir çokluk alâmeti bulunur. Fakat bu alâmet bazan açık olarak müstakil bir çokluk eki şeklinde olmakla beraber umumiyetle şahıs eki ile karışmış bir durumdadır. Bu karışıklık çokluğun şahsa ait olmasından, yani şahısla çokluğun birleşmesindendir. Fiillerin çokluk çekiminde ayni olan şahıs ve çokluk eklerinin çoğu ileride de göreceğimiz gibi isim menşeelidirler. Bu menşeleri bazan açık olarak görülür, bazan da karşılaştırma ile ortaya çıkar. Hülâsa demek ki fiillerde çokluk teklikten ayrı bir çekim şekli ile karşılanır. Bu çekim şeklini tek-

likten ayıran çekim ekleri hem şahıs hem çokluk ifâde ederler. Bunlardan bazılarının şahıs ekliği, bazılarının da çokluk ekliği galiptir. Yani bazılarını ayni zamanda çokluk ifâde eden şahıs eki, bazılarını da ayni zamanda şahıs ifâde eden çokluk eki diye ayırabiliriz. Bir kısmı da bu ikisinin ortasında kalır. Yani fiillerde çokluk ve şahıs ekleri birbirinden kesin olarak ayrılmaz. Onun için bunları birleştirerek çokluk şahıs ekleri diye adlandırmak en iyisidir. Zaten şahıs eklerinin bir teklikleri, bir de çoklukları vardır. Yani fiil çekiminde çokluk eklerini ayırmadan her iki kategorinin eklerinin teklik ve çokluk şekilleri bulunan şahıs ekleri olduğunu söyleyebiliriz. Demek ki fiillerde çokluk kategorisi de bir çekim şekli ile karşılanır, fakat bu çekim şekli şahıs çekim şeklinin aynidir ve bu şeklin çekim ekleri de *şahıs ekleri* 'dir.

Soru ve soru eki

184. *Soru* fiillerde soru ifâde eden gramer kategorisidir. Bil fiil gösterdiği hareketin bir şahıs tarafından yapılıp yapılmadığını öğrenmek ve buna cevap istemek için soru şekline sokulur. Onun için fiillerde soru kök veya gövdenin aldığı bir şekil değil, kök veya gövdeyi şahsa bağlayan fiil kiplerinin aldığı şekildir. Dillerde soru çeşitli ve birbirinden farklı şekillerle ifâde edilir. Bazı dillerde ses tonu ile, bazılarında kelime sırasında yapılan bir değişiklikle, bazılarında bir çekim şekli ile karşılanır. Türkçede soru çekimlidir. Fiil kiplerini soru şekline sokmak için onlara soru eki ilâve edilir. Bu soru eki isimlerde de fiillerde de aynidir. Yalnız kullanış ve vazife bakımından birbirinden ayrılır. Demek ki Türkçede fiillerin bir çekim şekli de soru ifâde eder ve bu şeklin eki *soru eki* 'dir.

Vasıf ve partisip ekleri

185. *Vasıf* fiillerde hareketi yapan veya olan nesnenin vasfını gösteren gramer kategorisidir. Bu kategori nesneleri hareketleri ile belirtir ve adlandırır. Yani bu kategorinin karşıladığı şey hareket değil nesnedir. Yalnız bu karşılama nesnenin hareket vasfını bildirmek suretiyle yapılır. Hareketlerin nesnelere bağlı olduğunu, hareketleri nesnelerin yaptığını, bu yüzden hareket ifâdesiyle kullanış sahasına çıkan fiillerin nesnelere bağlanmak için çekim şekillerine girdiğini söylemiştik. İşte bu çekimli şekiller ya nesnelerin hareketlerini veya nesnelerin kendilerini fâde ederler. Nesnelerin hareketlerini ifâde eden şekiller fiillerin bundan önce gördüğümüz kategorilerinde ortaya çıkan şekillerdir. Nesnelerin kendilerini ifâde eden şekiller ise fiil-

lerin bu vasıf kategorisinde aldığı şekillerdir. Yalnız dediğimiz gibi bu şekiller nesneleri hareket vasıflarını belirtmek suretiyle ifâde ederler. Hülâsa fiillerin vasıf kategorisi için aldığı şekiller hareketi yapan veya olan nesnelerin hareket isimleridir. Nesneleri bu şekilde hareket isimleri ile belirtmek için her dilde böyle fiil şekilleri yoktur. Bir çok dillerde bunun için bir takım kelime guruplarına, yardımcı cümlelere baş vurulur. Bunu bir fiil şekli ile ifâde eden dillerde ise şekiller çok defa sayılıdır ve yine kelime guruplarından da faydalanılır. Türkçe bu bakımdan çok zengin bir dildir. Türkçede nesnelerin her türlü hareket isimleri için bol ve çeşitli fiil şekilleri vardır. Bu şekiller bundan sonra göreceğimiz hal kategorisinin de zengin olan şekilleri ile birlikte Türkçenin cümle yapısına büyük bir sadelik verir. Bu iki kategorinin fiil şekilleri sayesinde Türkçe diğer dillerde iç içe cümlelerden yapılmış birleşik cümlelerle karşılanan fikirleri, hükümleri yalın cümlelerle ifâde eder. Bunu ileride kelime gurupları ve cümle bahislerinde yakından göreceğiz. Vasıf kategorisi için kullanılan fiil şekilleri de nesneleri ifâde ederken onların hareketlerini belirtmeleri dolayısiyle bir çeşit fiil kipleridir. Bu fiil kiplerinde de fiil kök veya gövdeleri bir şekle ve zamana bağlanır. Diğer kiplerle bu kipler arasındaki fark yalnız mânâ farkı ve bu mânâ farkına dayanan kullanış farkından ibarettir. Zaman ve şekil ifâde etmek bakımından şekilleri birbirinin ayni olabilir, biri diğerinden gelmiş bulunabilir. Fakat bu şekil birliğine bakarak hareket ifâde eden kiplerle nesne ifâde eden kipleri birbirine karıştırmamak ve aralarındak mânâ ve kullanış farkını daima göz önünde bulundurmak lâzımdır. Her ikisi de kip olmakla beraber bundan önce gördüğümüz kiplerle bu kipler başka başka gramer vazifeleri olan kiplerdir. Bunlardan birincisine hareket kipleri, ikincisine de vasıf kipleri diyebiliriz. Hareket kipleri fiil kök veya gövdesinin fiil kipleri, vasıf kipleri ise fiil kök veya gövdesinin isim kipleridir. Demek ki Türkçede vasıf kategorisi de fiil kök veya gövdelerinin bir çekim şekli ile karşılanır. Fiillerin vasıf ifâde eden bu çekimli şekilleri vasıf kipleri, bu kiplerin çekim ekleri de vasıf ekleridir. Vasıf kiplerine *partisip şekilleri,* vasıf eklerine de *partisip ekleri* adını veriyoruz.

Hal ve gerundium ekleri

186. *Hal* fiillerde hal ifâde eden gramer kategorisidir. Fiillerin hal şekilleri bir nesnenin bir hareketi yaparken nasıl hareket ettiğini, bir hareketin nasıl yapıldığını veya olduğunu gösterirler. Hal şekli bir şahsın bir hareketi yaparken o hareketi yapmak için baş vurduğu ikinci derecedeki bir hareketi karşılayan şekil olarak asıl harekete yardımcı hareketi ifâde eder. Hal şek-

linin ifâde ettiği hareket biten veya bitmesi istenen hareket, yani anlatılmak istenen asıl iş değil, hüküm ihtiva etmeyen harekettir. Fiil kök ve gövdeleri hal şekline sokulmakla o kök ve gövdelerin karşıladığı hareketler hüküm taşımayan bir şekle bağlanmış olur. Demek ki hal şekilleri de bir çeşit fiil kipleridir. Fiil kök ve gövdelerinin ifâde ettiği hareketleri bir şekle bağlarlar. Fakat bu şekillerde hareket kiplerinde olduğu gibi bir bildirme, bir istek, bir son hüküm yoktur. Bunlar ancak bir hareket hali ifâde ederler. Hareket ve vasıf kiplerinin yanında bunlara da hal kipleri diyebiliriz. Vasıf kipleri nesneleri, hareket kipleri hükümlü hareketleri, hal kipleri ise hükümsüz hareketleri karşılayan fiil şekilleridir. Hal kipleri hüküm taşımayan hareketleri karşıladıkları için her hangi bir şahıs ifâde etmezler. Bu ise onlara diğer kiplerden büsbütün ayrı bir kullanış verir. Hal kipleri bir çok dillerde yoktur veya çok azdır. Öyle dillerde vasıf gibi hal ifâdesi için de bir takım kelime guruplarına, yardımcı cümlelere baş vurulur. Türkçe zengin bir hal kipleri sistemine sahiptir. Bu kipler vasıf kipleri ile birlikte Türkçenin cümle yapısına dediğimiz gibi büyük bir sadelik verir. Başka dillerde bir cümle ile karşılanan varlık ve mefhumlar bu kipler sayesinde Türkçede tek kelime ile karşılanır. Bu yüzden başka dillerde birden çok cümle ile ifâde edilen fikirler Türkçede tek bir cümle ile, başka dillerde yan cümlelerle dolu birleşik cümlelerle ifâde edilen fikirler Türkçede basit bir cümle ile ifâde edilir. Türkçede tabiî, hal kipleri de ekli çekimler şeklindedir. Fiil kök ve gövdelerine hal ekleri getirmek suretiyle bu çekimli şekiller yapılır. Hal kiplerine, hal kategorisini karşılayan bu fiil şekillerine *gerundium şekilleri,* bu şekillerin eklerine de *gerundium ekleri* adını veriyoruz.

Fiil çekim eklerinin karşılaştırılması,

asıl çekim ekleri, işletme ekleri

187. İşte fiillerin gramer kategorileri, bu kategorileri karşılamak için fiil kök ve gövdelerinin girdikleri çekim şekilleri ve bu şekillerin çekim ekleri bunlardır. Bundan önce isim çekiminde olduğu gibi burada da çekim şekli ve çekim eki tabirlerini geniş mânâsı ile kullandığımıza tabiî dikkat edilmektedir. Dar mânâda fiil çekim şekli ve fiil çekim eki ile fiillerle ilgili her türlü gramer fonksiyonunu karşılayan bütün bu şekiller ve ekler kastedilmez. Çünkü bu şekillerin hepsi ayni derecede çekim şekli ve bu eklerin hepsi ayni derecede çekim eki değildir. Bu eklerin bir kısmı çekim eki ile yapım eki arasında bir yer işgal ederken bir kısmı yapımla hiç bir ilgisi olmayan tam bir çekim vazifesi görürler. Onun için geniş mânâsı ile çekim ekleri dediğimiz bu

eklerin vazifeleri ve kullanışları arasındaki büyük farklara dikkat etmek lâzımdır. Şöyle ki :

Şekil ve zaman ekleri hareket kiplerini yapan ekler olarak fiil çekiminin temel ekleri durumundadırlar. Bu eklerin fiillerde oynadığı rol hal eklerinin isimlerde oynadığı role benzer. Fiil kök ve gövdelerini nesnelere fiil vazifesi ile bağlayan ekler şekil ve zaman ekleridir. Nesnelerin hareketleri fiil kök ve gövdelerine bu ekler getirmek suretiyle ifâde edilir. Nesnelerin hareketlerini karşılamak üzere hareketleri nesnelere bağladıkları için daima fiili yapan şahsın belirtilmesini isterler. Bunun için ya, çok defa olduğu gibi, yanlarına şahıs ekleri alırlar veya şahıs eki almadan kendiliklerinden şahıs ifâde ederler. Demek ki şekil ve zaman ekleri fiil kök veya gövdeleri ile şahıslar arasında münasebet kuran eklerdir. Şahıs ekleri fiil kök ve gövdelerine ancak bu eklerle bağlanırlar. Şahıs eklerinin bulunduğu her şekilde bu ekler de bulunur. Bu eklerin bulunduğu her şekilde şahıs ekleri olsun olmasın muhakkak şahıs ifâdesi de vardır. Türkçede tabi olan unsurlar tabi oldukları unsurlardan önce geldikleri için fiilin kendisine tabi olan nesnelerle münasebetini sağlayan bu ekler fiil kök ve gövdelerini kendilerinden önce gelen unsurlara bağlar, fiilleri kendilerinden önce gelen nesnelerle münasebete geçirirler. Kullanışlarına gelince bu ekler doğrudan doğruya fiil kök ve gövdelerine eklenirler. Kendilerinden önce hiç bir ek gelmez. Kendilerinden sonra ise ancak şahıs ve soru ekleri alabilirler. Aslında bu eklerden iki tanesi üst üste gelemez. Ancak iki kelimenin birleşerek tek kelime hâline gelmesi neticesinde ortaya çıkmış olan ve ileride göreceğimiz birleşik kiplerde iki hareket kipi ekinin bir kelimede üst üste kullanıldığı görülür.

Şahıs ekleri de fiil çekimini yapan temel eklerden biridir. Fiil çekimini şekil ve zaman ekleri ile birlikte şahıs ekleri meydana getirirler. Fiillerin asıl çekimli şekilleri fiil kök ve gövdelerinin şekil ve zaman ekleri ile şahıs eklerini almış şekilleridir. Çünkü nesnelerin hareketlerini bir şekle ve zamana ve bir şahsa bağlayarak ifâde eden şekiller bu şekillerdir. Bu çekimli şekillerde şekil ve zaman ekleri nesnenin yaptığı hareketin zaman ve şeklini, şahıs ekleri ise hareketi yapan nesnenin şahsını gösterir. Yani şahıs ekleri bir şekle ve zamana bağlanmış hareketlerle şahıslar arasında münasebet kurar. Hareketlerin nesnelere tabi olduğunu, nesnelerle kaim olduğunu söylemiştik. Her hareket mutlaka bir nesneye, her fiil muhakkak bir şahsa bağlanmak ister. Bir şekle ve zamana bağlanan bir hareket, bir şekil ve zaman eki alan bir fiil kök veya gövdesi hareketi nesneye, fiili şahsa bağlamış olmaz. Sadece şekle ve zamana bağlanmış bir hareket de fiil kök ve gövdelerinin ifâde ettiği hareket gibi mücerrettir. Onun içindir ki fiil kök ve gövdeleri gibi şahıssız fiil şekil ve zamanları da tek başına kullanılamaz. Hareketin mücerretlikten

çıkması için bir nesneye bağlanması şarttır. Onun için fiil kök ve gövdelerinin ifade ettiği hareketin mücerretlikten çıkması için sadece şekle ve zamana bağlanmakla kalmayıp şahsa bağlanması da lâzımdır. Bu bağlanmayı ise, ayni zamanda şahıs ifâde eden şekiller dışında, esas itibariyle şahıs ekleri yapar. Demek ki şekil ve zaman ekleri nesnelerin yaptığı hareketlerin şeklini ve zamanını göstermek suretiyle, şahıs ekleri ise doğrudan doğruya nesnenin şahsını ifâde etmek suretiyle hareketleri nesnelere, fiilleri şahıslara bağlarlar. Hareketi meydana getiren nesneyi, fiili yapan şahsı göstermesi; şekle ve zamana bağlanmış bir hareketin çeşitli nesnelerle, şekil ve zaman eki almış bir fiil kök veya gövdesinin çeşitli şahıslarla münasebetini kurması, böylece bir fiil kök veya gövdesinin şekil ve zaman eki almış bir şeklini şahıslara göre bir çok değişik şekillere sokması bakımından en çok çekim eki karakterinde olan fiil ekleri şahıs ekleridir. Bir şekli mânâsında hiç bir değişiklik yapmadan çeşitli şekillere sokmak şeklinde ifâde edebileceğimiz çekim eki vasfı şahıs eklerinde tam mânâsı ile mevcuttur. Şekil ve zaman ekleri ile birlikte fiil kök veya gövdesi kullanıştan düşmüş olduğu zaman bile tek başlarına kalan şahıs ekleri fiil ifadesi taşıyabilmekte, ek oldukları halde nesnelerin hareketlerini çekimli bir fiil gibi ifâde edebilmektedirler. Bu sebeplerle asıl, fiil çekim ekleri tabiri ile şahıs ekleri kastedilir. Zaten fiil çekimi fiil kök veya gövdesinin ifâde ettiği hareketin bir şekil ve zaman içinde bir şahsa bağlanmasıdır. Bu bağlanmayı yapan ekler olarak şahıs eklerini asıl fiil çekim ekleri diye kabul etmek doğrudur. Fakat şekil ve zaman eklerinin bazan şahıs eki almadıkları halde şahıs ifâde etmeleri, fiil çekimini esas itibariyle şahıs ekleri ile şekil ve zaman eklerinin birlikte meydana getirmeleri ve bununla ilgili olarak şahıs eklerinin doğrudan doğruya kök ve gövdelere eklenmemeleri düşünülür, şekil ve zaman eklerinin de tam bir fiil çekim eki karakterinde oldukları göz önüne getirilirse fiil çekiminin veya fiillerde çekimli şeklin bir bütün olarak ele alınması ve şekil ve zaman eklerinin de şahıs ekleri gibi asıl fiil çekim ekleri sayılması icap eder. Onun için dar mânâda fiil çekim ekleri deyince akla şekil ve zaman ekleri ile şahıs ekleri gelmelidir. Şahıs eklerinin kullanışına gelince bunlar şekil ve zaman eklerinden sonra gelirler. Kendilerinden sonra ancak soru eki gelebilir. Soru eki bazan da şahıs eklerinden önce kullanılır. Şahıs eklerinin sırası da gösteriyor ki bu ekler şekil ve zaman eklerinden daha şumullü eklerdir. Şahıs eklerinin kurduğu münasebet de geriye doğrudur, yani fiilin kendisinden önceki unsurlarla münasebetini sağlar, şekil ve zaman eklerine bu bakımdan yardım eder.

Soru ekine gelince bu ek isimlerde olduğu gibi fiillerde de yapımla hiç bir ilgisi olmayan bir çekim eki durumundadır. Fiil çekiminin soru şeklinde kullanılır. Fiillerin asıl çekim dışında kalan şekillerine de getirilen soru eki

zaten çok umumî bir kullanışa sahiptir. İsim ve fiillerde de müşterektir. Asıl fiil çekimi dışında kelimelerde daima en sonda kullanıldığı halde çekimli fiil şekillerinde dediğimiz gibi bazan şahıs eklerinden önce gelerek çekim şeklinin bünyesinin içine, kelimenin ortasına girer. Tabiî, şumulü çok geniş olan bir ektir.

Partisip eklerine gelince bu ekler partisip kiplerini, yani fiil kök ve gövdelerinin vasıf kiplerini teşkil ederler. Vasıf kipleri şekil ve zaman ekleri ile yapılan ve fiillerin çekim kipleri diyebileceğimiz hareket kiplerinden çok farklıdırlar. Hareket kipleri bir şekil içinde hareketleri karşıladıkları halde vasıf kipleri hareketi yapan nesneleri karşılarlar. Nesneleri karşılayan kelimeler ise isimlerdir. O halde vasıf kipleri fiillerin isim şekilleridir. Fakat tabiî, fiillerin bu isim şekilleri asıl isimlerden ve fiilden yapılmış isimlerden farklıdırlar. Asıl isimlerle fiilden yapılmış isimlerin her biri bir tek veya bir cins nesneyi karşılar. Bu karşılayış nesneyi tam olarak ifâde edecek şekildedir. Vasıf kipleri ise tek tek veya cins cins nesnelerin adları değildir. Tek başlarına her hangi bir nesneyi ifâde etmezler, her hangi bir nesneye bağlı bulunmazlar. Bunların ancak klişeleşerek asıl isim hâline gelenleri nesne adı olabilirler. Vasıf kipleri nesnelerin doğrudan doğruya kendilerini değil hareket vasıflarını ifâde ederler. Nesnelerin hareket vasıfları ise ortada hareket olduğu müddetçe var olan taraflarıdır. Nesnelerin varlıklarının daimî ve kalıcı unsurları değil, hareket hallerinde ortaya çıkan geçici vasıflarıdır. Hareketler de nesneler arasında müşterek olduğuna göre vasıf kipleri şu veya bu nesneye bağlı olmayıp nesnelerin ortak vasıflarını karşılayan fiil şekilleridir. Ortak vasıflar ise ad olarak nesneleri belirtemezler. Başka bir kelime ile, asıl ismi ile ifâde edilen nesnenin bir vasfını gösterirler. Onun için vasıf kipleri esas itibariyle nesnelerin hareket vasıflarını gösteren sıfatlardır. Yani bu kipler fiillerin mücerret isim şekilleri, dar mânâsiyle isim şekilleri, asıl isim şekilleri değil her şeyden önce sıfat şekilleridir. İleride de göreceğimiz gibi gerçi sıfatlar da isimlerin bir çeşididir. Fakat sıfatlar vasıfları karşılayan isimler olarak, nesneleri karşılayan asıl isimlerle beraber bir kelime gurubu hâlinde kullanılan kelimelerdir. Vasıf kipleri de esas itibariyle fiillerin sıfat şekilleri olarak isimlerle beraber kelime gurubu şeklinde kullanış sahasına çıkarlar. Gerçi sıfatlar tek başlarına isim olarak da kullanıldıkları için vasıf kipleri de tek başlarına isim hâlinde kullanılabilirler. Yalnız vasıf kiplerinin isim hâlinde tek başlarına kullanışları sıfat olarak kelime gurubu içindeki kullanışlarının kısaltılmış, yanındaki ismi düşmüş şekilleri olduğu hissini verirler. Bu bakımdan diğer sıfatlarla aralarında belirli bir fark vardır. Diğer sıfatlar isim olarak tek başına kullanılmağa vasıf kiplerinden daha elverişli görünmektedirler. Her ne ise, demek ki vasıf kipleri fiillerin sıfat ve asıl isim

olarak kullanılan şekilleri, kısacası fiillerin isim şekilleridir. Nesnelerin hareket vasıflarını karşıladıkları, hareket de zaman içinde cereyan ettiği için bu kiplerde hareket ve zaman ifâdeleri de bulunur. Yani vasıf kipleri nesnelerin hareket vasıflarını bir hareket ve zaman ifâdesi içinde karşılayan fiil şekilleridir. Zaman ve hareket göstermeleri de bu kiplerin kalıcı nesne isimleri değil, geçici ve muayyen nesnelere bağlı olmayan ortak vasıf isimleri olduklarını gösterir. Vasıf kiplerinin nesnelerin hareket vasıflarını, başka bir deyişle, hareket vasıflarını belirtmek suretiyle nesneleri karşılamaları, yani partisiplerin fiilin bir çeşit isim şekli olmaları onların kullanışlarında da açık olarak görülür. Partisipler kullanış sahasında her hangi bir isim gibi muamele görürler. İsim çekim ve işletme eklerini alırlar. Asıl fiil çekimini meydana getiren hareket kipleri gibi bir şahsa bağlanmazlar. Hareket kipleri fiillerin fiil şekilleri, vasıf kipleri fiillerin isim şekilleri olarak apayrı bir vazife ve kullanışa sahiptirler. Bu iki çeşit fiil kiplerinin büyük bir kısmı şekil bakımından aynıdır. Fakat bu bir menşe birliğinden ibaret olup birinin menşe bakımından diğerinden gelmiş bulunmasından başka bir şey değildir. Bu menşe birliğine bakarak bu iki çeşit fiil kipini birbirine karıştırmamak, vazife ve kullanış bakımından bunların ayrı ayrı şeyler olduklarını unutmamak lâzımdır. Bizim her ikisi de fiil kipi oldukları için kip adı altında tek bir kategori içinde toplamak yerine bunları hareket ve vasıf diye iki kategoriye ayırmamız da bundandır. Bütün bu söylediklerimizden anlaşılıyor ki vasıf kipleri fiillerin tam bir çekim şekli değildir ve çekim şekli ile yapım şekli arasında bir yer işgal ederler. Yani partisip ekleri dar mânâsı ile yapım eki de değildir. Bu ekler her ikisi arasında ve yapım ekine çok yakın bir çekim eki durumundadırlar. Onun için bu eklere çekim eki yerine işletme eki demek en doğrusudur.

Hal eklerine gelince bu ekler hal kiplerini, yani fiil kök ve gövdelerinin bir hareket hâli ifâde eden kiplerini meydana getirirler. Hal kipleri nesneleri değil hareketleri karşılayan kipler olarak hareket kiplerine vasıf kiplerinden daha yakındırlar. Bu bakımdan hal kipleri fiilin bir isim şekli değil, fiilin bir fiil şeklidir. Fakat bu fiil şekiller hiç bir şahıs ve zaman ifâde etmezler. Sadece bir hareket hâli bildirirler. Kullanışları ne vasıf kipleri gibi, ne hareket kipleri gibidir. Vasıf kipleri gibi isim muamelesi görmez, isim çekim ve işletme eklerini almazlar. Öte yandan hareket kipleri gibi şahıs ekleri ile de birleşmezler. Bunların alabileceği tek ek çok umumî bir ek olan soru ekidir. Demek ki fiillerin hal kipleri, yani gerundiumlar fiillerin her hangi bir çekim eki almayan, çekimsiz olan şekilleridir. Bu vasıfları ile gerundiumlara dar mânâsı ile fiillerin bir çekim şekli denemez. Fiillerin bir yapım şekli de olamazlar. Yani gerundium ekleri de çekim ekleri ile yapım ekleri arasında bir

yer tutarlar. Bunlara da ancak geniş mânâsı ile çekim eki diyebiliriz. Çekim ekini dar mânâda alınca gerundium ekleri bunun dışında kalır. Hülâsa gerundium ekleri de umumî mânâsı ile çekim ekleri yani işletme ekleridir.

Demek ki bütün bu fiil çekim ekleri fiil kök ve gövdelerine işleklik veren işletme ekleridir. Bunlardan şekil ve zaman ekleri ile şahıs ekleri asıl fiil çekim ekleri, partisip ekleri ile gerundium ekleri de sadece işletme ekleridir. Soru eki ise isim olsun fiil olsun bütün kelimelerde ve şekillerde kullanılan çok umumî bir ektir.

Netice

188. Şekil yapısı bakımından kelime bünyesi hakkında bütün bu yukarıdan beri söylediklerimizi hülâsa olarak şöyle toparlayabiliriz: Kelime bünyesinde *kök* ve *ek* dediğimiz şekiller bulunur. Kökler *isim kökleri* ve *fiil kökleri* olmak üzere ikiye ayrılırlar. Ekler de *yapım ekleri, çekim* yahut *işletme ekleri* olmak üzere iki çeşittirler. Yapım ekleri dört türlü olup *isimden isim yapma ekleri, isimden fiil yapma ekleri, fiilden isim yapma ekleri, fiilden fiil yapma ekleri* 'nden ibarettirler. Çekim yahut işletme ekleri ise *isim çekim* yahut *işletme ekleri* ve *fiil çekim* yahut *işletme ekleri* olmak üzere iki çeşittirler. İsim çekim yahut işletme ekleri *çokluk eki, hal ekleri, iyelik ekleri* ve *soru eki* olup bunlardan hal ekleri asıl isim çekim ekleri, diğerleri isim işletme ekleridir. Fiil çekim yahut işletme ekleri ise *şekil ve zaman ekleri, şahıs ekleri, partisip ekleri, gerundium ekleri* ve *soru eki* 'dir. Bunlardan da şekil ve zaman ekleri ile şahıs ekleri asıl fiil çekim ekleri, diğerleri ise fiil işletme ekleridir. Yapım eklerini biraz aşağıda, çekim yahut işletme eklerini ise ileride isim ve fiil bahislerinde yeri geldikçe teker teker ve misalleri ile birlikte gözden geçireceğiz.

Yardımcı sesler

189. Kelimelerin şekil yapısını meydana getiren kök ve eklerin birbirleri ile birleşmeleri her zaman bunların olduğu gibi yan yana gelmeleri ile mümkün olmaz. Kök ve ekler arasındaki birleşmelerin bir kısmı yan yana gelen unsurların doğrudan doğruya, vasıtasız olarak birbirlerine bağlanmaları şeklinde olurken bir kısmı vasıtalı bir birleşme şeklinde ortaya çıkar. Vasıtalı birleşme şeklinde yan yana gelen unsurlar doğrudan doğruya birbirleri ile birleşmedikleri için araya onları birbirine bağlayacak bir vasıta girer.

Bu vasıta bir sestir. İşte birbirleri ile doğrudan doğruya birleşemeyen kök ve ekler arasında vasıtalık eden bu bağlayıcı sese *yardımcı ses* adı verilir. Yardımcı ses vasıtası ile olan birleşmeler iki çeşittir. Bunlardan birinde yan yana gelen unsurların birbirleri ile doğrudan doğruya birleşememelerine sebep o unsurların yan yana düşen seslerinin birlikte ve arka arkaya söylenememelerinden ibaret olan bir ses hadisesidir. Söylenişte arka arkaya birinden diğerine geçilemeyen, teşekkülleri ikisinin birleşmiş olarak bir arada söylenmesine elverişli bulunmayan böyle sesler arasında yardımcı ses fonetik bir köprü vazifesi görür : *dere-y-e, at-ı-m* misallerindeki *y* ve *ı* yardımcı sesleri gibi. Yardımcı ses ile yapılan ikinci çeşit birleşmede ise yan yana gelen unsurların doğrudan doğruya birleşememelerinin yan yana düşen seslerle ilgili bir sebebi yoktur. Bu, dilin bir hususiyeti olarak önceden öyle kabul edilmiş bir kaide hâlinde karşımıza çıkmaktadır. Bu kaidenin başlangıçta belki bir sebebi vardı. Meselâ analoji ile ortaya çıkmış bulunması muhtemeldir. Fakat görünürde, dediğimiz gibi, belirli bir sebebi yoktur : *içi-n-de* misalindeki *n* yardımcı sesi ile bağlanan birleşmede olduğu gibi.

Yardımcı sesler kelimelerde köklerle eklerin ve eklerle eklerin birleşmesine yardım ederler. Bundan başka iki kelimenin birleşmesi hâlinde de gerekli ise araya yardımcı ses girer : *bilicisi-y-idi* misalinde olduğu gibi.

Demek ki kelime bünyesinde kök ve eklerden başka bazan, yardımcı ses adını verdiğimiz üçüncü bir unsur da bulunur. Yardımcı ses şüphesiz ek değildir. Çünkü hiç bir gramer vazifesi yoktur; kök ve eklere eklenmez, sadece araya girer. Bu vasıfları ile yardımcı ses türeme bir sesten ibarettir.

Yardımcı ses bazan yardımcı sesliğini kaybedip yanındaki ekin bünyesine dahil olduğu gibi tek başına ek hâline de gelmektedir. Meselâ *gel-ip* kelimesinde *-ip* gerundium ekinin *i* sesi aslında yardımcı ses idi. Sonradan ekin bünyesine dahil olmuştur. *ev-i* misalindeki isim çekim eki *i* ise aslında yardımcı ses olduğu halde önce çekim ekinin bünyesine dahil olmuş, sonradan çekim eki düşünce onun yerini almıştır.

Birleşen kök ve eklerin yan yana düşen seslerinin durumuna göre, vokal ve konsonant olmak üzere iki çeşit yardımcı ses vardır. Birleşen iki unsurun yan yana düşen sesleri konsonant ise araya giren yardımcı ses vokal olur. Birleşen iki unsurun yan yana düşen seslerinin her ikisi de vokal veya biri vokal biri konsonant ise araya konsonant yardımcı ses girer.

Yardımcı vokaller

190. *Vokal* olarak dört tane yardımcı ses vardır. Vokallerden *a, e*

yardımcı ses olarak kullanılmazlar. *o, ö* ise Türkçede ancak ilk hecede bulundukları için yardımcı ses olamazlar. Yardımcı ses olarak kullanılan vokaller bunların dışında kalan *ı, i, u, ü* sesleridir. Birleşirken aralarına yardımcı ses olarak vokal isteyen iki unsur arasına vokal uyumlarına göre bu dört vokalden biri getirilir.

al-ı-r, baş-ı-m, ḳaç-ı-n-, yıḳ-ı-m misallerinde *ı* yardımcı sesi vardır.

bil-i-n-, gel-i-r, iç-i-m, el-i-m misallerinde *i* yardımcı sesi vardır.

Yol-u-m, uç-u-ş-, otur-u-r, ḳorḳ-u-t- misallerinde *u* yardımcı sesi vardır.

söz-ü-m, gör-ü-ş, öl-ü-r, dök-ü-n- misallerinde *ü* yardımcı sesi vardır.

Bu dört yardımcı vokal Türkçede eskiden beri kullanıla gelmiştir. Yukarıda ek bahsinde eklerin vokal uyumu bakımından gösterdikleri gelişmeye işaret ederken kök dışında kalan unsurlar içinde vokal uyumuna en önce yardımcı seslerin uyduğunu söylemiştik. Gerçekten yardımcı sesler daha Eski Türkçe devresinde iken düzlük-yuvarlaklık uyumu çerçevesine girmiş bulunuyordu. Yalnız Eski Anadolu Türkçesinde bu uyumun hiç değilse bazı misallerde bir aralık bozulduğunu görmekteyiz. Gerçekten Eski Anadolu Türkçesinde uyum dışında kalan yardımcı seslerle karşılaşmaktayız : *gör-i-n-, dut-ı-l-, gül-i-ş-* misallerindeki *ı, i* yardımcı sesleri gibi. Bu aykırılık Eski Anadolu Türkçesinden sonra ortadan kalkmış ve Osmanlıca ile Türkiye Türkçesinde yardımcı vokallerin uyuma bağlılığı yeniden sağlamlaşmıştır. Bugün artık yardımcı vokaller hiç bir şekilde düzlük-yuvarlaklık uyumu çerçevesi dışına çıkmazlar. Yardımcı vokallerin uyum karşısındaki durumundan bahsederken tabiî sadece düzlük-yuvarlaklık uyumunu kastediyoruz. Kalınlık-incelik uyumu Türkçenin her devrinde bütün şekiller için daima sağlam kalmış olup bu hususta her hangi bir aykırılık ve gelişme bahis konusu olamaz.

Yardımcı konsonantlar

191. Konsonant olan yardımcı seslere gelince, Türkçede iki tane yardımcı konsonant vardır. Bunlardan biri *y*, biri *n*'dir. Konsonant olarak asıl umumî yardımcı ses *y*'dir. İki vokal arasına daima *y* yardımcı sesi getirilir : *ana-y-a, bilgi-y-i, tanı-y-an, başla-y-ıp* misallerinde olduğu gibi. *n* ise yalnız iyelik ekleri ve *-ki* âitlik eki ile isim çekim ekleri arasında kullanılan yardımcı sestir. Tabiî, iyelik eklerinin de ancak vokal ile bitenlerinden sonra gelir. Kendisinden sonra gelen isim çekim eki vokal veya konsonantla başlayabilir. Demek ki *n* yardımcı sesi iyelik ekli kelimelerde iki vokal arasında veya bir

vokal ile bir konsonant arasında kullanılır : *el-i-n-den, kendi-si-n-e, yan-ı-n-da, evdeki-n-den* misallerinde olduğu gibi.

Bu *n* sesi aslında pronominal *n*, yani zamir *n* 'si, zamir çekimlerinde de görülen türeme *n* sesidir. Fakat Türkçenin bilinen devirlerinde bugüne kadar hep yardımcı ses karakterini taşımıştır. Öyle ki bugün konuşma dilinde *y* '-nin bile yerine geçmeğe başlamıştır : *ayağıyla* yerine *ayağınla* gibi.

192. İşte vokal ve konsonant olarak Türkçede kullanılan yardımcı sesler bunlardır. Bir kısım kelimelerin yapısında kök ve ekler arasında üçüncü bir unsur olarak görünen bu sesleri de böylece aydınlattıktan sonra artık köklerle eklerin münasebetini daha yakından inceleyerek kelime yapısını meydana getiren şekilleri teker teker ve misalleri ile birlikte gözden geçirebiliriz. Şimdi önce köklere yapım ekleri getirmek suretiyle yapılan ve genişletilmiş kökler diyebileceğimiz kelime gövdelerini ele alarak çeşitli yapım eklerini ayrı ayrı inceleyelim.

Gövde

193. Yukarıda köklerden bahsederken dilde nesnelerin ve hareketlerin hepsi için ayrı ayrı kökler mevcut olmadığını, bir çok nesne ve hareketlerin gövde adını verdiğimiz genişletilmiş köklerle karşılandığını söylemiştik. Gövdeye genişletilmiş kök diyoruz. Çünkü gövde gerek mânâ ve vazife bakımından, gerek kullanış bakımından tamamiyle köke benzer ve kök gibi muamele görür. Gövdeler de tıpkı kökler gibi nesnelerin ve hareketlerin dildeki karşılıklarıdır. Nesne ve hareketlerin adları olarak gövdeler de tıpkı kökler gibi onları tek başlarına ve her hangi bir münasebet ve durumla ilgili olmayan yalın şekilleri ile ifâde ederler. Gövdelerin dildeki kullanışları da köklerinkinden farksızdır. Onlar da karşıladıkları nesne ve hareketlerin çeşitli durum ve münasebetlerini ifâde etmek için kökler gibi işletme eklerini alırlar. Çekim bakımından köklerle gövdeler arasında hiç bir ayrılık yoktur. Her ikisi de işletme ekleri karşısında durumları tamamiyle ayni olan dil birlikleridir.

İsim gövdesi, fiil gövdesi

194. Nesneleri veya hareketleri karşılamalarına göre kökler nasıl isim kökleri, fiil kökleri diye ikiye ayrılıyorsa gövdeler de öylece isim gövdeleri, fiil gövdeleri diye ikiye ayrılırlar. İsim kökleri gibi isim gövdeleri de hiç bir

ek almadan tek başlarına kullanılabilir ve kelime olarak müstakil şekilde yazılabilirler. Ayni şekilde fiil kökleri gibi fiil gövdeleri de tek başlarına kullanılmaz ve yazılırken bir çizgi ile işaretlenirler.

Gövde yapımı

195. Gövde için kullandığımız genişletilmiş kök tabiri kök ve gövdelerin mânâ ve vazife ve kullanış bakımlarından aralarında hiç bir fark bulunmayan dil birlikleri olduklarını ifâde ettiği gibi onlar arasındaki farkı da açık bir şekilde belirtmektedir. Gerçekten mânâ ve vazife ve kullanış bakımından birbirinin ayni olan kök ve gövde arasında başka bakımdan bir fark vardır. Bu fark ise gövdenin genişletilmiş bir kök olmasıdır. Kökler dilde başlangıçtan beri mevcut bulunan, önceden var olan, sonradan meydana getirilemeyen, karşıladıkları nesne ve hareketlerle mantıkî bir münasebeti bulunmayan aslî dil birlikleridir. Gövdeler ise köklerden sonradan meydana getirilen, köklerden yapıldıkları için mânâları bağlı bulundukları köklere dayanan, böylece karşıladıkları nesne ve hareketlerle mantıkî münasebetleri bulunan, ihtiyaç hasıl oldukça mevcut köklerden her zaman yapılabilen türeme dil birlikleridir. Köklerden gövdelerin türemesi Türkçede tamamiyle bir kök genişlemesi şeklinde olur. Köklere muayyen ekler getirilerek gövdeler yapılır. Bu ekler yapım ekleridir. Yani gövdeler köklerle yapım eklerinden teşkil edilir.

Gövdeler yalnız köklere yapım eki getirmek suretiyle değil, gövdelere yapım eki getirmek suretiyle de yapılır. Yani bir gövde ya bir kökle bir yapım ekinden veya bir gövde ile bir yapım ekinden meydana gelen dil birliğidir. Yukarıda ek bahsinde işaret ettiğimiz ve biraz sonra göreceğimiz gibi muayyen yapım ekleri bir kelime içinde üst üste gelebilmektedir.

Dilde yeni mefhumları karşılama yolları

196. Dilde bulunan kelimeler kök ve gövdelerden veya bunların çekimli şekillerinden ibarettir. Kökler sonradan meydana getirilemediklerine, çekim şekilleri de muayyen olduğuna göre bir dilin kelime hazinesi gövdeler teşkili suretiyle zenginleşir. Köklerden sonradan yapılan dil birlikleri olarak gövdeler dilin yeni yeni nesne ve hareketleri kelime hâlinde karşılamak için gerekince ortaya çıkardığı unsurlardır. Bir dil yeni yeni nesne ve hareketleri karşılamak için ya yabancı bir dilden kelime alır, ya kelime guruplarına baş

vurur veya yeni gövdeler meydana getirir. Bu üç yoldan birincisi, yani yabancı dilden kelime almak yeni gövde veya kelime gurupları ile karşılanamayan nesne ve hareketler için baş vurulan bir çaredir ve dilin bünyesine, kaidelerine, gelişmesine uygun olmayıp lügat hazinesine dış tesirlerle yeni kelimeler katmaktan ibarettir. Diğer iki yol, yani yeni yeni gövdeler ve kelime gurupları teşkili dilin tabiî zenginlik kaynaklarıdır. Bu iki kaynaktan kelime gurupları mefhumları birden fazla kelime ile, gövdeler ise mefhumları tek tek kelimelerle karşılayan unsurlardır. Demek ki bir dilin tabiî kelime yapma yolu gövdeler teşkilidir.

Kelime yapma yolları

197. Kelime yapma gelişigüzel kök ve gövdelere gelişigüzel yapım ekleri getirmek suretiyle olmaz. Dil kendi kaidelerine, temayüllerine, gelişmesine uymayan yeni kelimeleri benimsemez. Böyle kelimeler dilde çok nadir olarak umumîleşir ve yabancılıklarını hemen hemen daima muhafaza ederek çok defa bir terim gibi muamele görürler. Bunlarda normal yollarla yapılmış kelimelerin canlılığı değil, uydurulmuş kelimelerin iğretiliği bulunur. Bu hususta kelime yapma ile kelime uydurmanın tamamiyle başka şeyler olduğunu unutmamak lâzımdır. Dil kelime yapmayı kabul, fakat kelime uydurmayı reddeder. Kelime yapmak hiç bir zaman kelime uydurmak demek değildir. Kelime uydurmak dilin tarihî gelişmesine bakmadan her hangi bir devir ve her hangi bir sahadan gelişigüzel kök ve gövdeler alarak onlara dilin temayül ve kaideleri ile bağdaşamayan gelişigüzel ekler getirmektir. Kelime yapmak ise dilin normal gövde yapma yollarına uyarak gerek kök ve gövdeleri, gerek onlara getirilecek yapım eklerini dilin gelişme, temayül ve kaidelerine aykırı düşmeyecek şekilde seçmek ve kelimeyi ona göre teşkil etmek demektir. Kelime uydurmak fertlerin dile karşı bir zorlamasıdır. Kelime yapmak ise fertlerle dilin iş birliğine dayanan müşterek bir harekettir. Bu harekette fert ve cemiyet yardımcı bir vazife görür. Dil zaten daima, normal yollarla, mevcut ve müsait kök, gövde ve yapım ekleri ile kelime yapmağa hazır durumdadır. Fert ve cemiyet onun bu temayülünden faydalanarak gerekince ihtiyacını karşılamak üzere yeni kelimeler yapar. Bunun kelime uydurma ile hiç bir ilgisi yoktur. Kelime yapmak dilin hazır malzemesini yerli yerinde kullanmaktan ibarettir. Bu şekilde yapılan kelimenin ayni ekle başka kök ve gövdelerden yapılmış örnekleri dilde mevcut bulunduğu için yeni kelimede her hangi bir yabancılık hissedilmez. Bu, mevcut örneklere bir tanesinin daha katılmasından, yapım eklerinin kullanış sahasını biraz daha genişletmesinden başka bir şey değildir. Dilde bir umumîleşmek kaidesi vardır. Bir

şekil, bir ek bir yerde, bir kelimede kullanış sahasına çıktıktan sonra ona benzer başka yerlerde ve başka kelimelerde de kullanılmağa başlar. Kelime yapmak da işte bu şekilde bir yapım şeklinin örneklerinin sayısını çoğaltması, bir yapım ekinin birlikte kullanılabileceği başka kök ve gövdelere de sirayeti demektir. Kelime yapmakta kök ve gövde ve yapım eki gibi yapım şekli de dilin bünyesinde mevcut olduğu için yapılan kelime dilde eskiden beri varmış gibi benimsenir, hiç bir uydurma hissi uyandırmaz.

Kelime yapma şartları

198. Demek ki dilde muayyen kelime yapma yolları vardır. Yapılan kelimenin uydurma olmaması için bu yollardan dışarı çıkmamak, dilin kelime yapma şartlarına aykırı hareket etmemek lâzımdır. Dilin kelime yapma şartları şu üç nokta etrafında toplanır : kök ve gövde, yapım eki, yapım şekli.

Canlı kök

199. Kelime yapmada kök ve gövdede aranılacak vasıf bunların canlı olmasıdır. Kelime yapmak mevcut kök ve gövdelerden yeni gövde yapmak demek olduğuna göre gövdenin birinci malzemesi mevcut kök ve gövdelerdir. Yeni gövde mevcut bu kök ve gövdeler üzerine kurulur. Yukarıda kelime gövdesi ile karşıladığı nesne veya hareket arasında kelime gövdesinin dayandığı kök ve gövdenin mânâsından gelen mantıkî bir münasebet bulunduğunu söylemiştik. Demek ki yeni kelime gövdesinin mânâsı her şeyden önce bağlı bulunduğu kök veya gövdeye dayanır. Gövdenin varlığı için böyle bir mânâ dayanağı şarttır. Çünkü dilde kök gibi karşıladığı unsurlarla mantıkî hiç bir münasebeti olmayan birlikler yeniden meydana getirilemez, uydurulamaz. Kökler böyle birlikler olduğu için yeniden meydana getirilememekte, bilinmeyen zamanlardaki gizli antlaşmalara dayanan bu birliklere yenileri ilâve edilememektedir. Yeni dil birlikleri ancak gövdeler şeklinde olabilir. Yeni bir birliğin bir nesneyi veya bir hareketi karşılaması çin mevcut bir mânâya bağlanması, karşıladığı nesne ve hareketle aralarında mantıkî bir münasebet bulunması şarttır. Bu ise ancak kendisinden daha küçük ve mânâlı bir birliğe dayanan gövde olabilir. Gizli antlaşmalar devri bir dilin doğuşuyla beraber ortadan kalkar. Dilin tarihi boyunca ancak mevcut malzemeye dayanan, mânâları mevcut köklerin mânâlarına dayanan gövdeler ortaya çıkar. Yeni gövdenin dilde tutunması için, umumîleşmesi için, dili konuşanlar tarafından bir terim gibi ezberlenmeder kolaylıkla kavranması

ve hiç bir yabancılık hissedilmeyecek şekilde benimsenmesi için mânâsı belli eski bir kök veya gövdeye dayanması şarttır. Gerçi dilde mevcut bütün kelime gövdeleri kendilerinden türedikleri kök ve gövdelere bağlılıklarını her zaman muhafaza etmezler. Zamanla bazı gövdeler menşeleri ile ilgileri kesilecek şekilde mânâ ve hatta yapı değişikliklerine uğrayabilirler. Ayni şekilde bazı gövdelerin temelini teşkil eden kök ve gövdeler zamanla kullanıştan düşebilirler. Fakat gövdeler yapıldıkları zaman, dilde kullanış sahasına ilk çıkışları sırasında kendilerine temel teşkil eden kök ve gövdeler muhakkak canlı bulunmalıdır. Bir kök ve gövdenin canlı bulunması demek o anda o sahada kullanılması demektir. Dil daima gelişen canlı bir varlık olarak çeşitli devirlerde çeşitli sahalarda ayrı ayrı gelişmeler gösterir. Bir kelime bir şivede eski şeklinden ve diğer şivelerdeki şekillerinden farklı bulunabilir. Bu değişiklik mânâ bakımından da kendisini gösterebilir. Bir şivede böyle bir kelimenin eski veya diğer şivelerdeki şekilleri onun yerini tutamaz. O kelimenin canlı şekli ancak içinde bulunduğu şivedeki şeklidir. İşte yeni kelime, yeni gövde ancak bu şekilde bir şivenin kendisine mahsus canlı kök ve gövdelerinden yapılabilir. Kullanıştan düşmüş bir kök veya gövde gibi bir kök veya gövdenin eski veya diğer şivelerdeki farklı şekilleri de kelime yapımına temel teşkil edemezler. Böyle kök ve gövdelerle yapılan kelimeler mânâlarının terim gibi ezberlenmesi icap eden uydurma kelimeler olmaktan ileri gidemezler.

İşlek ek

200. Kelime yapmada mevcut kök ve gövdelere yapım ekleri getirildiğine göre gövde teşkilinin dikkat edilecek diğer mühim unsuru yapım ekleri demektir. Gelişigüzel kök ve gövdelerden nasıl yeni gövdeler teşkil edilemezse, gelişigüzel yapım ekleri ile de öylece kelime gövdeleri yapılamaz. Gövde teşkilinde kullanılan yapım ekleri uydurma olmadığı gibi rast gele de seçilmemelidir. Her şeyden önce yapım eki uydurma olmamalıdır. Dilde muayyen yapım ekleri vardır. Köklerden gövdeler ve gövdelerden yeni gövdeler ancak bu eklerle yapılır. Her ses veya ses gurubu nasıl bir kök olamıyorsa ayni şekilde bir ek ve bu arada bir yapım eki de olamaz. Her kök ve ek gibi yapım ekleri de önceden var olan ve keyfî bir şekilde uydurulamayan dil birlikleridir. Hangi eklerle hangi çeşit kelimeler yapılabileceğini dilin fertlerin iradesi dışında kalan kendi kaide ve temayülleri tayin ederler. Dilin hoşuna gitmeyen, dilin bünyesi tarafından hazmedilemeyen eklerle yapılan kelimeler, kökleri ne olursa olsun, uydurma olmaktan ileri gidemezler ve tutunamazlar. Dilin hoşlandığı ve benimsediği eklerle yapılan kelimeler ise ko-

laylıkla ve kendiliğinden dilin bünyesine girer ve tutunurlar. Dilin hangi eklerden hoşlandığı, hangi eklerle yeni kelimeler yapılabileceği dilde mevcut eski gövdelerden çıkarılır. Meselâ bir fiilden yeni bir isim yapmak için her şeyden önce dilde bulunan fiilden yapılmış isimlere bakılır. O isimlerde hangi ekler kullanılmışsa yapılacak yeni isimde de ancak o eklerden biri kullanılabilir. Dilin bünyesinde bulunan böyle eklerle yeni yeni gövdeler yapmak için fazla bir gayret ve zorlamaya, fazla ölçüp biçmeğe de lüzum yoktur. Bu iş farkına varılmadan, adeta kendiliğinden oluyormuş gibi ortaya çıkar ve dil kelime hazinesini bu şekilde sessizce ve devamlı olarak besler ve tazelendirir. Dilin bu tabiî kelime yapma temposunu çabuklaştırmak, böylece dilde iğreti bir şekilde duran yabancı kelimeleri temizleyerek ve terim yaparak dile devrin ihtiyaçlarını karşılayacak bir gelişme kazandırmak için dışarıdan müdahale de edilebilir ve edilmelidir. Fakat bu müdahale bahsettiğimiz normal kelime yapma yolları dışına çıkmamalı, bunun için kullanılacak ekler uydurma olmayıp dil tarafından benimsenen ekler, dilin hoş gördüğü ekler olmalıdır. Dilin hoş gördüğü ekler ise dediğimiz gibi dilde örnekleri olan, gövde yapımında işlek halde bulunan eklerdir. Hülâsa kelime yapmada, gövde teşkilinde kullanılan ekler uydurma olamazlar ve olmamalıdırlar. Yapım eklerinde aranacak ilk vasıf budur. Bundan sonra ikinci olarak yapım eklerinin işleklik derecesine bakmak lâzımdır. Bunun için de örneklerin sayısına dikkat edilir. Ayni cinsten yapım ekleri arasında hangisinin en çok örneği varsa o cinsin en işlek ekinin o olduğu anlaşılır. Diğerlerinin işleklik derecesi de ayni şekilde kendi örneklerinin sayısı ile tesbit edilir. Demek ki dilde bulunan ekler arasında da kullanılma bakımından, dilde rağbet görme bakımından bir fark, bir derece vardır. Bazı eklere çok baş vurulmuş, bazıları an[illegible] mahdut gövdeler için kullanılmıştır. İşte kelime yaparken yapım ekleri ras[illegible]gele seçilmemeli, onların işleklik derecelerine dikkat edilerek kullanılacak yapım ekinin seçiminde ise en işleklerinden başlanmalıdır. Meselâ Türkçede *-l* eki ile fiilden isim yapmak mümkündür. Fakat bu imkân dil tarafından çok az kullanılmış, ancak bir kaç kelimede bu eke baş vurulmuştur. Öte yandan Türkçede bir de *-m* eki ile fiilden isim yapılmaktadır. Bu şekilde yapılan isimlerin sayısı ise pek çoktur. Demek ki *-m* eki *-l* ekinden çok daha işlek bir fiilden isim yapma ekidir. O halde yeni bir kelime yapmak gerekince *-l* eki yerine *-m* ekine baş vurulmalıdır. Eklerin bu şekilde işlekliklerine dikkat ederken tabiî onların yaptıkları kelimelerin mânâlarını da göz önünde bulundurmak lâzımdır. Ayni cinsten yapım ekleri arasında yaptıkları gövdelerin mânâları bakımından bir takım fonksiyon farkları vardır. İşte kelime yapımında kullanılacak ekin işlekliği ile birlikte bu mânâ tarafına da dikkat etmek lâzımdır. En işlek bir ekin yapamıyacağı bir kelimeyi bazan çok az işlek olan bir ek yapabilir. Eklerin çeşitli işleklik derecelerine sahip

olmaları, çok işlek eklerin yanında az işlek eklerin de kullanış sahasında görünmeleri zaten bu fonksiyon farklarındandır. İşte yapım eklerini kullanırken işleklik derecesinden başka bu fonksiyon farklarını da göz önünde bulundurmak lâzımdır. Ayni cinsten yapım ekleri arasındaki fonksiyon farklarının bile ehemmiyetli olduğu gövde teşkili işinde ayrı cinsten yapım ekleri ise hiç bir şekilde birbirine karıştırılmamalıdır. Meselâ bir fiilden isim yapma eki ile bir isimden fiil yapılamaz. Ayni şekilde bir isimden isim yapma eki bir fiilden fiil yapma eki gibi kullanılamaz. Ayrı cinsten olan ekler bazan şekil bakımından ayni olabilirler. Buna ek bahsinde temas etmiş ve şekil bakımından ayni olan ayrı eklerin birbirine karıştırılmamasını söylemiştik. Bunu burada bir kere daha hatırlatarak kelime yapımında ayrı cins yapım eklerinin hiç bir şekilde birbirine karıştırılmaması lâzım geldiğini ehemmiyetle belirtmeliyiz. Dilde her cins gövde teşkili için ayrı ayrı ve muayyen yapım ekleri bulunduğu unutulmamalıdır.

Yapım şekli

201. Kelime yapmada kök ve yapım eklerinden başka üçüncü olarak dikkat edilecek nokta yapım şeklidir. Kelime yapımında kök ve ek malzemesi karşısında nasıl titiz davranmak lâzımsa yapım şekli üzerinde de öylece dikkatli bulunmak lâzımdır. Yapım şekli biraz da kök ve yapım eki malzemesinin iyi seçilmesine bağlıdır. Malzeme iyi seçilmiş olsa bile onların birleşmesine yapım bakımından yine ayrıca dikkat etmek gerekir. Kelimelerin yapım şekline dikkat etmek demek yapılan gövdenin dilin kaidelerine ve güzelliğine uygun olup olmadığına dikkat etmek demektir. Kök ve ek malzemesi birleştirilirken dilin ses kaideleri, birleşmenin şartları, eklerin çok şekilliliği daima göz önünde bulundurulmalı; ayrıca kelime ahengi bakımından dilin gösterdiği temayüllere hassasiyetle bağlı kalınarak onun hoşlanmadığı ses ve şekillerin ortaya çıkmamasına çalışılmalıdır.

202. Kelime yapımı, yani gövde teşkili bahsinde göz önünde bulundurulacak esaslara bu şekilde işaret ettikten sonra bu meselenin bugün Türkçenin başlıca meselelerinden biri olduğunu ayrıca ve ehemmiyetle belirtmeden geçemiyeceğiz. Devrimizin medenî ihtiyaçlarına cevap vermek zorunda olan Türkçenin asırlar boyunca uğradığı ihmalin sıkıntısını gidermek için dilimiz uzun zamandan beri kelime yapma meseleleri ile karşı karşıya bulunmaktadır. Bu hususta yapılan yanlış hareketler, dilin gelişmesine, temayüllerine, kaidelerine aykırı zorlamalar büyük karışıklıklar doğurmuş olup Türkçe bu bakımdan ağır bir huzursuzluk havası içinde bırakılmıştır. Bunu düşü-

nerek kelime yapma bahsi üzerinde çok büyük bir titizlikle durmalı ve bu meselenin büyük ehemmiyetini gözden uzak bulundurmamalıyız. Gövdelerin çeşitlerine ve onların teşkilinde kullanılan yapım eklerine geçmeden önce bu noktayı burada bilhassa belirtmek isteriz.

Yapı bakımından kelime çeşitleri

203. Yukarıda ek bahsinde de söylediğimiz gibi Türkçede ikisi isim, ikisi fiil gövdesi olmak üzere dört çeşit kelime gövdesi vardır. Bunlar isimden yapılmış isim, isimden yapılmış fiil, fiilden yapılmış isim, fiilden yapılmış fiil gövdeleridir.

İsimden yapılmış isim gövdeleri isim kök ve gövdelerine isimden isim yapma ekleri getirmek suretiyle yapılmış olan kelime gövdeleridir.

İsimden yapılmış fiil gövdeleri isim kök ve gövdelerine isimden fiil yapma ekleri getirmek suretiyle yapılmış olan kelime gövdeleridir.

Fiilden yapılmış isim gövdeleri fiil kök ve gövdelerine fiilden isim yapma ekleri getirmek suretiyle yapılmış olan kelime gövdeleridir.

Fiilden yapılmış fiil gövdeleri de fiil kök ve gövdelerine fiilden fiil yapma ekleri getirmek suretiyle yapılmış olan kelime gövdeleridir.

İsim ve fiil kökleri olmak üzere iki çeşit de kök mevcut bulunduğuna göre bu dört çeşit gövde ile birlikte Türkçede altı çeşit kelime kök ve gövdesi var demektir. İşte Türkçedeki bütün kelimeler bu kök ve gövdelerle bunların çekimli şekillerinden ibarettir. Fiil kök ve gövdeleri tek başlarına bulunmadıklarına, ancak çekimli şekilleri ile kullanış sahasına çıktıklarına göre üçü isim kök ve gövdeleri, üçü isim kök ve gövdelerinin çekimli şekilleri, üçü de fiil kök ve gövdelerinin çekimli şekilleri olmak üzere Türkçede şu dokuz çeşit kelime var demektir :

1. İsim kökü
2. İsimden yapılmış isim gövdesi
3. Fiilden yapılmış isim gövdesi
4. İsim kökünün çekimli şekli
5. İsimden yapılmış isim gövdesinin çekimli şekli
6. Fiilden yapılmış isim gövdesinin çekimli şekli
7. Fiil kökünün çekimli şekli

8. İsimden yapılmış fiil gövdesinin çekimli şekli
9. Fiilden yapılmış fiil gövdesinin çekimli şekli

İşte Türkçedeki her kelime muhakkak bu dokuz çeşit kelimeden biri şeklindedir.

Yapım ekleri

204. Kök ve gövdelerin çekimli şekillerini ve bu şekillerin çekim eklerini gövde bahsi tamamlandıktan sonra ileride yeri geldikçe ayrı ayrı göreceğiz. Şimdi burada gövde bahsine devam ederek köklerden gövde yapma eklerini yakından inceleyebiliriz. Bu eklerin, yani yapım eklerinin kaç çeşit olduğunu evvelce ek bahsinde isimleri ile bildirmiş, biraz önce de gövde çeşitlerini sayarken onları yapan ekler olarak tekrar zikretmiştik. Türkçede dediğimiz gibi dört çeşit yapım eki vardır :

1. İsimden isim yapma ekleri
2. İsimden fiil yapma ekleri
3. Fiilden isim yapma ekleri
4. Fiilden fiil yapma ekleri

İsimlerinden de anlaşılıyor ki bu dört çeşit ekin her bir çeşidinde ayni cinsten bir çok ek vardır. Şimdi bunları sıra ile gözden geçirelim.

1. İsimden isim yapma ekleri

205. İsimden isim yapma ekleri isim kök ve gövdelerinden isim yapmak için kullanılan yapım ekleridir. Bu ekler isim köklerine, isimden yapılmış isim gövdelerine ve fiilden yapılmış isim gövdelerine eklenirler. Yani isimden isim yapma ekleri isimden isim yapma eklerinden ve fiilden isim yapma eklerinden sonra gelebilirler. İsimden yapılmış isimlerin mânâları yapılmış oldukları isimlere umumiyetle çok yakından bağlıdır ve onlarla ilgili yer, meslek, topluluk, vasıf, bağlılık, aitlik v.s. gibi nesneler ifâde ederler. Bu isimlerin sayıları sayılamayacak kadar çok, fakat çeşitleri azdır. Yani işlek olan isimden isim yapma ekleri pek fazla değildir. Fakat bu eklerin kullanış sahası çok geniştir. Bu bakımdan bir çokları çekim eklerine benzerler. Hemen hemen bütün isimlerin sonuna gelerek onlardan yeni isimler yaparlar. Gerçi bunlardan bazılarının fonksiyonu da daha çok geçici isimler yap-

tıkları için biraz çekim eklerininkine benzer. Fakat kalıcı isimler yapan gerçek yapım eki karakterindeki bazı yapım eklerinde de bu umumîlik vasfı vardır. Umumîlik vasfı olmayan, ancak sayılı örneklerde görülen isimden isim yapma ekleri de yok değildir. Fakat bunlar zamanla canlılıklarını kaybetmişler, işleklikten çıkmışlardır. Başlıca isimden isim yapma ekleri şunlardır :

206. *-lıḳ, -lik, -luḳ, -lük*

Bu ek başlangıçtan beri Türkçenin belli başlı isimden isim yapma eklerinden biri olarak kullanıla gelmiştir. Geçici olduğu gibi kalıcı isimler de yapar. Yani bir nesnenin bir vasfını bildirerek sıfat gibi kullanılan isimler yaptığı gibi nesne adı olarak kalıcı isimler de teşkil eder. Kullanış bakımından tam bir umumîlik vasfına sahiptir. Başlıca fonksiyonları isimlerden yer, âlet, topluluk isimleri, mücerret isimler ve sıfat yapmaktadır.

Bu ekle yapılan yer isimleri yapıldıkları ismin gösterdiği nesnenin bulunduğu yeri ifâde ederler. Bu yer ya o nesne ile doludur, yani o nesnenin çok bulunduğu bir yerdir veya o nesnenin sadece mekânıdır : *taş-lıḳ, ağaç-lıḳ, orman-lıḳ, ekin-lik, çimen-lik, zeytin-lik, ot-luḳ, odun-luḳ, ḳoru-luḳ, gül-lük, kömür-lük, çöp-lük* misallerinde olduğu gibi.

Bu ekle yapılan âlet isimleri yapıldıkları isimle ilgili bir âlet, bir eşya bildirirler : *baş-lıḳ, ḳulaḳ-lıḳ, güneş-lik, gece-lik, ḳorḳu-luḳ, burun-luḳ, gözlük* misallerinde olduğu gibi.

Bu ekle yapılan topluluk isimleri de yapıldıkları isimle ilgili bir topluluk ifâde ederler : *genç-lik* «gençlerin bütünü», *Türk-lük* «Türklerin bütünü», *insan-lıḳ* misallerinde olduğu gibi. Böyle misallerin sayısı fazla değildir ve bunlar yakın zamanda ortaya çıkmış yeni örneklerdir.

Bu ekin asıl fonksiyonu sıfatlardan isim yapmak olduğu halde sıfat olarak kullanılmayan isimlerden sıfat yaptığı da görülür. *gün-lük, ay-lıḳ, yıl-lıḳ, yemek-lik, dolma-lıḳ, kira-lıḳ, oda-lıḳ, yol-luḳ* gibi misaller bu şekilde isimlerden yapılmış sıfatlardır.

Bu ekin asıl fonksiyonu dediğimiz gibi sıfatlardan isim yapmak, sıfat olarak da kullanılan isimlerden mücerret isimler teşkil etmektir. Bu mücerret isimler mücerret mefhumları karşılayan mânâ isimleri olup sıfat gibi kullanılmazlar. Bütün müşahhas nesne isimlerinden bu şekilde mücerret isimler yapılabilir. Onun için bu tipteki misaller sayılamayacak kadar çoktur : *güzel-*

lik, küçük-lük, iyi-lik, pis-lik, iki-lik, derin-lik, genç-lik, türk-lük, kör-lük, kötü-lük, ana-lık, baba-lık, kadın-lık, insan-lık, çapkın-lık,- azgın-lık, hanımlık, bey-lik, uyuşuk-luk, ölgün-lük, bağlı-lık v.s. gibi. Bu misallerin çokluğu, eskiden beri bu ekle en çok böyle kelimeler yapması, bugün de en çok bu yolda işlek bulunması *-lık, -lik, -luk, -lük* ekinin asıl fonksiyonunun bu olduğunu, başlangıçta bu mânâsı ile kullanış sahasına çıktığını göstermektedir. Diğer fonksiyonları, bu şekilde yapılan mücerret isimlerin sonradan müşahhaslaşarak nesne isimleri hâline gelmeleri ile ortaya çıkmıştır. Bu *genç-lik, türk-lük, ana-lık, gece-lik, güneş-lik* gibi iki mânâya gelen misallerden de açıkça anlaşılmaktadır. Esasen bir ekin başlangıçta tek vazifesi olmuş bulunması tabiîdir. Yeni nüanslar çeşitli kelimelerde kullanıla kullanıla sonradan ortaya çıkar. *-lık, -lik, -luk, -lük* ekinde de durumun böyle olduğu anlaşılıyor. Bilhassa topluluk, âlet ve isimlerden sıfat yapma fonksiyonları sonradan ortaya çıkmıştır.

İşte bu isimden isim yapma ekinin başlıca fonksiyonları bunlardır. Eklerin birleştikleri kelimelere göre bu şekilde değişik vazifeler görmesine bakarak bu ekin daha başka misallerde daha başka fonksiyonları bulunması ihtimalini de hatırdan çıkarmamalıyız. Bir ekin başlıca fonksiyonları yanında, birleştiği bazı kök ve gövdelerle ilgili hususî mânâ ve vazifeleri de olabilir. Hatta ayni fonksiyonla göründüğü misallerde bile kök ve gövdelere bağlı olarak bir takım mânâ farkları ile karşımıza çıkabilir. Çünkü bir gövdenin mânâsında yapım ekinin rolü ne kadar büyük olursa olsun o gövdenin dayandığı kök veya gövde de hususî bir durum yaratabilir. Onun için bir ekin fonksiyonlarını kesin olarak kestirip atmamak ve bunların başlıcalarını kaydettikten sonra başkalarının da bulunabileceği düşüncesi ile kapıyı açık bırakmak lâzımdır. Biz de bahsettiğimiz ek için böyle yaptığımız gibi bundan sonraki ekler için de bu şekilde hareket edeceğiz.

Bu ek bazı misallerde çekim ekinden sonra gelmek gibi hususî bir kullanışa da sahiptir : *gün-de-lik, on-da-lık* misallerinde olduğu gibi. Bir yapım ekinin bir çekim ekinden sonra gelmesi normal değildir. Burada artık, bir isim çekim eki olan *-da, -de* 'nin çekim ekliği adeta kaybolmuş ve *-lık, -lik* ile birleşerek *-dalık, -delik* şeklinde tek bir ek gibi ayrılmaz bir bütün meydana getirmiştir. Buna benzer bir durum biraz aşağıda göreceğimiz *-ki* ekinde de vardır.

-lık, -lik, -luk, -lük ekinin tarihî seyrine gelince, bu ekin uzun hayatındaki tek hadise bir devrede vokal uyumu dışında kalmış olmasıdır. Eski Türkçede vokali düzlük-yuvarlaklık uyumuna tabi olmuş olup ekin bugünkü gibi dört şekli vardı. Sonradan Eski Anadolu Türkçesinde ek vokal uyu-

mu dışında kalmış ve Batı Türkçesinin bu ilk devresinde ekin yalnız düz şekilleri kullanılmıştır : *ben-lik, var-lık, yok-lık, gün-lik* gibi. Bu devrenin sonlarında ek tekrar vokal uyumuna doğru gitmeğe yüz tutmuş ve daha devre bitmeden tek tük misallerde ekin yuvarlak şekilleri görünmeğe başlamıştır. Fakat devre biterken uyuma başlanma işi henüz fazla genişlememiş, aykırılık Osmanlıcanın başlarında bile bir müddet daha devam etmiştir. Bu karışıklık ancak Osmanlıca içinde sona ererek ekin vokal uyumuna bağlanması tamamlanmış, ondan sonra ek bugüne kadar yine dört şekilli olarak kullanıla gelmiştir.

207. *-cı, -ci, -cu, -cü, -çı, -çi, -çu, -çü*

Bu ek de Türkçenin eskiden beri kullanılan ve işlekliğini kaybetmemiş bulunan isimden isim yapma eklerinden biridir. Başlıca fonksiyonu meslek ve uğraşma ile ilgili isimler yapmaktır. Kullanış sahası çok geniş, işleklik derecesi çok yüksektir. Her türlü ismin sonuna gelerek onlarla ilgili meslek sıfatları, uğraşma isimleri yapar : *av-cı, araba-cı, sıva-cı, kalay-cı, deve-ci, teneke-ci, eski-ci, ev-ci, yol-cu, uyku-cu, sol-cu, oyun-cu, göz-cü, söz-cü, gürültü-cü, kömür-cü, aş-çı, balık-çı, at-çı, kitap-çı, bek-çi, yemiş-çi, simit-çi, ekmek-çi, koltuk-çu, ok-çu, çöp-çü, süt-çü, üfürük-çü* misallerinde olduğu gibi.

Misallerden de anlaşıldığı gibi bu ekle yapılan isimler mesleklerini, uğraşma sahalarını bildirerek şahısları ifâde ederler. Yani şahısların meslek sıfat ve isimlerini yaparlar. Şahıslarla ilgisiz mücerret meslek isimleri ise bunların sonuna biraz önce gördüğümüz mücerret isim yapma eki *-lık, -lik, -luk, -lük* getirilerek yapılır : *av-cı-lık, teneke-ci-lik, sol-cu-luk, göz-cü-lük, aş-çı-lık, bek-çi-lik, koltuk-çu-luk, üfürük-çü-lük* misallerinde olduğu gibi.

Bu ek umumiyetle isimlerden meslek isim ve sıfatları yaptığı için sıfatlardan isim yapmağa pek müsait değildir.

Bu ekin yukarıda sıraladığımız sekiz şekli Türkçenin son devirlerine aittir. Bu şekiller bir taraftan vokal, bir taraftan da konsonant uyumu ve sedalılaşma ile ortaya çıkmıştır. Eski Türkçede ekin yalnız *-çı, -çi* şekilleri vardı. *c* sesinin Türkçede *ç* sesinden türemiş yeni bir ses olduğunu, bugün *c* 'li olan eklerin eskiden *ç* 'li bulunduğunu evvelce ses bahsinde söylemiştik. İşte *-çı, -çi* bu eklerden biridir. Eski Türkçede bu ekin *c* 'li şekilleri olmadığı gibi yuvarlak vokalli şekilleri de yoktu. Yine evvelce uyumlar bahsinde düzlük-yuvarlaklık uyumu ile konsonant uyumunun ancak yeni zamanlarda umu-

mîleşmiş bulunduklarını, bunların Türkçeye ancak son devirlerde hakim olduklarını söylemiştik. Onun için *-çı, -çi* eki eskiden bugünkü kadar çok şekilli değildi ve Eski Türkçede olduğu gibi Eski Anadolu Türkçesinde de hiç değilse başlangıçta *-çı, -çi* şeklinde idi : *bek-çi, yağma-çı, ok-çı, göz-çi* gibi. Eski imlâda *ç* 'lerin çok defa *c* ile yazılması şeklindeki karışıklık ekin *c* 'li şekillerinin kesin olarak ne zaman ortaya çıktığını anlamağa imkân vermemektedir. Fakat her halde Eski Anadolu Türkçesinde uzun müddet ekin yalnız *ç* 'li olan şekilleri kullanılmış, hatta belki de Osmanlıcaya bu şekillerle girilmiş ve *c* 'li şekiller ancak Osmanlıcanın başlarında ortaya çıkmıştır. Aslında *ç* 'li olan eklerin Osmanlıcanın son devirlerinde ve Türkiye Türkçesinde *c* 'li şekillerini taşıyan misallerin Eski Anadolu Türkçesinde ve Osmanlıcanın ilk zamanlarında *ç* ile de yazılması bunu göstermektedir. Hatta bazı misallerde bu şekilde *ç* ile yazılış Osmanlıcada son zamanlara kadar devam etmiştir. Gerçi o devirlerde *ç* 'ler umumiyetle *c* ile yazılmakta idi. Bu bilhassa *-çı, -çi* ekinde böyle olmuş ve ek hemen hemen hiç *ç* ile yazılmamıştır. Fakat bu eski yazının bir imlâ hususiyeti olup *ç* 'li başka eklerde ayni misallerin çok defa *c* ile yazılırken, bazan da *ç* ile yazılması Batı Türkçesinin ilk devirlerinde bu eklerin yalnız *ç* 'li şekillerinin kullanıldığını göstermektedir. Eski yazıda, dediğimiz gibi, başlangıçtan beri *ç* 'ler *c* ile de yazılmış, fakat tabiî, *c* 'ler hiç bir zaman *ç* ile yazılmamıştır. Onun için, *c* ile yazılmış bir kelimenin *ç* 'li olmak ihtimali daima var, fakat *ç* ile yazılmış bir kelimenin *c* 'li olmak ihtimali yoktur. Eski Anadolu Türkçesi ile Osmanlıcanın ilk devirlerinde de, sonradan *c* 'li olan şekillerin bazan *ç* ile yazılması Batı Türkçesinin ilk devirlerinde bu şekillerin yalnız *ç* 'li olduklarını gösterir. Bu çeşit eklerin *c* 'li şekilleri, anlaşılan, ancak Eski Anadolu Türkçesinin sonlarında ortaya çıkmış, böylece birleştikleri seslere bağlı olarak *c* 'li ve *ç* 'li şekiller Batı Türkçesinin ilk devirlerinden sonra yan yana kullanıla gelmiştir. *c* 'li şekiller ortaya çıktıktan sonra artık *ç* 'lerin *c* ile yazılması bilhassa eklerde umumîleşmiş ve *ç* 'li, *c* 'li bütün şekiller *c* ile yazılmıştır. İşte *-çı, -çi* eki de *c* 'li şekilleri sonradan ortaya çıkmış olan bu eklerden biridir. Batı Türkçesi dışındaki diğer Türk şivelerinde ise bugün de eskisi gibi yalnız *ç* 'li şekiller bulunduğunu burada ayrıca kaydetmeliyiz. Hatta bu ekler bugün konsonant uyumuna ve sedalılaşmaya Batı Türkçesinin Azeri sahasında da uymamakta, doğu Oğuzcasında da yalnız *ç* 'li şekiller kullanılmaktadır : *odun-çu, boyaçı* misallerinde olduğu gibi. Hülâsa *ç* 'li olan diğer ekler gibi *-çı, -çı* ekinin de eskiden yalnız *ç* 'li şekilleri vardı. *c* 'li şekiller Batı Türkçesinde ve sonradan ortaya çıkmıştır. Burada şunu da ilâve edelim ki Eski Anadolu Türkçesinde kelime içinde *c* sesi ortaya çıkmış bulunuyordu. Hatta *ç* 'li bir ekin benliğini kaybettiği bir misalde daha o devirde *c* 'li şekle girdiğini görmek bile mümkündür. Fakat *ç* 'li eklerin Batı Türkçesinde benliklerini muhafaza

etmek şartı ile *c* 'li şekillerinin ortaya çıkması, yani konsonant uyumuna ve sedalılaşmaya uyması dediğimiz gibi ancak ilk devrenin sonlarında olmuştur. Bugün kök veya gövdenin bağlandıkları sesine uygun olarak bu eklerin *c* 'li ve *ç* 'li şekilleri tam bir intizam içinde kullanılmakta, umumiyetle bütün eklerde olduğu gibi bunlarda da tam bir çok şekillilik hüküm sürmektedir. Artık bugün ancak teşekkülü eski devirlerde olan klişeleşmiş çok nadir bazı misallerde buna aykırı bir durum görülebilir : *el-çi* misalinde olduğu gibi.

-çı, -çi ekinin konsonant bakımından olduğu gibi vokal bakımından da çok şekilliliği sonradan ortaya çıkmışıtır. Ekin Eski Türkçede, Eski Anadolu Türkçesinde ve Osmanlıcanın ilk devirlerinde yalnız düz vokalli şekilleri vardı. Batı Türkçesinin doğu sahasında ekin yalnız düz şekillerini kullanan ağızlar bugün bile vardır. Düzlük-yuvarlaklık uyumu Türkçeye son devirlerde hakim olduğu için eski devrelerde ekin sadece düz vokalli olan aslî şekilleri kullanılmış, yuvarlak vokalli şekilleri Osmanlıcanın son devirlerinde ortaya çıkmıştır. Bugün tam bir düzlük-yuvarlaklık uyumu çerçevesinde ekin düz ve yuvarlak vokalli şekilleri büyük bir intizamla yan yana kullanılmakta, ekte konsonant bakımından olduğu gibi vokal bakımından da bütün eklerde görülen tam bir çok şekillilik hüküm sürmektedir.

208. *-lı, -li, -lu, -lü*

Bu ek işleklik derecesi çekim eklerine yakın olan isimden isim yapma eklerinden biridir. Esas fonksiyonu aslında sıfat olarak kullanılan vasıf isimleri yapmaktadır. Bu yüzden sıfat eki diye anılır. Fakat sıfatlar isim olarak da kullanıldıkları için bu ekle yapılan isimler hem sıfat, hem isim olarak kullanılan vasıf isimleridir. Bu isimler vasfını belirttikleri nesnelerde dayandıkları isimlerin karşıladığı nesnelerin mevcut bulunduğunu veya vasfını belirttikleri nesnelerin dayandıkları isimlerin karşıladığı nesnelere bağlı olduğunu ifâde ederler. Demek ki *-lı, -li, -lu, -lü* eki ya bir nesnede bir nesnenin bulunduğunu, bir nesnenin bir nesneye sahip olduğunu veya bir nesnenin bir nesneye bağlı bulunduğunu gösterir. Yani kısacası ya bir kendinde bulundurma, bir sahiplik veya bir bağlılık ifâde eder. Ekin asıl ve işleklik sahası çok geniş fonksiyonu şüphesiz sahiplik isimleri yapmaktır. Her türlü isimden mevcut bulundurma, ihtiva etme, nefsinde taşıma ifâde eden çeşitli sahiplik isimleri yapar : *baş-lı, kan-lı, boya-lı, güneş-li, düşünce-li, kilit-li, su-lu, korku-lu, toz-lu, üzüntü-lü, köpük-lü, ölüm-lü* misallerinde olduğu gibi. Yer, müessese, kavim ve hanedan isimlerinden ise bağlılık isimleri meydana getirir. Bunlar bir yere, bir müesseseye, bir kavme, bir hanedana mensubiyet ifâde ederler : *Ankara-lı, İstanbul-lu, şehir-li, köy-lü, Amerika-lı, mektep-li,*

lise-li, üniversite-li, yunan-lı, osman-lı, selçuk-lu misallerinde olduğu gibi. Görülüyor ki her iki fonksiyonu da iki nesne arasında bir münasebet kurmak, parça ile bütün arasındaki ilgiyi belirtmek bakımından birbirine benzemektedir. Yalnız birincisi nesneyi içine alanı, ikincisi nesneye dahil olanı ifâde eder.

Ekin yukarıya aldığımız şekilleri yine Türkçenin son zamanlarına aittir. Türkçenin uzun tarihi boyunca bu ekte de bir takım şekil değişiklikleri olmuştur. Eski Türkçede ek *-lıġ, -lig, -luġ, -lüg* şeklinde idi. Yani daha o devirde vokal uyumuna bağlı olarak ekin hem düz, hem yuvarlak vokalli şekilleri vardı. Sonunda ise *g* ve *ġ* sesi bulunuyordu. Batı Türkçesine geçerken ekin bu aslî şekilleri değişmiş, Eski Türkçede iki ve daha çok heceli kelimelerin sonunda bulunan *g* ve *ġ* 'lar Batı Türkçesinde düştüğü için bu ekteki *g* ve *ġ* 'lar da düşmüştür. Bu düşüş ekin vokaline de tesir etmiş ve düz vokalli şekilleri yuvarlaklaştırarak eki yalnız yuvarlak vokalli şekiller hâlinde bırakmıştır. Bu yüzden eki Eski Anadolu Türkçesinde yalnız yuvarlak olarak *-lu, -lü* şeklinde görmekteyiz : *yaş-lu, diken-lü, ḳayġu-lu, göz-lü* misallerinde olduğu gibi. Ekin düz vokalli şekilleri daha sonra Osmanlıca içinde ortaya çıkmış, böylece Batı Türkçesinin yeni devirlerinde hakim olan düzlük-yuvarlaklık uyumuna bağlı olarak düz ve yuvarlak vokalli şekiller yan yana kullanıla gelmiştir. Bugün bu ek de tam bir çok şekillilik içindedir. Ekin Batı Türkçesinin ilk devirlerindeki şekillerinin izleri düz vokalli bazı kelimelerde klişeleşmiş olarak bugüne kadar gelmiştir : *devlet-lü, izzet-lü, haşmet-lü* gibi. Eskiden ekin yalnız düz vokalli olduğunu çok iyi gösteren bu misaller, tabiî, birer tarihî hatıradan ibarettirler.

209. *-sız, -siz, -suz, -süz*

Bu ek *-lı, -li, -lu, -lü* ekinin menfisidir. *-li, -li, -lu, -lü* eki esas itibariyle bir nesnede bir şeyin bulunduğunu, *-sız, -siz, -suz, -süz* eki ise bir nesnede bir şeyin bulunmadığını ifâde eder. Bu ek de isimlerden hem sıfat, hem isim olarak kullanılan vasıf isimleri yapar. Esas hususiyeti menfilik ifâde etmesidir. Bu yüzden menfi isim yapma eki diye anılır. İsimlerde menfilik ifâde eden tek ek bu ektir. Fakat tabiî, mücerret olarak isimlerin menfisi olmaz. Onun için bu ek isimleri menfi hâle sokan ek değildir. Bu ek sadece *-lı, -li, -lu, lü* 'lü vasıf isimlerinin menfisini ifâde eden bir ektir. Yani isimleri menfileştirmez, isimlerden *-lı, -li, -lu, -lü* 'nün aksine menfi sıfatlar yapar. Meselâ *ağaç-sız, ağaç* 'ın değil, *ağaç-lı* 'nın menfisidir. Bu ekin işleklik derecesi de tıpkı *-lı, -li, -lu, -lü* gibi çekim eklerine yakındır. Hülâsa *-lı, -li, -lu, -lü* ve

-sız, -siz, -suz, -süz isimlerden biri müsbet, biri menfi olmak üzere ayni tipte vasıf isimleri yapan kardeş iki ektir. *taş-sız, ana-sız, çorap-sız, içki-siz, ev-siz, iş-siz, su-suz, duygu-suz, kol-suz, görgü-süz, ölçü-süz, süt-süz* misallerinde *-sız, -siz,- suz- -süz* ekinin kullanılışı ve yokluk ifâdesi görülmektedir.

Bu ekin Eski Anadolu Türkçesinde *buyruğınsuz* gibi iyelikten sonra kullanıldığı misaller de görülür. Bugün de *babamsız* gibi nadir kullanışları vardır.

Türkçenin uzun tarihi boyunca bu ekte görülen tek değişiklik yalnız bir devrede iki şekilli olmasıdır. Eski Türkçede ekin bu günkü gibi vokal uyumuna bağlı dört şekli vardı. Eski Anadolu Türkçesine gelince ek vokal uyumu dışına çıkmış ve o devrede bir çok eklerde görüldüğü gibi yalnız yuvarlak vokalli olarak kullanılmıştır : *baz-suz, sen-süz, bulut-suz, göz-süz* gibi. Eski Anadolu Türkçesinden sonra Osmanlıcada ekin düz şekilleri tekrar ortaya çıkmış ve ek vokal uyumu çerçevesinde dört şekilli olarak günümüze kadar kullanıla gelmiştir. Bugün vokal bakımından tam bir çok şekillilik içindedir. Fakat konsonant bakımından ekte böyle bir çok şekillilik göze çarpmaz. Yukarıda eklerin çok şekilliliğinden bahsederken sedalı-sedasız karşılıklı konsonantlarla başlayan eklerde vokal bakımından olduğu gibi bu bakımdan da çok şekillilik görüldüğünü söylemiştik. İşte bu konsonant çok şekilliliğini Batı Türkçesinde bir iki ekte, bu arada *s* ile başlayan eklerde görmüyor, böyle eklerin geniş vokallilerinin iki, dar vokallilerinin dört şekilli olabildiğini görüyoruz. Onun için *-sız, -siz, -suz, -süz* ekinde yalnız vokal bakımından çok şekillilik vardır.

210. *-ki*

Bu ek isimlerden temsil ve vasıf isimleri, yani, zamir ve sıfat olarak kullanılan isimler yapar. Başlıca fonksiyonu, içinde bulunma, bağlılık ve âitlik ifâde etmektir. Bir nesneyi bağlı ve âit olduğu başka bir nesneye göre veya zaman ve mekân içindeki yerine işaret etmek suretiyle belirtir : *şimdi-ki, demin-ki, önce-ki, sonra-ki, öte-ki, beri-ki, karşı-ki, akşam-ki, yarın-ki, dünkü, bugün-kü, o zaman-ki, evvel-ki, aşağı-ki, yukarı-ki, aşağıda-ki, yukarıda-ki, bende-ki, yerde-ki, gökte-ki, altta-ki, üstte-ki, benim-ki, senin-ki, onun-ki, köylünün-kü, komşunun-ki* misallerinde olduğu gibi.

Misallerde de görülüyor ki bu ek hiç bir yapım ekinde bulunmayan çok hususî bir kullanışa sahiptir. Yapım ekleri ancak kelime kök ve gövdelerine getirilebilen eklerdir. Bu kök ve gövdelerin çekimli şekillerine yapım eki getirilmez. Bu, klişeleşmiş nadir bir iki istisna dışında bütün yapım eklerinde

böyle olduğu halde *-ki* ekinde bambaşka bir durumla karşılaşmaktayız. *-ki* eki isim kök ve gövdelerine doğrudan doğruya eklendiği gibi onların *-da, -de, -ta, -te* ve *-ın, -in, -un, -ün, -nın, -nin, -nun, -nün* eki almış çekimli şekilleri ile yani lokatif ve genitif hâlleri ile de birleşmektedir. Eski Türkçede ablatif hâline de getirilmekte idi. İleride de göreceğimiz gibi isimlere bu şekilde bazı çekim ekleri ile bağlanmak edat adını verdiğimiz kelimelerin bir hususiyetidir. Bunu düşününce *-ki* ekinin edat menşeli olduğu hatıra gelebilir. Ekin eskiden beri uyumlara çok mukavemet etmiş olması da bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. Fakat *-ki* 'nin Türkçenin bildiğimiz devirlerinde karşımıza ek olarak çıktığı da muhakkaktır. Bütün bunları göz önüne alırsak *-ki* 'ye aslında edat olup Türkçenin bilinen devirlerine geçerken ekleşen, fakat ekleştikten sonra da edat izlerini günümüze kadar muhafaza eden bir ek diyebiliriz.

-ki eki tıpkı iyelik ekleri gibi yardımcı *n* sesi almaktadır. Fonksiyonu da âitlik, dolayısiyle bir nevi iyelik ifâde etmektir. Onun için bu eki âitlik eki olarak ikinci bir iyelik eki şeklinde iyelik eklerinin yanında, isim işletme ekleri bahsinde işletme eki karakteri ile tekrar göreceğiz. Burada yapım eki karakteri ile inceliyoruz.

-ki ekinin çeşitli kullanışları arasında bir takım farklar vardır. Ekin doğrudan doğruya kök ve gövdelere getirilmesi ile yapılan isimler bulunma ve âitlik ifâde eden ve sıfat gibi de, isim gibi de kullanılan vasıf isimleridir. Sayıları ise çok azdır. Yani *-ki* eki her kök ve gövdeye getirilmemekte, bu bakımdan çok işlek bir durumda bulunmamaktadır. Ek bu şekilde ancak bazı zaman isimleri ile bir iki mekân isminin sonuna gelebilmektedir : *şimdi-ki, demin-ki dün-kü, yarın-ki, öte-ki, beri-ki* gibi. *-ki* eki lokatif ekinden sonra gelince de bulunma ifâde eden, bir nesnede bulunan nesneyi gösteren ve hem sıfat, hem de isim olarak kullanılan vasıf isimleri yapar. Ekin bu şekilde kullanılışı tam bir işlekliğe sahiptir. Her ismin lokatif hâline getirilerek en geniş şekilde kullanılır : *bizde-ki, yolda-ki, evde-ki, ağaçta-ki* misallerinde olduğu gibi. Yalnız *-ki* 'nin bu kullanışı esas itibariyle bir yerde bulunanı ifâde ettiği, bir mekânla ilgili bulunduğu için bazı zaman isimlerinde görülmez. Onlar *-ki* 'yi doğrudan doğruya alırlar : *şimdi-ki, bugün-kü* gibi. *-ki* ekinin genitif eki ile kullanılışına gelince, ek bu şekilde, âitlik ifâde eden temsil isimleri meydana getirir. Bu isimler bir bulunma da ifâde etmekle beraber esas itibariyle âitlik gösteren, bir nesneye âit olan nesneyi karşılayan ve diğer iki şeklin aksine sadece isim olarak kullanılan, sıfat olarak kullanılamayan isimlerdir. *-ki* 'nin bu kullanışının işleklik derecesi ise lokatifte olduğu gibi tamdır. Her ismin genitif şekline getirilerek en geniş ölçüde kullanılır : *benim-ki, senin-ki, onun-ki, güneşin-ki, çocuğun-ki* gibi.

-ki ekinin şekil bakımından çok hususî bir tarihî seyri vardır. Bu ek

Türkçenin çeşitli ses kaidelerine çok mukavemet eden eklerin başında gelir. Eski Türkçede ekin *-ki* ve *ḳı* olarak iki şekli vardı. *-ḳı* şekli Eski Anadolu Türkçesinde de görülür. Hatta Batı Türkçesinin bu ilk devrinde ekin kalın şeklinin başındaki konsonantın sedalılaşıp yumuşadığı bile olmuştur: *altında-ğı* gibi. Fakat ek şekil bakımından Batı Türkçesinin başından beri yabancı bir edatın, Farsçadan Türkçeye geçen *ki* edatının tesirinde kalmış, bu tesirle çok şekilliliğini kaybederek tek şekilli bir ek durumuna düşmüştür. Eski Anadolu Türkçesinde bazı misallerde, dediğimiz gibi, ekin kalın şekilleri de görülür. Fakat bu sayılı misaller klişeleşmiş bir durumda olup Eski Anadolu Türkçesinde bile ekin umumiyetle tek şekilli olduğu göze çarpar. Bu tek şekillilik Eski Anadolu Türkçesinden sonra büsbütün kesinleşmiş ve günümüze kadar böyle kullanıla gelmiştir. *-ki* bu suretle hem sedalılaşmaya, hem kalınlık-incelik uyumuna, hem de düzlük-yuvarlaklık uyumuna karşı koymaktadır. Yalnız bugün ek bazı misallerde düzlük-yuvarlaklık uyumuna doğru gitme temayülü göstermeğe başlamış, böylece ekin bir de *-kü* şekli ortaya çıkmıştır: *bugün-kü, dün-kü, gönülün-kü* misallerinde olduğu gibi. Fakat bu şekil yalnız ince kelimelerde görülmekte, kalın yuvarlaklarda *-ki* olduğu gibi kalmaktadır: *onun-ki, oğulun-ki* misallerinde olduğu gibi. Sonra ince misallerde bile *-kü* henüz tam yerleşmiş değildir. Meselâ *dün-kü, bugün-kü* misallerinde ek açık olarak *-kü* şeklindedir. Fakat genitifli misallerde, meselâ *gönülün-kü*'de ekin tam *-kü* olduğu ve *gönülün-ki* şeklinde söylenemiyeceği iddia edilemez. Hülâsa *-kü* şekli yeni yeni görünmeğe başlamış ve henüz umumîleşmemiştir. Onun için eki başlıkta *-ki* hâlinde tek şekilli olarak gösterdik.

Yazı dilinin aksine konuşma dilinde bir çok ağızlarda ekin ses uyumlarının dışına çıkmadığını da hatırlatmalıyız. Bu ağızlarda ek bugün *-ḳı, -ḳu, -ki, -kü* olarak dört şekillidir: *burada-ḳı, onun-ḳu* (*onuñ-ḳu*), *bizim-ki, o gün-kü* misallerinde olduğu gibi.

211. *-cıḳ, -cik, -cuḳ, -cük*

Bu ek Batı Türkçesinin başından beri görülen ve son zamanlarda çok işlek hâle gelen bir ektir. Başlıca fonksiyonları isimden küçültme ve sevgi ifâde eden isimler yapmaktır. Bu iki fonksiyon bazan birbirine karışmış olarak, bazan da tek başlarına görünürler. *baba-cıḳ, dudaḳ-cık, kulaḳ-cıḳ, ufacıḳ* (< *ufaḳ-cıḳ*), *yumuşa-cıḳ* (< *umuşaḳ-cıḳ*), *şuracıḳ, arpa-cıḳ, ḳısa-cıḳ, Mehmet-cik, anne-cik, körpe-cik, ince-cik, kimse-cik, yavru-cuḳ, torun-cuḳ, tosun-cuḳ, göl-cük, köprü-cük, küçü-cük* (*küçük-cük*), *öpü-cük* (< *öpüş-cük*) misallerinde bu ek vardır.

Bu ek kök ve gövdelere esas itibariyle doğrudan doğruya eklenmektedir. Fakat bazı misallerde araya bir vokal girdiği de görülür : *bir-i-cik, az-ı-cıḳ, az-a-cıḳ, dar-a-cıḳ* gibi. *az-ı-cıḳ az-a-cıḳ* 'tan çıkmıştır. *a* 'lı şekil Eski Anadolu Türkçesinde de vardı : *az-a-cuḳ* gibi. Bu bakımdan *-acuḳ, -ecek* 'ü tek bir ek de kabul edebiliriz. *bir-i-cik* şekli de her halde bunların veya *küçücük, öpü-cük, iki-cik* gibi şekillerin tesiriyle ortaya çıkmıştır.

Bu ekin bazı misallerde *-ca, -ce, -ça, -çe* ekinden sonra gelmek şeklinde hususî bir kullanışı da vardır : *usul-ca-cıḳ, yavaş-ça-cıḳ, demin-ce-cik, ufacı-cıḳ* (<*ufa-ca-cıḳ*) misallerinde olduğu gibi. Gerçi *-ca, -ce, -ça, -çe* ekinde çekim ekliğinden yapım ekliğine geçme temayülü de vardır. Fakat aldığımız misaller böyle olmayıp *-cıḳ, -cik, -cuḳ, -cük* ekinin *-lıḳ, -lik, -luḳ, -lük* ve bilhassa *-ki* ekinde görülen duruma benzer bir kullanışa sahip olduğu söylenebilir.

-cıḳ, -cik, -cuḳ, -cük eki Eski Türkçede yoktu. Bu ekin Türkçede eskiden beri görülen ve kendisinin bir eşi olan *-caḳ, -cek* ekinden türemiş olduğu anlaşılmaktadır. Sonradan ortaya çıkmış olan bu ek Batı Türkçesinde başlangıçtan beri kullanıla gelmiş ve son zamanlarda işlekliği çok artmıştır. Ek başlangıçta her halde yalnız *ç* 'li idi, veya hiç değilse *ç* 'li şekilleri de vardı. Eski Anadolu Türkçesinin sonlarında ekin bazan *c* 'li bazan *ç* 'li yazıldığına bakarak önce yalnız *ç* 'li olduğunu, *c* 'li şekillerin belki ancak devrenin sonunda ortaya çıktığını söylemek her halde yanlış olmaz. Batı Türkçesinin ilk devirlerinden sonra ise, Osmanlıcanın son devirleri ile Türkiye Türkçesinde ekin yalnız *c* 'li şekilleri kullanılmış görünmektedir. Ekin bugün bile konsonant uyumuna tam mânâsiyle uymaması bunu göstermektedir. Gerçekten ek bugün bile sedasız konsonantlardan sonra tam *ç* ile söylenmemekte, *c* sesi ağır basmaktadır. Bununla beraber konsonant uyumuna doğru bir temayül görülmüyor da denemez. Bugün muhakkak ki ekin sedalı, sedasız seslerden sonraki söylenişleri arasında bir fark vardır ve sedasızlardan sonra ek tam *ç* ile söylenmiyorsa bile sedalılardan sonraki gibi tam *c* ile de söylenmemektedir. Her halde ekin çok yakında konsonant uyumuna bağlanma işi tamamlanacak ve bugün belirmiş olan *c* 'li, *ç* 'li şekiller açık olarak ayrılacaklardır. Ekin vokal durumuna gelince, bu bakımdan da ekte gelişmeler olmuştur. Eski Anadolu Türkçesinde ekin yalnız yuvarlak vokalli şekilleri vardı. Yani o devrede görülen yuvarlaklaşma temayülüne bağlı kalarak bir çok ekler gibi bu ek de yalnız yuvarlak vokalli şekilleri ile kullanılmıştır : *tuta-çuḳ* «dudakcık», *gice-çük, ḳara-çuḳ* misallerinde olduğu gibi. Ekin düzlük-yuvarlaklık uyumuna girerek yuvarlak şekillerinin yanında düz şekillerinin de ortaya çıkması Osmanlıca içinde olmuş, Osmanlıcanın son devirleri ile Türkiye Türkçesinde ek vokal bakımından çok şekilli olarak kullanıla gelmiştir.

Ek bugün bilhassa sevgi fonksiyonu ile çok işlek bir durumda bulunmakta; sevgi, yakınlık, samimîlik ifâdesi için hitaplarda sonuna iyelik eki de getirilerek en geniş ölçüde kullanılmaktadır : *anne-ciğ-i-m, baba-cığ-ı-m, ḳardeş-ciğ-i-m, abla-cığ-ı-m, yavru-cuğ-u-m, Ahmet-ciğ-im, Gönül-cüğ-ü-m, Neclâ-cığ-ı-m, Faruḳ-cuğ-u-m* misallerinde olduğu gibi.

212. *-caḳ, -cek*

Bu ek Türkçede başlangıçtan beri kullanılan, fakat işlekliği gittikçe azalan bir ektir. Yapım eki olarak başlıca fonksiyonu küçültme ve sevgi ifade etmektir. Bu hâli ile *-cıḳ, -cik, -cuḳ, -cük* ekinin bir eşi durumundadır. Bu yakınlığa ve *-cıḳ, -cik, -cuḳ, -cük* ekinin yeniliğine bakılırsa *-cıḳ, -cik, -cuḳ, -cük* ekinin *-caḳ, -cek* ekinden türemiş olduğuna hükmolunabilir. Eskiden *-caḳ, -cek* 'li olan misallerin sonradan *-cıḳ, -cik, -cuḳ, -cük* 'lü olması da bunu gösterir. *-cıḳ, -cik, -cuḳ, -cük* 'ün sahasını gittikçe genişleterek çok işlek küçültme eki haline gelmesine karşılık eski *-caḳ, -cek* küçültme eki zamanla işlekliğini kaybetmiş ve ancak sayılı bazı misallerle kullanış sahasında kalmıştır : *ḳuzu-caḳ, yavru-caḳ, yumur-caḳ* (*yumrucaḳ*), *büyü-ceḳ* (< *büyükcek*), *küçü-cek* (< *küçük-cek*), *demin-cek* gibi. *sevdi-ceğ-i-m* (< *sev-dikceğ-i-m*) misalinde olduğu gibi *-dıḳ, -dik, -duḳ, -dük* partisip eki ile birlikte hususî bir kullanışı da vardır. *oyun-caḳ* misalinde ise ek küçültme ekliğinden mücerret yapım eki hâline geçmiştir.

-caḳ, -cek ekinin bir de çekim eki fonksiyonu ile karşılaşmaktayız. Yapım eki olarak işlekliğinin gittikçe azalmasına karşılık ekin çekim fonksiyonu kuvvetlenmiştir denilebilir. Çekim fonksiyonu ile ek *-ca, -ce, -ça, -çe* eki gibi vazife görmek temayülleri göstermiştir. Bunu Batı Türkçesinin başından beri görmekteyiz. Ekin bu temayülü Azeri sahasında gittikçe kuvvetlenmiş ve *-ca, -ce, -ça, -çe* 'nin yerine geniş ölçüde *-caḳ, -cek* kullanılmıştır. Osmanlı sahasında ise bu şekilde bariz ve geniş bir temayül olmamakla beraber bazı nadir misallerde ekin çekim fonksiyonu ile karşılaşmıyor da değiliz. «olarak» ve «birlikte» mânâları ile *-ca, -ce, -ça, -çe* 'nin yerine bazı misallerde *-caḳ, -cek* 'in kullanıldığını görüyoruz : *ça-bu-caḳ* (< *çabuḳ-çaḳ*), *ev-cek, âile-cek* gibi.

Ekin *c* 'li şekilleri hiç şüphesiz sonradan ortaya çıkmıştır. Eski Türkçede ek *ç* 'li olup *-çaḳ, -çek* şeklinde idi. Batı Türkçesinin başlarında da ekin yalnız *ç* 'li şekilleri vardı. *c* 'li şekilleri Eski Anadolu Türkçesinden sonra ortaya çıkmıştır. Bugün diğer küçültme ekleri gibi bu ek de istisna teşkil ede-

rek konsonant uyumu dışında kalmakta ve yalnız *c* 'li olarak kullanılmaktadır.

213. *-cığaz, -ciğez, -cuğaz, -cüğez*

Bu ek de bir küçültme ekidir. Küçültme ve sevgiden başka bir de merhamet, şefkat, acıma gösterir; zavallılık ifâde eder. İşlekliğini kaybederek yerini *-cağız, -ceğiz* ekine bırakmıştır. Bugün *hanım-cığaz-ı-m, bey-ciğez-i-m, yavru-cuğaz-ı-m* gibi misallerde ve nadir olarak kullanılır. Bir çok ağızlarda ise işlekliğini muhafaza etmektedir. Batı Türkçesinin doğu ağızlarında bu ek, batı ağızlarında *-cağız, -ceğiz* eki işlek durumdadır. Batı ağızlarında da bu eki kullananlar vardır. Rumeli ağızlarının bazılarında bu ek kullanılır. Hülâsa ağızlarda, yazı dilinin aksine, işleklik daha çok *-cığaz, -ciğez, -cuğaz, -cüğez* tarafındadır.

Bu ekin *-cuk, -çük* 'ten çıktığı anlaşılmaktadır. Eski Anadolu Türkçesinde *-çuğaz, -çügez* şeklinde idi : *kız-çuğaz, göz-çügez* misallerinde olduğu gibi. *c* 'li şekilleri Eski Anadolu Türkçesinden sonra ortaya çıkmıştır. Vokal uyumuna da yine son zamanlarda uymuştur. Bugün diğer küçültme ekleri gibi umumiyetle *c* 'li söylenmekte, konsonant uyumuna fazla bağlı görünmemektedir.

214. *-cağız, -ceğiz*

-cığaz, -ciğez, -cuğaz, -cüğez 'in bir eşi olan bu ek de onun gibi küçültme, sevgi ve zavallılık ifâde eder. Yalnız bunda zavallılık ifâdesi daha kuvvetlidir. Yazı dilinde bugün işlek olarak kullanılmaktadır : *çocuk-cağız, adam-cağız, kız-cağız, hayvan-cağız, kadın-cağız, şu-n-cağız, o-n-cağız, köy-ceğiz, ev-ceğiz, kedi-ceğiz, efendi-ceğiz, göz-ceğiz* gibi.

Bu ek *-cak, -cek* ile *-cığaz, -ciğez, -cuğaz, -cüğez* 'den son zamanda ortaya çıkmış görünmektedir. Benzerleri gibi umumiyetle hep *c* 'li söylenir. Bu ekin, kalın şekli daha rağbette olmak gibi hususî bir durumu da vardır. İnce kelimelere bile kalın şeklini getirmek temayülleri görülür : *bey-cağız-ı-m, efendi-cağız-ı-m* gibi.

Bu eklerde görülen *-az, -ez* veya *-z* 'nin bir mübalağa ve kuvvetlendirme unsuru olduğu anlaşılmaktadır. Ayni *-az, -ez,* ve *-z 'yi -ıcak, icek* gerundium ekinin *-ıcağız, -icegiz; -ıcağaz, -icegez* şeklinde de görüyoruz.

215. *-ca, -ce, -ça, -çe*

Aslında bir çekim eki olan bu ek klişeleşerek veya fonksiyon değiştirerek eskiden beri yapım eki hâlinde de kullanılmaktadır. Çekim eki olarak başlıca fonksiyonları isimlere gibi, göre, ile, kadar, birlikte mânâları katmaktır. Yapım eki olarak da kavim isimlerinden dil, lehçe ve şive isimleri yapmakta kullanılır: *Alman-ca, Fransız-ca, İngiliz-ce, Latin-ce, Fars-ça, Arap-ça, Türk-çe, Özbek-çe, Türkmen-ce, Çuvaş-ça* misallerinde olduğu gibi. Şüphesiz ekin yapım eki mânâsı da çekim eki mânâsından çıkmıştır. *ḳara-ca, ala-ca* gibi misallerde ise çekim ekinin klişeleşerek yapım eki hâline geldiğini görüyoruz.

Eski Türkçede ek tabiî yalnız *ç* 'li idi: *Uygur-ça, Türk-çe* misallerinde olduğu gibi. Batı Türkçesinde de başlangıçta yalnız *ç* 'li şekilleri vardı. *c* 'li şekilleri Eski Anadolu Türkçesinden sonra ortaya çıkmıştır. Bu gün *c* 'li, *ç* 'li şekilleri konsonant uyumuna bağlı olarak yan yana kullanılmaktadır.

Bu ekin belirli bir hususiyeti vurguyu öne atmasıdır. Yukarıda da söylediğimiz gibi, Türkçe kelime kök ve gövdelerinde vurgu son veya ilk hecededir. Kelimelerin çekimli şekillerinde ise vurgunun yeri çekim ekine göre değişir. Bazı çekim ekleri vurguyu kendilerinden önceki heceye atarlar. *-ca, -ce, -ça, -çe* eki de böyle olup vurguyu kendisinden önceki heceye atma hususiyetini yapım eki iken de muhafaza eder. Gerçekten dil isimlerinde vurgu diğer kök ve gövdelerden farklı olarak sondan evvelki, yani *-ca, -ce, -ça, -çe* 'den önceki hece üzerinde bulunur. Ekin yapım eklerinde görülmeyen bu vurguyu üzerinden atma hususiyeti de onun yapım eki vazifesi görürken bile çekim eki izlerini taşıdığını göstermektedir. *ḳara-ca, ala-ca* gibi klişeleşmiş misallerde ise bu iz silinmiş ve vurgu sona, ekin üzerine alınmıştır.

216. *-daş, taş*

Bu ek Türkçede eskiden beri kullanılan, sahası çok geniş olmamakla beraber bir tip isim yapmakta işlekliğini daima muhafaza eden ve örnekleri son zamanlarda artmış bulunan bir yapım ekidir. Başlıca fonksiyonları eşlik, ortaklık ve mensubiyet, bağlılık ifâde eden isimler yapmaktır: *arḳa-daş, ḳarın-daş* (> *ḳardaş* > *ḳardeş*), *yol-daş, soy-daş, gönül-daş, meslek-taş, vatan-daş, yurt-taş, çağ-daş, tay-daş* «emsal» (Azeri Türkçesinde) misallerinde olduğu gibi. Ekin asıl fonksiyonu eşlik, ortaklık ifâde etmek olup mensubiyet, bağlılık fonksiyonu ondan çıkmıştır.

Eski Türkçede ve Eski Anadolu Türkçesinde bu ekin vokal ve konsonant uyumları çerçevesinde *-daş, -deş, -taş, -teş* olarak dört şekli vardı. Batı Türkçesinde ek Eski Anadolu Türkçesinden sonra vokal ve konsonant uyumları dışına çıkarak çok şekilliliğini kaybetmiş ve son zamanlara kadar yalnız *-daş* şeklinde kullanıla gelmiştir. Böylece ek son zamanlarda yalnız kalın şekilde görülmekte, ancak klişeleşmiş ve benliğini kaybetmiş bazı misallerde görülen ince şekli (*gün-deş* gibi) işlek ve canlı bulunmamaktadır. *kar-deş* kelimesinde görülen ince şekil ise normal olmayıp bu kelimede eskiden klişeleşmiş ve benliğini kaybetmiş olan ekin sonradan aykırı bir şekil değişikliği göstermesinden ibarettir ki bunda her halde *ş* 'nin inceltme vasfı rol oynamıştır. Hülâsa ek son zamanlarda yalnız kalın şekilde kullanılmıştır. Ekin işlekliği son zamanlarda genişlemiş, bazı yeni mefhumlar bu ekle yapılan kelimelerle karşılandığı için misallerinin sayısı çoğalmıştır. Bu arada Batı Türkçesinde son zamanlarda, esas itibariyle *-daş* şeklinde olan ek konsonant uyumuna bağlanmağa başlamış ve *-taş* şekli de ortaya çıkmıştır. Bugün ek *-daş, -taş* olarak vokal bakımından tek şekillilik, konsonant bakımından çok şekillilik içindedir.

217. *-ncı, -nci, -ncu, -ncü*

Türkçede eskiden beri işlek bulunan bu ek sayı isimleri yapmakta kullanılır. Fonksiyonu asıl sayı isimlerinden sıra, derece ifâde eden sayı isimleri yapmaktır : *bir-i-nci, iki-nci, üç-ü-ncü, dörd-ü-ncü, beş-i-nci, altı-ncı, yedi-nci, sekiz-i-nci, doḳuz-u-ncu, on-u-ncu, yirmi-nci, yüz-ü-ncü* gibi. Bu ekin sayılar dışında *son-u-ncu* kelimesinde de bulunduğunu görüyoruz.

Misallerde de görülüyor ki bu ek vokalle biten sayı isimlerine normal olarak doğrudan doğruya, konsonantla biten sayı isimlerine ise bir yardımcı vokalle bağlanmaktadır. Bu bağlanma sırasında *dört* kelimesinin sedasız konsonantı iki sedalı arasında sedalılaşır. Bunun dışında asıl sayı isimlerinde başka bir değişiklik olmaz.

Türkçenin uzun tarihi boyunca bu ekte mühim değişiklikler olmuştur. Ek aslında sadece *-nç* şeklinde olup *ikinci* dışında diğer sayı isimleri bu ekle yapılırdı : *bir-i-nç, iki-nti, üç-ü-nç, tört-ü-nç, biş-i-nç, altı-nç* gibi. Yalnız *birinç* yerine önce ve daha çok, sayıdan yapılmayan bir kelime, *baştınḳı* «baştaki, önceki, evvelki, birinci» kelimesi kullanılırdı. Eski Türkçede sonradan *ikinç* şekli de ortaya çıkmıştır. Eski Türkçeden sonra *-nç* ekinin sonuna bir *i* eklenmiş ve ek Batı Türkçesine umumiyetle böylece *-nçi* şeklinde geçmiştir. Fakat ekin eski şeklinin Eski Anadolu Türkçesinde de yeni şekli-

nin yanında bir müddet yaşadığı görülür : *ikinç* misalinde olduğu gibi. Eke sonradan giren bu *i*, *i*yelik ekinin klişeleşmesi ile ortaya çıkmış, bunda *ikinti* 'nin sonundaki *i* 'nin de tesiri olmuştur. Öte yandan diğerlerinin tesiriyle *ikinti* de sıra sayı ismi olmaktan çıkmış ve yerini tamamiyle *ikinçi* 'ye bırakmıştır. Hülâsa Batı Türkçesinin başında ek *-nçi* olarak görülür. Eski Anadolu Türkçesinde hiç değilse başlangıçta bir müddet ek yalnız *ç* 'li olarak kullanılmış, sonra *ç* 'nin iki sedalı arasında sedalılaşması ile *-nci* şekline geçmiştir. Eski Anadolu Türkçesinden sonra Osmanlıca ve Türkiye Türkçesinde ekin bu *c* 'li şekli kullanıla gelmiştir. *ç* 'li şekil bugün ancak doğu Oğuz sahasındaki bazı ağızlarda görülür. Ekin sonundaki *i* 'ye gelince, bu vokal uzun zaman kendisini muhafaza etmiş ve düzlük-yuvarlaklık uyumu dışında kalmıştır. Eski Türkçede bu *-ı*, *-i* vokali henüz beraber kullanıldığı *-nç* ekinin bünyesine dahil olmadığı ve iyelik ekliğini muhafaza ettiği için tabiî daima düz kalmıştır. Fakat beraber kullanıla kullanıla iyelik ekliğini kaybedip ekin bünyesine dahil olduktan sonra da değişmemiş, Eski Anadolu Türkçesinde de bu vokal daima düz kalmakta devam etmiştir. Zaten Eski Anadolu Türkçesinde vokalin yuvarlaklaşması bahis konusu olamazdı. Çünkü bu devrede Eski Türkçenin aksine eki köke bağlayan yardımcı ses de kökün vokaline uygun olmaktan çıkarak daima düz şekilde kullanılmıştır : *bir-i-nçi, bir-i-nci, üç-i-nçi, üç-i-nci, dörd-i-nçi, dör-i-nci* gibi. Burada yardımcı sesin ekin vokaline uyduğunu görmekteyiz. Bunda her halde *altıncı, yedinci* gibi misallerin de tesiri olmuştur. Yardımcı sesin yuvarlak köklere uymaması Eski Anadolu Türkçesinden sonra da uzun müddet devam etmiş ve ancak Osmanlıcanın son devirlerinde bu ses uyum çerçevesine girmiştir. Azeri sahasında ise bu yardımcı ses bugün bile uyuma bağlanmamıştır : *üç-i-nci, dörd-i-nci* misallerinde olduğu gibi. İşte *-ncı, -nci* ekinin vokali Batı Türkçesinde yardımcı sesle beraber uzun müddet hep düz kalmış, bu düzlük yardımcı sesin köke uymasından sonra bile belki bir müddet daha devam etmiş ve ek ancak son zamanlarda düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmiştir. Ekin vokalinin uzun zaman böyle hep düz kalmasında her halde *-cı, -ci* ekinin büyük tesiri olmuştur. Bugün ekin yardımcı sesi de, vokali de düzlük-yuvarlaklık uyumuna tam mânâsı ile bağlanmış durumdadır.

218. *-ar, -er, -şar, -şer*

Bu ek de sayılarda kullanılan isimden isim yapma eklerinden biridir. İşlekliği tam olup asıl sayı isimlerinden dağıtma sayı isimleri yapar : *bir-er, iki-şer, üç-er, dörd-er, beş-er, altı-şar, yedi-şer, sekiz-er, doḳuz-ar, on-ar, elli-şer, altmış-ar, yüz-er* gibi. Bu yapım sırasında diğerlerinde de olduğu

gibi yalnız *dört* 'ün *t* 'si sedalılaşır. Bu ek sayılar dışında *az-ar* ve *ḳaç-ar* kelimelerinde de görülür.

Bu ek aslında yalnız *-ar, -er* şeklinde idi. *-şar, -şer* şekli hece bölünmesi *be-şer* şeklinde olan *beş-er* 'in tesiri ile ortaya çıkmıştır. Eski Türkçede ek *-ar, -er, -rar, -rer* idi : bir-er, *iki-rer* misallerinde olduğu gibi. Burada da *-rar, -rer* 'in, hece bölünmesi *bi-rer* şeklinde olan *bir-er* 'in tesiri ile ortaya çıktığı görülüyor. İşte bu *-rar, -rer* sonradan yerini *-şar, -şer* 'e bırakmış ve Batı Türkçesinde ek *-ar, -er, -şar, -şer* şeklinde kullanıla gelmiştir. Konsonantla biten köklere *-ar, -er,* vokalle biten köklere de *-şar, -şer* getirilir.

219. *-z*

Bu ek de sayılarda kullanılan yapım eklerinden biridir. Asıl sayı isimlerinden yakınlık, eşlik ifade eden topluluk sayı isimleri yapar. Bu ek de eskiden beri işlek olmakla beraber kullanış sahası diğer sayı ekleri kadar geniş değildir. Umumiyetle birden ona kadar olan sayılarda kullanılır. Bunların içinde de, topluluk ifade edemeyeceği için *bir* 'e ve sonları *z* ile bittiği için *sekiz* ile *doḳuz* 'a getirilmez. Böylece işlekliği ancak ikiden yediye kadar olan sayıları içine alır : *iki-z, üç-ü-z, dörd-ü-z, beş-i-z, altı-z, yedi-z* gibi. Bunlardan da en çok kullanılanlar ilk dördüdür. Bunun da sebebi bu sayı isimlerinin daha çok doğum ile ilgili bulunmasıdır. İki ile yedi dışında kalan sayılarda hemen hemen hiç kullanılmaması da bundandır.

Türkçede eskiden beri kullanılan bu ek vokalle biten sayılara doğrudan doğruya, konsonantla bitenlere yardımcı sesle bağlanır. Yardımcı sesi öteden beri vokal uyumuna bağlı olarak kullanılmıştır. *dört* 'ün sonundaki *t* bu yapım şeklinde de sedalılaşmakta, başka bir değişiklik olmamaktadır.

220. *-sı, -si, -su, -sü*

Batı Türkçesinde eskiden beri kullanılan, fakat ancak bir iki kelimede görülen bu ek benzerlik, gibilik ifade eder. Bugün *çocuḳ-su,* Eski Anadolu Türkçesinde *ayruḳ-sı* misalinde bu ek vardır. *ayruḳ-sı* Eski Anadolu Türkçesinde ekin yalnız düz şekli olduğunu gösteriyor. Fakat bu *-sı, -si* iyelik ekinin tesiri altında bir imlâ şekli de olabilir.

Eski Türkçede mânâ ve şekil bakımından buna benzeyen bir *-sıġ, -sig* (*ḳul-sıġ, beg-sig* misallerinde olduğu gibi) eki vardı. Batı Türkçesindeki *-sı, -si* ekinin *-g* ve *-ġ* 'nın düşmesi ile bu *-sıġ, -sig* 'den gelmiş olduğu anlaşılıyor.

Böyle olunca ekin Batı Türkçesinin başlangıcında, düşen seslerin izini taşıyarak *-su, -sü* olması gerekirdi. Misallerin azlığı bunu tesbite imkân vermiyor. Bununla beraber ek başka ekin tesirinde bu düşüşün izlerini taşımayabilir. Eski *-ıġ, -ig* (< *-ı-ġ*, < *-i-g*)'den gelen akkuzatif eki *-ı, -i* de Batı Türkçesinin başında böyle bir iz taşımamıştır.

Bu ekin tek başına kullanıldığı misaller çok az olmakla beraber başka seslerle birleşerek şimdi inceleyeceğimiz yeni bir ek şeklinde daha geniş bir kullanış sahasına çıktığını görüyoruz.

221. *-msı, -msi, -msu, -msü*

Benzerlik ve gibilik ifade eden bu ek Batı Türkçesinde eskiden beri kullanılır. Bugün işleklik sahası bir hayli genişlemiştir. Hemen hemen her ismin sonuna gelir. Bilhassa renk isimlerinde çok kullanılır : *ağac-ı-msi, ekşi-msi, tatlı-msı, acı-msı, duvar-ı-msı, tepe-msi, yeşil-i-msi, mavi-msi, ḳırmızı-msı, ḳara-msı, mor-u-msu, göl-ü-msü* gibi.

Ekin Eski Anadolu Türkçesinde yalnız düz vokalli olduğu anlaşılıyor. O devirde kullanılan tek tük misallerde eki hep düz görüyoruz. Son zamanlarda vokal uyumuna bağlanmış olup bugün tam bir çok şekillilik içindedir.

Bu ekin *-sı, -si* eki ile ilgili olduğu açıkça görülüyor. *-sı, -si* ekinin başına bir *m* alarak bu şekle girdiği anlaşılmaktadır. Bu *m* 'nin nereden geldiği belli olmamakla beraber *-sı, -si* ekinin bunu sonu *m* ile biten bir kelimeden alarak diğer misallere geçirdiğine veya buraya *m* 'nin benzetme yolu ile başka bir ekten girdiğine hükmolunabilir. Meselâ buna yakın bir ek olan *-mtıraḳ* '-ta da böyle bir *m* vardır. Sonra, bir isimden fiil yapma eki olan *-msa-, -mse-* (*ben-i-mse-, az-ı-msa-*)'da da böyle bir *m* ile karşılaşıyoruz.

222. *-mtıraḳ*

Bu ek de benzerlik ve gibilik ifade eden eklerden biridir. Fonksiyon bakımından *-msı, -msi, -msu, -msü* ile aralarında hiç bir fark yoktur. Yalnız bu ekin kullanış sahası daha dardır. Tat ve daha çok renk isimlerinden tat ve renk isimleri yapmakta kullanılır : *acı-mıtıraḳ, ekşi-mtıraḳ, beyaz-ı-mtıraḳ, mavi-mtıraḳ, sarı-mtıraḳ, ḳırmızı-mtıraḳ, yeşil-mtıraḳ* gibi.

Bu ek Batı Türkçesinin son devirlerinde kullanış sahasına çıkmıştır. Hece sayısının fazlalığı da bu ekin bir birleşme ile meydana geldiğini göster-

mektedir. Eski Anadolu Türkçesinde *-msı, -msi*'nin yanında ayni vazifeyi gören bir *-mtı, -mti* eki vardı : *ekşi-mti* misalinde olduğu gibi. Ayrıca buna benzeyen bir *-mtık, -mtik* eki de mevcuttu. İşte *-mtırak* ekinin bu *-mtı, -mti* veya *-mtık, -mtik* ile mukayese ve çokluk ifade eden *-rak, -rek* ekinin birleşmesinden ortaya çıktığı anlaşılıyor. Bugün ek vokal uyumu dışında kalarak yalnız kalın şekilde kullanılmaktadır.

223. *-rak, -rek*

Türkçede eskiden beri kullanılan bu ek çokluk, fazlalık ifade eden karşılaştırma ekidir. Eski Türkçede olduğu gibi Eski Anadolu Türkçesinde de çokça kullanılırdı : *yig-rek* «daha iyi», *artuk-rak, görklü-rek* «daha güzel», *yaḫşı-rak* «daha iyi», *aşağı-rak* misallerinde olduğu gibi. Batı Türkçesinde sonradan, kullanılışı gittikçe azalmıştır. Bugün *ufa-rak* (< *ufak-rak*), *küçürek* (< *küçük-rek*), *aşağı-rak* gibi bir kaç misalde ve daha çok benzerlik, gibilik ifadesinde kullanılır.

Bu ek vokalle bitsin, konsonantla bitsin kök ve gövdelere esas itibariyle doğrudan doğruya eklenir. Fakat Eski Anadolu Türkçesinde bazı misallerde araya bir vokal girdiği de görülür : *yig-i-rek* gibi. Buna bazı seslerin telâffuzu veya ekin vokalle biten kök ve gövdelere gelmesi ile yapılan şekiller sebep olmuş olabilir. Hatta bu vokalin bazan ekin bünyesine sokulduğu bile görülür : *yaḫşı-y-ırak* misalinde olduğu gibi.

Bu ekin kalın şeklindeki *k* sesi Eski Anadolu Türkçesinde bazan değişerek *ḫ* ve *ğ*'ya çevrilmiştir : *artuḫ-rağ, yaḫşı-raḫ* misallerinde olduğu gibi. Bu, ses değişiklikleri bahsinde işaret ettiğimiz *k*'ların *ğ* ve *ḫ* olmasının eklerdeki misallerinden biridir. Tabiî bu değişiklik *k*'lı diğer eklerde de görülür. Meselâ yukarıda geçen *-lık* eki de Eski Anadolu Türkçesinde *-lığ, -lıḫ* şekillerine girmiştir.

224. *-lı* (*-li, -lu, -lü*) . . . . . *-lı* (*-li, -lu, -lü*)

Türkçede eskiden beri görülen ve birbirine yakın iki kelimede çift olarak kullanılan bu ek bir arada bulunma ifade eder. İki nesnenin bir arada bulunduğunu, iki nesnenin beraber olduğunu, kısacası iki nesnenin meydana getirdiği topluluğu ifade eder. Yani iki nesne, iki isim arasında bir bağ vazifesi görür. Aşağı yukarı «ve» mânâsına gelir. Eski Türkçede bu ek *teñri-li yir-li* «gök ve yer, gök yer birlikte», *beg-li budun-lu* «bey ve halk, bey halk

bir arada, bey ve halkın topluluğu», *edgü-li ayıg-lı* «iyi ve kötü, iyi kötü bir arada, iyili kötülü» gibi misallerde açık bir surette görülmektedir. Batı Türkçesine gelince bu ek sıfat eki ile karışmıştır. Batı Türkçesinde *g* ve *ġ*'sı düşen sıfat eki ile bu ek arasında şekil bakımından fark kalmamış, bunun neticesinde fonksiyonları da birbirine karıştırılmıştır. Gerçekten *iri-li ufak-lı, ana-lı baba-lı, gece-li gündüz-lü, sağ-lı sol-lu, ince-li kalın-lı, büyük-lü küçük-lü* gibi misallerde hem bu topluluk, beraberlik eki, hem de sıfat eki ifadesi vardır. Aslında böyle çift misallerdeki ekin topluluk, beraberlik eki olduğu muhakkaktır. Fakat dediğimiz gibi Batı Türkçesinde bu ek sıfat eki zannedilerek onunla karıştırılmıştır. Eski Türkçede ek vokal uyumuna bağlı idi. Batı Türkçesinde ise tabiî, karıştırıldığı sıfat ekinden farksız bir seyir takip etmiştir. Yani Eski Anadolu Türkçesinde yalnız yuvarlak vokalli olmuş, ondan sonra yeni devirlerde vokal uyumuna bağlanarak kullanıla gelmiştir.

225. *-layın, -leyin*

Bu ek birden fazla ekin birleşmesi ile meydana gelen eklerden biridir. Eskiden bu ek *-ça, -çe, -ca, -ce* çekim ekinin yanında onun gibi bir eşitlik çekim eki olarak kullanılırdı. Eski Anadolu Türkçesinde böyle çekim eki olarak «gibi» ve «göre» ifadesi ile geniş ölçüde kullanılmıştır. *su-layın, bayağı-layın, desti-leyin, elma-layın, deñiz-leyin, evvelki-leyin, umduğ-u-m-layın, dileg-i-n-leyin, buyruğ-ı-n-layın, didüg-ü-m-leyin* misallerinde olduğu gibi. İyelik ekinden sonra da gelmesi ekin eskiden çekim eki olarak kullanıldığını açıkça göstermektedir. Zaten bazı çekim ekleri bazan yapım eki olarak kullanıldığı gibi bazı yapım ekleri de bazan çekim eki gibi kullanılırlar. *-layın, -leyin*'den başka, bununla ilgili *-cılayın, -cileyin* ve yukarıda gördüğümüz *-cak, -cek* ekleri de böyledir. Sayı isimlerinden sonra gelince de «-nci olarak, -nci defa» mânâsı verirdi: *iki-leyin* «ikinci defa, ikinci olarak» gibi. Batı Türkçesinde ek sonradan çekim eki olarak kullanılmaktan çıkmış, bir kaç misalde, klişeleşerek sadece bir yapım eki hâlinde kalmıştır. Bu bir kaç misal *sabah-leyin, akşam-leyin, gece-leyin* gibi vakit isimleridir. Ek burada vakti biraz belirtici bir rol oynamaktadır. Esas itibariyle kökle gövde arasında bir fark yok gibidir.

Bu ek isimden fiil yapma eki olan *-la-, -le-* ile *-ı, -i* gerundium ekinin birleşerek bir tek ek hâline gelmesi, sonra *-n* instrumental ekinin de benliğini kaybedip bu birliğe katılması ile meydana gelmiştir. Şu halde ekin aslı *-la-y-ı-n, -le-y-i-n*'dir. *-y-* yardımcı sestir. Ekin *ile* edatı ile Eski Türkçedeki *i-* «takip etmek» fiilinin klişeleşmiş gerundium ve instrumental şeklinin birleş-

mesinden (*ile+i-y-i-n* gibi) çıkmış olduğu da düşünülebilir. Fakat hem mânâ, hem şekil bakımından bunu kabul etmek güçtür. Onun için ekin söylediğimiz birleşmeden çıktığına muhakkak nazarı ile bakabiliriz. Eski Türkçede gerundiumun *-u, -ü* şekli ile ekin ilk şeklini *-layu, -leyü* olarak görüyoruz : *ançulayu* «öylece» misalinde olduğu gibi. Sonradan buna *-n* instrumentali katılmış ve vokal uyumu tatbik edilmiştir.

Bugün ekin, *y* 'nin te'siri ile olacak, yalnız ince şekilleri kullanılmakta, böylece bu ek de kalınlık-incelik uyumu dışında kalan *-yor, -ki, -daş, -ken* gibi nadir istisnalar arasına katılmış bulunmaktadır.

226. *-cılayın, -cileyin*

Batı Türkçesinde kullanılışı sonradan azalan bu ek Eski Anadolu Türkçesinde çok kullanılmıştır. Kullanış sahası zamirler olup onlara «gibi» ve «kadar» mânâları verir, onların benzetme şekillerini yapar. Eski Anadolu Türkçesinde bu da zamirlerde bir eşitlik çekim eki gibi vazife görmüştür.

Eski Anadolu Türkçesinde hiç değilse uzun bir müddet ek tabiî *ç* 'li idi : *ben-çileyin, ançılayın, biz-çileyin, bu-n-çılayın* misallerinde olduğu gibi. Sonradan ek yalnız *c* 'li olmuştur : *ben-cileyin, bu-n-cılayın* gibi.

Ekin *-layın, -leyin* ile ilgisi açıkça görülüyor, baştaki *-cı, -ci* evvelce *-çı, -çi,* Eski Türkçede ise *ançulayu* misalinde olduğu gibi *-çu, -cü* şeklinde idi. Bunun da *-ça, -çe* eki ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır.

-cılayın, -cileyin eki bugün çok nadir olarak kullanılır.

227. *-an, -en*

Bu ek işlek olmayan, ancak bir iki misalde görülen bir ektir. Bugün canlılığını kaybederek bulunduğu kelimelerde köke karışmış durumdadır. Çok belirli bir fonksiyonu yoktur. Eklendiği köklerin umumî olan mânâlarını tahsis ederek, muayyenleştirerek daha belirli ve hususî gövdeler yapar : *oğl-an* (< *oğul-an*), *er-en, kız-an* gibi.

Türkçede eskiden beri bulunan bu ek hiç değişmemiş; Eski Türkçede, Eski Anadolu Türkçesinde ve daha sonra hep ayni olmuştur. Zaten değişiklik umumiyetle işlek eklerde görülür. İşlek olmayan ekler benliklerini kaybettikleri, kökün bir parçası hâline geldikleri için donmuş olarak kalır ve değişiklik göstermezler.

228. *-kek*

Bu ek de işlek olmayan eklerden biridir. Eski Türkçede misalleri daha çoktu. Batı Türkçesinde *er-kek* kelimesinde görüyoruz. Eski Türkçede *eş-kek* şeklinde olan bugünkü *eşek* kelimesinin de aslında bu ek vardı. Bu ekte de kökün mânâsını tahsis eden, muayyenleştiren bir kuvvetlendirme, bir belirtme fonksiyonu olduğu anlaşılmaktadır.

Eski Türkçede ekin *-ġaḳ, -gek, -ḳaḳ, -kek* olarak uyumlar çerçevesinde dört şekli vardı.

229. *-ḳan*

İşlek olmayan eklerden biridir. Bugün yalnız *baş-ḳan* kelimesinde görüyoruz. Eski Türkçede daha çok kullanılırdı. Umumiyetle bir ünvan yapma fonksiyonu vardır.

Eski Türkçede *-ḳan, -ken* olarak kalın ve ince iki şekli vardı.

230. *-ç*

Bu da işlek olmayan eklerden biridir. Eskiden beri *ata-ç, ana-ç, baba-ç* kelimelerinde görülür. Mânâyı kuvvetlendirme fonksiyonu vardır. Eski Türkçede de, Batı Türkçesinde de hep *-ç* şeklindedir.

231. *-ḳa, -ge*

Bu da işlek olmayan bir ektir. Eskiden beri, donmuş olarak, iki kelimede bulunur: *baş-ḳa, öz-ge*. Ayni mânâya gelen bu iki kelimede ekin kökün dışındakini ifade fonksiyonu olduğu görülmektedir.

232. *-cıl, -cil, -cul, -cül, -çıl, -çil, -çul, -çül*

İşlek olmayan eklerden biridir. Fakat üç beş misali vardır. *ev-cil, ben-cil, balıḳ-çıl, tavşan-cıl* misallerinde bir şeye düşkünlük; *ölüm-cül* «ölüm hâlinde», *ḳır-çıl, aḳ-çıl* «aka çalan» misallerinde bir benzetme ifade eder. Yani umumiyetle bir benzetme ve daha çok mübalaga mânâsı vardır.

Eski Türkçe ek *-çıl, -çil* şeklinde idi. Bugün uyumlara bağlıdır.

233. *-dırık, -dirik, -duruk, -dürük*

Bu da işlek olmayan bir ektir. Bir iki kelimede görülür. Fonksiyonu âlet isimleri yapmaktır : *boyun-duruk, çiğin-dirik* «omuzluk», *burun-duruk* «burunluk», *eğin-dirik* «sırt örtüsü, çul» gibi.

234. *-man, -men*

Bu da işlek olmayan eklerden biridir. Umumiyetle mübalaga ve benzerlik ifade eder : *koca-man, kara-man, ak-man, köle-men, küçü-men* (< *küçük-men*) misallerinde olduğu gibi.

Buna benzeyen bir de fiilden isim yapma eki vardır : *az-man, göç-men, şiş-man* misallerinde olduğu gibi. *göç* ve *şiş* 'in ayni zamanda isim kökleri olduğu düşünülürse *göç-men* ve *şiş-man* isimden yapılmış isim olarak da kabul edilebilirler.

235. *-aç, -eç*

Bu da işlek olmayan bir ektir. Benzetme ve ilgi fonksiyonu vardır. *top-aç, bakır-aç* (> *bakraç*,), *kır-aç, boz-aç* «boza çalan» misallerinde olduğu gibi.

236. *-şın, -şin*

Bu da işlek olmayan eklerden biridir. Renklerde kullanılır. Fonksiyonu yakınlık, benzerlik ifade etmektir. *şarı-şın, kara-şın, mâvi-şin, ak-şın, gök-şin* misallerinde bu ek vardır.

237. *-ak, -ek*

Bu da işlek olmayan bir ektir. Benzerlik ifade eder. *top-ak, sol-ak, baş-ak, ben-ek* misallerinde bu ek vardır.

238. *-ḳ, -k*

Bu da işlek olmayan bir ektir. Benzerlik ifade eder. *top-u-ḳ, ḳovu-ḳ* (< *ḳovı-ḳ*), *ḳab-u-ḳ, bebe-k* misallerinde bu ek görülüyor.

239. *-z*

İşlek olmayan eklerden biridir. İlgi, benzerlik ifade eder. *top-u-z,* kelimesinde bu ek vardır. Yukarıdaki *-z* ile ilgili olabilir.

240. *-t*

İşlek olmayan bir ektir. Denklik ifade eder. *yaş-ı-t,* yeni yapılan *eş-i-t* misallerinde bu ek vardır.

241. *-tı, -ti, -tu, -tü*

Yalnız tabiat taklidi isimlerde kullanılan işlek bir ektir : *parıl-tı, şırıl-tı, cıvıl-tı, gümbür-tü, şangır-tı* misallerinde olduğu gibi. Eskiden *d* 'li idi (bk. § 282).

242. *-az, -ez*

Bu da işlek olmayan bir ektir. İlgi ifade eder. *ay-az, geñ-ez* «kolay» misallerinde bu ek vardır.

243. *ay, -ey*

İşlek olmayan eklerden biridir. İlgi ifade eder. *gün-ey, ḳuz-ay* misallerinde vardır.

244. *-l*

İşlek olmayan eklerden biridir. Benzerlik ifade eder, *yeş-i-l* (< *yaş-ı-l*), *ḳız-ı-l* kelimelerinde vardır. Bu *-l* eski *-sıl, -sil* 'den gelmektedir.

245. *-sul, -sül, -sıl, -sil*

İşlek olmayan eklerden biridir. Benzerlik, ilgi ifade eder, *yoḳ-sul* misalinde bu ek vardır.

246. *-sal*

İşlek olmayan eklerden biridir. Yer ifade eder. *ḳum-sal* kelimesinde vardır.

247. *-ġıl, -gil, -ġul, -gül, -ḳıl, -kil, -ḳul, -kül*

İşlek olmayan bir ektir. İlgi ifade eder. *ḳır-ḳıl, iç-kil, dört-gül* «dört köşeli» misallerinde bu ek vardır.

Bu ekin *-gil* şekli bugün bilhassa ağızlarda çok işlek durumdadır. Her türlü şahıs, akrabalık, ünvan isminden âile ve ev ismi yapmak için geniş ölçüde kullanılır : *Ali-gil, Yaşar-gil, Hasan-gil, Oğuz-gil, Orhan-gil, Paşa-gil, ḳaymaḳam-gil* misallerinde olduğu gibi. Akrabalık isimlerinin umumiyetle iyelik şekillerine getirilir : *dayı-m-gil, ana-n-gil,* (*ana-ñ-gil*), *hala-sı-gil* gibi. Bu şekilde çekim eki gibi iyelik eklerinden sonra gelmesi ekin çok işlek olmasından doğan bir hususiyetidir. Edebî dilde de bir çok defa bu ek görülmekle beraber son zamanlarda bunun yerine âile ve ev ifadesi için umumiyetle çokluk eki kullanılmaktadır : *Perihan-lar, Bekir-ler, yüzbaşı-lar, dayı-m-lar* misallerinde olduğu gibi. Misallerde de görülüyor ki âile ve ev ifade eden bu *-gil* eki vokal ve konsonant uyumlarına uymadan tek şekilli olarak kullanılmaktadır.

248. *-la, -le*

Bir iki misalde işlek olmayan bir isimden isim yapma eki gibi görülen bu ek aslında işlek bir isimden fiil yapma ekidir. *ḳış-la, yay-la* kelmelerinde görüldüğü gibi yer ismi yapar. Bu kelimelerin aslı *kış-la-, yay-la-* fiilinden yapılan *ḳış-la-ġ, yay-la-ġ* şeklinde isimler olup sondaki *ġ* 'nın düşmesi ile *ḳış-la, yay-la* şekline geçmişlerdir. Bu yüzden *-la-* isimden fiil yapma eki bir isimden isim yapma eki durumuna düşmüştür.

249. İşte Batı Türkçesindeki başlıca isimden isim yapma ekleri bun-

lardır. Bunların dışında tek tük misallerde işlek olmayan daha başka isimden isim yapma ekleri ile de karşılaşmak her zaman mümkündür. Esasen canlı bir dilin bütün şekillerini bir dil bilgisi içinde toplamak imkânsızdır. Mühim olan, dil bilgisinin dilin sistemini, dilin umumî yapısını verebilmesidir. Biz de verdiğimiz bu isimden isim yapma ekleri ile Türkçenin isimden isim yapma sistemini aydınlatmağa çalıştık. Bu sistem kavranıldıktan sonra karşılaşılacak her hangi bir yeni ekin yeri ve mahiyeti kolaylıkla bulunur ve anlaşılır. Tabiî bundan sonraki yapım ekleri için de bu şekilde hareket edecek ve diğer üç yapım mekanizmasının da belli başlı eklerini gözden geçireceğiz.

2. İsimden fiil yapma ekleri

250. İsimden fiil yapma ekleri isim kök ve gövdelerinden fiil yapmak için kullanılan eklerdir. Bu ekler isim köklerine, isimden yapılmış isim gövdelerine ve fiilden yapılmış isim gövdelerine eklenirler. Yani isimden fiil yapma ekleri isimden isim yapma eklerinden ve fiilden isim yapma eklerinden sonra gelebilirler. Fakat bu ekler gövdelerden fiil yapmakta çok az kullanılır, umumiyetle köklerden fiil yaparlar. Gövdelerden yapılan çok az sayıdaki fiillerde de ancak çok işlek olan isimden fiil yapma ekleri kullanılabilir. Bilhassa isimden yapılmış isim gövdelerinden çok nadir olarak fiil yaparlar. Fiilden yapılmış isim gövdelerinden fiil yapmaları daha çoktur. Sonra, eklendikleri gövdeler umumiyetle işlek olmayan eklerle yapılmış gövdelerdir. Hülâsa, isimden fiil yapma ekleri umumiyetle isim köklerinden, az mikdarda fiilden yapılmış isim gövdelerinden, çok az mikdarda da isimden yapılmış isim gövdelerinden fiil yapan eklerdir. Yani isimden fiil yapma ekleri fiilden isim yapma eklerinden sonra az, isimden isim yapma eklerinden sonra ise çok az kullanılırlar. Sayıları da pek fazla değildir.

Fiillerin mânâları ya bir olma veya bir yapma ifade eder. İsimden fiil yapma ekleri ile yapılan fiiller de dayandıkları isimlerle ilgili, olma veya yapma ifade eden çeşitli hareketleri karşılarlar. Bu hareketlerin mânâları umumiyetle dayandıkları isimlere bağlıdır. Ekler o isimleri fiil hâline getirmek dışında mânâ ile ilgili büyük bir rol oynamazlar. Bu eklerin meselâ yukarıda gördüğümüz isimden isim yapma ekleri gibi hususî fonksiyonları yoktur. Hepsinin isimlerden yapma veya olma ifade eden fiiller yapmak şeklinde umumî bir fonksiyonu vardır. Yapma veya olma ifade etmek bakımından da pek ayrılmazlar. Gerçi bazılarında bu bakımdan olma veya yapma ifadelerinden birine karşı belirli bir temayül görülür. Fakat öte yandan ayni bir

ek bazı köklerden yapma, bazı köklerden de olma ifade eden fiiller yapar. Bu da gösteriyor ki isimden yapılmış fiillerin mânâsında eklerin değil, bağlandıkları isimlerin rolü vardır. Onun için isimden fiil yapma ekleri arasında fonksiyon farkı yoktur, işleklik farkı vardır diyebiliriz. Hepsinin başlıca fonksiyonu, dediğimiz gibi, aynidir ve esas itibariyle yapma veya olma ifade eden fiiller yapmaktan ibarettir. Şüphesiz bu fiillerin, dayandıkları isimlerle ilgili çeşit çeşit mânâları vardır. Dayandıkları isimlerle ilgili çeşitli hareketleri karşılarlar. Ayni ek bir isimden bir çeşit hareketi, başka bir isimden başka çeşit bir hareketi karşılayan çeşitli fiiller yapar. Fakat bu hareketler muayyen değildir. İsimlere bağlı çeşit çeşit hareketler olduğu için bunları eklere bağlayarak hudutlandırmağa imkân yoktur.

Başlıca isimden fiil yapma ekleri şunlardır :

251. *-la-, -le-*

Bu ek isimden fiil yapma eklerinin en işlek olanıdır. Misalleri sayılamıyacak kadar çok olup isimden fiil yapmak gerekince bugün en canlı ek olarak daima bu eke baş vurulur. Hemen hemen her çeşit ismin sonuna gelerek yapma veya olma ifade eden fiiller yapar. Türkçede başlangıçtan beri kullanıla gelmiş, bilhassa son zamanlarda işlekliği çok artarak isimden fiil yapma sahasına hakim olan başlıca ek durumuna yükselmiştir. *baş-la, taş-la-sap-la-, ağır-la-, su-la-, av-la-, top-la-, balta-la-, karşı-la-, iğne-le-, demir-le-, ütü-le-, el-le-, kilit-le, bek-le-, temiz-le-, ter-le-, gece-le-, serin-le, hafif-le-, hor-la-, gür-le-, çağ-la-, in-le-, çın-la-, üf-le-* gibi misallerde bu ek vardır.

-la-, -le- eki ile yapılan bazı fiiller bu şekilleri ile kullanılmayıp veya kullanıştan düşüp sonlarına bir fiilden fiil yapma eki alarak o şekilleri ile kullanış sahasında görünürler. Böyle fiillerde *-la-, -le-* ile fiilden fiil yapma eki birleşerek tek bir ek hâline gelmiş hissini verirler : *can-la-n-, hoşla-n-, küf-le-n-, et-le-n-, iç-le-n-, hasta-la-n-, dalğa-la-n-, bir-le-ş-, yak-la-ş-, ak-la-ş-, kır-la-ş-, iri-le-ş-, kir-le-t-, dar-la-t-* misallerinde olduğu gibi.

Bu ekin *kış-la, yay-la* misallerinde sondaki *ğ* sesinin düşmesi ile bir isimden isim yapma eki gibi kaldığını yukarıda görmüştük.

Bu ek Türkçede eskiden beri hep ayni kalmıştır. Bugün çekim esnasında vokalinin bazan değiştiği görülür : *baş-lı-yor* (< *baş-la-yor*), *ince-li-y-en* (*ince-le-y-en*) misallerinde olduğu gibi. Tabiî bu, ekin bünyesi ile ilgili olmayıp orta hece durumunda kalmaktan ve *y* tesiriyle doğan bir değişikliktir.

252. *-al-, -el-*

Bu ek de eskiden beri kullanılan isimden fiil yapma eklerinden biridir. İşleklik sahası pek geniş değildir. Umumiyetle sıfatlardan fiil yapar. Bu ekle yapılan fiiller yalnız olma ifade ederler. *sağ-al-, az-al-, dar-al-, boş-al-, çoğ-al-* (< *çoḳ-al-*), *bun-al-* (*buñ-al-*), *düz-el-, yön-el-, dik-el-* misallerinde bu ek vardır.

Bu ekte de başlangıçtan beri hiç bir değişiklik olmamıştır.

253. *-l-*

Bu ek işleklik sahası, derecesi ve vazifesi bakımından *-al-, -el-* ekinden farksızdır. Onun gibi, bazı sıfatlardan olma ifade eden fiiller yapar. *ince-l-, ḳısa-l-, sivri-l-, doğru-l-, duru-l-* misallerinde bu ek vardır.

Bu ekin bazı misallerde fiilden fiil yapma eki olan *-l-* ile karıştığı anlaşılmaktadır. Meselâ *ḳoca-l-, ufa-l-, büyü-l-,* misallerinde kökler hem isim (*ḳoca, ufaḳ, büyük* gibi), hem de fiil (*ḳoca-, ufa-, büyü-* gibi) olarak kabul edilebilirler. Ayni şekilde *alça-l-, yükse-l-, küçü-l-, eksi-l-* gibi misallerde de köklerin *alçaḳ, yüksek, küçük, eksik* isimleri mi, *alça-, yükse-, küçü-, eksi-* şeklindeki unutulmuş fiiller mi olduğu belli değildir. Her halde fiilden fiil yapma eki olan *-l-* benliğini kaybederek bazı misallerde isimden fiil yapma eki şeklinde kalmıştır denilebilir. Belki de aslında *-l-* isimden fiil yapma eki böylece fiilliği unutulmuş köklerin sonunda kalan fiilden fiil yapma eki *-l-* '-den çıkmıştır. Fakat Türkçede başlangıçtan beri *-l-* isimden fiil yapma ekinin mevcut olmuş bulunduğu da unutulmamalıdır. Eke bugün olduğu gibi Eski Türkçede de rastlamaktayız.

Tabiî bu ekte de eskiden beri hiç bir değişiklik olmamıştır.

254. *-a-, -e-*

Bu ek de fazla işlek olmayan ve bazı misallerde görülen bir ektir. İsimlerden olma veya yapma ifade eden fiiller yapar: *yaş-a-, ḳan-a-, boş-a-, ḳap-a-, ad-a-, oyn-a-* (< *oyun-a-*), *yarlıġ-a-, don-a-, dil-e-, göz-e, tür-e-, tün-e-, benz-e* (*beñiz-e-*) gibi.

Bu ek de Türkçede başlangıçtan beri vardır ve hiç değişmemiştir. Eski Türkçede daha işlek durumda idi. Sonradan misalleri gittikçe azalmıştır.

255. *-ı-, -i-, -u-, -ü-*

Bu ek Eski Türkçede kullanılırdı. Fakat sonradan işlekliğini ve canlılığını kaybetmiştir. Bugün ancak klişeleşmiş ve unutulmuş olarak bir kaç misalin bünyesinde görülür : *uz-u-* (*uz-u-n* bu fiilden yapılmış isimdir), *taş-ı-, saḳ-ı-* (*saḳ-ı-n-* bundan gelir. *saḳ* «uyanık»), *ağr-ı-* (< *ağır-ı-*), *ḳaş-ı-, şaḳ-ı-* gibi. Bu ekle yapılan fiiller de olma veya yapma ifade ederler.

256. *-ar-, -er-*

Türkçede eskiden beri görülen bu ek işleklik sahası hudutlu olan eklerden biridir. Daha çok renk isimlerinden fiil yapmakta kullanılır. Renk isimlerinden yalnız olma ifade eden, diğer isimlerden ise bazan olma, bazan yapma ifade eden fiiller yapar : *ağ-ar-, boz-ar-, mor-ar-, yeş-er-* (< *yaş-ar-*), *ḳız-ar-, sar-ar-* (<*sarġar-* < *sarıġ-ar-*), *ḳar-ar-* (< *ḳara-ar-*), *göğ-er-, yaş-ar-, suv-ar-* (*suv* > *su*), *on-ar-* (< *oñ-ar-, oñ«sağ»*), *ot-ar-, ev-er-* gibi.

Eski Türkçede bu ekin yanında bir de *-ġar-, -ger-* eki vardı : *suv-ġar-* «suvarmak» misalinde olduğu gibi. Bu ek Batı Türkçesinde *g* ve *ġ* 'sı düşerek *-ar-, -er-* hâline geçmiş olacağı için asıl *-ar-, -er-* ile karışmış olabilir. Daha, Eski Türkçe devresinde iken bu iki ekin ayni misalde yan yana kullanılmış olduğunu görüyoruz : *suv-ar-, suv-ġar-* gibi. Batı Türkçesinde *g* ve *ġ* düştüğü için birbirine karışarak tek ek hâline gelmiş olmaları tabiîdir.

r-l değişmesi yüzünden olacak, bu ek Eski Anadolu Türkçesinde bazan ve bugün bazı ağızlarda *l* 'li şekle geçmiştir : *saral-, ḳaral-* misallerinde olduğu gibi.

257. *-da-, -de-, -ta-, -te-*

Türkçede eskiden beri görülen, diğer isimlerden fiil yapmakta çok az kullanılan bu ek ses taklidi kelimelerden fiil yapmakta işlek bulunmaktadır. Diğer isimlerden yapma ifade eden, ses taklitlerinden olma ifade eden fiiller yapar : *al-da* «hile yapmak, aldatmak» (*al «hile, çare»*), *bağ-da-* «güreşte sarmaya almak» (*bağ-da-ş-* fiili bundan yapılmıştır), *is-te-* (< *iz-de-*), *şırıl-da-, mırıl-da-, horul-da-, fısıl-da-, fırıl-da-, gürül-de-, çatır-da-, kütür-de-, foḳur-da-, fingir-de-, parıl-da-, hay-da-* gibi.

Eski Türkçede ekin hem *d* 'li, hem *t* 'li şekilleri vardı. *t* 'li şekil Batı Türkçesinde yalnız *iste-* fiilinde kalmıştır. İşlek olarak kullanıldığı ses tak-

lidi kelimelerin sonu hep *l, r, y* gibi sedalı konsonantlarla bittiği için ekin bugün yalnız *d* 'li şekilleri kullanılmaktadır diyebiliriz.

258. *-ḳır-, -kir-, -ḳur-, -kür-*

Bu ek de Türkçede eskiden beri kullanılan ses taklitlerinden fiil yapan bir ektir. Olma veya yapma ifade eden ses taklidi fiiller yapar : *hay-ḳır-, ṭış-ḳır, hıç-ḳır-, ḳış-ḳır-, çem-kır-, püs-ḳür-, tü-kür-, süm-kür-* gibi.

259. *-ḳ-, -k-*

Bu ek de işleklik sahası geniş olmayan eklerden biridir. Eski Türkçede örnekleri daha çoktu. Bugün ancak bir kaç misalde görülür. Yalnız olma ifade eden fiiller yapar : *ac-ı-ḳ-* (< *aç-ı-ḳ-*), *gec-i-k-* (< *geç-i-k-*), *bir-i-k-, göz-ü-k-, dar-ı-ḳ-* «sıkılmak» fiillerinde bu ek vardır.

260. *-r-*

İşlek olmayan, eskiden beri ancak sayılı kelimelerde görülen bir ektir. Olma ifade eden fiiller yapar. *deli-r-, beli-r-* (< *belgü-r-*), *ḳayġu-r-* «kaygılanmak», *üf-ü-r-* fiillerinde bu ek vardır. Ekin *üf-ü-r-* misaline benzer şekilde başka ses taklitlerinden de fiil yaptığı ve bu sahada çokça kullanıldığı anlaşılmaktadır. *bağ-ı-r-* (< *bañ-ı-r-*), *çağ-ı-r-, öğ-ü-r-, geğ-i-r-, an-ı-r-* (< *añ-ı-r-*) gibi fiiller bu ekle yapılmış görünüyor. Zaten *r* sesi ses taklidi isimlerde ve fillerde çok görülen bir sestir. İsimlerde kelimenin bünyesine dahil bir sesten başka bir şey değildir. Fiillerde ise yapım eki olarak görülür. Onun için *r* ile biten ses taklidi fiillerin *-r-* eki ile yapılmış olmaları ihtimali daima göz önünde bulundurulmalıdır. Yalnız, ileride göreceğimiz gibi bir de fiilden fiil yapma eki *-r-* vardır. Bu ikisini birbirine karıştırmamak lâzımdır.

aḳsı-r-, tıḳsı-r-, öksü-r- gibi misallerin de bu ekle yapıldığı anlaşılmaktadır. Bunlara benzeyen ve *hapṣı, hapṣu* olarak isim şekli de kullanılan *hapṣı-r-* fiili bunu göstermektedir. Hülâsa *-r-* eki ses taklidi isimlerden fiil yapmak için eskiden geniş ölçüde kullanılmış, fakat zamanla birleştiği isimlerle kaynaşarak bugün canlılığını kaybetmiştir.

261. *-sa-, -se-*

Bu ek de Türkçede eskiden beri kullanılan fakat işleklik sahası geniş olmayan eklerden biridir. Eskiden örnekleri daha çoktu ve istek ifadesi için kullanılırdı. Bugün ancak bir kaç fiilde görülür. Olma veya yapma ifade eden fiiller yapar. Eski Anadolu Türkçesindeki *buğa-sa-*, «ineğin boğa istemesi», *aygır-sa-* «kısrağın aygır istemesi», *buğur-sa,* «dişi devenin erkek deve istemesi» gibi fiillerde, bugün *su-sa-, garip-se-, umur-sa-, mühim-se-* misallerinde bu ek vardır.

Bu ek başka bir sesle birleşerek şimdi göreceğimiz yeni bir ek meydana getirmiştir.

262. *-msa-, -mse-*

Son zamanlarda ortaya çıkan bu ek bundan önce gördüğümüz *-sa-, -se-* ekinin, başına bir *m* alması ile teşekkül etmiştir. *-sa-, -se-* başına *m* sesini ya *m* ile biten bir ismin sonundan alarak eke dahil bir ses gibi diğer misallere de geçirmiş veya *m* buraya benzetme yolu ile girmiştir. İsimden isim yapma eki olan *-msı, -msi, -msu, -msü* 'de de böyle türeme bir *m* bulunduğunu ve *-sı, -si, -su, -sü* ekinin bu *m* 'yi sonradan başına aldığını yukarıda söylemiştik. Bu iki şeklin; biri isim, biri fiil yapan bu iki ekin birbirine muvazi olduğu açıkça görülmektedir.

-msa-, -mse- yapma veya olma fade eden fiiller yapar. İşleklik sahası geniş değildir. Ancak bir kaç misalde görülür. *az-ı-msa-, ben-i-mse-, iyi-mse-, kötü-mse-, küçü-mse-* misallerinde bu ek vardır. *gül-ü-mse-* fiili de bu misalleri andırıyor. Fakat onda *-mse-* eki bir fiilden fiil yapma eki olarak görülüyor. Türkçede böyle bir fiilden fiil yapma eki ise yoktur. Onun için *gül-ü-mse-* fiilinin yapısı normal görünmüyor. *-mse-* ekinin buraya isimden yapılmış fiillerden benzetme yolu ile gelip yerleştiği ve *gül-ü-mse-* 'nin klişeleşmiş bir şekil olduğu anlaşılmaktadır. Böyle değilse *gül-* fiilinden *-m* ile yapılmış isim *-se-* ile fiil yapılmıştır diye düşünülebilir.

3. Fiilden isim yapma ekleri

263. Fiilden isim yapma ekleri fiil kök ve gövdelerinden isim yapmak için kullanılan eklerdir. Bu ekler fiil köklerine, isimden yapılmış fiil gövdelerine ve fiilden yapılmış fiil gövdelerine eklenirler. Yani, fiilden isim yapma ekleri isimden fiil yapma eklerinden ve fiilden fiil yapma eklerinden son-

ra gelebilirler. Bu şekildeki kullanışları da gayet geniştir. Fiilden isim yapma ekleri ile yapılan isimler çok çeşitli olup adetleri sayılamıyacak kadar çoktur. Türkçedeki isimlerin büyük bir kısmını bu şekilde fiilden yapılmış isimler teşkil eder. Türkçede fiilden isim yapmağa karşı eskiden beri büyük bir temayül görülür. Bu temayüle uygun olarak fiilden isim yapma eklerinin sayısı da bir hayli fazladır. Yapım ekleri içinde sayısı en çok olan ekler bu fiilden isim yapma ekleridir. İçlerinde bir çoğunun işleklik derecesi çekim ekleri kadar yüksektir. Bu arada tabiî, derece derece daha az işlek olanları ve sayılı örneklerde görülen işlek olmayanları da vardır. İsimler nesneleri yani kâinatta mevcut bütün canlı cansız varlıkları, mefhumları, eşyayı, durumları, münasebetleri v.s. karşılayan kelimelerdir. Fiilden isim yapma ekleri de birleştikleri fiillerle ilgili olarak bütün bu çeşit çeşit nesneleri karşılayan isimleri meydana getirmek üzere çeşitli fonksiyonlara sahiptirler. Bir kısmında bu fonksiyonlar belirlidir. Böyle olanlarda bir ek hep ayni çeşit isim yapar. Diğer bir kısmında ise her ekin belirli bir fonksiyonu yoktur. Bir ek başka başka fiillerden değişik nesneleri karşılayan çeşitli isimler yapar, kullanış sahasında çeşit çeşit fonksiyonlarla görünür. Belirli veya belirli olmayan fonksiyonlarına her ekin yeri geldikçe işaret edeceğiz. Başlıca fiilden isim yapma ekleri şunlardır :

264. *-maḳ, -mek*

İstisnasız bütün fiil kök ve gövdelerine getirilen bu ek eskiden beri Türkçenin fiilden isim yapma eklerinin başında gelir. Fonksiyonu fiillerin hareket isimlerini yapmaktır. Fiil kök ve gövdeleri hareketleri karşılayan; fakat tek başlarına kullanılamayan; ancak şahıs, zaman, şekil v.s. 'ye bağlanmak suretiyle kullanış sahasına çıkan dil birlikleridir. İşte bu kök ve gövdelerin karşıladıkları mücerret hareketleri hiç bir şeye bağlamadan ifade etmek için sonlarına *-maḳ, -mek* eki getirmek suretiyle fiil isimleri yapılır : *aç-maḳ, ara-maḳ, başla-maḳ, gel-mek, bildir-mek, düşünmek* gibi. Bu fiil isimlerine öteden beri masdar, *-maḳ, -mek* ekine de masdar eki denilir. Fakat masdar Türkçenin bu fiil isimlerine uygun bir tabir değildir. Türkçede masdar diye ayrı bir kelime çeşidi kabul etmeğe lüzum yoktur. Gördüğümüz bu şekiller fiillerden *-maḳ, -mek* eki ile yapılmış isimlerden başka bir şey değildir.

Sondaki *ḳ, k* konsonantlarının sedalılaşması ve yumuşaması dolayısı ile *-maḳ, -mek* 'li isimler çekim esnasında bir çok defa, şimdi göreceğimiz *-ma, -me* 'li isimlerle karıştırılmaktadır. Yaptıkları isimlerin çekim sıra-

sındaki şekilleri arasında ses bakımından bazan hiç bir fark bulunmayan bu iki ekin birbirine çok yakın olan fonksiyonlarına iyice dikkat etmek ve ses benzerliğine aldanmayarak yazıda doğru imlâları ile her iki şeklin hakkını vermek lâzımdır. Bunun için de *-maḳ, -mek* 'li şeklin hareket ifade ettiği unutulmamalıdır. Bu ek ancak çok nadir misallerde klişeleşerek hareket ifade etmeyen nesne isimleri yapar : *ye-mek, çaḳ-maḳ* hareket isimlerinin yanında *ye-mek, çaḳ-maḳ* nesne isimleri gibi.

Bugün yazı dilinde *-maḳ, -mek* ekinden sonra iyelik ekleri getirilememektedir. Fakat bu şekil eskiden yazı dilinde kullanılırdı ve bugün ağızlarda da kullanılmaktadır.

265. *-ma, -me*

Bu ek de *-maḳ, -mek* gibi işleklik sahası bütün fiil kök ve gövdelerini içine alan bir ektir. *-maḳ, -mek* 'in hareket isimleri yapmasına karşılık *-ma, -me* 'nin fonksiyonu iş isimleri yapmaktır diyebiliriz : *al-ma, yap-ma, oḳu-ma, yaz-ma, gel-me, git-me, geç-me, eri-me* gibi. Bu iki çeşit fiil ismi arasındaki ince fark *-ma, -me* 'nin hareket ifade etmemesidir. Bu bakımdan *-ma, -me; -maḳ, -mek* 'ten daha belirli, daha kuvvetli fiilden isim yapma ekidir. Yaptığı isim *-maḳ, -mek* 'in yaptığı isimden daha çok isimdir diyebiliriz. *-maḳ, -mek* 'in yapım ekliği belirli belirsiz bir yapım ekliğidir. Fiil kök ve gövdelerine onları mücerret olarak ifade etmek dışında her hangi bir şey katmaz. O derece bir şey katmaz ki göz önünde bir hareket, şahsa v. s. 'ye bağlanmayan, fakat nesne olmayan bir hareket canlandırır. *-ma, -me* ise göz önünde hareket canlandırmayan, hareketin kendisini değil o hareketle yapılan işi ifade eden ektir. İş de harekete göre bir çeşit nesnedir. Onun için *-ma, -me* 'li isimler iş ifadesi yanında klişeleşerek veya klişeleşmeden bir çok belirli nesne, eşya ismi olarak isim ve sıfat şeklinde kullanılırlar : *dondur-ma, yaz-ma* (eser), *kavur-ma* (yiyecek), *dol-ma* (yemek), *iç-me* (içmeler), *dol-ma ḳalem, değ-me adam, süz-me göz, damdan düş-me lâf, karma liste, yap-ma hareket* misallerinde olduğu gibi. *-maḳ, -mek* 'li şekiller ise klişeleşmiş bir iki misal dışında bu şekilde isim olarak ve bilhassa böyle sıfat olarak hiç bir zaman kullanılamazlar.

-ma, -me 'li şekillerin hareket ifade etmediği unutulmamalı ve bunlar çekim esnasında *-maḳ, -mek* 'li isimlerle karıştırılmamalıdır. Çünkü aralarındaki mânâ yakınlığından başka çekim esnasında iki şeklin ince misalleri ses bakımından tamamiyle ayni görünmektedirler : *gez-meğ-e, gez-me-y-e; bil-meğ-i, bil-me-y-i* gibi.

266. *-ış, -iş, -uş, -üş*

Bu ek de *-mak -mek* ve *-ma, -me* tipinde fiil isimleri yapan eklerden biridir. İşleklik sahası onlar gibi bütün fiil kök ve gövdelerini içine alır. Bu üç ek fiilden isim yapma ekleri içinde ayrı bir yer işgal ederler. Diğer fiilden isim yapma ekleri fiillerden nesne isimleri, bu ekler ise fiillerden fiil isimleri yapan eklerdir diyebiliriz. Gerçi bu ekler de klişeleşme yolu ile bazan nesne ismi yaparlar. Fakat bunların asıl fonksiyonları varlık, mefhum, eşya gibi nesne isimleri yapmak değil, hareket ve iş isimleri yapmaktır. Fiil kök ve gövdelerinin ifade ettiği mücerret hareketleri, fiil kök ve gövdeleri tek başlarına kullanılmadıkları için, hareket ve iş isimleri hâlinde kullanış sahasına çıkaran bu ekler kök ve gövdenin mânâsında diğer yapım ekleri gibi büyük bir değişiklik yapmazlar, o mânâyı aşağı yukarı bir isim kalıbına sokarlar. İşleklik sahalarının bütün fiilleri içine alan tam bir genişlikte olması da bundandır.

Tabiî bu üç ek arasında da fonksiyon bakımından bir derece farkı vardır. *-mak, -mek* en belirli fiil ismi yapan ektir. Hareket ifadesi taşır ve hareket dışında nesne ismi yapmağa hiç elverişli değildir. *-ma, -me* hareket ifadesi taşımayan, hareketi iş şeklinde ifade eden fiil ismi yapar. Bu isimler klişeleşerek hareket dışında nesne ismi olmağa oldukça elverişlidirler ve sıfat olarak kullanılanları bile vardır. *-ış -iş, -uş -üş* de fonksiyon bakımından aşağı yukarı *-ma, -me* gibidir. Onun gibi iş ifade eden fiil isimleri yapar: *al-ış, gel-iş, ara-y-ış, söyle-y-iş, otur-uş, oku-y-uş, oksür-üş, yürü-y-üş* gibi. Fakat bu fiil isimleri klişeleşerek iş ismi dışında nesne ismi olmağa *-ma, -me* 'li isimlerden daha elverişlidirler. Bunun bir çok misalleri vardır: *at-ış, bul-uş, bak-ış, anla-y-ış, göster-iş, doğ-uş, gül-üş, dur-uş, yürü-y-üş, al-ış, ver-iş* nesne isimleri gibi. *-ış, -iş, -uş- -üş* 'lü isimler de *-mak, -mek* 'li şekiller gibi sıfat olarak hiç kullanılmazlar.

Eski Türkçede ek *-ş* şeklinde idi. Bunu Batı Türkçesinde o devirden kalma bazı isimlerin bünyesinde de görüyoruz: *alka-* 'dan yapılmış *alkış, karga-* 'dan yapılmış *kargış* misallerinde olduğu gibi. *tanı-ş* misali de bunlara benziyor.

Asıl fonksiyonları fiil isimleri yapmak olan umumî vasıflı bu üç eki bu şekilde belirttikten sonra şimdi fiillerden nesne ismi yapan ve umumîlik vasfı olmayan eklere geçebiliriz.

267. *-m*

-m eki nesne ismi yapan fiilden isim yapma eklerinin çok işlek olanı

rından biridir. Başlıca fonksiyonu fiille ilgili bir hal, durum, iş ifade etmek olup o işle ilgili, o işten doğan varlık, eşya, âlet, yer v. s. gibi çeşitli isimler de yapar : *al-ı-m, sat-ı-m, geç-i-m, giy-i-m, kuşa-m, tak-ı-m, uçur-u-m, ver-i-m, iç-i-m, dön-ü-m, biç-i-m, boğ-u-m, doğ-u-m, öl-ü-m, at-ı-m, doy-u-m* misallerinde olduğu gibi. Fiil kökündeki sedasız konsonantın sedalılaştığı *yud-u-m* (*yut-* 'tan), *ad-ı-m* (*at-* 'tan), *tad-ı-m* (*tat-* 'tan) misalleri de bunlardandır.

268. *-ḳ, -k*

Bu ek de eskiden beri çok işlek olan fiilden isim yapma eklerinden biridir. Yaptığı isimler umumiyetle fiilin gösterdiği harekete uğramış olan, bazan da o hareketten doğmuş bulunan veya o hareketi yapan çeşitli nesneleri karşılar : *aç-ı-ḳ, saç-ı-ḳ, düş-ü-k, çek-i-k, yat-ı-ḳ, yan-ı-ḳ, sön-ü-k, çürü-k, ez-i-k, del-i-k, buruş-u-ḳ, değiş-i-k, bulaş-ı-ḳ, üfür-ü-k, tükür-ü-k, öksür-ü-k, çatla-ḳ, yuvarla-ḳ, çök-ü-k, il-i-k, ele-k, dile-k, döşe-k, ada-ḳ, iste-k gibi.* (Bu ekin *-uḳ, -ük* eki ile münasebeti için aşağıda *-t* eki bahsine bakılmalıdır, § 283).

269. *-aḳ, -ek*

Bu ek de eskiden beri işlek olan ve bir çok misalleri bulunan bir ektir. Yaptığı isimler fiilin gösterdiği hareketi çokça yapanı, olanı, yapılanı; o hareketin yapıldığı yeri, âleti; o hareketle yapılan şeyi; hasılı fiilin tesirinde kalan çeşitli nesneleri karşılar : *dön-ek, ürk-ek, ḳorḳ-ak, ḳaç-aḳ, at-aḳ, yed-ek, ḳon-aḳ, yat-aḳ, dur-aḳ, tapın-aḳ, barın-aḳ, bat-aḳ, bıç-aḳ, ḳay-aḳ, kes-ek, sanc-aḳ* (< *sanç-aḳ*), *saç-aḳ, sür-ek, dayan-aḳ, doḳun-aḳ, oḳun-aḳ* gibi.

Bazı misallerin Eski Türkçede *-ġaḳ, -ġek* 'li olması bu ekin eskiden *-ġaḳ, -gek* şeklinde olduğunu, Batı Türkçesine geçerken ek başındaki *g* ve *ġ* 'nın düştüğünü hatıra getirmektedir. Fakat misallerin çoğu Batı Türkçesinde görülmekte ve belki de ek *g* ve *ġ* 'sı düşmüş olan eski *-ġak, -gek* ile sonradan karıştırılmış bulunmaktadır.

270. *-n*

Bu ek de Türkçede eskiden beri görülen fiilden isim yapma eklerinden

biridir. İşleklik sahası çok geniş olmamakla beraber bir hayli misali vardır ve canlılığını muhafaza etmektedir. Yaptığı isimler fiilin gösterdiği hareketi yapanı, olanı ve daha çok, yapılanı ifade eder : *tüt-ü-n, ek-i-n, biç-i-n, yığ-ı-n, dol-u-n, tala-n, uzu-n, ak-ı-n, gel-i-n, koş-u-n, büt-ü-n, sök-ü-n* gibi.

271. *-ġı, -ġi, -ġu, -gü, -ḳı, -ki, -ḳu, -kü*

Bu ek de Türkçede eskiden beri işlek olarak kullanılan eklerden biridir. Umumiyetle yapma ifade eden fiillerden isim yapar ve bu isimler daha çok yapılanı, bazan yapanı, bazan yapma işini; hülâsa fiilin gösterdiği hareketle ilgili çeşitli nesneleri karşılarlar : *say-ġı, sar-ġı, çal-ġı, ser-gi, il-gi, bil-gi, sev-gi, sil-gi, ver-gi, duy-ġu, sor-ġu, bur-ġu, ör-gü, gör-gü, bıç-ḳı, bas-ḳı, at-ḳı, iç-ki, biç-ki, uy-ḳu* (*uyu-ḳu* < *uyı-ḳu*) gibi.

Eski Türkçede ekin yalnız *-ġu, -gü* şekli vardı. Vokal ve konsonant uyumlarına bağlanması Batı Türkçesinde ancak son zamanlarda olmuştur.

272. *-ġa, -ge*

Bu ek de Türkçede eskiden beri görülen, eskiden çok kullanılan, fakat sonradan işlekliğini kaybeden bir ektir. Bugün görülen misalleri fazla değildir. Hareketi yapanı, olanı veya yapılan nesneleri karşılayan isimler yapar : *bil-ge, dal-ġa, yon-ġa, böl-ge, ḳavur-ġa, süpür-ge* gibi.

273. *-ġın, -gin, -ġun, -gün, -ḳın, -kin, -ḳun, -kün*

Bu ek de Türkçede eskiden beri kullanılan ve bugün bir çok misali bulunan işlek bir ektir. Esas itibariyle tek heceli fiil köklerine getirilir. Birden çok heceli fiil kök ve gövdelerine getirilmesi çok nadirdir. Fonksiyonunda bir büyültme, bir aşırılık mânâsı vardır. Teşkil ettiği isimler çok yapan, olan veya yapılan nesneleri veya yapılan işi karşılarlar : *dal-ġın, az-ġın, dar-ġın, ḳır-ġın, sal-ġın, bay-ġın, gir-gin, bil-gin, er-gin, bez-gin, dur-ġun, ol-ġun, soy-ġun, üz-gün, sür-gün, düz-gün, öl-gün, bas-ḳın, çap-ḳın, aş-ḳın, yetiş-kin, geç-kin, seç-kin, piş-kin, coş-kun, tut-ḳun, küs-kün, düş-kün* gibi.

Ekin vokal ve konsonant uyumlarına bağlı olarak gösterdiği çok şekillilik son zamanlara aittir. Eski devrelerde bilhassa vokal bakımından bu kadar çok şekilli ve uyuma bağlı değildi. Eski Anadolu Türkçesinde daha çok *-ġun, -gün* şekilleri kullanılmıştır.

274. *-ġan, -gen, -ḳan, -ken*

Bu ek de eskiden beri kullanılan ve bugün işlek olarak bir çok misalde görülen bir ektir. Tek heceli fiillere getirilmez. Ancak birden fazla heceli fiillerden, yani umumiyetle gövdelerden isim yapar. Fonksiyonunda kuvvetli bir aşırılık mânâsı vardır. Teşkil ettiği isimler çok yapan ve olanı ifade eder : *alın-ġan, sıḳıl-ġan, soḳul-ġan, yapış-ḳan, sırıt-ḳan, unut-kan, giriş-ken* gibi.

Bu ekin fonksiyonu *-an, -en* (*alın-an, çekin-en*) partisip ekinin fonksiyonunun mânâ bakımından kuvvetlisidir. *-an, -en* partisip eki Eski Türkçede *-ġan, -gen* şeklinde idi. Mânâ yakınlığı ile birlikte bu eski şekil yakınlığına da kapılarak partisip eki ile bu ek birbirine karıştırılmamalıdır. Aradaki mânâ farkı yanında bu ekin *-ġan, -gen* partisip ekinden farklı olarak aslında *ḳ, k* 'li olduğunu, Batı Türkçesinde partisip ekinin *g* ve *ġ* 'nın düşmesi ile *-an, -en* şekline geçtiğini unutmamak lâzımdır.

Ekin Batı Türkçesinde, dediğimiz gibi, tek heceli fiillerden isim yapmadığını görüyoruz. Fakat çok nadir olarak buna aykırı misallerle de karşılaşmaktayız : *ergenlik* kelimesindeki *er-gen* gibi. Bunlar eskiden kalmış ve klişeleşmiş şekiller olmalıdır.

275. *-ġıç, -giç, -ġuç, -güç*

Türkçede eskiden beri görülen, fakat işlek olmayan bir ektir. Yapan, olan veya yapılan nesneleri karşılayan isimler yapar. Bu ekte de bir büyültme mânâsı vardır. Bugün ancak bir kaç misalde görüyoruz : *dal-ġıç, başlanġıç, bil-giç, süz-güç* gibi.

Ekin eskiden yalnız yuvarlak vokalli şekilleri vardı. Vokal uyumuna son zamanlarda bağlanmıştır.

276. *-ġaç, -geç, -ḳaç, -keç*

Eskiden beri görülen, fakat işlek olmayan bu ek de *-ġıç, -giç, -ġuç, -güç* ekinin bir eşidir. Fonksiyonu aynidir ve onun gibi bugün ancak bir kaç misalde görülür : *süz-geç, yüz-geç* «yüzme», *ḳıs-ḳaç* gibi.

277. *-ağan, -eğen*

Türkçede eskiden beri görülen bu ek de işlek olmayan eklerden biridir.

Fonksiyon bakımından *-ġan, -gen, -ḳan, -ken* 'e benzer. Yaptığı isimler aşırı ve devamlı yapan veya olanı karşılar. Bugün ancak bir kaç misali vardır : *ol-ağan, yat-ağan, vur-ağan, kes-eğen, gez-eğen, çal-ağan* «atmaca» gibi.

Ek tabiî eskiden *-aġan, -egen* şeklinde idi. *ġ* ve *g* 'nin yumuşayarak *ğ* (*ğı*) ve *ğ* (*y*) 'ye çevrilmesi son zamanlarda olmuştur.

278. *-ıcı, -ici, -ucu, -ücü*

Bu ek Türkçede eskiden beri kullanılan çok işlek fiilden isim yapma eklerinden biridir. Bunun da fonksiyonunda bir çokluk, aşırılık, devamlılık vardır. Yaptığı isimler çok ve devamlı yapan veya olan nesneleri karşılar : *al-ıcı, yap-ıcı, sat-ıcı, ḳal-ıcı, oyala-y-ıcı, ver-ici, besle-y-ici, geç-ici, dinle-y-ici, ḳur-ucu, oḳu-y-ucu, bul-ucu, uç-ucu, gör-ücü, döndür-ücü, yüz-ücü, düşündür-ücü* gibi.

Misallerden de anlaşılıyor ki bu ek daha çok yapma ifade eden fiillere getirilmektedir. Yine görülüyor ki hareketle ilgili meslek sahipleri için bu ekle yapılan isimler kullanılmaktadır.

Bu ek Eski Türkçede *-ı-ġçı, -i-gçi* ve *-ġuçı, -güçi* şekillerinde idi. Bu şekillerin ise fiilden isim yapma ekleri *-ġ, -g* ve *-ġu, -gü* ile isimden isim yapma eki *-çı, -çi* 'den meydana geldikleri anlaşılmaktadır. Batı Türkçesinde eklerin sonundaki ve başındaki *ġ* ve *g* düşmüş; böylece ek Eski Anadolu Türkçesine *-uçı, -üçi* şeklinde geçmiş, sonradan *ç* 'nin sedalılaşması ve yuvarlak vokalin düzleşmesi ile *-ıcı, -ici* şeklini almış; son zamanlarda vokal uyumuna bağlanarak bugünkü çok şekilli hâle gelmiştir.

279. *-ç*

Bu ek de eskiden beri görülen ve bugün bir çok misalleri bulunan bir ektir. Bunun da fonksiyonunda bir aşırılık ifadesi vardır. Yaptığı isimler yapanı veya yapılanı veya hareket hâlini gösterir : *ḳısḳan-ç, iğren-ç, ḳorḳun-ç, gülün-ç, inan-ç, sevin-ç, usan-ç* gibi.

Misallerden de anlaşılıyor ki bu ek ancak dönüşlü fiil köklerine getirilmektedir. Gerçi misallerin bir kısmında ekin getirilmiş göründüğü dönüşlü fiil gövdesi kullanılmamakta ve fiil köküne *-ç* değil de *-nç* eki getirilmiş gibi bir durumla karşılaşılmaktadır. Bu yüzden ek umumiyetle *-nç* olarak veya *-ç* ve *-nç* gibi çift şekilli olarak gösterilir. Fakat bu doğru değildir. Ekin *-ç*

olduğu ve *-n-* 'nin dönüşlülük ekinden başka bir şey olmadığı muhakkaktır. Dönüşlü fiil şekli kullanılmayan misallerde bu şekil ya kullanıştan düşmüş ve unutulmuştur veya kullanılmadığı halde dönüşlüsü kullanılan diğer misallere benzetilerek ortaya çıkmıştır. Bu çeşit isimlerin mânâsı da kökten değil, gövdeden türemiş olduklarını göstermektedir.

280. *-ı, -i, -u, -ü*

Bugün Türkçede bu ekle yapılmış görünen ve yapan, olan veya yapılan çeşitli nesneleri karşılayan bir çok isim vardır : *yaz-ı, sıḳ-ı, yap-ı, ayr-ı* (< *ayır-ı*), *çat-ı, bat-ı, yat-ı, şaş-ı, tart-ı, say-ı, yaḳ-ı, diz-i, çiz-i, çek-i, dur-u, ḳorḳ-u, doğ-u, dol-u, ḳoş-u, koḳ-u, pus-u, öl-ü, ölç-ü, sür-ü, ört-ü* gibi. Fakat bu çeşit isimlerin büyük bir kısmında *-ı, -i, -u, -ü* eki aslî olmayıp Eski Türkçedeki *-g* ve *-ġ* fiilden isim yapma ekinin Batı Türkçesinde düşmesi yüzünden yardımcı sesin fiilden isim yapma eki hâline gelmesi ile ortaya çıkmıştır : *yaz-ı* < *yaz-ı-ġ, öl-ü* < *öl-ü-g* misallerinde olduğu gibi. Eski Anadolu Türkçesinde bu düşüşün izleri açıkça görülür : *bil-ü, bin-ü, sev-ü, ayr-u, asıl-u* misallerinde olduğu gibi. Eski *-g* ve *-ġ* 'lı şekilden gelmeyen misaller ise *-ı, -i, -u, -ü* ekinin fiilden isim yapma eki benliğini kazanmasından sonra teşkil edilmiş yeni kelimelerdir. Bunların içinde gerundium şeklinin klişeleşmesi ile isim hâline geçmiş olanlar da vardır : *dol-u* (< *tol-u*) gibi. Bazıları da sonradan başındaki *-ġ, -g* 'si düşmüş olan *-ġu, -gü* ekinden gelmektedir : *ḳorḳ-u* (< *ḳorḳ-ġu*) gibi.

Hülâsa *-ı, -i, -u, -ü* eki yeni, daha doğrusu sonradan ortaya çıkmış bir ektir. Gerçi Eski Türkçede de bir iki misalde bu ekle karşılaşılır. Fakat Batı Türkçesinde görülen misaller hep yenidir ve bu misallerde ek sonradan ortaya çıkmıştır. Ekin Batı Türkçesi içinde yaygın ve bugün bile işlek bulunması (*sor-u, gez-i* gibi yeni kelimeler bu ekle yapılmıştır) da bundandır.

daya-l-ı, döşe-l-i, kapa-l-ı, kur-u-l-u, ek-i-l-i, dik-i-l-i, sar-ı-l-ı, göm-ü-l-ü, ör-ü-l-ü, bük-ü-l-ü, tak-ı-l-ı, ser-i-l-i, as--ı-l-ı gibi kelimelerin de *-l-* 'li fiil gövdelerinden bu ekle yapıldığı anlaşılmaktadır. Gerçi bu gibi misallerde görülen *-l-* 'li fiil gövdelerinin bazıları kullanılmamakta ve *dayalı, döşeli, ḳapalı* gibi kelimeler *daya-lı, döşe-li, ḳapa-lı* şeklinde yapılmış görünmektedir. Fakat bu aldatıcı bir görünüşten başka bir şey değildir. *-lı, -li, -lu, -lü* şeklinde bir fiilden isim yapma eki yoktur. *-lı, -li, -lu, -lü* olarak ancak isimden isim yapma eki vardır. Buradaki ek bu şekilde sıfat eki olarak kabul edilirse o zaman *daya* (< *taya-ġ*), *döşe* (< *töşe-g*), *ḳapa* (< *ḳapa-ġ*) isimlerine getirilmiş olduğu düşünülebilir. Fakat bu kelimelerin mânâsı isim-

den yapılmış ismi değil, fiilden yapılmış ismi andırmaktadır. Fiil kökü düz geniş vokalle bitmeyen misallerde ise ekin *-lı, -li, -lu, -lü* olmayıp, *-ı, -i, -u, -ü* olduğu daha açıktır. Onun için bütün bu çeşit isimlerin *-l-* 'li fiil gövdelerinden *-ı, -i, -u, -ü* ile yapılmış kelimeler olduğundan şüphe etmemek lâzımdır. Bu isimlerin mânâları da fiil kökünden değil fiil gövdesinden yapıldıklarını göstermektedir. Bazı misallerde *-l-* 'li fiil gövdeleri kullanılmayabilir. Bu şekilleri diğer misallerin sürüklediği anlaşılmaktadır. Buna benzer bir durumu biraz yukarıda *-ç* ekinde de görmüştük.

Fakat Eski Türkçede görülen *ḳur-u-ġ-luġ* «kurulu, kurulmuş» gibi misaller bu şekillerin menşeinin *-ġ, -g* isimden isim yapma eki ile *-lıġ, -lig, -luġ, -lüg* sıfat eki olduğunu gösterecek mahiyettedir. Menşei böyle de olsa bunun sonradan unutulduğu ve yeni misallerin belirttiğimiz şekilde yapıldığı anlaşılmaktadır.

-l- 'li fiil gövdesinden *-ı, -i, -u, -ü* ile yapılmış bazı misaller karşısında, onlarla ilgili isimlerden *-lı, -li, -lu, -lü* sıfat eki ile yapılmış benzerleri olduğu için, daha dikkatli bulunmak lâzımdır : Meselâ yapısı *yaz-ı-l-ı, yap-ı-l-ı, ört-ü-l-ü* şeklinde olan kelimelerle bunlara benzeyen fakat yapısı *yazı-lı yapı-lı örtü-lü* şeklinde olan kelimeler. Ses yapısı ayni, şekil yapısı ayrı olan bu kelime çeşitleri arasında çok ince bir mânâ farkı bulunduğuna dikkat edilmeli ve birincilerde, yani fiilden yapılmış isimlerde ikincilerden, yani isimden yapılmış isimlerden daha çok fiil kokusu, hareket kokusu bulunduğu unutulmamalıdır.

281. *-a, -e*

İşlek olmayan, ancak bir iki kelimede bulunan bu ek de klişeleşerek sonradan fiilden isim yapma eki durumuna girmiş görünmektedir. Umumiyetle gerundium eki *-a, -e* 'nin klişeleşmesi ile ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. *yar-a, sap-a, oy-a, öt-e* kelimelerinde bu ek vardır. Bunlardan *öt-e, sap-a* gibi misallerde gerundium menşei daha açıktır. Canlı olmayan, misallerde donup kalmış bulunan bu ek görülüyor ki umumiyetle yapılan nesne ve yeri ifade etmek için kullanılmıştır.

282. *-tı, -ti, -tu, -tü*

Türkçede eskiden beri işlek olarak kullanılan fiilden isim yapma eklerinden biridir. Esas itibariyle *-n-* 'li fiil gövdelerine getirilir. Teşkil ettiği isim-

ler yapan, olan veya yapılan çeşitli nesneleri karşılarlar: *ak-ı-n-tı, salla-n-tı, bula-n-tı, çalka-n-tı, kes-n-ti, il-i-n-ti, gir-i-n-ti, silk-i-n-ti, gez-i-n-ti, boğ-u-n-tu, kur-u-n-tu, boz-u-n-tu, dök-ü-n-tü, üz-ü-n-tü, süpür-ü-n-tü, çök-ü-n-tü, özen-ti, çık-ı-n-tı, gör-ü-n-tü, sık-ı-n-tı, öde-n-ti* gibi.

Bu ekin getirildiği *-n-* 'li fiil gövdelerinden bazıları kullanılmadığı için bazı misallerde ek *-ntı, -nti, -ntu, -ntü* gibi görünmekte, bu yüzden öteden beri *n* sesi ekin bünyesine dahil gösterilmektedir. Buradaki *n* 'nin ekin bünyesine dahil bir ses değil, fiilden fiil yapma eki olan *-n-* 'den ibaret bulunduğu muhakkaktır. Bunu *-n-* 'li fiil gövdesi kullanılan misallerden anlamak mümkündür. Hele *bula-n-tı* gibi fiil kökü ile hiç ilgisi olmayan, *-n-* 'li fiil gövdesinden yapıldığı açıkça görülen misaller bu hususta hiç bir şüphe bırakmamaktadır. Zaten bu isimlerin mânâsı da kendilerinin fiil köküne değil, fiil gövdesine dayandığını göstermektedir. Bazı misallerdeki *-n-* 'li fiil gövdelerinin kullanılmaması bir şey ifade etmez. Bunlardan bazıları sonradan unutulmuş, hiç kullanılmamış olanlar da diğer misaller tarafından sürüklenmiş olabilirler. Buna benzer durumları bundan önce de bazı eklerde görmüştük.

Kaldı ki esas itibariyle *-n-* 'li fiil gövdelerine getirilen bu ek çok az da olsa fiil köklerine ve başka fiil gövdelerine de getirilir: *bağır-tı, çağır-tı, karar-tı, ürper-ti, kızar-tı, belir-ti, buyur-u-l-tu* gibi.

Bu ek üzerinde dururken dikkat edilecek bir nokta da bu ekin tabiat taklidi kelimelerde kullanılan *-tı, -ti, -tu, -tü* isimden isim yapma eki (*parıl-tı, şırıl-tı, cıvıl-tı, gürül-tü, gümbür-tü, horul-tu* gibi misallerdeki ek) ile karıştırılmamasıdır. Tabiat taklidi kelimelerde işlek olarak kullanılan isimden isim yapma eki *-tı, -ti, -tu, -tü* 'nün çok defa fiilden isim yapma eki zannedildiği ve fiilden isim yapma eki *-tı, -ti, -tu, -tü* 'ye karıştırıldığı görülür. Halbuki bunların ayrı ayrı ekler olduğu açıktır. Şekil benzerliğine aldanmamak lâzımdır.

Bu ek Eski Türkçede ve Eski Anadolu Türkçesinde yalnız *-dı, -di* şeklinde idi. Sonradan vokal uyumuna bağlanmış ve konsonantı sedasızlaşmış, böylece vokal bakımından çok şekilli olmuş, fakat konsonant bakımından yine tek şekilli kalmıştır.

283. *-t*

Türkçede eskiden beri görülen, eskiden misalleri daha çok olan, bugün ancak bir kaç kelimede bulunan, işlek olmayan bir ektir. Bugün *geç-i-t,*

öğ-ü-t, ayır-t, ḳuru-t, um-u-t, yoğur-t; Eski Anadolu Türkçesinde *iç-i-t* «*içilecek* şey», *bin-i-t* «binilecek şey», *yükle-t* «yük taşıyacak vasıta» kelimelerinde bu ek vardır.

Eskiden bu ekin bazı misallerde *-ut, -üt* şeklinde göründüğünü de kaydetmeliyiz: Eski Anadolu Türkçesindeki *geç-üt, aş-ut* «aşılacak yer» misallerinde olduğu gibi. Böyle kelimelerde yardımcı sesin yuvarlak olması için bir sebep yoktur. Bu yüzden *u, ü* vokallerini yapım ekine dahil kabul etmek mecburiyeti ortaya çıkıyor. Fakat *yükle-t* gibi misaller ekin *-t* olduğunu açıkça göstermektedir. Onun için *u, ü* vokallerini ekin bünyesine dahil kabul etmek yerine, yuvarlaklaşmış yardımcı sesler saymak (*geç-ü-t, aş-u-t* gibi) daha doğrudur. Bu yuvarlaklaşmanın sebebi olmamakla beraber Eski Anadolu Türkçesinde sebepli sebepsiz geniş bir yuvarlaklaşma temayülü göründüğünü de unutmamalıyız. Eski Türkçede de bir çok eklerin, bu arada bu gibi yapım eklerinin yalnız yuvarlak vokalli şekillerinin bulunduğunu görüyoruz. Meselâ bu ek yardımcı sesleri vokal uyumuna uydurmuş bulunan Eski Türkçede umumiyetle *-ut, -üt* şeklindedir. Eski Anadolu Türkçesindeki yuvarlak misallere de buradan geçtiği anlaşılmaktadır. Fakat dediğimiz gibi Eski Anadolu Türkçesindeki diğer misallerden anlaşıldığına göre bu *u, ü* artık yardımcı ses sayılmağa başlamış, Eski Anadolu Türkçesindeki yuvarlaklaşma temayülleri sona erince de vokal uyumuna bağlanmıştır. Buna benzer bir durumu bugün *-ḳ, -k* olarak karşımıza çıkan fiilden isim yapma ekinde de görüyoruz. Bugün *-ḳ, -k* ile yapılmış gördüğümüz *aç-ı-ḳ, deli-k* gibi bir çok kelimeler Eski Anadolu Türkçesinde *aç-uḳ, del-ük* gibi *-uḳ, -ük* ile yapılmış görünmektedirler. Eski Türkçede de yuvarlak şekiller hakimdir. Demek ki Eski Türkçede, yardımcı sesler vokal uyumuna bağlandığı için, bu ekler *-ut, -üt* ve *-uḳ -ük* şeklinde idi. Batı Türkçesinde ise önlerindeki vokal yardımcı ses sayılarak ekler *-t,* ve *-ḳ, -k* şekline geçmiş, fakat Eski Anadolu Türkçesindeki yuvarlaklaşma temayülü bazı misallerde eski şekilleri bir müddet muhafaza etmiş, sonradan aradaki vokal tam bir yardımcı ses hâlinde kalarak ekler *-t* ve *-ḳ, -k* şeklinde kullanıla gelmiştir.

Eski Türkçede *-ut, -üt* ve *-uḳ, -ük* 'ün yanında bir kaç misalde *-t* ve *-ḳ, -k* eklerinin de bulunmasına, Eski Anadolu Türkçesinde de böyle bir durumla karşılaşılmasına bakarak *-t* ile *-ut, -üt* 'ü, ayni şekilde *-ḳ, -k* ile *-uḳ -ük* 'ü ayrı ayrı ekler olarak da kabul edebiliriz. Eğer böyle ise *-t* ile *-ut, -üt* ve *-ḳ, -k* ile *-uḳ, -ük* Batı Türkçesinde, vokal yardımcı ses sayılarak, birleştirilmiş demektir.

284. *-l*

Türkçede eskiden beri görülen, fakat ancak bir iki misali bulunan, işlek

olmayan bir ektir. *ışı-l*, bazı doğu ağızlarındaki *yara-l* «yarayan», Eski Anadolu Türkçesindeki *düke-l* (< *tüke-l*) «bütün» kelimelerinde bu ek vardır.

285. *-sı, -si, -su, -sü*

Türkçede eskiden beri görülen, fakat bir iki kelimede bulunan, işlek olmayan bir ektir. *yas-sı, sin-si* (< *siñ-si*), *yat-sı, tüt-sü* kelimelerinde bu ek vardır.

tüt-sü kelimesinin Eski Türkçede *tüt-sük* (*tüt-süg* olmalı) olduğuna bakılırsa bu ekin *-sıġ, -sig, -suġ, -süg* gibi bir ekten geldiği düşünülebilir. Fakat *yas-sı* kelimesinin Eski Türkçede de bulunduğunu unutmamak lâzımdır. Ayni zamanda Eski Türkçede *-sıġ, -sig, -suġ, -süg* değil, *-sıḳ, -sik, -suḳ, -sük* şeklinde bir fiilden isim yapma eki vardır. Fakat sonradan *tüt-sü* olan kelimenin bu şekle geçmesi için aslında *tüt-sük* değil, *tüt-süg* olması lâzımdı.

286. *-anaḳ, -enek*

İşlek olmayan eklerden biridir. *sağ-anaḳ, boğ-anaḳ, gör-enek, gel-enek, değ-enek* (> *değnek*), *yığ-anaḳ* (> *yığınaḳ*) kelimelerinde bu ek vardır.

287. *-amaḳ, -emek*

İşlek olmayan eklerden biridir. *ḳaç-amaḳ, tut-amaḳ, bas-amaḳ* kelimelerinde bu ek vardır.

288. *-mıḳ, -miḳ, -muḳ, -mük*

İşlek olmayan eklerden biridir. *ḳıy-mıḳ, il-mik, ḳus-muḳ* kelimelerinde bu ek vardır.

289. *-aç, -eç*

İşlek olmayan bir ektir. *gül-eç, tıḳ-aç* (*tıḳa-ç* değilse) kelimelerinde bu ek vardır.

290. *-am, -em*

İşlek olmayan bir ektir. *tut-am* kelimesinde bu ek vardır.

291. *-alak, -elek*

İşlek olmayan eklerden biridir. *yat-alak, çök-elek, as-alak* misallerinde bu ek vardır.

292. *-arı, -eri*

İşlek olmayan bir ektir. *uç-arı* kelimesinde bu ek vardır.

293. *-amaç, -emeç*

İşlek olmayan eklerden biridir. *dön-emeç* misalinde bu ek vardır.

294. *-maç, -meç*

İşlek olmayan bir ektir. *bula-maç, bazla-maç, kıy-maç* «çapraz, şaşı», *yırt-maç, çığırt-maç* kelimelerinde bu ek vardır.

295. *-baç, -beç*

İşlek olmayan eklerden biridir. *dolan-baç, saklan-baç* misallerinde bu ek vardır. *b* tesiri ile bu kelimelerdeki *n* sesi *m*'ye çevrilir: *dolam-baç, saklam-baç* gibi.

296. *-sal, -sel*

İşlek olmayan bir ektir. *uy-sal* kelimesinde bu ek vardır.

297. *-man, -men*

İşlek olmayan eklerden biridir. *az-man* misalinde bu ek vardır. *şiş-man, göç-men* misallerinde ise ekin fiilden isim yapma eki olarak da, isimden isim yapma eki olarak da kabul edilebileceğini yukarıda söylemiştik. *seç-men, say-man, öğret-men* gibi yeni kelimeler de bu ekle yapılmıştır. *deliş-men* kelimesinde de bu ek var gibidir.

298. *-sak, -sek*

İşlek olmayan bir ektir. *tut-sak* kelimesinde bu ek vardır.

299. *-paḳ, -pek*

İşlek olmayan eklerden biridir. *ḳay-paḳ* kelimesinde bu ek vardır.

300. *-van, -ven*

İşlek olmayan bir ektir. *yay-van* misalinde bu ek vardır.

301. *-mur, -mür*

İşlek olmayan eklerden biridir. *yağ-mur* kelimesinde bu ek vardır. Vokal uyumuna bağlanmamıştır.

302. *-caḳ, -cek*

İşlek olmayan bir ektir, *erin-cek* «tembel, üşenen» (Azeri Türkçesi), *gülün-cek* «maskara» (Eski An. T.) kelimelerinde bu ek vardır.

303. *-ca, -ce*

İşlek olmayan eklerden biridir. *eğlen-ce, düşün-ce* kelimelerinde bu ek vardır.

304. *-cama, -ceme*

İşlek olmayan bir ektir. *sürün-ceme* kelimesinde bu ek vardır.

305. *-maca, -mece*

İşlek olmayan eklerden biridir. *bul-maca, buldur-maca, bil-mece, ḳoş-maca, at-maca* (kuş) misallerinde bu ek vardır. Bu ekin iki ekten, yani *-ma, -me* fiilden isim yapma eki ile *-ca, -ce* ekinden yapılmış olduğu açıktır.

Partisip ekleri

306. Yukarıda ek bahsinde fiil işletme eklerinden biri olan partisip eklerinin çekim eki ile yapım eki arasında bir yer işgal ettiğini söylemiştik. Hareket vasıflarını bildirmek suretiyle nesneleri karşılayan partisiplerin bir çeşit isim oldukları şüphesizdir. Fakat bunlar fiilden yapılmış isimlerden çok farklıdırlar. Fiilden yapılmış isimlere karşılık bunlara fiil isimleri diyebiliriz.

Partisip ekleri esas itibariyle geçici isimler yaparlar. Fakat bu geçici isimlerden bazıları klişeleşip kalıcı isim hâline geçerek partisip ekleri fiil-

den isim yapma ekleri durumuna girerler. Partisip eklerinin bütün bu hususiyetlerini ileride fiil bahsinde etraflıca inceleyeceğiz. Burada, bir çeşit fiilden isim yapma eki karakterinde oldukları için, fiilden isim yapma eklerine onları da kısaca ilâve edeceğiz :

307. *-an, -en*

başla-y-an, gül-en gibi geçici isimlerle *düz-en, kır-an* gibi kalıcı isimlerde bu ek vardır.

308. *-ar, -er*

koş-ar (*adım*), *geç-er* (*akçe*) gibi geçici isimlerle *yaz-ar* «yazıcı, muharrir», *gid-er* «masraf», *kes-er* (âlet) gibi kalıcı isimlerde bu ek vardır.

309. *-r*

yürü-r (*ayak*), *bil-i-r* (*kişi*) gibi geçici isimlerle, *gel-i-r* «varidat», *yat-ı-r* gibi kalıcı isimlerde bu ek vardır.

310. *-mış, -miş, -muş, -müş*

susa-mış (*hayvan*), *oku-muş* (*adam*) gibi geçici isimlerle *geç-miş* «mazi», *dol-muş, ye-miş* gibi kalıcı isimlerde bu ek vardır.

311. *-di, -dı, -du, -dü, -tı, -ti, -tu, -tü*

şıpsev-di, külbas-tı, beğen-di (yemek ismi) gibi kalıcı isimlerde bu ek vardır.

312. *-dık, -dik, -duk, -dük, -tık, -tik, tuk, -tük*

duyulma-dık (*söz*), *gel-diğ-i* (*zaman*) gibi geçici isimlerle *bil-dik, tanı-dık* «ahbap» gibi kalıcı isimlerde bu ek vardır.

313. *-acak, -ecek*

açıl-acak (*yol*), *görül-ecek* (*iş*) gibi geçici isimlerle *yak-acak, yi-y-ecek, iç-ecek, gel-ecek* «istikbal» gibi kalıcı isimlerde bu ek vardır.

314. *-ası, -esi*

kırıl-ası, çık-ası, yıkıl-ası gibi geçici isimlerle *çal-ası* «yoğurt mayası»,

Eski Anadolu Türkçesindeki *giy-esi* «giyecek, elbise» (sonradan *giysi* olmuştur) gibi kalıcı isimlerde bu ek vardır.

315. *-maz, -mez*

bit-mez, tüken-mez (*iş*), *çık-maz* (*sokak*) gibi geçici isimlerle *sol-maz, kork-maz, yıl-maz* gibi şahıs isimlerinde bu ek vardır. Menfilik ifade eden bu ekin *-ma-, -me- fiil* yapma eki ile *-z* ekinden yapılmış olduğu açıktır.

316. Bütün bu partisip eklerini dediğimiz gibi ileride fiil bahsinde mahiyetleri, fonksiyonları ve gelişme seyirleri ile birlikte etraflı olarak ele alacağız. Burada sadece bir çeşit fiilden isim yapma eki oldukları için kısa bir şekilde temas edip geçiyoruz.

4. Fiilden fiil yapma ekleri

317. Fiilden fiil yapma ekleri fiil kök ve gövdelerinden fiil yapmak için kullanılan eklerdir. Bu ekler fiil köklerine, fiilden yapılmış fiil gövdelerine ve isimden yapılmış fiil gövdelerine eklenirler. Yani fiilden fiil yapma ekleri isimden fiil yapma eklerinden ve fiilden fiil yapma eklerinden sonra gelebilirler. Sayıları azdır. Fakat işleklik dereceleri çekim eklerine yakın bir genişliktedir. İçlerinde hiç bir fiil kök ve gövdesini işleklik sahası dışında bırakmayacak kadar şümullü olanları da vardır. Bu eklerin bir hususiyeti de belirli fonksiyonları bulunmasıdır. Bir fiilden yine bir fiil yaptıkları için fonksiyonlarının belirli olması tabiîdir. Fiilden fiil yapma ekleri şunlardan ibarettir :

318. *-ma-, -me-*

Bu ek Türkçede eskiden beri kullanılan ve işleklik derecesi en geniş olan fiilden fiil yapma ekidir. Aşağıda fiil bahsinde de göreceğimiz gibi fiiller arasında hususî bir durumu olan *i-* fiili hariç bütün fiil kök ve gövdelerini işleklik sahası içine alır. Fonksiyonu menfi fiil yapmaktır. Fiil kök ve gövdeleri *-ma-, -me-* eki almadan yalnız müsbet hareketleri karşılar, olma veya yapma ifade ederler. Menfi hareketleri karşılamak, olmama veya yapmama ifade etmek için onlara *-ma-, -me-* eki getirilir : *yap-ma-, ol-ma-, aç-ma-, başla-ma-, durdur-ma-, geçir-me-, bil-me-, erit-me-, gezin-me-, düzel-me-* misallerinde olduğu gibi.

Bu ekin vurguyu üzerinden atmak gibi umumiyetle çekim eklerinde görülen, fakat yapım eklerinde çok nadir bulunan hususî bir durumu vardır. Gerçekten *-ma-, -me-* eki daima vurgusuzdur ve vurguyu kendisinden önceki hece üzerine atar. Menfi fiil gövdelerinde vurgu daima *-ma-, -me-*'den önceki hece üzerindedir. Bunda her halde menfisi ifade edilen asıl hareketi belirtmek istemenin tesiri vardır. Fiilden isim yapma eki *-ma, -me* ile karıştırılmamak düşüncesi de bir rol oynamış olabilir.

Bu ek Türkçede eskiden beri hiç değişmemiştir. Yalnız orta hece durumunda kaldığı için ve *y* tesiriyle fiillerin bir çok çekimli şekillerinde bugün vokali değişmekte ve bu değişikliklerin çok belirlileri yazıya da geçirilmektedir: *gel-mi-yor* (*gel-me-yor*), *aç-mı-y-acak* (< *aç-ma-y-acak*), *ol-mu-yor* (*ol-ma-yor*), *düş-mü-y-ecek* (< *düş-me-y-ecek*) misallerinde olduğu gibi. Demek ki *-ma-, -me-* ekinin bugün çekim sırasında *-mı-, -mi-, -mu-, -mü-* olarak dört şekli daha ortaya çıkmaktadır. Yalnız, bu değişiklikleri yazıya mümkün olduğu kadar az geçirmeğe dikkat etmek lâzımdır. Gerçi bu değişiklikler normal ses hadiseleridir ve bir kısım çekimli şekillerde açık bir gelişme olarak ortaya çıkmış bulunmaktadır. Fakat ekin diğer bir kısım çekimlerde değişmeden kalan (*gel-me-di, yap-ma-mış* misallerinde olduğu gibi) asıl şekilleri ile ilgisini muhafaza etmek ve kulağa çok aykırı gelmeyen değişiklikleri yazıya geçirmemeğe çalışmak daha doğrudur. Meselâ *-yor* eki ile yapılan çekimde değişiklik çok belirlidir ve *-ma-, -me-*'yi olduğu gibi muhafaza etmek kulağı çok tırmalar. Onun için bu çekim şeklinde değişikliği yazıya da geçirmek ve meselâ *gel-me-yor* yerine *gel-mi-yor* yazmak doğrudur. Fakat meselâ *-an, -en* eki almış şekilde, değişiklik yine var olmakla beraber, *-ma-, -me*'yi olduğu gibi muhafaza etmek kulağa pek aykırı gelmez. Onun için değişikliği yazıya geçirmeyip meselâ *gel-mi-y-en* yerine *gel-me-y-en* şeklinde aslını yazabiliriz. Yazıda yüzde yüz fonetik bir imlâ tatbik etmeğe lüzum da, imkân yoktur. Yazı dili ile edebî konuşma dili arasındaki farklar pek az olan Türkçede bu gibi küçük aykırılıkların hiç bir mahzuru yoktur. Tersine, ekleri uyumlar dışına çıkan aşırı bir çok şekillilikten uzak tutmuş oluruz. Türkçede bugün eklerin normal çok şekilliliği uyumlara göre ortaya çıkan çok şekilliliktir. Böyle, ayni tip çekimlerin, ayni çeşit kelimelerin bazısında olan, bazısında olmayan hususî ve geçici değişiklikler çok şekillilik sayılmaz.

-ma-, -me- eki de bir yapım eki, bir gövde eki olarak doğrudan doğruya fiil kök ve gövdelerine eklenir. Araya başka bir unsur giremiyeceği gibi her hangi bir yabancı ses de getirilmez. Fiillerin menfi iktidarî şekillerinde buna aykırı bir durum var gibi görünür: *gel-e-me-, yap-a-ma-* gibi. Fakat bu şekillerin iki kelimenin birleşmesi ile meydana gelmiş olduğu, ikinci kelime-

deki fiil kökünün sonradan unutulmuş bulunduğu düşünülürse ortada aykırı bir durum olmadığı ve *-ma-*, *-me-* 'nin aslında burada doğrudan doğruya bir fiil köküne (Eski Türkçedeki *u-* «muktedir olmak» fiiline) eklenmiş olduğu anlaşılır: *yap-a u-ma-* > *yap-a-ma-* gibi. İleride fiil bahsinde iktidarî şeklini incelerken bunu daha yakından göreceğiz. Burada sadece *-ma-*, *-me-* yapım ekinden önce gelen bir sesin aslını belirtmiş olduk.

-ma-, *-me-* ekinden sonra hiç bir fiilden fiil yapma eki getirilemez. Bu ekten sonra ancak fiilden isim yapma ekleri ile çekim ekleri getirilebilir. Menfi eki bulunduğu fiil gövdesinin daima en sonunda bulunan gövde ekidir.

319. *-n-*

Bu ek de Türkçede eskiden beri kullanılan çok işlek bir fiilden fiil yapma ekidir. Fonksiyonu kendi kendine yapma veya olma ifade eden fiiller yapmaktır. Bu kendi kendine yapma veya olmanın iki cephesi vardır: bir kendi kendine, kendi başına yapma veya olma; bir de kendisine yapma veya olma. Yani bu ekle yapılan fiiller failin kendi kendisine yaptığı hareketi ve kendisine tesir eden, kendisi için yaptığı hareketi ifade ederler. Bu fiillerin asıl vazifeleri şüphesiz failin kendisine tesir eden, failin üzerine dönen hareketi karşılamalarıdır. Bu arada, hareket fail üzerine döndüğü için, bir kendi kendine olma veya yapma da ifade ederler. Karşıladıkları hareket o hareketi yapan veya olan nesnenin üzerine döndüğü için *-n-* eki ile yapılan bu fiillere *dönüşlü fiiller* ve *-n-* ekine de *dönüşlülük eki* (mütavaat eki) adı verilir.

Dönüşlülük ifade ettikleri için dönüşlü fiillerin büyük bir kısmı olma ifade eder, yani geçişsizdir. Fakat pek az olmakla beraber yapma ifade eden, yani geçişli olanları da vardır. Diğer taraftan, dönüşlü fiiller umumiyetle geçişli fiillerden teşkil edilir. Fakat geçişsiz fiillerden yapılanları da vardır. Bütün bunları şu misallerde görmek mümkündür: *al-ı-n-*, *sal-ı-n-*, *gez-i-n-*, *giy-i-n-*, *dola-n-*, *tıka-n-*, *bul-u-n-*, *aç-ı-n-*, *öğre-n-*, *tut-u-n-*, *döv-ü-n-*, *saklan-*, *ara-n-*, *taşı-n-*, *sürü-n-*, *söyle-n-*, *kaç-ı-n-*, *mırılda-n-*, *tap-ı-n-*.

-n- ekinden önce diğer fiilden fiil yapma eklerinden biri getirilmez. Bu ek daha çok fiil köklerinden, biraz da isimden yapılmış fiil gövdelerinden fiil yapar. Kendisinden sonra ise diğer fiilden fiil yapma ekleri getirilebilir. Yalnız bunlardan *-ş-* ekinin *-n-* 'den sonra getirilmesi çok azdır.

Evvelce *-la-*, *-le-* ekinde de gördüğümüz gibi *-n-* ekinin getirildiği bazı fiiller asıl şekilleri ile kullanıştan düşmüş olabilir veya kullanılmazlar: *kederle-n-*, *güzelle-n-*, *hastala-n-*, *evle-n-*, *akılla-n-* misallerinde olduğu gibi.

Böyle misallerin dönüşlü fiiller olduğu unutulmamalı ve *-lan-*, *-len-* gibi bir isimden fiil yapma eki bulunduğu zannedilmemelidir. Bu şekilde aslı kullanılmayan başka yapılı *-n-* fiilleri de vardır : *ina-n-*, *öğre-n-* gibi. Bunlara karşılık aslı kullanıldığı halde kendisi unutulan *-n-* 'li şekiller de vardır : *ḳorḳ-u-n-ç* ismindeki *ḳorḳ-u-n-* fiili gibi.

Misallerde de görülüyor ki *-n-* eki vokalle biten fiillere doğrudan doğruya, konsonantla bitenlere ise yardımcı sesle bağlanmaktadır. Bu yardımcı sesler Eski Türkçede de vokal uyumuna bağlı idi. Fakat Eski Anadolu Türkçesinde bu uyum bozulmuş, belki ekin bünyesine dahil sayılarak, yardımcı seslerin bir müddet yalnız düz şekilleri kullanılmıştır : *bul-ı-n-*, *gör-i-n* misallerinde olduğu gibi. Eski Anadolu Türkçesinden sonra bu yardımcı sesler tekrar vokal uyumuna bağlanmıştır.

-n- eki ile yapılan fiillerin bir kısmı dönüşlülük değil, pasiflik ve meçhul ifade ederler : *başla-n-*, *ye-n-*, *de-n-*, *öl-ü-n-*, *bil-i-n-*, *gül-ü-n-*, *yürü-n-*, *ara-n-* (*ev arandı*), *söyle-n-* (*söz söylendi*), *süsle-n-* (*şehir süslendi*), *sil-i-n-* (*camlar silindi*) misallerinde olduğu gibi. Böyle fiillerde *-n-* eki bir dönüşlülük eki değil, pasiflik ve meçhul ekidir. Türkçede asıl pasiflik ve meçhul eki biraz sonra göreceğimiz *-l-* ekidir. Fakat *-l-* eki her fiile getirilememekte, sonu vokalle biten fiiller, sonu *-l-* ile biten fiiller bu eki almamakta, bu fiillerin pasif ve meçhul şeklini yapmak gerekince sonlarına *-l-* yerine *-n-* eklenmektedir. Bu yüzden dönüşlülük eki *-n-* ile pasiflik ve meçhul eki *-n-* birbirine karışmakta, ancak kullanıldıkları yere dikkat edilince ne oldukları anlaşılmaktadır. Meselâ *ara-n-* (*çok arandı, belâsını buldu* sözündeki «istemek» mânâsına), *söyle-n-* (*söylene söylene gitti*), *süs-l-e-n-* (*kadın süslendi*), *sil-i-n-* (*silindim kurulandım*), *yala-n-* (*kedi yalanıyor*), *del-i-n-* (*yüreğim delindi*) fiillerinde *-n-* dönüşlülük ekidir. *ara-n-* (*her taraf arandı*), *söyle-n-* (*iyiliği söyleniyor*), *süsle-n-* (*duvarlar süslendi*), *sili-n-* (*yerler silinmiş*), *yala-n-* (*tabaḳlar yalandı*), *del-i-n* (*duvar delinip içeri girildi*) fiillerinde ise *-n-* pasiflik ve meçhul ekidir. Bu karışıklığı gidermek isteği iledir ki *-n-* ile yapılmış pasif ve meçhul fiillerin pasif ve meçhul olduğunu iyice belirtmek için bir de *-l-* getirilerek onlar ikinci defa pasif ve meçhul yapılırlar : *de-n-i-l-*, *başla-n-ı-l-*, *ye-n-i-l-*, *ara-n-ı-l-*, *söyle-n-i-l-* gibi. Hülâsa *-n-* 'nin bazı fiillerde pasiflik ve meçhul eki olduğu unutulmamalı ve bu *-n-* '-ler dönüşlülük eki ile karıştırılmamalıdır. İkisi şekil bakımından bir, fonksiyonları ayrıdır.

-n- eki *n* ile biten fiil köklerine getirilememektedir. Bugün kökün bir sesi gibi görünen bu *n* 'lerin aslında *-n-* eki olduğu anlaşılmaktadır. Böyle

fiillere *-n-* eki getirilememesi de her halde bundandır. Böyle fiillerin mânâsında da kendiliğinden bir dönüşlülük ifadesi vardır.

320. *-l-*

Bu ek de Türkçede eskiden beri işlek olarak kullanılan fiilden fiil yapma eklerinden biridir. Fonksiyonu pasiflik ve meçhul ifade eden fiiller yapmaktır. Asıl pasiflik ve meçhul eki *-l-* 'dir. Fakat *-l-* eki vokalle veya *l* ile biten fiil kök ve gövdelerine getirilememekte, böyle fiillerin pasif ve meçhul şekilleri *-n-* ile yapılmaktadır. Bu *-n-* 'nin aslında dönüşlülük eki olduğu, dönüşlü fiil şeklinden alındığı, sonradan pasiflik ve meçhul eki hâline geldiği muhakkaktır. Eski Türkçede ve diğer Türk şivelerinde vokalle veya *l* ile biten fiillere de pasiflik ve meçhul eki olarak *-l-* getirildiğinin görülmesi bunu göstermektedir. *-n-* eki *-l-* 'nin kullanılmadığı yerlere getirilerek ancak sonradan pasiflik ve meçhul eki hâline geçmiş, böylece Türkçede aslında yalnız *-l-* iken sonradan *-l-* ve *-n-* olarak iki pasiflik ve meçhul eki kullanıla gelmiştir. Fakat *-n-* 'nin pasiflik ve meçhul ekliği bugün bile *-l-* 'ninki kadar sağlam bir duruma ulaşmış değildir. *-n-* 'li pasif ve meçhul fiillerin çok defa *-l-* ile tekrar meçhul yapılarak (*başla-n-ı-l-, de-n-i-l-, ye-n-i-l-, bul-u-n-u-l-, oḳu-n-u-l-* gibi) kullanılması bundandır. *-n-* 'nin pasiflik ve meçhul eki olarak durumunun bugün bile sağlam olmaması şüphesiz onun dönüşlülük eki *-n-* 'ye karıştırılmasından, dönüşlülük ekinin şeklini muhafaza etmesindendir. Asılları gibi, fiilden fiil yapma eki olarak cinsleri de ayni olan bu iki ekin şekilleri de bir olunca karıştırılmaları, bu yüzden *-n-* 'nin pasiflik ve meçhul eki olarak durumunun çok sağlam olmaması pek tabiîdir. Bu durumda, yukarıda dönüşlülük ekinde de işaret ettiğimiz gibi, fonksiyon farkına iyice dikkat edilmeli ve bu iki ek birbirine karıştırılmamalıdır. Hülâsa Türkçede pasiflik ve meçhul eki *-l-, -l-* 'nin kullanılmadığı yerlerde ise *-n-* 'dir. Bu *-n-* ayrı bir ek değil, *-l-* 'nin bir şekli sayılmalıdır.

Pasiflik ve meçhul eki geçişli fiillere de, geçişsiz fiillere de getirilmektedir. Bu ek geçişsiz yani olma ifade eden fiillerden meçhul fiiller yapar. Meçhul fiiller fail istemeyen, çekim sırasında faili olmayan, gösterdiği hareketin kimin tarafından yapıldığı belli olmayan fiillerdir : *dur-u-l-, gid-i-l-, düş-ü-l-, yat-ı-l-, ḳalḳ-ı-l-, ḳorḳ-u-l-, öl-ü-n-, gül-ü-n-, çekin-i-l-, sus-u-l-, giriş-i-l-, yetiş-i-l-, eğlen-i-l-* gibi. Meselâ *adaya gidildi, eğlenildi* sözündeki fiillerin faili yoktur. Meçhul eki, eklendiği fiil kök ve gövdelerinin faillerini meçhul yapmak, belirsiz yapmak için getirilir. Meçhul fiillerin çekimli şekillerinde hiç bir fail belirtisi bulunmaz. Çekimli şekilleri de her kipin yalnız

üçüncü teklik şahsıdır. Çünkü yalnız bu şahısta fail belirtisi bulunmaz. Meçhul fiillerin tek çekimli şekilleri olan bu teklik üçüncü şahıs da diğer fiillerin teklik üçüncü şahsına benzemez. Diğer fiillerin teklik üçüncü şahsında fail belirtilmese bile daima bir şahıs ifadesi vardır. Meselâ *gitti* teklik üçüncü şahsı tam bir üçüncü şahıs ifade eder ve *o gitti* demektir. Meçhul fiillerin teklik üçüncü şahısları ise şeklî bir üçüncü şahıstan, daha doğrusu fiillerde teklik üçüncü şahıslar için kullanılan kip şeklinden ibarettir. *gidildi* hiç bir şahıs ifade etmez, fail meçhuldür.

Pasiflik ve meçhul eki ile yapılan fiillerin yalnız meçhul olanlarına dayanılarak, pasifliği göz önüne alınmadan bu eke sadece *meçhul eki* adı verilir. Ekin iki fonksiyonundan biri düşünülerek verilen bu ad kısa olduğu için bir tabir olarak kabul edilebilir ve kullanılabilir. Fakat bu, ekin pasiflik fonksiyonunu hatırdan çıkarmağa sebep olmamalıdır. Meçhul eki önce, hiç değilse ayni zamanda bir pasiflik ekidir. Hatta meçhul fiillerde bile bir pasiflik kokusu vardır. Onun için meçhul eki her şeyden önce bir pasiflik ekidir. Geçişsiz fiillerden meçhul fiiller yapan bu ek geçişli fiillerden de pasif fiiller yapar. Pasif fiiller bir uğranılma, bir maruz kalma ifade ederler. Bu fiiller fail isterler, bu fiillerde fail vardır. Fakat bu fail pasiftir. Pasiflik ekinin getirildiği geçişli fiilin gösterdiği harekete maruz kalır. O hareketi pasif fiilin faili yapmaz, o hareket kendisine yapılmış olur. Demek ki pasiflik eki yapma ifade eden fiillerden yapılma ifade eden fiiller yapar : *yap-ı-l-, kes-i-l-, aç-ı-l-, gör-ü-l-, giyin-i-l-, gezdir-i-l-, görüş-ü-l-, ürküt-ü-l-, uçur-u-l-* gibi. Bunların hepsi fail isterler. Meselâ *ev yapıldı, su kesildi, iş görülüyor* sözlerinde *ev, su, iş* faildir. Çifte pasiflik ve meçhul eki almış fiillerde ilk meçhul ekini almış fiil gövdesinin değil, asıl fiil kök ve gövdesinin geçişliliği veya geçişsizliği rol oynar. Yani pasiflik ve meçhul ekleri getirilen asıl fiil geçişsiz ise arka arkaya gelen her iki ek de meçhul, geçişli ise her iki ek de pasiflik ifade ederler. Zaten arka arkaya gelen iki pasiflik ve meçhul eki sadece şekil bakımından birbirini destekledikleri için mânâ bakımından tek ek yerini tutmaları, birbirlerinin fonksiyonunu değiştirmemeleri tabiîdir. Ayni fiile bunlardan biri veya ikisi getirilmek suretiyle yapılan iki fiil arasında hiç bir mânâ farkı yoktur : *de-n-* ile *de-n-i-l-* gibi. Onun için, dediğimiz gibi, çifte pasiflik ve meçhul eki alan fiillerde asıl fiilin geçişliliği veya geçişsizliği esastır. Meselâ *de-n-i-l-, ye-n-i-l-, söyle-n-i-l-, sil-i-n-i-l-* fiilleri de *de-n-, ye-n-, söyle-n-, sil-i-n-* fiilleri gibi pasif fiillerdir. Çünkü *de-, ye-, söyle-, sil-* fiilleri geçişlidirler.

Pasif fiiller bir maruz kalma, bir uğrama, bir olma ifade ederler. Fakat bu olmada ya başkası tarafından yapılma veya kendi kendisine olma vardır. Meselâ başkası tarafından *gör-ü-l-, tut-u-l-, kes-i-l-* vardır, kendi

kendisine *tut-u-l-, kes-i-l-, çek-i-l-* vardır. Şüphesiz pasif fiillerin asıl mânâsı başkası tarafından yapılma ifade etmektedir. Kendi kendisine olma ifade edenlerin böyle bir mânâyı sonradan kazandıkları anlaşılmakta, bunlarda başkası tarafından yapılmış farzedilmek şeklinde gizli bir mânâ da sezilmektedir. Bu kendi kendisine olma ifade etmek bazı fiillerde o kadar ileri gitmiştir ki pasiflik mânâsı tamamiyle kaybolmuş ve pasiflik eki adetâ bir dönüşlülük eki hâline gelmiştir : *üz-ü-l-, sıḳ-ı-l-* misallerinde olduğu gibi. Hatta böyle fiillerin dayandığı asıl fiillerin dönüşlü, yani *-n-* 'li şekilleri de kullanılmaz. Fakat tabiî yine de *-l-* eki bir dönüşlü eki sayılamaz. *-l-* 'li fiillerin bu kendi kendisine olma ifade etmeleri dönüşlülük değil, geçişsizliktir. Bu kendi kendisine olma dönüşlü fiillerdeki gibi failin yaptığı işin kendisine dönmesi değil, bir kendiliğinden olmadır. Yani dönüşlü fiillerdeki aktiflik bunlarda yoktur. *aç-ı-n-, aç-ı-l-; tut-u-n-, tut-u-l-; dök-ü-n-, dök-ü-l-* arasında daima bir aktif, pasif farkı vardır.

Pasiflik ve meçhul eki ile yapılan bütün fiiller olma ifade eder, yani geçişsizdirler. Bu yüzden pasiflik ve meçhul ekine *geçişsizlik eki* de denir.

Pasiflik ve meçhul eki her çeşit fiil kök ve gövdesine getirilmekte, bu arada *-ma-, -me-* hariç diğer fiilden fiil yapma eklerinden sonra gelebilmektedir. Kendisinden sonra ise yalnız *-ma-, -me-* gelmekte, diğer fiilden fiil yapma ekleri getirilememektedir.

-l- ekinin Batı Türkçesinde vokalle biten fiillerden sonra getirilememesi bu ekin gelişme seyrini aydınlatmak ve şeklini tesbit etmekte ortaya bir takım güçlükler çıkarmaktadır. Eski Türkçede ekin yalnız *-l-* olduğu açıkça görülmektedir. Çünkü Eski Türkçede, misalleri çok az olmakla beraber, ek vokalle biten fiillere de getirilirdi : *ye-l-* «yenilmek (yemek)» gibi. Batı Türkçesine gelince, ek Eski Anadolu Türkçesinde de çok nadir olarak vokalle biten bazı fiillere getirilmiştir. Fakat o fiillerde eki *-l-* olarak değil, önündeki yardımcı vokali bünyesine almış olarak *-ıl-, -il-* şeklinde görüyoruz : *di-y-il-* misalinde olduğu gibi. Bu şekil bugün Azeri sahasındaki ağızlarda da vardır. Eski Anadolu Türkçesinden sonra vokalle biten fiillerdeki kullanışları kalktığı ve bugüne kadar konsonantlarla biten fiillere eklenmek suretiyle kullanıla geldiği için kendisinden önce gelen vokallerin ekin bünyesinden mi, yoksa yardımcı ses mi oldukları açıkça anlaşılmamaktadır. Fakat bu vokallerin ekin bünyesine dahil bulunmadıklarını, bunların yardımcı sesten başka bir şey olmadıklarını söylemek her halde yanlış olmaz. Çünkü ek aslında zaten *-l-* 'dir. Konsonantlardan sonra araya yardımcı vokallerin getirilmesi de tabiîdir. Gerçi Eski Anadolu Türkçesinde ve bugün bazı ağızlarda vokalle biten bir iki misalde eki *-ıl-, -il-* olarak görüyoruz. Fakat bun-

ları yardımcı sesi eke dahil sanmaktan doğan ve klişeleşmiş olarak bir iki misalde kalan çok hususî bir şekil saymak daha doğrudur. *büyü-l-*, *ḳoca-l-* gibi fiillerdeki ekin ise fiilden fiil yapma eki olarak değil, isimden fiil yapma eki gibi göründüğünü yukarıda söylemiştik.

-l- ekinin önündeki yardımcı vokaller Eski Türkçede vokal uyumuna bağlanmıştı. Eski Anadolu Türkçesinde ise bunlar bir müddet vokal uyumu dışında kalmış ve yuvarlak fiillerde de düz şekilleri kullanılmıştır : *düz-i-l-* ; *tut-ı-l-* gibi. Böyle, uyum dışında kalmalarına bakarak Eski Anadolu Türkçesinde bunların yardımcı ses sayılmadığı ileri sürülemez. Çünkü Eski Anadolu Türkçesinde diğer bazı şekillerde de yardımcı seslerin uyum dışında kaldığı görülür. Eski Anadolu Türkçesinden sonra *-l-* 'nin önündeki yardımcı sesler uyuma bağlanmış ve bu şekilde kullanıla gelmiştir.

321. *-ṣ-*

Bu ek de Türkçede eskiden beri çok işlek olarak kullanılan fiilden fiil yapma eklerinden biridir. Yaptığı fiiller bir ortaklaşma veya bir oluş ifade ederler. Ortaklaşma ifade eden fiiller müşterek yapılan, ortaklaşa yapılan, birden fazla fail tarafından yapılan fiillerdir. Bir oluş ifade eden fiiller ise dönüşlü fiillerle bazı pasif fiillere benzer şekilde bir kendi kendine olma bildirirler. Tek fail tarafından, fakat bu failin geniş ve sıkı bir iştiraki ile, bir çok taraflarının iştiraki ile yapılırlar. Yani bir fail içinde adeta birden fazla fail olduğu ve onlar tarafından ortaklaşa yapıldıkları hissini verirler. Demek ki *-ṣ-* eki ile yapılan ve oluş ifade eden fiillerde de gizli bir ortaklaşma ifadesi vardır. Şu halde *-ṣ-* ekinin asıl fonksiyonu ortaklık ifade etmek, ortaklaşma ile yapılan fiiller meydana getirmektir. Oluş fonksiyonu bu ortaklaşma fonksiyonuna dayanmakta, ondan çıkmış görünmektedir. Bu sebeple *-ṣ-* ekine *ortaklaşma eki* (müşareket eki) adı verilir.

-ṣ- ekinin asıl ortaklaşma fonksiyonu iki şekilde ortaya çıkar, iki tip ortaklık ifade eder : karşılıklı yapılma, birlikte yapılma. Karşılıklı yapılma ifade eden fiiller faillerin hareketi birbirlerine karşı yaptıklarını gösterirler : *vur-u-ṣ-*, *döv-ü-ṣ-*, *at-ı-ṣ-*, *sözle-ṣ-*, *ḳucaḳla-ṣ-*, *it-i-ṣ-*, *çek-i-ṣ-*, *gör-ü-ṣ-*, *dayan-ı-ṣ-* *gibi*. Birlikte yapılma ifade eden fiiller ise faillerin hareketi birlikte yaptıklarını gösterirler : *ḳoṣ-u-ṣ-*, *uç-u-ṣ-*, *böl-ü-ṣ-*, *gül-ü-ṣ-*, *ağla-ṣ-*, *ulu-ṣ-*, *bekle-ṣ-*, *dur-u-ṣ-* gibi. Misallerden de anlaşılıyor ki karşılıklı yapılma ifade eden fiiller umumiyetle geçişli fiillerden yapılmaktadır, geçişsiz fiillerden yapılmaları nadirdir. Birlikte yapılma ifade eden fiiller ise umumiyetle geçişsiz fiillerden yapılmaktadır, geçişli fiillerden yapılmaları nadirdir.

Ortaklaşma ifade eden fiiller bu bakımdan umumiyetle ayrı ayrı olmakla beraber bir fiil hem karşılıklı yapılma, hem birlikte yapılma mânâsı da taşıyabilir : *ḳap-ı-ş-* gibi.

-ş- ekinin oluş fonksiyonunu da şu misallerde görebiliriz : *gel-i-ş-, ḳız-ı-ş-, yat-ı-ş-, gir-i-ş-, bit-i-ş-, bula-ş-, ula-ş-, er-i-ş-, zorla-ş-, iyile-ş-, ağırla-ş-, uğra-ş-, dola-ş-, tut-u-ş-*. Misallerden de anlaşılıyor ki *-ş-* ekinin gösterdiği oluş gizli bir ortaklaşma ifade etmektedir. Olma ifade etmek geçişsiz fiillerin müşterek vasfıdır. Fakat bu olma fiil çeşitlerine göre değişir. Meselâ *-n-* 'li fiillerin ifade ettiği olma dönüşlü bir oluş, *-l-* 'li fiillerinki pasif bir oluş, *-ş-* 'li fiillerinki ise içten ortaklaşmalı bir oluştur : *tut-u-n-, tut-u-l-, tut-u-ş-* misallerinde görüldüğü gibi. Bu oluş farklarıdır ki ayni fiilden hep oluş ifade eden, fakat ayrı ayrı mânâlara gelen ayrı ayrı fiiller ortaya çıkarır. İçten ortaklaşma ifade eden oluşta failin bütün bünyesini saran bir iştiraki, sıkı ve aktif bir hissesi vardır. Yalnız, bu içten ortaklaşma ifadesi bu çeşit fiillerin hepsinde ayni derecede hissedilmez. Bazılarında bu kuvvetli iştirak hissesi kaybolmuş ve ifade ettikleri oluş dönüşlü fiillerinkine benzemiştir. Bunu bilhassa isimden *-la-, -le-* ile yapılmış fiillerden yapılanlarda görüyoruz : *güzelle-n-, güzel-le-ş ; hoşla-n-, hoşla-ş- ; çirkinle-n-, çirkinle-ş-* misallerinde olduğu gibi.

-ş- ekinin ortaklaşma ve oluş fonksiyonları umumiyetle ayrı ayrı fiillerde görülmekle beraber çift mânâya gelen ayni fiilde de bulunabilir : *tut-u-ş-* «karşılıklı tutmak», *tut-u-ş-* «yanmak» ; *sıḳ-ı-ş-* (el sıkışmak), *sıḳ-ı-ş-* (bir yerde sıkışmak) gibi.

Misallerde de görülüyor ki *-ş-* 'li fiiller hem geçişli fiillerden, hem de geçişsiz fiillerden yapılabilmektedir. Kendileri ise esas itibariyle geçişsiz olurlar. Fakat nadir olarak geçişli olanları da vardır : *böl-ü-ş-, payla-ş-, üle-ş-, ḳap-ı-ş-, gör-ü-ş-* gibi. Tabiî bunlar ortaklaşma fonksiyonundakiler arasında bulunur ve geçişli fiillerden yapılmış olurlar.

-ş- eki ancak fiil köklerinden ve isimden yapılmış fiil gövdelerinden fiil yapabilir. Esas itibariyle diğer fiilden fiil yapma eklerinden sonra getirilmez. Yalnız çok nadir olarak *-n-* ekinden sonra getirildiği görülür : *daya-n-ı-ş-, soy-u-n-u-ş-* misallerinde olduğu gibi. Eski Türkçede *-l-* ekinden sonra geldiği de olmuştur : *aḳ-ı-l-ı-ş* gibi. Bugün de *dağ-ı-l-ı-ş-, dök-ü-l-ü-ş-* gibi nadir kullanışlar çok yadırganmaz. Kendisinden sonra ise *-n-* ve faktitif eklerinin büyük bir kısmı getirilmez. Ancak *-l-*, bir faktitif eki ve menfi eki getirilebilir : *gör-ü-ş-ü-l-, ara-ş-tır-, iyile-ş-me-* gibi.

Vokalle biten fiillere doğrudan doğruya eklendiği için bu ekin Türkçe-

de eskiden beri *-ş-* olduğu açıkça görülür. Yalnız Eski Anadolu Türkçesinde *oḳı-y-ış-, yüri-y-iş-* gibi normal olmayan şekillerle de karşılaşmak mümkündür. Bugün de Azeri sahasındaki bazı ağızlarda *de-y-i-ş-* gibi kullanışlar görülür. *de-, ye-* gibi vokalle biten fiillere bugün bu ek esas itibariyle getirilmemekle beraber, getirilirse yine *de-y-i-ş-, yi-y-i-ş-* gibi şekiller ortaya çıkar. Fakat bu misallere bakılarak ekin *-ış-, -iş-* olduğu söylenemez. Çünkü bu misallerin kullanıldığı devir ve sahalarda vokalle biten fiillere umumiyetle *-ş-* getirildiği açıkça görülür. Bu istisnalar klişeleşmiş hususî şekillerden ibarettir. Yardımcı sesin eke dahil sayılmasından doğan böyle bir durumu *-l-* ekinde de gördük. Burada *de-y-iş, yürü-y-üş, oḳu-y-uş* gibi isimlerdeki *-ış, -iş, -uş, -üş* fiilden isim yapma ekinin de tesiri olmuş olabilir. Hülâsa ek *-ş-* 'dir ve vokalle biten fiillere doğrudan doğruya, konsonantla bitenlere yardımcı sesle eklenir.

-ş- 'den önce gelen yardımcı vokaller Eski Türkçede vokal uyumuna bağlı idi. Eski Anadolu Türkçesinde bir müddet uyuma aykırı olarak yalnız düz şekilleri kullanılmıştır : *uy-ı-ş-, ur-ı-ş-, gül-i-ş-* misallerinde olduğu gibi. Eski Anadolu Türkçesinden sonra uyum çerçevesine sokulmuş ve bu şekilde kullanıla gelmiştir.

322. *-r-*

-r- eki de Türkçede eskiden beri görülen ve işlek olarak kullanılan bir fiilden fiil yapma ekidir. Bu ek fonksiyonları tamamiyle birbirinin ayni olan ve bu yüzden ayni isim altında toplanan bir kaç ekten biridir. *Faktitif ekleri* denilen bu ekler oldurma ve yaptırma ifade ederler. Yani olma veya yapma ifade eden fiillerden oldurma veya yaptırma ifade eden fiiller yaparlar. Onun için bu eklere *oldurma ve yaptırma ekleri* adını verebiliriz. İşte *-r-* eki bunlardan biri, yani bir *oldurma* ve *yaptırma* eki 'dir.

Faktitif ekleri geçişli, geçişsiz bütün fiillere getirilir. Yaptığı fiillerin ise hepsi geçişlidir. Böyle fiiller hiç bir oluş ve pasiflik ifade etmezler. Tam aktiftirler ve asıl hareket daima fail dışında bir varlığa yönelmiş bulunur. Hiç bir zaman failde kalmaz, faile tesir etmez, faile dönmez. Onun için faktitif ekleri ile dönüşlülük, meçhul ve ortaklaşma ekleri apayrı iki gurup teşkil ederler. Dönüşlülük, meçhul ve ortaklaşma ekleri esas itibariyle geçişsizlik ekleridir, nadir olarak geçişlilik ifade eder, daha doğrusu asıl fiilin geçişliliğini değiştirmezler, muhafaza ederler. Faktitif ekleri ise tamamiyle geçişlilik ekleridir. *sal-dır-, seğirt-t-* gibi geçişsiz misalleri pek nadir olup sonradan geçişliliklerini kaybetmişlerdir.

Faktitif eklerinin iki fonksiyonu vardır. Biri geçişsiz fiilleri geçişli yapmak, ikincisi de geçişli fiillerden asıl hareketin başkalarına yaptırıldığını gösteren geçişli fiiller yapmaktır. Kısacası faktitif eklerinin vazifeleri geçişlilik ve başkasına yaptırma ifade etmektir.

Bu başkasına yaptırma işi başkası vasıtası ile bir başkasına; ikinci, üçüncü nesnelere de geçirilebilir. Bunu ifade etmek için faktitif eklerinin birden fazlası üst üste gelebilirler.

Her fiile faktitif eki getirilebilir. Fakat her faktitif eki her fiile gelmez. Bir kaç faktitif eki olduğu için bunlar fiilleri adeta aralarında taksim etmiş durumdadırlar. Hangisinin hangi fiillere getirildiğini kendi sıralarında göreceğiz.

İşte faktitif, yani oldurma ve yaptırma eklerinden biri olan *-r-* konsonantla biten fiillerin bir kısmına getirilir. Vokalle biten fiillere eklenmez. Konsonantla biten fiillerden de en çok *ç, ş, t* ile bitenlere getirilir : *göç-ü-r-, geç-i-r-, uç-u-r-, iç-i-r-, aş-ı-r-, düş-ü-r-, şaş-ı-r-, piş-i-r-, yat-ı-r-, bit-i-r-, bat-ı-r-* misallerinde olduğu gibi. Bunlardan başka *ğ, p, y* ile biten fiillere de eklenir : *doğ-u-r-, köp-ü-r-, duy-u-r-, doy-u-r-* misallerinde olduğu gibi. Eski Türkçede başka konsonantlardan sonra da gelebilirdi: *öl-ü-r-, bas-u-r-* misallerinde olduğu gibi. Eski Anadolu Türkçesinde de bugünkünden farklı bazı kullanışlarını görüyoruz: *ir-ü-r-*, «ulaştırmak», *dur-u-r-, bas-u-r-* «gömmek, saklamak» gibi. Bugün ağızlarda da *bas-ı-r-* gibi misaller vardır. Görülüyor ki *-r-* ekinin kullanışı her hangi bir kaideye bağlı olmayıp dilin keyfî temayüllerine dayanmaktadır. Onun için daha başka bir konsonantla biten her hangi bir fiilin *-r-* 'li faktitifi ile karşılaşmak her zaman mümkündür.

-r- eki misallerde de görülüyor ki tek heceli fiil köklerine getirilmekte, kendisinden önce *-z-* faktitif eki hariç (*em-i-z-i-r-* > *emzir-* fiilinde olduğu gibi) hiç bir fiilden fiil yapma eki getirilememektedir. Kendisinden sonra ise menfi ekinden başka *-l-* ve *-t-* ekleri de getirilebilir : *uç-u-r-ma-, düş-ü-r-ü-l-, piş-i-r-t-* misallerinde olduğu gibi. Yani *-n-, -ş-* ekleri ile diğer faktitif ekleri *-r-* 'den sonra gelmemektedir. Aldığımız misalde de olduğu gibi, *-r-* 'den sonra *-t-* getirmek suretiyle yapılan katmerli faktitifte araya yardımcı ses girmez.

-r- ekini fiil köklerine bağlayan vokalin Eski Türkçede ve Eski Anadolu Türkçesinde hep yuvarlak olarak uyum dışında kalmış olması bu vokalin yardımcı ses olup olmadığı hususunda tereddüt doğuracak mahiyettedir. Ek vokalle biten fiillere getirilmediği için buradaki vokalin ekin bünyesine dahil olup olmadığını kestirmek güçtür. Fakat konsonantla biten fiille

ek arasında yardımcı sese de ihtiyaç vardır ve buradaki vokalin yardımcı ses olduğunu kabul etmek en doğrusudur. Eskiden bu yardımcı sesin uyum dışında kalmış olmasında kendisine benzeyen başka eklerin tesiri olsa gerektir.

323. *-t-*

Bu ek de haklarındaki umumî bilgileri *-r-* ekinde verdiğimiz faktitif eklerinden biridir. Yani fiillerden oldurma ve yaptırma ifade eden fiiller yapar. Türkçede eskiden beri görülen ve işlek olarak kullanılan bir fiilden fiil yapma ekidir.

-t- eki de *-r-* ekinde gördüğümüz gibi her fiile getirilmez. İşleklik sahasına ancak vokalle biten birden fazla heceli fiillerle daha çok *l, r* ve biraz da *ḳ, k, p, ç, m* konsonantları ile biten fiil kök ve gövdeleri girer : *uza-t-, dire-t-, acı-t-, ara-t-, söyle-t-, yürü-t-, düzel-t-, inci-t-, azal-t-, yük-sel-t-, darıl-t-, ḳızar-t-, bildir-t-, ör-t-, sür-t-, dür-t-, aḳ-ı-t-, ḳorḳ-u-t-, sarḳ-ı-t-, ürk-ü-t-, sap-ı-t-, sürç-ü-t-, dam-ı-t-, avu-t-* misallerinde olduğu gibi. Görülüyor ki *-t-* eki için de kesin bir kaide yoktur. Onun için başka bir konsonantla biten her hangi bir fiilin, veya vokalle biten tek heceli bir fiil kökünün faktitif şeklinde *-t-* eki ile karşılaşmak her zaman mümkündür. Nitekim Eski Türkçede *ti-t-* «dedirmek», *sev-i-t-* gibi misaller de görülür.

-t- eki vokalle biten fiillerden sonra geniş ölçüde kullanıldığı için ekin *-t-* ve konsonantla biten fiillerle *-t-* arasındaki vokalin yardımcı ses olduğu açıkça bellidir. Bu yardımcı ses eskiden beri vokal uyumuna bağlı olarak kullanıla gelmiştir.

-t- eki misallerde de görülüyor ki *-l-* ve *-r-* konsonantları ile biten fiillere doğrudan doğruya bağlanmakta, yardımcı vokal almamaktadır. Fakat Eski Anadolu Türkçesinde *dur-u-t-* şekli de vardır.

-t- eki fiil kök ve gövdelerine getirilebilmekte, fakat fiilden fiil yapma ekleri içinde yalnız faktitif ekleri kendisinden önce gelebilmektedir. Yani *-t-* katmerli faktitif yapmak için diğer faktitif eklerinden sonra getirilir : *geç-i-r-t-, bil-dir-t-* misallerinde olduğu gibi. *-t-* ekinden sonra ise *-r-* hariç hemen hemen bütün fiilden fiil yapma ekleri getirilebilir. Yalnız bunlardan *-ş-* ile *-n-* ancak tek heceli bir kaç misale (*sür-t-ü-n-, sür-t-ü-ş- gibi*) gelebilirler ki bunlarda faktitif fonksiyonu kalmamıştır denilebilir. Fakat *-l-* ve *-dır-, -dir-* ekleri *-t-* 'den sonra çok kullanılırlar. Menfi eki ise zaten işlekliği hudutsuz olan bir ektir.

-t- eki Eski Anadolu Türkçesinde çekim sırasında iki vokal arasında bazan sedalılaaşrak *-d-* olmuştur : *ak-ı-d-u-r, ağla-d-an* misallerinde olduğu gibi. Bugün de ağızlarda bu çeşit değişiklikler görülür. Normal bir ses hadisesi olan bu değişmeler dışında *-t-* eki eskiden beri hep *-t-* şeklini muhafaza etmiştir.

324. *-dır-, -dir-, -dur-, -dür-, -tır-, -tir-, -tur-, -tür-*

Bu ek de *-r-* ekinde umumî olarak ele aldığımız faktitif eklerinden biridir. Yani bu ek de *-r-* ve *-t-* gibi bir oldurma ve yaptırma ekidir. Türkçede eskiden beri bulunan ve işlek olarak kullanılan fiilden fiil yapma eklerinden biridir. Faktitif ekleri içinde bugün en işlek olanı, en çok kullanılanı bu ektir. İşleklik sahası vokalle biten tek heceli fiillerle konsonantla biten bütün fiil kök ve gövdelerini içine alır : *ye-dir-, de-dir-, aç-tır-, seç-tir-, değ-dir-, yağ-dır-, boğ-dur-, sök-tür-, gecik-tir-, yak-tır-, bul-dur-, öl-dür-, em-dir-, dön-dür-, bulun-dur-, öp-tür-, ör-dür-, as-tır-, vuruş-tur-, yatış-tır-, koş-tur-, at-tır-, akıt-tır-, düşürt-tür-, sev-dir-, say-dır-, yaz-dır-* misallerinde olduğu gibi.

Misallerde de görülüyor ki bu ekten önce fiilden fiil yapma eklerinden *-n-, -ş-* ve faktitif *-t-* eki gelebilmektedir. Gerçi *-r-* de daha önce geliyor görünmektedir. Fakat *-r- -t-* 'nin önüne gelmekte ve tabiî *-dır-, -dir-* eki ile ilgili bulunmamaktadır. *-dır-, -dir-* ekinden sonra ise menfi ekinden başka yalnız *-l-* ve *-t-* ekleri getirilmektedir : *bildir-i-l-, yap-tır-t-* misallerinde olduğu gibi.

Bu ek isimden fiil yapma eklerinden sonra çok az kullanılır : *gec-i-k-tir-* misalinde olduğu gibi. Çünkü isimden fiil yapma eklerinin çoğu vokalle veya *i, r* ile bitmekte, bunlarla yapılan füllerin ise faktitifleri *-t-* ile yapılmaktadır.

-dır-, -dir- ekinden önce ve sonra *-t-* eki getirilince katmerli faktitif yapılmaktadır. Katmerli faktitiflerde *-r-* ve biraz sonra göreceğimiz *-ar-, -er-* 'den sonra *-t-* (*geç-i-r-t-, çık-ar-t-*); *-t-* 'den sonra *-dır-, -dir-* (*uza-t-tır-*); *dır-, -dir-* 'den sonra *-t-* (*öl-dür-t-*) gelebilir. *-r-* ve *-ar-, -er-* ekleri *-t-* 'den sonra; *-dır-, -dir-* 'den ise önce de sonra da gelemez. *-r-* eki ancak *-z-* faktitifinden sonra gelebilir : *em-i-z-i-r-* misalinde olduğu gibi. İşte faktitif ekleri bu sıra dahilinde üst üste gelebilirler. Bir faktitif fiilde birden dörde kadar faktitif eki bulunabilir : *geç-i-r-, geç-i-r-t-, geç-i-r-t-tir-, geç-i-r-t-tir-t- ; başla-t-, başla-t-tır-, başla-t-tır-t- ; öl-dür-, öl-dür-t-, öl-dür-t-tür-, öl-*

dür-t-tür-t- misallerinde olduğu gibi. Dörtten fazla faktitif eki kulağa hoş gelmediği için üst üste gelmez. Dörtlü faktitif bile fazla kullanılmaz. En çok birli, ikili ve üçlü faktitifler kullanılır.

Bu ek tabiî eskiden bugünkü kadar çok şekilli değildi. Eski Türkçede ekin *-tur-, -tür-, -dur-, -dür-* olarak yalnız yuvarlak şekilleri vardı. Bunlardan da *-tur-, -tür-* daha eski ve aslî şekil olup *-dur-, -dur-* sedalılaşma ile sonradan ortaya çıkmıştır. Eski Anadolu Türkçesinde ise ekin yalnız yuvarlak ve *d*'li şekilleri ile kullanıldığını görüyoruz : *yan-dur-, it-dür-* misallerinde olduğu gibi. Bu *d*'li ve yuvarlak şekillerin Eski Anadolu Türkçesinden sonra da uzun müddet devam ettiği anlaşılmaktadır. Bilhassa konsonant bakımından ekin son zamanlara kadar değişmeden *d*'li olarak kullanılmış bulunduğunu eski yazı bırakılıncaya kadar hep *d* ile yazılması da göstermektedir. Hülâsa ek vokal ve konsonant uyumlarına son zamanlarda bağlanmış, böylece bugünkü sekiz şekli ile tam bir çok şekillilik içine girmiştir.

325. *-dar-, -der-*

Bu ek çok az kullanılan, işlek olmayan bir faktitif ekidir. *-dır-, -dir*'in bir başka şeklidir. Eski Anadolu Türkçesinde ve bugün bazı ağızlarda görülür : *dön-der-* «döndürmek» misalinde olduğu gibi. Bugün yazı dilindeki *gön-der-* (*gön-* «yola çıkmak») fiilinde de klişeleşmiş olarak kalan bu ek vardır. Tabiî bu ek de katmerli faktitiflere iştirak eder : *gön-der-t-* misalinde olduğu gibi.

Bu ekin *-dur-, -dür-*'ün düzleşmesi ile ortaya çıkmış olduğu düşünülebileceği gibi *gönder-* fiilinin Eski Türkçedeki *köndger-* (< *kön-d-ger-*) şekline bakılarak eski *-ġar-, -ger-* faktitif ekinin *ġ ve g*'sinin düşmesi ile meydana gelmiş olduğu da düşünülebilir.

326. *-ar-, -er-*

Bu ek de eskiden beri kullanılan, fakat işlek olmayan, misalleri az bulunan bir faktitif ekidir. *ḳop-ar-, çıḳ-ar-, gid-er-* misallerinde bu ek vardır. Sonu *r* ile biten bu ek katmerli faktitiflerde *-r-* eki gibi muamele görür : *çıḳ-ar-t* misalinde olduğu gibi.

Bu ekin eski *-ġar-, -ger-*'den geldiği anlaşılmaktadır. Hiç değilse onun-

la ilgili görünmektedir. Fakat daha, Eski Türkçe devresinde eki *-ar-*, *-er-* şeklinde gördüğümüz de unutulmamalıdır.

327. *-ġur-*, *-gür-*

Bu ek de faktitif eklerinden biridir. Eski Türkçede işlek olarak kullanılırdı. Batı Türkçesine geçerken başındaki *g* ve *ġ* düşeceği için Batı Türkçesinde *-r-* faktitifine karışmış olması lâzım gelirdi. Bir çok misallerde böyle olduğu da söylenebilir. Fakat bu eki eski şekli ile Batı Türkçesinde de görüyoruz. Gerçekten Eski Anadolu Türkçesinde bir kaç misalde bu ekle karşılaşılır : *ir-gür-* «erdirmek, ulaştırmak», *tur-ġur-* «durdurmak», *dir-gür-* «diriltmek» misallerinde olduğu gibi. Eski Türkçenin bir kalıntısı olarak karşımıza çıkan bu ek Eski Anadolu Türkçesinden sonra kaybolmuş, fakat *irgür-* fiilinde klişeleşmiş olarak bir müddet daha yaşamıştır. Bu ek canlı olmadığı için divan şiirindeki *irgür-* fiilinin *ir gör-* veya *er gör-* gibi yanlış şekillerde okunmamasına dikkat etmek lâzımdır.

328. *-z-*

Bu ek de Türkçede eskiden beri görülen bir faktitif ekidir. İşlek değildir. Eski Türkçede daha çok kullanılırdı. Batı Türkçesinde adeta unutulmuş olup misalleri çok azdır. *ut-u-z-* «kumarda kaybetmek», *em-i-z-* (*emzir-* < *em-i-z-i-r-* şekli kullanılır), Eski Anadolu Türkçesindeki *tamzır-* «*damlatmak*» (< *tam-ı-z-ı-r-*) fiillerinde bu ek vardır.

İşte Batı Türkçesinde kullanılan faktitif ekleri bunlardan ibarettir. Türkçenin belli başlı fiilden fiil yapma ekleri olan dönüşlülük, meçhul, ortaklaşma ve faktitif eklerini bu suretle ayrı ayrı inceledikten sonra şimdi bunların yanında ehemmiyetsiz kalan ve sayıları gibi misalleri de bir kaçı geçmeyen ve umumiyetle fiili kuvvetlendirme fonksiyonu olan fiilden fiil yapma eklerine geçiyoruz.

329. *-a-* *-e-*

İşlek olmayan bir fiilden fiil yapma ekidir. *tıḳ-a-* misalinde bu ek vardır.

330. *-ı-*, *-i-*, *-u-*, *-ü-*

İşlek olmayan fiilden fiil yapma eklerinden biridir. *ḳaz-ı-*, *sür-ü-* (< *sür-i-*) misallerinde bu ek vardır.

331. *-ḳ-, -k-*

İşlek olmayan bir fiilden fiil yapma ekidir. Bugün unutulmuştur. Eski Anadolu Türkçesinde bir kaç misali vardır : *dur-u-ḳ-* «duraklamak», *sür-ü-k-* «sürülmek» gibi. Azeri Türkçesindeki *doluḳ-* «dolu dolu olmak, yaşla dolmak» fiili de eğer *dolu-ḳ-* değil de *dol-u-ḳ-* ise bu ekle yapılmış demektir. *kır-ḳ-* ve *sar-ḳ-* fiillerinde de belki bu ek vardır.

332. *-p-*

İşlek olmayan bir ektir. *ser-p-, kır-p-* fiillerinde bu ek var gibidir.

333. *-y-*

İşlek olmayan bir fiilden fiil yapma ekidir. *ḳo-y-, do-y-* (*do-* < *to-* «doymak», *to-ḳ* ismi buradan gelir) misallerinde bu ek vardır. Bu ek Eski Türkçede *-d-* idi : *ḳo-d-, to-d-* misallerinde olduğu gibi. Eski Türkçedeki *d* 'ler Batı Türkçesinde *y* olduğu için bu ek de *y* 'ye çevrilmiştir.

334. *-sa-, -se-*

İşlek olmayan bir fiilden fiil yapma ekidir. Eski Anadolu Türkçesi ile bugün bazı ağızlarda bulunan *gör-se-t-* «göstermek» fiilinde bu ek vardır. Bu ek *-sa-, -se-* isimden fiil yapma ekinin tesiriyle ortaya çıkmış olabilir.

335. *-msa-, -mse-*

İşlek olmayan bir fiilden fiil yapma ekidir. *gül-ü-mse-* misalinde bu ek vardır. Bu ek de *-msa-, -mse-* isimden fiil yapma ekinden benzetme yolu ile fiile geçmiş olmalıdır.

336. *-ası-, -esi-*

İşlek olmayan bir fiilden fiil yapma ekidir. Bazı ağızlarda görülen *gör-esi-* «göreceği gelmek» fiilinde bu ek vardır. Bu ek de *-ası-, -esi-* partisip ekinden geçmiş görünüyor.

337. *-ala-, -ele-*

Bütün bu kuvvetlendirme ekleri içinde en işlek ve canlı olan, misali en çok bulunan ek bu ektir. *ḳov-ala-, ov-ala-, silk-ele-, eṣ-ele-, ṣaṣ-ala-, dur-ala-, gev-ele-* fiillerinde bu ek vardır.

Yapım eklerinde dikkat edilecek nokta

338. İşlek olmayan, tek tük misalde görülen yapım ekleri karşısında çok ihtiyatlı olmak lâzımdır. Bunlar gerçekten yapım ekleri olabileceği gibi başka bir şey de olabilirler. Meselâ *boynuz* ve *erkek* kelimelerindeki *-z* ve *-kek* ekleri gibi eklere daima şüpheyle bakmak lâzımdır.

339. Böylece kelimeleri yapı bakımından etraflı bir şekilde incelemiş olduk. Bünyelerinde ses yapısı bakımından heceler, şekil yapısı bakımından kök ve ekler bulunan kelimeler, görmüş olduk ki, isim ve fiil kök ve gövdeleri ile bunların çekimli şekillerinden ibarettir. Yapıları böyle olan kelimeleri şimdi de mânâları ve vazifeleri bakımından inceleyelim.

MÂNÂ VEYA VAZİFE BAKIMINDAN KELİMELER

340. Mânâ veya vazife bakımından üç çeşit kelime vardır :

1. *İsimler*
2. *Fiiller*
3. *Edatlar*

Türkçedeki her kelime muhakkak bu üç kelime çeşidinden birine girer. Bunlardan isimler ve fiiller *mânâları* olan, edatlar ise *vazifeleri* olan kelimelerdir. İsimlerin ve fiillerin tek tek mânâları vardır, her biri bir nesneyi veya hareketi karşılar. Edatların ise tek başlarına mânâları yoktur. Onlar mânâlı kelimelerin, yani isimlerin ve fiillerin yanında bir dereceye kadar mânâlanan, hiç bir nesneyi veya hareketi karşılamayan, fakat böyle olduğu halde dilde vazife gören kelimelerdir.

341. *İsimler* nesneleri karşılayan kelimelerdir. Nesne tabirini hareket dışında kalan şeylerin hepsi için kullanıyoruz. Nesneler canlı cansız bütün varlıklar, mefhumlar, vasıflar, şahıslar, durumlar, hülâsa zaman ve mekân içinde ve insan kafasında mevcut olan bütün maddî ve manevî varlıklardır. İşte isimler bütün bu nesnelerin dildeki karşılıkları olan kelimelerdir. Burada isim tabirini geniş mânâsı ile kullandığımız görülmektedir. Yani fiil dışında kalan mânâlı kelimelerin hepsi için kullanıyoruz. Tabiî, nesneler de kendi aralarında bir takım sınıflara ayrılırlar. Çeşit çeşit nesneler vardır. Bu çeşit çeşit nesneleri karşılayan isimler de karşıladıkları nesnelere, yani mânâlarına göre kendi aralarında bir takım kelime çeşitlerine ayrılırlar. Geniş mânâsı ile isim, hareket yerine nesne ifade ettiği için fiile göre isim adı altında topladığımız bu kelime çeşitleri dilde çeşitlerine göre ayrı ayrı vazifeler görürler. Tek tek hepsini isim adı altında toplayabiliriz. Fakat dilde kelimelerin birbirleriyle olan münasebetleri sırasında her isim çeşidi ayrı bir fonksiyonla, ayrı bir hüviyetle karşımıza çıkar. Onun için nesne karşılayan kelimeler olarak isim adı altında topladığımız bu kelimeleri kendi aralarında sınıflara ayırmak ve her kelime çeşidini ayrı ayrı ele almak lâzımdır. Bunlardan varlık ve mefhumların adı olarak nesneleri karşılayan isimlere dar mânâsı ile *isim*, vasıflandırmak veya belirtmek suretiyle nesneleri karşılayan isimlere *sıfat*, temsil veya işaret suretiyle nesneleri karşılayan isimlere *zamir*, hâl ve durumları karşılayan isimlere *zarf* adı verilir. Demek ki geniş mânâsı ile isim adı altında topladığımız kelimeler isimler, sıfatlar, zamirler ve zarflar olmak üzere dört çeşittir.

342. *Fiiller* hareketleri karşılayan kelimelerdir. Hareket kelimesini de tabiî geniş mânâsı ile kullanıyor ve nesnelerin zaman ve mekân içindeki her türlü oluş ve yapışları veya olmayış ve yapmayışları karşılığı olarak alıyoruz. Kâinatta bir nesne, bir de hareket vardır. İşte nesne dışında her türlü hareketi karşılayan kelimeler olarak fiiller nesneleri karşılayan isim cinsinden bütün kelimeler karşısında apayrı bir yer işgal ederler.

343. *Edatlar* tek başlarına hiç bir şeyi karşılamayan kelimelerdir. Yani edatların tek başlarına mânâları yoktur. Edatlar ancak isimler ve fiil-

lerle birlikte kullanılırken bir mânâ kazanan, bir şey ifade eden kelimelerdir. Demek ki edatlar mânâlı kelimelerin, yani isimlerin ve fiillerin münasebetleri sırasında onlara yardım eden, böylece bazı gramer vazifeleri gören kelimelerdir. Dildeki kelimelerin büyük kısmını mânâlı kelimeler yani isimler ve fiiller teşkil eder. Mânâsı olmayan, gramer vazifesi bulunan kelimelerin, yani edatların sayıları çok azdır. Edatlar mânâlı her iki kelime çeşidinden çok farklı olmakla beraber bazı bakımlardan isimlere daha yakın sayılabilirler. Hatta ayni kelimenin bazan isim, bazan edat olarak kullanıldığı bile görülür.

344. İşte kelimeleri mânâ veya vazife bakımından ele alınca karşımıza çıkan kelime çeşitleri bunlardan ibarettir. Ana çizgileri ile kısaca belirttiğimiz bu kelime çeşitlerini şimdi teker teker daha yakından ve dildeki kullanışları ile birlikte gözden geçirebiliriz.

İ S İ M L E R

345. İsimler canlı, cansız bütün varlıkları ve mefhumları tek tek veya cins cins karşılayan; varlıkların ve mefhumların adları olan kelimelerdir: *ağaç, su, taş, çocuk, oda, yolcu, yıldız, deniz, köprü, bulut, Orhan, İstanbul, Anadolu, Karadeniz, Atatürk, Yavuz, Gönül, Işık, Korkut, Çağlayan, Yüksel* gibi.

Varlıkları ve mefhumları tek tek karşılayan isimlere *has isim*, cins cins karşılayan isimlere *ortak isim* (*cins isim*) denir.

346. H a s i s i m l e r tek olan, diğer varlıklar içinde tam bir benzeri olmayan varlıkların hususî adlarıdır. Bu isimlerin mânâları ancak karşıladıkları varlıklarla kaimdir. Karşıladığı varlık bilinmiyorsa has isim göz önünde o varlığı canlandırmaz, o varlığın şekil ve vasıfları hakkında hiç bir şey ifade etmez. Has ismin karşıladığı bir varlığın ancak onu bilenlerin zihninde bir hayali vardır. Belirttiği varlığı görüp tanımıyanların zihninde has isim bir hayal uyandırmaz. Has isimler tek olan, tam bir benzeri bulunmayan varlıklara muhiti tarafından hususî olarak, sun'î olarak verilen takma isimlerdir. Varlığa tamamiyle keyfî ve hususî bir yakıştırma ile takılmış olduğu için has isimle belirttiği varlık arasında ancak bilenler için bir bağlantı mevcuttur. Bunlarda diğer isimlerde olduğu gibi kelime ile karşıladığı nesne arasında herkes tarafından öteden beri biline gelen, bütün bir cemiyetir önceden ve müşterek olarak kabul ettiği belirli, tabiî ve sıkı bir bağlantı yoktur. Diğer isimlerde kelime de, nesne de herkes tarafından bilindiği için

kelime derhal nesneyi, nesne derhal kelimeyi hatıra getirir. Fakat has isimlerde kelime ile nesne arasındaki bağlantıyı herkes bilmediği için bilmeyenlere biri diğerini hatırlatmaz. İnsan taşı, ağacı, suyu görünce hemen aklına *taş, ağaç, su* kelimeleri; *taş, ağaç, su* kelimelerini duyunca hemen gözünün önüne taş, ağaç, su hayali gelir. Fakat insan tanımadığı insanları görmekle onların isimlerini bilemez, tanımadığı insanların isimlerini duymakla onların şahıslarını hayalinde canlandıramaz. Çünkü ortak isimler umumun müşterek malıdır. Onların karşıladıkları varlıklar hakkında herkesin bir fikri, bir hayali vardır. Has isimlerin karşıladıkları varlıklar ise tek oldukları için ancak belirli kimseler tarafından tanınıp bilinirler ve o varlıkların isimleri ile aralarında umuma açık gerçek bir bağ değil, bilenlerce bir ilgi ifade eden iğreti ve hususî bir bağlantı bulunur. Hülâsa has isimler tam benzeri olmayan varlıkları belirtmek için onlara takılan, karşıladıkları varlıklarla aralarında gerçek bir münasebet bulunmayan, karşıladıkları varlıkları bilenlere bir mânâ ifade eden etiket şeklindeki isimlerdir. Onun için has isimler esas itibariyle kelime olarak mânâsı bulunmayan isimlerdir. Yalnız aslında ortak isimken ad olarak varlıklara verilip has isim yapılan isimlerin kelime olarak mânâları vardır : *Yıldırım, Demir, Arslan, Kurtuluş, Çamlıca* gibi. Fakat tabiî has isim olarak kullanılırken bu isimlerin kelime mânâları düşünülmez. Böyle benzetmeyle veya çeşitli sebeplerle cins isimlerden sonradan has isim hâline sokulmuş olanlar dışında bütün has isimler, başlangıçtan beri has isim olarak kullanıla gelmiş isimler ise her dilde, dediğimiz gibi, kelime olarak mânâsızdırlar. Has isimler böyle etiket kelimeler olduğu için fiillerin çekimli şekilleri bile klişeleştirilip has isim şeklinde rahatça kullanılabilirler: *Korkut, Yüksel, Sevin, Serpil* gibi. Has isimler tam benzeri olmayan varlıkların isimleri olduğuna göre belli başlı olarak şahıs, yer, müessese, kitap gibi varlıkların adları has isimdir. Kelime olarak mânâsız olanların hususî ad olduklarını belirtmek için, ortak isimlerden yapılanların kelime mânâlarının düşünülmemesi ve has isim olduklarının anlaşılması için has isimlerin baş harfi büyük yazılır.

347. Ortak isimler ayni cinsten bir çok varlıkların ortak adlarıdır. Bu isimlerin varlıkları tek nesne ile kaim değildir. Ortak isimlerde kelime ile nesne arasında herkes tarafından bilinen gerçek bir bağlantı vardır. Bu bağlantı eskiden gelen, önceden kabul edilmiş, umuma şamil bir bağlantıdır. Ortak isimler has isimler gibi varlıkların takma, hususî, etiket isimleri değil; onların dildeki aslî, umumî, gerçek karşılıklarıdır. Bunlarda herkes için kelime derhal nesneyi, nesne derhal kelimeyi hatıra getirir. Meselâ *göz, ev, toprak* kelimeleri herkeste derhal bir göz, bir ev, bir toprak hayali canlandırır; göz, ev, toprak görünce herkesin aklına *göz, ev, toprak* ke-

limeleri gelir. Çünkü herkesin aklında bu varlıkların birer hayali ve dildeki karşılıkları vardır. Hülâsa, ortak isimler has isimler gibi esas itibariyle mânâsız isimler değil, kelime olarak daima belli nesneleri karşılayan mânâlı isimlerdir. Bu umumî isimler esas itibariyle sayı ve çeşit bakımından tek olmayan, şumullerine ayni cinsten bir çok ve çeşit çeşit nesneleri alan isimler, yani nesne cinslerinin isimleridir. Fakat *ay, güneş* gibi tek olan, fakat herkes tarafından görülüp bilinen nesnelerin isimleri de ortak isimlerdir. Demek ki bir ismin has isim veya ortak isim olması karşıladığı nesnenin bir tek varlık veya bir cins içinden bir varlık olmasından başka mânâsının herkes tarafından bilinip bilinmemesine, mânâsının tabiî veya sun'î, umumî veya hususî olmasına da bağlıdır. Tek ve hususî varlıkların isimleri has isim; tek olmayan ve tek olsun olmasın, umumî olan varlıkların isimleri ortak isimdir.

348. İsimler dilde ya kök veya gövde olarak, yahut çekimli şekilleri ile yani işletme ekleri alarak kullanılırlar. İsim işletme ekleri geniş mânâsı ile isim adı altında topladığımız bütün kelime çeşitlerine dilde işleklik veren eklerdir. Evvelce ek bahsinde de gördüğümüz gibi bu ekler *çokluk eki, iyelik ekleri, hal ekleri* ve *soru eki* 'dir. Şimdi bu ekleri burada sırası ile ve isimlerdeki kullanışları ile birlikte gözden geçirelim. İsim cinsinden diğer kelimelerdeki kullanılışlarını da kendi bahislerinde göreceğiz.

İsim işletme ekleri

Çokluk eki

349. Çokluk eki isimlerin çokluk şekillerini yapan işletme ekidir. Bir isim hiç bir ek almadan normal şekliyle tek bir nesneyi karşılar. İsmin tek bir nesneyi karşılayan bu asıl ve normal şekline *teklik* şekli adı verilir. İşte ismin karşıladığı nesnenin sayısının birden fazla olduğunu ifade etmek için teklik şekline çokluk eki getirilerek ismin *çokluk* şekli yapılır. Demek ki çokluk eki ismin karşıladığı nesnenin sayısının birden çok olduğunu ifade eden ektir.

Türkçede çokluk eki eskiden beri *-lar, -ler* 'dir : *ağaç-lar, kuş-lar, çiçek-ler, eski-ler* misallerinde olduğu gibi.

Evvelce ek bahsinde işletme eklerinden bahsederken de gördüğümüz gibi, çokluk ekinin ifade ettiği gramatikal nüans yalnız eklendiği ismin içinde kalır. Çokluk eki eklendiği ismi diğer kelimelerle münasebete geçirmez. Yani kelimeler arasında bağlar kuran bir kelime münasebetleri eki değildir. Bu bakımdan, münasebet ekleri olan diğer isim işletme ekleri, yani iyelik, hal ve soru ekleri karşısında apayrı bir yer tutar. İsimlerin çokluk şekillerini diğer kelimelerle münasebete getirmek için de onlara diğer işletme ekleri getirilir. Yani isimlerin teklik ve çokluk şekilleri, münasebet ekleri karşısında ayni muameleye tabi tutulurlar. Çokluk eki, şümulü en dar olan işletme ekidir. Şümulüne isimlerin yalnız teklik şekilleri girer. Demek ki çokluk ekinden sonra iyelik, hal ve soru ekleri gelebilmekte, fakat iyelik, hal ve soru eklerinden sonra çokluk eki getirilememektedir. Yalnız iyelik birinci ve ikinci şahıs eklerinden sonra bugün çokluk ekinin bazan getirildiği görülmekte, bu ise yukarıda yapım eklerinde de gördüğümüz gibi *-gil* ekinin yerini tutan hususî bir kullanıştan ibaret bulunmaktadır: *babam-lar, annem-ler* misallerinde olduğu gibi.

Aslında isim eki olan *-lar, -ler* çokluk eki sonradan bazı fiil şekillerine de geçmiş, böylece bir fiil işletme eki hâline de gelmiştir: *aldı-lar, yapar-lar* misallerinde olduğu gibi. Bu hususta diğer Türk şivelerinde Batı Türkçesinde bulunmayan şekillerle de karşılaşılır: *atuñ-lar* «atınız» gibi.

İsimlerin çokluk şeklinde vurgu çokluk eki üzerinde bulunur. Meselâ *yapraklar, denizler* kelimelerinde vurgu çokluk eki üzerindedir. Çokluk ekinden sonra diğer işletme ekleri gelince, gelen ek vurgusuz ise kelimenin vurgusu yine çokluk eki üzerinde kalır (*sular mı, gidenler mi* misallerinde olduğu gibi. İsimlere eklenen fiil eki olan bildirme ekleri de vurgusuz olduğu için böyle kelimelerde de vurgu çokluk eki üzerinde kalır: *topraklardır, geçitlerdir* misallerinde olduğu gibi), gelen ek vurgulu ise çokluk eki üzerinde vurgu bulunmaz (meselâ *ağaçlarda, yerlerden, gözlerim, yavruları* kelimelerinde vurgu hep çokluk ekinden sonraki eklerdedir). Demek ki yalın çokluklarda vurgu çokluk eki üzerinde, soru ve bildirme ekleri almış çokluklarda vurgu yine çokluk eki üzerinde, iyelik ve hal ekleri almış çokluklarda ise vurgu çokluk ekinden sonraki ekler üzerinde bulunur. Kuvvet bakımından ise çokluk ekinin vurgusu yalın çokluklarda hafif, soru ve bildirme eklerinin önünde kuvvetlidir. Zaten vurguyu üzerinden atan eklerin önündeki vurgular daima kuvvetli olurlar.

İyelik ekleri

350. İyelik ekleri ismin karşıladığı nesnenin bir şahsa veya bir nesne-

ye âit olduğunu ifade eden işletme ekleridir. Bir nesnenin başka bir nesnenin malı olduğu, başka bir nesneye bağlı olduğu veya başka bir nesnenin parçası olduğu ifade edilmek istenirse o nesneyi karşılayan ismin sonuna iyelik eki getirilir. Demek ki iyelik eki, getirildiği ismin dışında bir nesneyi ifade eder. Fakat iyelik ekleri, getirildikleri isimlerin dışındaki bu nesneleri sadece şahıslar hâlinde ifade ederler. Konuşan, dinleyen, adı geçen olarak ve üçü teklik, üçü çokluk olmak üzere altı şahıs bulunduğuna göre iyelik ekleri bütün nesneleri temsil eden bu altı şahsı karşılıyor demektir. Yani iyelik ekleri, getirildikleri isimlerin bağlı oldukları *ben, sen, o, biz, siz, onlar* şahıslarını ifade ederler. Şu halde iyelik ekleri bir nesnenin *ben, sen, o, biz, siz, onlar* şahıslarına âit olduğunu ifade etmek için o nesneyi karşılayan ismin sonuna getirilen eklerdir : *baş-ı-m, baş-ı-n-, baş-ı, baş-ı-mız, baş-ı-nız, baş-ları ; el-i-m, el-i-n, el-i, el-i-miz, el-i-niz, el-leri ; baba-m, baba-n, baba-sı, baba-mız, baba-nız, baba-ları ; anne-m, anne-n, anne-si, anne-miz, anne-niz, anne-leri ; su-y-u-m, su-y-u-n, su-y-u, su-y-u-muz, su-y-u-nuz, su-ları ; ne-m, ne-n, ne-si, ne-miz, ne-niz, ne-leri ; ne-y-i-m, ne-y-i-n, ne-y-i, ne-y-i-miz, ne-y-i-niz, ne-leri* misallerinde olduğu gibi.

Misallerde de görülüyor ki iyelik ekleri şunlardır :

Teklik	1. şahıs :	*-m*
	2. şahıs :	*-n*
	3. şahıs :	*-ı, -i, -u, -ü ; -sı, -si, -su, -sü*
Çokluk	1. şahıs :	*-mız, -miz, -muz, -müz*
	2. şahıs :	*-nız, -niz, -nuz, -nüz*
	3. şahıs :	*-ları, -leri*

Bu sıraladıklarımız iyelik eklerinin yazı dilindeki bugünkü şekilleridir. Türkçenin uzun tarihi boyunca iyelik eklerinde de bir takım değişiklikler olmuştur. Şöyle ki :

Teklik birinci şahıs iyelik eki eskiden beri hep *-m* olarak kalmıştır.

Teklik ikinci şahıs iyelik eki eskiden *-ñ* şeklinde idi. Ağızların büyük bir kısmında bugün de *-ñ* şeklindedir. Yalnız İstanbul Türkçesi *sağır nun* 'u attığı için son devirlerde yazı dilinde ikinci şahıs iyelik eki *-n* şekline geçmiştir.

Teklik üçüncü şahıs iyelik eklerinin eski devrelerde *-ı, -i ; -sı, -si* olarak yalnız düz şekilleri vardı. Ancak Osmanlıca devrinde vokal uyumuna bağlanmış ve bugünkü yuvarlak şekilleri de ortaya çıkmıştır.

(Çokluk birinci şahıs iyelik eki aslında, Eski Türkçede de bugünkü gibi vokal uyumuna bağlı olarak *-mız, -miz, -muz, -müz* şeklinde idi. Batı Türkçesine geçince Eski Anadolu Türkçesinde ekin yalnız yuvarlak şekilleri kalmış, düz isimlerde de yalnız yuvarlak şekilleri kullanılmıştır. *baş-u-muz, el-ü-müz* misallerinde olduğu gibi. Bu yuvarlaklaşma tabiî, *m* tesiri ile olmuştur. Eski Anadolu Türkçesinden sonra Osmanlıca içinde ek vokal uyumuna bağlanarak bugünkü çok şekilliliğe kavuşmuştur.)

Çokluk ikinci şahıs iyelik eki aslında Eski Türkçede *-ñız, ñiz, -ñuz, -ñüz* şeklinde idi. Batı Türkçesine geçince Eski Anadolu Türkçesinde bu ekin de yalnız yuvarlak şekilleri kullanılmıştır : *baş-u-ñuz, el-ü-ñüz* misallerinde olduğu gibi. Ek sonradan Osmanlıca içinde vokal uyumuna bağlanmış ve bugün kullanılan düz şekilleri de ortaya çıkmıştır. Ekin *ñ* 'si de teklik ikinci şahısta olduğu gibi yine son zamanlarda ve İstanbul Türkçesine dayanan yazı dilinde *n* 'ye çevrilmiştir.

Çokluk üçüncü şahıs iyelik eki eskiden beri hep *-ları, -leri* olarak kullanıla gelmiştir. Tabiî burada asıl iyelik eki *-ı, -i* olup *-lar, -ler* çokluk eki ile birleşmiştir. Bu çokluk şekli esas itibariyle iyelik eki alan ismin çokluğunu karşılar. İfade ettiği şahsın teklik veya çokluk olduğunu göstermez. Şahıs teklik de, çokluk da olabilir : *onun işleri, onların işleri* misallerinde olduğu gibi. Ayni şekilde teklik üçüncü şahıs iyelik eki de yalnız, getirildiği ismin teklik olduğunu gösterir. Şahsın teklik veya çokluk olduğunu ifade etmez : *onun işi, onların işi* misallerinde olduğu gibi. Hülâsa, *-ı, -i* iyelik eki çokluk eki ile birleşerek çokluk üçüncü şahıs iyelik ekini teşkil eder. Bu birleşmede *-lar, -ler -ı, -i* 'den önce gelir.

Misallerde de görüldüğü gibi teklik üçüncü şahıs iyelik eki konsonantla biten kelimeler için *-ı, -i, -u, -ü* ; *su* ve *ne* hariç, vokalle bitenler için *-sı, -si, -su, -sü* 'dür. Aslında bu şahıs iyelik ekinin *-ı, -i* olduğu ve bu *-ı, -i* 'nin *s* 'yi *s* ile biten bir kelimenin sonundan yanlış bir hece bölünmesi neticesinde alarak eke karıştırdığı anlaşılmaktadır. Fakat bu Türkçenin bilinmeyen devirlerinde olmuş, bilinen devirlerde başlangıçtan beri *-ı, -i* ve *-sı, -si* yan yana kullanıla gelmiştir.

Yine misallerde de görüldüğü gibi, iyelik eklerinin teklik ve çokluk birinci ve ikinci şahısları *su* ve *ne* kelimeleri dışında vokalle biten isimlere doğrudan doğruya, konsonantla biten isimlere ise yardımcı vokalle bağlanmaktadır. Bu yardımcı vokal Eski Türkçede de bugünkü gibi kökün vokaline bağlı olarak uyum çerçevesinde *-ı-, -i-, -u-, -ü-* şeklinde idi. Batı Türkçesine geçince Eski Anadolu Türkçesinde bu yardımcı vokal de umumî yuvarlaklaşma temayülü içine girmiş ve yalnız *-u-, -ü-* şeklinde yuvarlak olarak kul-

lanılmıştır: *baş-u-m, baş-u-ñ, baş-u-muz, baş-u-ñuz; el-ü-m, el-ü-ñ, el-ü-müz, el-ü-ñüz* misallerinde olduğu gibi. Sonradan Osmanlıcada yardımcı ses yeniden vokal uyumuna bağlanmış ve bugünkü çok şekilliliğe kavuşmuştur.

Her ekte olduğu gibi iyelik ekinde de normal olarak ayni cinsten iki ek üst üste gelmez. Fakat bir iki misalde bunun aksine olarak üst üste iki iyelik ekinin geldiğini görüyoruz: *bir-i-si, kim-i-si* misallerinde olduğu gibi. Bunlarda birinci ekin iyelik ekliği adeta unutulmuş, iyeliği kuvvetlendirmek için ikinci bir ek getirilmiştir.

İyelik ekleri çokluk eklerinden şümullü, fakat hal ve soru eklerinden daha az şümullü eklerdir. Yani iyelik ekleri çokluk ekinden sonra gelebilir, hal ve soru eklerinden sonra gelemezler. Buna karşılık çokluk ekinden önce gelemezler, hal ve soru eklerinden önce gelebilirler. Çokluk eki ancak bugün ve teklik birinci, ikinci şahıslarda âile eki *-gil* yerine geçmek üzere iyelik eklerinden sonra kullanılabilmektedir: *babam-lar, annen-ler* misallerinde olduğu gibi. İyelik eklerinden sonra hal ve soru ekleri geldiğine göre iyelik şekilleri hal ve soru ekleri karşısında yalın isim muamelesi görüyorlar demektir.

İyelik ekleri teklik ve çokluk şekilleri ile hemen hemen bütün isim cinsinden kelimeleri şümulleri içine alırlar. Fakat ileride de göreceğimiz gibi zamirlerin büyük bir kısmı iyelik eklerinin kullanış sahasına girmezler.

İyelik ekleri eklendikleri ismin dışındaki bir ismi ifade ettikleri, belirttikleri için bu âitlik, mülkiyet eklerine umumiyetle çok yanlış olarak *mülkiyet zamirleri* adı verildiği görülür. Gerçi bu eklerin bir temsil vazifeleri vardır. Bu fonksiyonları ile bir çok sıfatlardan zamir olarak kullanılan kelimeler yaparlar. Fakat bunların kendilerinin ekten, fonksiyonlarının ek fonksiyonundan başka bir şey olmadığı katiyen unutulmamalı, Türkçede mülkiyetin, iyeliğin eklerle ifade edildiğine dikkat olunmalı, bir ek çeşidi olan iyelik eklerine bir kelime çeşidi olan zamir adını vermek yanlışlığına düşülmemelidir.

İyelik ekleri bir işletme eki olarak isimleri fiillere değil, isimlere bağlayan eklerdir. Türkçede söz dizisinde, kelime gurupları ile cümlelerde tabi olan, bağlı olan unsur tabi olduğu, bağlı olduğu unsurdan önce gelir. Cümlede asıl unsur fiil, tabi unsur isim olduğu için isme tabi olan bir unsur kendisinden önce gelen bir isim olabilir. İşte iyelik ekleri ismi kendisine tabi olan unsurlara bağlayan, ismin kendisine tabi olan isimlerle münasebetini kuran eklerdir. Şu halde iyelik ekleri ismi kendisinden önce gelen bir isme bağlarlar. Bu bağlantı neticesinde *iyelik gurubu* adını verdiğimiz ve kelime

gurupları bahsinde göreceğimiz bir isim gurubu meydana gelir. İyelik şekillerinin de fiillerle münasebetini hal ve soru ekleri temin ederler.

İyelik ekleri de vurgulu olan, vurguyu gerekmedikçe üzerinden atmayan eklerdendir. Kelime sonunda oldukları zaman vurgu daima iyelik ekinin girdiği hece üzerinde bulunur. Vurguyu üzerinden atan soru ve fiil bildirme eklerinden önce gelince de vurgu iyelik ekinin bulunduğu hece üzerinde yer alır. Kendisinden sonra hal ekleri gelince, hal ekleri vurguyu üzerlerine çektikleri için iyelik ekinin bulunduğu hece vurgusuz olur. Demek ki *başım, gözlerin, eviniz mi, babasıdır* gibi misallerde vurgu iyelik ekli hece üzerinde, *parmağımdan, üstünüzde* gibi misallerde vurgu iyelik ekinden sonraki hece üzerindedir. *babamlar, annenler* gibi misallerde de vurgu iyelik ekinden sonraki çokluk eki üzerinde bulunur. Tabiî, iyelik eki sonda bulununca vurgusu hafif, vurguyu üzerinden atan eklerden önce gelince vurgusu kuvvetli olur.

Vokalle biten üçüncü şahıs iyelik eklerinden sonra ve hal eklerinden önce daima bir *-n-* yardımcı sesi getirilir : *evi-n-e, başları-n-da, ortası-n-dan* misallerinde olduğu gibi. Bu yardımcı ses Türkçede başlangıçtan beri var ola gelmiştir. Yalnız Doğu Türkçesinde bu yardımcı *-n-* sesi kullanılmaz.

Türkçede isimlerin umumiyetle mücerretlikten kaçma temayülü vardır. Bu mücerretlikten kaçma, kök veya gövde hâlinde kullanılmaktan kurtulma temayülü iyelik ekleri ile karşılanmaktadır. Demek ki iyelik eklerinin mülkiyet, âidiyet, bir ismi başka bir isme bağlamak, bir şahıs ifade etmek fonksiyonundan başka bir de belirtme fonksiyonu vardır. Şüphesiz iyelik eklerinin belirtme fonksiyonu da aslında mülkiyet fonksiyonuna dayanır. Zaten mülkiyette de bir belirtme fonksiyonu vardır. Fakat iyelik eklerinin bazan mülkiyet fonksiyonu düşünülmeden, ismi bağlayacağı başka bir isim hatıra getirilmeden sadece bir belirtme eki fonksiyonu ile kullanıldıkları görülür. Bu işte tabiî buna en müsait olan üçüncü şahıs iyelik ekleri vazife görür. İyelik ekleri bu belirtme, gösterme, işaret etme, kuvvetlendirme fonksiyonu ile bilhassa Eski Türkçede ve diğer bazı Türk şivelerinde geniş ölçüde kullanılmış ve kullanılmaktadır. Bu yüzden Eski Türkçede ve diğer bazı Türk şivelerinde, ismi başka bir isme bağlamak bahis mevzuu olmadığı halde de, bir şahıs ifade etmediği zaman da getirildiği için, iyelik eklerinin çok bol, çok fazla kullanıldığı görülür. İyelk eklerinin bu belirtme fonksiyonu Batı Türkçesinde de vardır. Fakat bu temayül Batı Türkçesinde o kadar fazla değildir ve ancak sayılı misalleri ve yerleri vardır : *bura-sı, şura-sı, başka-sı, böyle-si, kim-i* (*zaman*), *iyi-si mi, doğru-su!, işi-i-ne* (*göre*) misallerinde olduğu gibi.

Âitlik eki

351. Bir bakıma yapım eki karakteri taşıdığı için yukarıda yapım ekleri arasında etraflı olarak gördüğümüz *-ki âitlik eki, benim-ki, yer-de-ki, beri-ki-n-den, senin-ki-n-de, dolap-ta-ki-n-den* misallerinde görüldüğü gibi, çekim eklerinden sonra gelmek, iyelik eki gibi yardımcı ses almak, âitlik gibi bir çeşit iyelik fonksiyonu taşımak bakımlarından da çekim eki, işletme eki karakterindedir. Onun için *-ki* eki bu karakteri ile burada da ikinci bir iyelik eki olarak isim işletme ekleri arasına girmektedir.

Hal ekleri

352. İsimler kelime gurupları ve cümleler içinde diğer kelimelerle münasebetleri sırasında, münasebetin cinsine göre, çeşitli hallerde bulunurlar. İsimlerin, kelime gurupları ve cümleler içinde isimlerle, edatlarla ve fiillerle çeşitli münasebetleri olur. Bu münasebetler kurulurken isimler hep ayni durumda bulunmaz, münasebetin cinsine göre ayrı ayrı hallere girerler. Demek ki ismin halleri ismin diğer kelimelerle münasebeti sırasında içinde bulunduğu durumlardır. Her hal, her durum bir çeşit münasebet ifade eder, her münasebet ifadesi için isim bir halde, bir durumda bulunur. İsim bu münasebetleri bazan eksiz olarak, fakat çok defa da ek alarak ifade eder. Yani ismin halleri bazan eksiz, fakat çok defa da eklidir. İşte isimleri çeşitli münasebetler için çeşitli hallere, durumlara sokan bu eklere *hal ekleri* adı verilir.

İsimlerin, etrafındaki kelimelerle olan münasebetleri ikiye ayrılır. Bunlardan biri ismin kendisine tabi olan, kendisine bağlı olan unsurlarla münasebeti; diğeri ismin kendisine tabi olmayan, kendisine bağlı olmayan, kendisinin tabi olduğu unsurlarla olan münasebetidir. Bundan önce gördüğümüz iyelik ekleri ismin kendisine tabi olan unsurlarla münasebetini sağlayan işletme ekleridir. İyelik ekleri ismi yalnız isimlere bağlayan eklerdir ve bu münasebetten iyelik gurubu adını verdiğimiz bir isim gurubu doğar. Hal ekleri ise ismi kendisine tabi olmayan, kendisinin tabi olduğu unsurlarla münasebete getiren eklerdir. Bu ekler ismi isimlere, edatlara ve bilhassa fiillere bağlayarak bir çok münasebetler kurarlar ve bu münasebetlerden bir çok

isim, edat ve fiil gurupları ile cümleler doğar. Hal ekleri içinde, dediğimiz gibi, ismi bazan isme bağlayan ek de vardır. Fakat hal ekleri esas itibariyle ismi fiile bağlayan eklerdir. İsmi edata bağlamaları da dolayısı ile ismi fiile bağlamaktır. Onun için hal ekleri isimleri fiillere bağlayarak fiil gurupları ve cümlelerin yapısını kuran, cümle ekleri durumunda olan işletme ekleridir. İsimlere fiillerle birleşerek cümle yapısı meydana getirecek her türlü işlekliği hal ekleri verir. İyelik ekli isimler de çeşitli cümle münasebetlerini bu eklerle sağlarlar. Onun için evvelce ek bahsinde de belirttiğimiz gibi, isim işletme ekleri içinde asıl isim çekim ekleri hal ekleridir ve *isim çekim ekleri* denince akla hal ekleri gelir.

Türkçede tabi olan unsur tabi olduğu unsurdan önce gelir. Hal ekleri ismin kendisine tabi olmayan, kendisinin tabi olduğu unsurlarla münasebetini kuran ekler olarak ismi kendisinden sonra gelen kelimelere bağlarlar. İsimden sonra gelen bu kelimeler bazan isim, bazan edat, çok defa da fiil olur. Demek ki hal ekleri ileriye doğru bir münasebet kuran; kelime gruplarında ve cümlelerde yardımcı unsurları, tabi unsurları esas unsurlara bağlayan eklerdir. İyelik ekleri ise geriye doğru bir münasebet kurmakta, esas unsuru tabi unsura bağlamaktadır. Yani iyelik ekleri ile hal eklerinin istikametleri tamamiyle birbirinin aksidir.

Hal eklerinin şümulü çokluk ve iyelik eklerinden geniş, soru ekinden dardır. Türkçede şümulü geniş olan ek şümulü dar olan ekten sonra geldiğine göre hal ekleri çokluk ve iyelik eklerinden sonra, soru ekinden önce gelebilirler. Yani hal ekleri kullanış sahalarına isim kök ve gövdelerinin teklik, çokluk ve iyelik şekillerini alırlar. Kelime çeşidi bakımından da isim cinsinden bütün kelimeler hal eklerinin kullanış sahasına girerler. Hal eklerinden sonra soru ekinden başka bir de, yapım ve âitlik eklerinde gördüğümüz gibi, *-ki* eki getirilebilir.

Hal ekleri umumiyetle vurgulu eklerdir. Hal ekleri, ancak hâli yapılan ismin kendisi belirtilmek istenir ve böylece kelime vurgusu başa alınırsa vurgusuz kalırlar. Bir de vurguyu üzerine çeken *-ki* eki gelince vurgusuz söylenirler. Bunların dışında hal ekleri son vurguyu umumiyetle üzerlerine çeken eklerdir.

Türkçede isimlerin, ifade ettikleri münasebetlere göre şu halleri vardır :

Nominatif hâli (yalın hal) : Bu hal ismin, karşıladığı nesne ve kendisine tabi olan isim dışında hiç bir münasebet ifade etmeyen hâlidir. Demek ki isimlerin başka bir unsura bağlı olmayan normal teklik, çokluk ve iyelik şekilleri yalın halleridir. Meselâ *taş, ev* teklik yalın hâli, *taşlar, evler* çokluk

yalın hâli; *taşlarım, evlerimiz* iyelik yalın hâlidir. Şu halde Türkçede nominatif eki yoktur. Yalın hal daima eksiz bir haldir.

Genitif hâli (*ilgi hâli*): Bu hal ismin başka bir isimle münasebeti olduğunu ifade eden hâlidir. İlgi hâli ismin bir isimle ilgisi olduğunu, kendisinden sonra gelen bir isme tabi bulunduğunu gösterir. İsmin bu hâli bazan eksiz, çok defa da ekli olur. Bu ek ise *genitif eki*'dir. Genitif eki ismi esas itibariyle isme, bazan da fiile bağlar.

Akkuzatif hâli (*yapma hâli*): Bu hal ismin geçişli fiillerin doğrudan doğruya tesiri altında olduğunu ifade eden hâlidir. Şu halde bu hal ismi yapma ifade eden fiilin tesiri altında bırakır. İsmin bu hâli bazan eksiz, çok defa ise ekli olur. Bu hâlin ekleri *akkuzatif ekleri*'dir. Demek ki akkuzatif ekleri ismi fiile bağlayan hal eklerindendir.

Datif hâli (*yaklaşma hâli*): Bu hal ismin kendisine yaklaşma ifade eden fiillere bağlanmak için girdiği haldir. Bu hal daima ekli olup eki de *datif eki*'dir. Demek ki datif eki de ismi fiile bağlayan bir ektir.

Lokatif hâli (*bulunma hâli*): Bu hal ismin kendisinde bulunma ifade eden fiillerle münasebette olduğunu gösteren hâlidir. Bu hal de daima ekli olup eki *lokatif eki*'dir. Demek ki lokatif eki de ismi fiile bağlayan bir hal ekidir.

Ablatif hâli (*uzaklaşma hâli*): Bu hal ismin kendisinden uzaklaşma ifade eden fiillerle münasebetini gösteren hâlidir. Bu hal de daima eklidir ve eki *ablatif eki*'dir. Demek ki ablatif eki de ismi fiile bağlayan bir hal ekidir.

İnstrumental hâli (*vasıta hâli*): Bu hal ismin fiile bir vasıta olduğunu ifade etmek için girdiği haldir. Bu hal de ekli olup eki *instrumental eki*'dir. Demek ki instrumental eki de ismi fiile bağlayan bir hal ekidir.

Ekvatif hâli (*eşitlik hâli*): Bu hal ismin eşitlik, benzerlik, gibilik ifade eden hâlidir. Bu hal de ekli olup eki *eşitlik eki*'dir. Eşitlik eki de ismi fiile bağlar.

Direktif hâli (*yön gösterme hâli*): Bu hal ismin yön gösteren, cihet ifade eden hâlidir. Bu hal de ekli olup eki *yön eki*'dir. Yön eki de ismi fiile bağlayan bir hal ekidir.

İşte Türkçedeki isim halleri ve bu hallerin ekleri bunlardır. Görülüyor ki bu hal ekleri arasında bir takım ayrılıklar ve gurup gurup bir takım yakınlıklar vardır. Evvelâ, genitif ekinin diğer hal eklerinden çok farklı bir durumda bulunduğu dikkati çekmektedir. Gerçekten diğer bütün hal ekleri

ismi fiile bağladıkları halde genitif eki ismi isme bağlamaktadır. Bu bakımdan genitif eki gerçek bir hal eki karakterinde değil, iyelik ekleri tipinde bir ek durumundadır. Bir fiil gurubu veya cümle eki olarak değil, bir isim gurubu eki olarak kullanılır. Hal ekliği sadece ileri istikamette bir münasebet kurmaktan, ismi kendisine tabi olmayan unsurlara bağlamaktan ibaret kalmaktadır. Sonra, genitif eki dışında kalan hal ekleri arasında gurup gurup yakınlıklar olduğu açıkça göze çarpmaktadır. Datif, lokatif ve ablatif eklerinin fonksiyonları ayni tiptedir. Her üçü de fiilin cereyan ettiği yeri veya istikameti göstermek suretiyle fiilin mekânını ifade eden eklerdir. Öte yandan instrumental, cihet ve eşitlik ekleri de ayni şekilde birbirlerine yakındırlar. Bunların üçü de fiilin şartlarını gösterirler ve eklendikleri isimler zarf vazifesini görürler. Ayni zamanda bunların hepsi çekim ekliğini kaybedip yapım eki hâline gelmek temayülü göstermiş ve işleklik sahaları daima dar kalmıştır. Hal ekleri içinde en tipik hal ekine gelince, bu şüphesiz akkuzatif ekleridir. Akkuzatif ekleri ismi fiile çok sıkı bir şekilde ve çok belirli bir fonksiyonla bağlar, fiilin nesnesini gösterirler. Şu halde hal eklerini şu dört tip içinde toplayabiliriz :

1. *Genitif eki* (İsmi isme bağlar, ikinci derecede bir hal ekidir).

2. *Akkuzatif ekleri* (İsmi doğrudan doğruya fiile bağlar, fiilin nesnesini yapar, tipik bir hal ekidir).

3. *Datif, lokatif, ablatif ekleri* (İsmi fiile bağlar, fiilin yerini gösterirler).

4. *İnstrumental, yön, eşitlik ekleri* (İsmi fiile bağlar, fiilin şartlarını gösterirler, zarf yaparlar, işlek değillerdir, yapım eki hâlini almışlardır).

Şimdi bütün bu hal eklerinin neler olduğunu misalleri ile birlikte görelim :

Genitif eki ilgi hâli eki ismi isme

353. Bu ek, dediğimiz gibi, ismi genitif hâline sokan ektir. Bir isim tabi olduğu başka bir isme genitif hâlinde bağlanır. Bunun için isim ya genitif eki almadan eksiz genitif şeklinde bulunur veya genitif eki alarak ekli genitif şekline girer : *İstanbul* (*şehri*), *taş* (*parçası*), *yemek* (*odası*) ; *taş-ın* (*üstü*), *ev-in* (*yolu*), *yol-un* (*iyisi*), *öküz-ün* (*boynuzu*) ; *oda-nın* (*içi*), *bebe-nin* (*maması*), *uyku-nun* (*sonu*), *görgü-nün* (*faydası*), *su-y-un* (*dibi*) misallerinde olduğu gibi.

Misallerde de görülüyor ki bugün Türkçede genitif eki konsonantla biten kelimelerden sonra *-ın, -in, -un, -ün*; vokalle biten kelimelerden sonra *-nın, -nin, -nun, -nün* şeklindedir. Yalnız *su* ve *ne* kelimelerinde ekin vokalle başlayan şekilleri kullanılır: *su-y-un, ne-y-in* (*üstü*) misallerinde olduğu gibi. Bu şekiller şüphesiz ekin yazı dilindeki son şekilleridir. Eski devrelerde ve bugün ağızlarda ek bu şekillerde görünmez. Ekin sonundaki *n* aslında *ñ* olup Eski Türkçede ek *-ıñ, -iñ, -uñ, -üñ*; *-nıñ, -niñ, -nuñ, -nüñ* şeklinde idi. Aslında ekin yalnız vokalle başlayan şekillerinin bulunduğu, konsonantla başlayan şekillerindeki *n*'yi ekin, hece bölünmesi neticesinde zamirlerden aldığı (*me-niñ, se-niñ* misallerinde olduğu gibi) anlaşılmaktadır. *n*'li şekiller ortaya çıktıktan sonra daha çok kullanılmağa başlamış ve zamanla vokalle başlayan şekillerin yerine de geçmiştir. Diğer Türk şivelerinde bugün yalnız *n*'li şekiller kullanılmaktadır. Batı Türkçesinde ise vokalli ve *n*'li şekiller intizamla yan yana kullanıla gelmiştir. Fakat Eski Anadolu Türkçesinde ekin yalnız yuvarlak vokalli şekilleri vardı; *taş-uñ, ev-üñ, ata-nuñ, dere-nüñ* misallerinde olduğu gibi. Ekin vokali ancak Osmanlıca içinde uyuma bağlanmış, öte yandan İstanbul Türkçesi sağır kefleri attığı için son zamanlarda yazı dilinde ek *n*'leşmiş, böylece yukarıya aldığımız bugünkü sekiz şekli ortaya çıkmıştır.

Bugün isimlerin teklik ve çokluk şekilleri bazan eksiz genitif hâlinde kullanılmakta, fakat iyelik şekillerinin genitifi hemen hemen hep ekle yapılmaktadır: *bahçe* (*kapısı*), *ağaçlar* (*altında*), *elim-in* (*üstü*), *babası-nın* (*adı*), *evlerimiz-in* (*yolu*) misallerinde olduğu gibi. Yalnız üçüncü şahıs iyelik şekillerinde genitif bazan eksiz olabilmektedir: *gözleri* (*önünde*), *yaprakları* (*arasında*), *sevgisi* (*uğrunda*) misallerinde olduğu gibi. Fakat birinci ve ikinci şahısların genitifi bugün daima ekle yapılmaktadır. Üçüncü şahıslarınki de umumiyetle ekle yapılır. Eskiden ise eksiz genitif bugünkünden daha çok kullanılırdı. Eski Anadolu Türkçesinde bugün genitifi ekle yapılan bazı isimlerin eksiz genitif şeklinde kullanıldığı görülür: *Beyrek* (*atı*) «Beyreğin atı», *oğlan* (*adı*) «oğlanın adı» misallerinde olduğu gibi. Fakat bugün muhakkak ekli olan iyelik genitifleri Eski Anadolu Türkçesinde geniş ölçüde eksiz de kullanılırdı: *gözlerim* (*aydını*), *ağam* (*sözi*), *kaşuñ* (*yayı*), *begümüz* (*oğlı*), *itüñüz* (*adı*), *anası* (*yanına*) misallerinde olduğu gibi.

Genitif eki üç yerde kullanılmaktadır. Bunlardan birincisinde genitif eki şimdiye kadar gördüğümüz misallerde olduğu gibi ismi isme bağlar. Ekin asıl fonksiyonu da budur. İkincisinde genitif eki ismi fiile bağlar: *Orhan-ındır, senin olsun* misallerinde olduğu gibi. Burada genitif eki ismi fiile bağlamak suretiyle tam bir hal eki durumunda gözükmekte ve bulunduğu isim

fiilin zarfı olmaktadır. Fakat ekin bu fonksiyonu da birinci fonksiyonuna dayanmakta, gizli olarak bağlı olduğu bir isim ifade etmekte, o isim zikredilmediği için fiile bağlanıyor gözükmektedir. Üçüncü olarak da genitif eki zamirleri bazı edatlara bağlamakta kullanılır : *senin için, onun gibi* misallerinde olduğu gibi. Burada genitif eki mânâ bakımından değil, sadece şekil bakımından vazife görür. Fakat aslında burada da mânâ fonksiyonu ile vazife görmekte ve yine ismi edatların aslı olan başka bir isme bağlamakta idi. Zamanla ikinci isim, eki ile birlikte edatlaşınca genitif ekinin yalnız şekil vazifesi, ismi edata bağlamak vazifesi kalmıştır.

Genitif eki de diğer hal ekleri gibi vurguludur. İsimlerin teklik, çokluk ve iyelik şekillerinin genitifinde sondaki vurgu hep genitif eki üzerinde bulunur. Yalnız genitif eki ismi bir isme bağlıyorsa, yani genitif ekinden sonra bir isim geliyorsa, ortada bir iyelik gurubu varsa genitif eki adeta vurgusuz kalır, vurgusu hissedilmez ve asıl vurguyu gurubun vurgusu olarak ikinci isim üzerine çeker. Fakat gurupta genitif ekinin bulunduğu birinci isim belirtilmek isteniyorsa genitif eki açık bir vurgu ile söylenir. Genitif ekinden sonra edat gelince de durum böyledir. Genitif ekinden sonra isim değil de, fiil, bildirme eki ve soru eki gelirse vurgu yine belirli olarak, kuvvetli olarak genitif eki üzerinde bulunur. Genitif ekinden sonra *-ki* eki gelince (*odanınki, seninki gibi*) genitif eki vurgusuz olur, vurguyu *-ki* eki kendi üzerine çeker.

Akkuzatif ekleri

354. Kelime guruplarında ve cümlelerde fiilin doğrudan doğruya tesir ettiği isimler akkuzatif hâlinde bulunurlar. Karşıladığı hareket doğrudan doğruya bir isme tesir eden fiiller geçişli fiillerdir. Şu halde akkuzatif hâli ismi kendisine tesir eden geçişli bir fiile bağlayan haldir. İsmin geçişli bir fiilin tesirinde olduğunu gösteren bu hâli bazan eksiz, bazan ekli olur : *cam* (*kır-*), *su* (*iç-*), *ağaç* (*kes-*) ; *cam-ı* (*kır-*), *su-y-u* (*iç-*), *ağac-ı* (*kes-*) misallerinde olduğu gibi. İşte isimlerin akkuzatif hallerinin ekli şekillerini yapan bu ekler akkuzatif ekleridir.

Bugün Türkiye Türkçesinde umumî akkuzatif eki *-ı, -i, -u, -ü* 'dür. Bunun yanında bir de bir iki zamirde kullanılan *-nı, -ni, -nu, -nü* şeklinde ikinci bir akkuzatif eki vardır : *oda-y-ı, ağaçlar-ı, ev-i, kimse-y-i, geceler-i, oyun-u, üzüm-ü, süngü-y-ü, gözüm-ü, elin-i, yakası-n-ı, bu-nu, şu-nu* misallerinde olduğu gibi.

Eski Türkçede başlangıçta isimlerden sonra *-g, -ġ;* iyelik ekli kelimelerden sonra *-n;* zamirlerinden sonra *-nı, -ni* olmak üzere üç türlü akkuzatif eki kullanılırdı. İsimlerden sonra kullanılan *-g, -ġ* akkuzatif eki konsonantla biten isimlerde önüne gelen yardımcı vokali sonradan kendi bünyesine alarak *-ıġ, -ig, -uġ, -üg* şekline geçmiştir. Batı Türkçesine gelince, sonundaki *g* ve *ġ* sesleri düştüğü için isimlerden sonra gelen akkuzatif eki *-ı, -i* şekline geçmiş ve aynı zamanda sahasını genişleterek iyelik eklerinden ve zamirlerden sonra da kullanılmağa başlamış, böylece umumî akkuzatif eki olma yoluna girmiştir. İyelik eklerinden sonra gelen *-n* akkuzatif eki de Batı Türkçesinde son zamanlara kadar yaşamış, Osmanlıcada ve bilhassa Eski Anadolu Türkçesinde geniş ölçüde kullanılmıştır: *gözi-n* (*açdı*), *saçı-n* (*çözdi*), *eli-n* (*öpdi*), *yakası-n* (*yırtdı*) misallerinde olduğu gibi. *-nı, -ni* akkuzatif eki ise Batı Türkçesinin Azeri sahasında isimlere de geçerek kullanılmakta devam etmiş ve bu sahanın büyük bir kısmında bugün vokalle biten isimlerin akkuzatif eki hâline gelmiştir. Fakat Azeri sahası dışında bu ek Batı Türkçesinde kullanış sahasını iyice daraltmış ve yalnız işaret zamirlerinin tekliklerinde kalmıştır: *bu-nı, -bu-nu, şu-nı, şu-nu* misallerinde olduğu gibi. *gecesini, işini, gücünü, yolunu* gibi iyelik ekli kelimelerin akkuzatif şekillerinde de *-nı, -ni* akkuzatif eki varmış gbi görünür. Fakat bunlardaki akkuzatif ekinin de *-ı, -i, -u, -ü* olduğu ve önündeki *n*'nin iyelik eklerinden sonra gelen yardımcı sesten ibaret bulunduğu açıktır. Hülâsa Batı Türkçesinde *-ı, -i* akkuzatif eki umumîleşmiş, *-n* akkuzatif eki uzun zaman kullanıldıktan sonra ortadan kalkmış, *-nı, -ni* eki ise bir iki kelimede kalmıştır.

-ı, -i, -u, -ü akkuzatif eki Eski Anadolu Türkçesinden başka Osmanlıca içinde de uzun zaman *-ı, -i* olarak yalnız düz şekilli olmuş (*yol-ı, dağ-ı, su-y-ı, köprü-y-i* misallerinde olduğu gibi), ancak Osmanlıcanın sonlarına doğru vokal uyumuna bağlanarak bugünkü çok şekilliliğini kazanmıştır. Batı Türkçesinde ekin önce yalnız düz şekilli olmasını üçüncü şahıs iyelik ekinin tesirine bağlamak lâzımdır. Normal olarak yuvarlak şekillerinin de bulunması gerekirdi. Çünkü hem Eski Türkçede yuvarlak şekiller vardı, hem de *ġ* ve *g*'nin düşmesi *-lu, -lü* ekinde olduğu gibi yuvarlaklaşmayı icap ettirirdi. *-nı, -ni* eki de böyle bir seyir takip etmiş, eskiden yalnız düz vokalli olmuş (*bu-nı, şu-nı* misallerinde olduğu gibi), ancak son zamanlarda vokal uyumuna bağlanmıştır. Fakat eklendiği kelimeler yuvarlak vokalli olduğu için ekin de bugün sadece *-nu, -nü* olarak yuvarlak şekilleri vardır: *bu-nu, şu-nu* misallerindeki gibi.

İsimlerin akkuzatif hallerinin ekli şekillerini yapan, yani isimleri geçişli fiillere bağlayan akkuzatif ekleri misallerde de görüldüğü gibi isim cinsin-

den bütün kelimelerin teklik, çokluk ve iyelik şekillerini kullanış sahası içine almaktadır. Bugün isimlerin teklik ve çokluk şekillerinin akkuzatifi bazan eksiz yapılmakta, fakat iyelik şekillerinin akkuzatifi daima akkuzatif eki ile kurulmaktadır. Halbuki eskiden, Eski Anadolu Türkçesinde ve Osmanlıcada iyelik şekillerinin akkuzatifi de eksiz olabilirdi : *gözüm* (*açdum*), *yüzüñ* (*gördüm*) misallerinde olduğu gibi. Yalnız üçüncü şahıs iyelik şekillerinin akkuzatifi eskiden de eksiz yapılmazdı.

Akkuzatif ekleri de hal eki olarak vurgulu eklerdendir. Bulunduğu kelimenin son vurgusu daima akkuzatif eki üzerinde bulunur. Yalnız bu vurgu akkuzatifli isim belirtilmediği zaman hissedilmeyecek kadar hafif, akkuzatifli isim belirtildiği zaman açıkça hissedilecek kadar kuvvetli olur. Akkuzatif ekinden sonra yalnız soru eki gelebilir. Soru eki vurgusuz olduğu için o gelince de vurgu akkuzatif eki üzerinde kalır. Soru ekinden önceki bu vurgu da kuvvetli bir vurgudur : *suyu mu, evi mi, çocuğu mu* misallerinde olduğu gibi.

Akkuzatif ekleri ismi fiile bağlayan eklerdir. Yalnız, Batı Türkçesinde Azeri sahasında Eski Türkçede olduğu gibi akkuzatif ekinin zamirleri bazan edatlara da bağladığı görülür : *seni tek* «senin gibi», *onu kimi* «onun gibi» misallerinde olduğu gibi.

Datif eki

355. Kelime guruplarında ve cümlede fiilin kendisine doğru yaklaştığını, yöneldiğini ifade etmek için isim datif hâline sokulur. Fiilin istikametini gösteren ve yaklaşma ifade eden datif hâli daima ekle yapılır. Bu ek datif ekidir : *ağac-a, su-y-a, güneş-e, tepe-y-e, gökler-e, üstümüz-e, gölge-si-n-e, dağlar-a* misallerinde olduğu gibi.

Datifin bu geniş mânâsiyle *yaklaşma* ana fonksiyonu beraber kullanıldığı fiilin mânâsına uygun olarak tabiî çeşitli hususî ifadeler içinde görünür. Bu hususî, bu çeşitli kullanış fonksiyonları yaklaşma, istikamet, yer, zaman, karşılaştırma, sebep, verme, bildirme, kuvvetlendirme, gaye, hedef, fiat, bedel, leh, aleyh, ilgi, kabul, gereklik, uygunluk, konu, âitlik, vasıf, tarz, görüş, ayrılma, değişme, başkalaşma, yaptırma, tercih v.s. v.s. gibi ifadelerdir. Bütün bu ve bunlara katılabilecek daha bir çok ifadeleri datifin yaklaşma ve istikamet ana fonksiyonu etrafında toplanan, kesin olarak sınırlandırılmaları mümkün olmayan, gramer bakımından tam bir kaide ve ölçü değeri taşımayan, belirli bulunmayan, yanındaki fiile bağlı çok hususî fonksiyonlarıdır.

Misallerde de görüldüğü gibi Batı Türkçesinde datif eki *-a, -e* 'dir. Aslında, Eski Türkçede bu ek *-ġa, -ge* şeklinde idi. Batı Türkçesine geçerken çekim eklerinin başındaki *ġ* ve *g* 'ler düştüğü için datif eki de *-a, -e* şekline girmiştir. Yalnız, datif ekinin eski *-ġa, -ge* şeklinin izi zamirlerin datif şeklinde son zamanlara kadar kalmıştır. Gerçekten Eski Anadolu Türkçesinde ve Osmanlıcada zamir datiflerinde görülen *baña, saña, oña, buña, şuña* şekillerindeki *ñ* zamirlerdeki *n* ile datif ekindeki *ġ, g* 'nin çok eskiden birleşmesi ile meydana gelmiş ve Batı Türkçesinde datif ekinin *ġ, g* 'si düştüğü halde bu *ñ* 'ler son zamanlara kadar onların izini yaşatmağa devam etmiştir. Ağızlarda sağır kef atılmadığı için bu iz bugün de yaşamaktadır.

Datif eki de esas itibariyle isimleri fiillere bağlayan bir ektir. İsimleri bazı edatlara da bağlar : *eve doğru, aya karşı, babama göre* misallerinde olduğu gibi. Fakat bu edatlar da datifi kuvvetlendiren ve böylece yine fiile bağlayan bir rol oynarlar. Sonra bu edatlar da fiil asıllıdırlar.

Datif eki de diğer hal ekleri gibi son vurguyu üzerine çeker. Bu vurgu da datif belirtilmediği zaman çok hafif, datif belirtildiği zaman kuvvetlidir. Datif ekinden sonra ancak soru eki ve *-dır, -dir* bildirme eki gelebilir : *denize mi, bize-dir* misallerinde olduğu gibi. Böyle misallerde de vurgu datif eki üzerinde bulunur ve kuvvetli olur.

Lokatif eki (bulunma hâli)

356. Kelime guruplarında ve cümlede fiilin kendi içinde cereyan ettiğini ifade etmek için isim lokatif hâlinde bulunur. Fiilin cereyan ettiği yeri gösteren, böylece bir bulunma ifade eden lokatif hâline girmek için de isimler daima ek alırlar. Bu ek ise lokatif ekidir : *yol-da, dere-de, ağaç-ta, direk-te, gecesi-n-de, başımız-da, yerler-de, ormanlar-da* misallerinde olduğu gibi.

Lokatifin bu geniş mânâsiyle *bulunma* ana fonksiyonu beraber kullanıldığı fiilin mânâsına uygun olarak tabiî çeşitli hususî ifadeler içinde görünür. Bu hususî, bu çeşitli kullanış fonksiyonları şu gibi ifadeler etrafında toplanır : bulunma, yer, zaman, iş, devamlılık, müddet, tarz, şekil, durum, karşılaştırma, kesir, konu, vasıta, gaye, sebep, vasıf, miktar, belirtme, kısım, parça, âitlik v.s. v.s.. Bütün bu ve bunlara katılabilecek daha bir çok ifadeleri lokatifin bulunma ana fonksiyonu etrafında toplanan, kesin olarak sınırlandırılmaları mümkün olmayan, gramer bakımından tam

bir kaide ve ölçü değeri taşımayan, belirli bulunmayan, yanındaki fiile bağlı çok hususî fonksiyonlarıdır.

Misallerde de görüldüğü gibi bugün lokatif eki *-da, -de, -ta, -te* şeklindedir. Eski Türkçede de ek *-ta, -te, -da, -de* şeklinde idi, fakat konsonant uyumuna bağlı değildi. Eski Anadolu Türkçesinde ve Osmanlıcada uzun zaman ekin yalnız *d* 'li şekilleri var olmuş (*kuş-da, ağaç-da* misallerinde olduğu gibi), *t* 'li şekilleri konsonant uyumuna bağlı olarak ancak son zamanlarda ortaya çıkmıştır.

Lokatif eki ismi yalnız fiile bağlayan bir hal ekidir. Son vurgu bakımından diğer hal ekleri gibi lokatif eki de vurguludur ve bu vurgu lokatif belirtilmediği zaman hafif, belirtildiği zaman kuvvetlidir. Lokatif ekinden sonra soru eki ile bildirme ekleri, bir de *-ki* eki gelebilmektedir : *evde mi, yolda-dır, dağda-ki* misallerinde olduğu gibi. Kendisinden sonra soru ve bildirme eki gelince vurgu kuvvetli olarak lokatif eki üzerinde bulunur. Fakat *-ki* eki gelince vurguyu üzerine çeker ve lokatif eki vurgusuz kalır.

Ablatif eki . (uzaklaşma hâli)

357. Kelime guruplarında ve cümlede fiilin gösterdiği hareketin kendisinden uzaklaştığını ifade etmek için isim ablatif hâlinde bulunur. Ablatif hâli için isim daima ek alır. Bu ek ablatif ekidir. Demek ki ablatif eki umumiyetle uzaklaşma ifade eden bir ektir. Bulunduğu yerde fiil yerine isim ve edat da bulunsa umumiyetle bir uzaklaşma ifade eder. Ablatif eki datif ve lokatif ekleri ile birlikte zaman ve mekân içinde işin yer ve istikametini bildirir; bunu bulunma, yaklaşma, uzaklaşma ifade etmek suretiyle yaparlar.

Ablatifin bu geniş mânâsiyle *uzaklaşma* ana fonksiyonu beraber kullanıldığı fiilin mânâsına uygun olarak tabiî çeşitli hususî ifadeler içinde görünür. Bu hususî, bu çeşitli kullanış fonksiyonları şu gibi ifadeler etrafında toplanır : uzaklaşma, çıkma, yer, ayrılma, menşe, cins, terkip, başlama, mahrumiyet, yokluk, vasıta, zaman, sebep, tarz, ölçü, değer, kıymet, bedel, parça, kısım, karşılaştırma, korku, ürküntü, hoşlanma, vazgeçme, âitlik, çeşit, vasıf, tercih, görüş, noktainazar v.s. v.s.. Bütün bu ve bunlara katılabilecek daha bir çok ifadeleri ablatifin uzaklaşma ana fonksiyonu etrafında toplanan, kesin olarak sınırlandırılmaları mümkün olmayan, gramer bakımından tam bir kaide ve ölçü değeri taşımayan, belirli bulunmayan, yanındaki fiile bağlı çok hususî fonksiyonlarıdır.

Türkçede bugün ablatif eki konsonant uyumuna bağlı olarak *-dan, -den,*

-tan, -ten şeklindedir; *ağaç-tan, yürek-ten, yol-dan, ev-den, dağ-lar-dan, elim-den, gözlerin-den* misallerinde olduğu gibi.

Ablatif eki umumiyetle bir uzaklaşma, ayrılma, çıkma, kopma ifade etmekle beraber bazan da bir yaklaşma gösterir : *kolun-dan* (tuttu), *çocuk-tan* (*sor*) misallerinde olduğu gibi. *oyun-dan* (*bıktı*), *açlık-tan* (*öldüm*) gibi sebep gösterdiği de vardır. Fakat bu yaklaşma ve sebep fonksiyonları da aslında uzaklaşma fonksiyonuna dayanır. *kolun-dan* (*tuttu*), *çocuk-tan* (*sor*) misallerinde yine bir çeşit uzaklaşma, hareketin isimden dışarıya doğru yönelmesi, adeta bir tutup çekme, uzaklaşma için yaklaşma mânâsı vardır. *oyun-dan* (*bıktı*), *açlık-tan* (*öldüm*) misallerinde de sebebin altında bir uzaklaşma ifadesi vardır. İkincisi ayni zamanda *açlık-tan* (*dolayı öldüm*) gibi açıkça uzaklaşmaya dayanan bir şeklin kısalmışı olarak da görülür. Zaten ablatifler yanlarındaki edatın zamanla düşmesi yüzünden bazan zarf durumunda da bulunurlar.

Ablatif eki de ismi umumiyetle fiile bağlayan bir hal ekidir. Fakat bazan ismi isme veya edata bağladığı da görülür : *günler-den* (*bir gün*), *onlardan* (*biri*), *yaz-dan* (*sonra*), *eski-den beri, suçun-dan* (*dolayı*) misallerinde olduğu gibi. Bu edatların bir kısmı fiil menşeli olduğu için onlarda da ablatif eki yine ismi fiile bağlıyor sayılır. Bağladığı iki isim arasında ise ablatif eki adeta yanından bir fiil düşmüş hissini verir.

Ablatif eki Eski Türkçede konsonant uyumuna bağlı olmayarak *-tın, -tin, -dın, -din* şeklinde dar vokalli idi. Batı Türkçesinde ise, datif ve lokatif eklerinin tesiri ile olacak, ek geniş vokalli olmuştur. Başındaki konsonant bakımından ise Batı Türkçesinde ekin uzun zaman yalnız *d* 'li şekilleri mevcut olmuş, *t* 'li şekilleri ancak son zamanlarda konsonant uyumuna bağlanınca ortaya çıkmıştır. Yani ablatif eki Eski Anadolu Türkçesi ile Osmanlıcanın ilk devrelerinde *-dan, -den* şeklinde idi. Osmanlıcanın sonlarında konsonant uyumuna bağlanarak bugünkü *-dan, -den, -tan, -ten* şekillerini almıştır. Eski Anadolu Türkçesinde bazı misallerde bir kısmı klişeleşmiş olarak, ekin eski dar şekli de görülür : *öñ-din, aşağa-dın, yaña-dın* «taraftan, yandan», *andın* «ondan» misallerinde olduğu gibi. Fakat dediğimiz gibi Eski Anadolu Türkçesinde de ek esas itibariyle geniş vokalli olmuş bulunuyordu.

Eski Türkçede uzaklaşma ifadesi için bazan da *-ta, -te, -da, -de* eki kullanılmıştır. Fakat bu ablatif eki olmayıp lokatif ekinin ablatif eki fonksiyonu için kullanılmasından başka bir şey değildir. Lokatif ekinin uzaklaşma fonksiyonunun Eski Anadolu Türkçesinde de bazı misalleri ile karşılaşırız : *nire-de* (*bildüñ*), *günler-de* (*bir gün*) gibi. Onun için lokatif eki

ile ablatif eki birbirine karıştırılmamalı ve eskiden iki çeşit ablatif eki olduğu sanılmamalıdır.

Ablatif eki de bir hal eki olarak şümulüne isimlerin teklik, çokluk ve iyelik şekillerini alır. Kendisinden sonra ise ek olarak ancak soru eki ile bildirme ekleri gelir : *oğlumdan-mı, demirden-dir* misallerinde olduğu gibi.

Ablatif eki de diğer hal ekleri gibi vurguludur. Son vurguyu daima üzerinde taşır. Bu vurgu ablatif belirtilmediği zaman hafif, belirtildiği zaman kuvvetli olur. Kendisinden sonra soru ve bildirme ekleri gelince de vurgu ablatif üzerinde kalır ve kuvvetli olur.

İnstrumental eki (vasıta hâli)

358. Kelime guruplarında ve cümlelerde fiilin kendisi vasıtası ile, kendisinin iştiraki ile veya kendisinin ifade ettiği zamanda yapıldığını göstermek için isim instrumental hâlinde bulunur. İnstrumental hâli de ismin ekli bir şeklidir. Yani bu hal de daima eklidir. Bu ek de instrumental ekidir. Demek ki instrumental eki fiilin ne ile, nasıl, ne zaman yapıldığını ifade etmek için isme getirilen ektir. Onun içindir ki instrumental şekli kelime guruplarında ve cümlede daima zarf olarak kullanılır ve instrumental eki ismi yalnız fiile bağlar. İnstrumental ekinin asıl fonksiyonu vasıta ifade etmektir. Zaman ve tarz ifade etmesi de bu vasıta fonksiyonuna dayanmaktadır. Yani instrumental ekinin asıl vazifesi fiilin ne ile yapıldığını göstermektir, nasıl ve ne zaman yapıldığını ifade etmesi de bundan çıkmıştır.

Türkçede instrumental eki *-n* 'dir. Fakat bu ek zamanla işlekliğini kaybetmiştir. Eski Türkçede işlek bir hal eki olarak bol bol kullanılırdı. Fakat Batı Türkçesine geçince işlekliğini kaybetmiş ve ancak sayılı misallerde klişeleşmiş olarak kalmıştır. Bu misallerin ise Batı Türkçesinde hem gittikçe sayıları azalmış, hem de sonlarındaki *-n* büsbütün klişeleşerek cansız bir yapım eki hâline gelmiştir. *-n* instrumental ekinin canlılığını kaybederek kelime bünyesi ile kaynaştığını gösteren misaller Türkçede eskiden beri karşımıza çıkar : *uç-u-n* (*üçün, içün, için*), *ile-n, gelü-beni-n, degi-n* (*değin*) gibi. Bugün *yaz-ı-n, kış-ı-n, güz-ü-n, yaya-n, ansız-ı-n, düşünmeksiz-i-n, gündüz-ü-n, iç-i-n iç-i-n, gerisi-n* (*geriye*) gibi misallerde bu klişeleşmiş instrumental eki vardır. Konsonantla biten kelimelerden sonra ekin önüne gelen yardımcı vokal bugün uyuma bağlıdır. Eski Türkçede de uyuma bağlanmıştı. Fakat Eski Anadolu Türkçesinde uyum dışında kalmış olduğu ve

yalnız düz şekillerinin kullanıldığı görülür : *dün-i-n, gündüz-i-n* misallerinde olduğu gibi.

Türkçede instrumental eki işlekliğini kaybederken onun vazifesini *ile* edatı üzerine almış, edat hâlinde kalarak veya ekleşerek tamamiyle instrumental eki yerine geçmiştir. Zaten *ile* edatı ile instrumental ekinin fonksiyonları aşağı yukarı aynidir. Onun için ek, yerini kendiliğinden edata bırakmış, edat onun yerini alıvermiştir. *ile* edatı zamanla *-la, -le* hâlinde ekleşmek yoluna da girdiği için yeni bir instrumental eki durumuna geçmiştir : *ağaç-la, evler-le, babam-la, geçmişin-le* misallerindeki gibi. *ile* edatının *-la, -le* şeklindeki bu ekleşmesi çok eskiden başlamıştır. Eski Türkçede bile bunun örneklerini görüyoruz : *birle* gibi. Batı Türkçesinde de başlangıçtan beri görülür. Fakat Eski Anadolu Türkçesinde az olduğu ve sayılı örneklerinin vezin yüzünden daha çok manzum metinlerde görüldüğü söylenebilir. Ekleşme asıl Eski Anadolu Türkçesinden sonra başlamış ve Osmanlıca ile Türkiye Türkçesinde gittikçe ilerlemiştir. Fakat bugün bile bu iş tamamlanmış değildir. Gerçi ek şekli edat şeklinden daha çok kullanılmaktadır. Fakat bu tamamiyle keyfî ve gelişi güzel olup ayni misalde bazan ek, bazan da edat kullanıldığı görülür. Bilhassa vokalle biten kelimelerden sonra edat daima ağır basmakta ve bunlarda henüz ekleşme olmadığını gösteren *y* yardımcı sesi daima yerinde durmaktadır : *dede-y-le, dayısı-y-le, eli-y-le, sopa-y-la* misallerinde olduğu gibi. Hülâsa *ile* edatı bir taraftan *-la, -le* şekline girerek instrumental eki yerini tutarken bir taraftan da edatlığını muhafaza etmekte ve muhafazaya devam edeceği anlaşılmaktadır. Onun için *-la, -le*'ye hiç değilse şimdilik instrumental eki adı verilmemeli ve instrumental vazifesi gören *ile* edatının ekleşmiş şekilleri olarak bakılmalıdır. Sonra klişeleşmiş de olsa, muayyen örneklerde instrumental eki yaşamakta ve hatta *-maksızın, -meksizin* şekillerinde çokça kullanılmaktadır.

İnstrumental eki *-n* diğer hal ekleri gibi vurgulu değildir. Bulunduğu örneklerden zaman isimleri ile *-sızın, -maksızın, -meksizin* şekillerinde vurgu daima gerilerdedir. Ancak *yayan, için için, gerisin* (*geriye*) gibi misallerde vurgu *-n* ekinin katıldığı son hecede bulunur. *-n* ekinden sonra soru ve bildirme ekleri gelince de örneklerdeki bu vurgu durumu değişmez.

-la, -le ise daima vurgusuzdur. Vurguyu kendisinden önceki heceye atar. Çünkü *ile* edatı vurgusuzdur ve vurgu kendisinden önceki kelime üzerinde bulunur.

-la, -le ile edatının ekleşmiş şekli olduğu için hal ekleri gibi yalnız teklik, çokluk ve iyelik şekillerinden sonra değil, bir hal eki olan genitif ekinden de sonra gelebilmektedir : *bunun-la, senin-le* misallerinde olduğu gibi.

Bu da *-la, -le*'yi tam bir instrumental eki saymamak, onun bir edat şekli olduğunu unutmamak gerektiğini gösterir.

Eşitlik ekleri (ekvatif)

359. Kelime guruplarında ve cümlede fiilin nasıl ve ne şekilde olduğunu veya yapıldığını, fiilin oluş veya yapılış tarzını ifade etmek için isim eşitlik hâline girer. Yani isim, fiilin kendisi gibi, kendisine benzer bir şekilde cereyan ettiğin göstermek için eşitlik hâlini alır. Eşitlik hâli ise eşitlik ekleri ile yapılır. Demek ki eşitlik ekleri bir eşitlik, gibilik, benzerlik ifade ederler. Onun için bu eklere *benzerlik ekleri* de diyebiliriz. Eşitlik eklerinin esas fonksiyonu gibilik, benzerlik ifade etmektir. Fakat görelik, kadarlık gibi haller de ifade ederler. Onun için bu eklere bütün fonksiyonlarını ifade etmek üzere eşitlik ekleri adını vermek daha uygundur. Yalnız bu son fonksiyonlarının da esas benzerlik fonksiyonuna dayandığı unutulmamalıdır.

Eşitlik ekleri ismi fiile bağlayan hal ekleridir. İsmi bağladığı isimler de daha çok fiil isimleri olabilir. Yani ismi fiil kök ve gövdelerine bağlar. Zaten ismin hallerini isteyen fiillerin kök ve gövdeleridir. Eşitlik ekleri ismi yalnız fiile bağladığı için isimlerin eşitlik halleri daima zarf olarak kullanılırlar.

Eşitlik ekleri de instrumental ve yön ekleri gibi işlekliğini kaybetmek ve çekim eki hâlinden çıkmak temayülü gösterirler. Yalnız ikinci derecedeki eşitlik ekleri instrumental ve yön ekleri gibi bugün tamamiyle klişeleşerek donup kalmış, asıl eşitlik eki ise bu temayülü eskiden beri göstermekle beraber henüz tamamiyle çekim ekliğini kaybetmemiş; diğerleri aşağı yukarı bir yapım eki hâline geldikleri halde o bazan yapım eki, bazan çekim eki olarak iki taraflı bir ek durumunu almıştır.

1. Asıl eşitlik eki *-ca, -ce, -ça, -çe'dir* : *insan-ca, iyi-ce, açıkça, güzel-ce, yüzler-ce, binler-ce, yanım-ca, ardı-n-ca, ben-ce, bu-n-ca, böyle-ce, ak-ça, yavaş-ça, kurnaz-ca, tilki-ce* misallerinde olduğu gibi. Fakat bu, ekin bugünkü şekilleridir. Eski Türkçede ek yalnız *ç*'li olarak *-ça, -çe* şeklinde idi. Batı Türkçesinde de başlangıçta yalnız *ç*'li olmuş (*ni-çe, deve-çe, alça* misallerinde olduğu gibi), ancak Eski Anadolu Türkçesinden sonra ve Osmanlı sahasında *c*'li şekilleri de ortaya çıkmıştır. Fakat Osmanlıca içinde bile son zamanlara kadar uyuma aykırı olarak eski *ç*'li şekli muhafaza eden klişeleşmiş misaller kalmıştır : *niçe* gibi. Azeri sahasında ise bugün de ekin yalnız *ç*'li şekilleri vardır. Diğer Türk şivelerinde ise ek yalnız *ç*'lidir.

-ca, -ce, -ça, -çe eki, dediğimiz gibi, çekim eki olarak işleklik sahasını gittikçe daraltmıştır. Bugün diğer hal ekleri gibi isim cinsinden bütün kelimelere getirilememekte, daha çok sıfat, zamir ve zarflara gelmekte, asıl isimlerden sonra çok az kullanılmaktadır. Eşitlik ifadesi için asıl isimlerden sonra umumiyetle, sıfat, zamir ve zarflardan sonra da bir çok defa *gibi, göre, kadar, olarak* gibi edat ve şekiller kullanılmaktadır : *insan gibi, taş gibi, tepe kadar, bana göre, bu kadar, bu gibi, açık olarak* misallerindeki gibi. Ekin işleklik sahası eskiden daha genişti. Meselâ Eski Anadolu Türkçesinde ek asıl isimlerden sonra daha çok kullanılırdı : *deve-çe, depe-çe, kuş-ça, çöp-çe* misallerinde olduğu gibi..

Çekim eki olarak işleklik sahasını gittikçe daraltan bu ekin yapım eki olmak temayülü, dediğimiz gibi, Türkçede başlangıçtan beri var olagelmiştir. Türkçede dil isimlerinin kavim isimlerinden eskiden beri bu ekle yapıldığını yapım ekleri bahsinde görmüştük. Sonra *Çamlı-ca, Kanlı-ca, Taşlı-ca, kara-ca, ala-ca, koḳar-ca* misallerinde olduğu gibi bazı isimlerin sonunda öteden beri yapım eki hâlinde klişeleştiğini de görürüz. Ayni şekilde *Kara-ca, Dağlar-ca, Yavaş-ça, İyi-ce, Aḳar-ca* gibi has isim olarak seçilen kelimelerde de bir yapım eki rahatlığı ile kullanılabilmektedir.

Bazı misallerde, hem de eşitlik ifadesi taşıyan misallerde kendisinden sonra yapım ve iyelik eklerinin gelmesi de ekin bu yapım eki olma temayülü ile ilgilidir. Gerçekten ekin çekim ifadesi taşıdığı bazı misallerde kendisinden sonra küçültme ve iyelik eklerinin getirildiği görülür : *açıḳ-ça-sı, deli-ce-sine, yavaş-ça-cıḳ* misallerinde olduğu gibi. Ekin içine katıldığı *-casına, -cesine, -çasına, -çesine* birliği yeni bir eşitlik eki şeklinde isimlerden ve fiil şekillerinden sonra bir edat gibi bol bol kullanılmaktadır : *alçaḳ-çasına, sersem-cesine, aptal-casına, sürüḳler-cesine, yemiş-çesine, çıḳıyor-muş-çasına, boğuluyor-casına* misallerinde olduğu gibi. *böyle-cene, alçaḳ-çana* gibi misallerde ise ekten sonra başka unsurlar gelmekte ve *-cana, -cene, -çana, -çene* şeklinde bir birlik ortaya çıkmaktadır. Bütün bunlar bir hal eki için normal değildir ve onun klişeleşmeğe, yapım eki olmağa ne kadar elverişli bulunduğunu gösterir.

-ca, -ce, -ça, -çe eki vurgusuzdur. Vurguyu daima kendisinden önceki hece üzerine atar. Kendisinden önceki hece üzerinde bulunan bu vurgu ise hep kuvvetlidir. Ek bu vurgusuz durumunu yapım eki olarak kullanırken de muhafaza eder. Bu da ekin yapım eki iken de çekim eki izi taşıdığını gösterir. Ancak *karaca, alaca* gibi ekin tamamiyle isme kaynadığı misallerde *-ca, -ce, -ça, -çe* eki vurgulu olur. Kendisinden sonra soru ve bildirme ekleri gelince de (*açıḳ-ça mı, eğrice-dir* misallerindeki gibi) vurgu kendisinden önceki hece üzerinde bulunur.

2. Türkçede kullanılan ikinci eşitlik eki *-cak, -cek, -çak, -çek* 'tir. Türkçede eskiden beri mevcut olan bu ek aslında küçültme yapım ekidir. Fakat sonradan çekim eki olarak eşitlik eki hâline de gelmiştir. Eski Anadolu Türkçesinde ekin eşitlik eki olarak kullanıldığını gösteren bir çok misaller vardır: *tiz-çek, yalın-çak, tatlu-çak, yakın-çak, esrü-çek* «sarhoş-ça» gibi. Sonradan Azeri sahasında bu çekim fonksiyonu devam etmiş ve genişleyerek *-ca, -ce, -ça, -çe* 'nin yerini almıştır. Fakat Osmanlı Türkçesinde ek çekim sahasında da yapım sahasında olduğu gibi işlekliğini kaybetmiş ve bugün klişeleşmiş olarak ancak bir iki misalde kalmıştır; *çabu-cak, ev-cek* gibi.

Misallerde de görüldüğü gibi bu ek eskiden *-çak, -çek* şeklinde idi. *c* 'li şekiller Eski Anadolu Türkçesinden sonra ortaya çıkmıştır. Bugün ise yalnız *c* 'li şekilleri vardır.

Bu ek de eşitlik eki olarak *-ca, -ce, -ça, -çe* gibi vurgusuzdur ve vurgu kendisinden önceki hece üzerinde bulunur. Fakat yapım eki iken vurguludur.

3. Türkçede kullanılan üçüncü eşitlik eki *-layın, -leyin* 'dir. Bu ek yapım ekleri bahsinde de gördüğümüz gibi bir kaç ekin birleşmesi ile ortaya çıkmıştır. Eski Türkçede *-layu, -leyü* şeklinde görülür. Eski Anadolu Türkçesinde oldukça işlek bir eşitlik eki olarak kullanılmıştır: *su-layın, deñiz-leyin, evvelki-leyin, buyruğı-n-layın, gördüğüm-leyin* misallerinde olduğu gibi. Sonradan ek bu çekim eki fonksiyonunu kaybetmiş ve bugün ancak bir iki misalde bir yapım eki hâlinde klişeleşip kalmıştır: *ak-şam-leyin, sabah-leyin, gece-leyin* gibi. Sonra bugün yalnız ince şekli kullanılmaktadır.

Bu ek de eşitlik eki olarak vurguyu kendisinden önceki heceye atar. Yapım eki olduktan sonra vurguyu üzerine alabilmektedir.

Yön ekleri

360. Kelime guruplarında ve cümlede fiilin kendi yönünde yapıldığını göstermek için isim yön gösterme hâline girer. Bu hâlin ekleri yön ekleridir. Şu halde yön ekleri fiilin cereyan ettiği yönü gösterir. Yön ekleri aslında ismi fiile bağlayan eklerdendir. Bulundukları kelime zarf olarak kullanılır.

Fakat bütün bunlar yön eklerinin çekim eki hâlinde bulunduğu zamanlar için söylenebilecek sözlerdir. Yön ekleri Türkçede sonradan çekim ek-

liğinden tamamiyle çıkmış ve sayılı kelimelerin bünyesinde tam bir yapım eki gibi klişeleşip kalmıştır. Çekim eki olarak her türlü hususiyetlerini ve canlılıklarını kaybetmişlerdir. Zaten canlı oldukları devirlerde de ancak yönle ilgili yer ve zaman isimlerinde kullanılırlardı.

Bugün artık bir kaç kelimede kalıplaşmış olarak yapım eki hâline gelmiş bulunan bu yön ekleri yerine yön ifadesi için Türkçede öteden beri datif eki ile *doğru, karşı* gibi yön edatları kullanılmıştır. Zaten datif eki yön ifade eden bir çekim ekidir. Çok defa asıl yön eklerinden sonra da datif eki getirilir.

Bugün artık çoktan yapım eki durumuna girmiş bulunan bu yön ekleri *-ra, -re* ve *-arı, -eri* olmak üzere iki çeşittir: *son-ra, taş-ra, üze-re, üz-re; dış-arı, iç-eri, il-eri, yuḳ-arı* misallerinde olduğu gibi. *-ra, -re* eki eskiden beri hep ayni kalmıştır. Eski Türkçede vardı, fakat az kullanılırdı. Eski Türkçede daha çok diğeri kullanılmıştır. *-ra, -re* ekini Eski Anadolu Türkçesinde *taş-ra* «dışarı», *iç-re, depe-re* «tepeye doğru» gibi misallerde de görüyoruz. *iç-re* kelimesi şiir dilinde bugün bile canlılığını kaybetmiş değildir. *-arı, -eri* ekine gelince, bu ek Eski Türkçede *-ġaru, -gerü* şeklinde idi. Batı Türkçesine geçerken *ġ* ve *g*'nin düşmesi ile *-aru, -erü* şekline girmiştir. Eski Anadolu Türkçesinde ek yuvarlak vokalli olarak hep *-aru, -erü* şeklinde idi: *yuḳ-aru, il-erü, iç-erü, dik-erü* «dikine» misallerinde olduğu gibi. Eski Anadolu Türkçesindeki *añaru* «öteye», *ḳancaru* «nereye, nasıl» kelimelerinde de bu ek vardır. Fakat bunlarda ek *-ru, -rü* şeklinde gözükmektedir. Zaten *-ġaru, -gerü*'nün de *-ġa, -ge* ve *-ru, -rü*'den meydana geldiği ve asıl yön ekinin *-ru, -rü* olduğu anlaşılmaktadır: Görülüyor ki Türkçede yön ekleri aslında *-ru, -rü* ve *-ra, -re*'dir. Bunların ise *-r-* faktitif eki ile *-u, -ü* ve *-a, -e* gerundium ekinden geldikleri, *-r*'li faktitif bir fiilin sonunda teşekkül ettikten sonra yön eki olarak diğer kelimelere geçtikleri söylenebilir.

Yön ekleri de umumiyetle vurguyu üzerlerine çekerler. Bugün yalnız *sonra* kelimesinde vurgu bazan ilk hecededir, yön eki üzerinde değildir. Diğer misallerde vurgu hep son hecede, yön eki üzerinde bulunur. Zaten yapım eki hâline geldikleri için normal gövde vurgusunun sonda olması da tabiîdir.

Yön ekleri gövde ekleri durumunda olduğu için bunlardan sonra tabiî diğer işletme ekleri getirilebilmektedir: *sonra-dan, içeri-y-e, dışarı-sı, ileri-si-n-de* misallerinde olduğu gibi. Ayni şekilde *-ki* eki de getirilebilmektedir: *sonra-ki* misalinde olduğu gibi. Hülâsa yön ekleri hal ekleri gibi de-

ğil, yapım ekleri gibi muamele görürler. Bu ekleri taşıyan kelimeler başka işletme eki almayınca normal zarf olarak kullanılırlar. Yalnız *taşra* isim, *üzre* edat olmuştur.

Soru eki

361. Soru eki ismin soru şeklini yapan işletme ekidir. İsim fiile soru şeklinde bağlanmak için daima sonuna soru eki alır. Demek ki soru eki ismi daima fiile bağlayan bir ektir.

Soru eki belki daha çok fiil işletme ekidir. Bu ek edat menşeli olup sonradan ekleşmiştir. Aslında ne olursa olsun, soru eki muhakkak ki hem isimleri, hem fiilleri işleklik sahasına alan umumî bir işletme eki durumundadır. Türkçenin bu umumî işletme eki bütün şekil ve halleriyle bütün isim çeşitlerini, bütün edatları, bütün fiilleri işleklik sahası içine alır. Kelime guruplarında ve cümlede hangi kelime soru şeklinde belirtilmek isteniyorsa o kelimeye soru eki getirilir. Fakat, dediğimiz gibi, getirildiği ismi muhakkak fiile bağlar. Demek ki bir isim işletme eki olarak soru eki de hal ekleri gibi ismi fiile bağlayan, böylece cümle yapısını kurmakta vazife gören bir cümle ekidir.

Soru iki isim işletme ekleri içinde şümulü en geniş olan ektir. Diğer işletme eklerinin hepsi ancak kendisinden önce gelebilir. Kendisi ismin daima en son eki durumunda bulunur. Soru ekinden sonra ek olarak ancak bir fiil şeklinin kısalmışı olan bildirme ekleri gelebilir ki bu da fiilin gelmesi demektir. Soru eki ismin umumî olarak bütün hal ve şekillerine getirilmektedir. Demek ki soru eki ismin teklik, çokluk, iyelik ve hal şekillerine getirilebilen, bütün bu şekillerin sorusunu yapan ektir : *taş mı, odun mu, küçük mü, kediler mi, oğlum mu, yüzüğün mü, işten mi, çocuğa mı, ellerinde mi* misallerinde olduğu gibi.

Misallerde de görüldüğü gibi Türkçede bugün soru eki vokal uyumuna bağlı olarak *-mı, -mi, -mu, -mü* şeklindedir. Aslında *mu* edatından gelen soru eki Eski Türkçede *-mu, -mü* şeklinde yalnız yuvarlak vokalli idi ve uyuma bağlı değildi. Batı Türkçesinde ise ekin başlangıçta yalnız düz şekilleri olmuş ve ek yine uyum dışında kalmıştır. Gerçekten Eski Anadolu Türkçesinde eki daima düz vokalli olarak *-mı, -mi* şeklinde görüyoruz : *göz mi, gün mi, oğul mı, koç mı* misallerinde olduğu gibi. Ek ancak Osmanlıca içinde uyuma bağlanmış, böylece son devirlerde bugünkü çok şekilliliğe kavuşmuştur.

Soru eki de bir ek olarak şüphesiz kelime bünyesi içinde bulunan, eklendiği kelimelere bitişen bir dil birliğidir. İsimlerde kendisinden sonra başka ek gelmez. Fakat fiillerde bazan işletme eklerinin kendisinden sonra geldiği görülür. Demek ki soru eki kelime sonuna bitiştiği gibi, kelime ortasına da girebilen, böylece tam ek karakterinde olan bir dil birliğidir. Vokal uyumuna bağlı olması da bunu göstermektedir. Onun için soru ekinin de diğer ekler gibi bulunduğu kelimeye normal olarak bitişik yazılması gerekir. Fakat kendisine benzeyen bazı şekillerle karışmaması için (*elimi, eli mi* misallerindeki gibi) soru eki bugün yazıda ayrı yazılmakta, böylece kelimeler ortadan bölünmektedir. Bu imlâ şekli tabiî eskiden yoktu.

Soru eki vurgusuz bir işletme ekidir. Vurguyu daima kendisinden önceki hece üzerine atar. Soru ekinden önce gelen bu vurgu ise daima kuvvetlidir.

SIFATLAR

362. Sıfatlar vasıf ve belirtme isimleridir. Nesnelerin çeşit çeşit vasıfları, çeşit çeşit belirtileri vardır. İşte sıfatlar bu vasıfların ve belirtilerin isimleridir. Demek ki sıfatlar nesneleri vasıflandırma ve belirtme suretiyle karşılayan kelimelerdir. Nesnelerin kendilerinin adları asıl isimlerdir. Sıfatlar ise nesnelerin kendilerinin değil vasıflarının adlarıdır. Eğer nesne bir çok vasfı olan bir varlık değil de yalnız vasıftan ibaretse o takdirde sıfat nesnenin ismi olur. Meselâ *yeşil* otun, yaprağın bir vasfının adı, yani otun yaprağın bir sıfatıdır. Fakat tek başına bir rengin asıl ismidir. Demek ki sıfatlar asıl isimleri başka olan nesnelerin bir vasfını belirttikleri zaman sıfat, tek vasıftan ibaret olan nesneleri karşıladıkları zaman isimdirler. Meselâ yeşil *göz, sıcak oda, iki kişi* misallerinde *yeşil, sıcak, iki* yanlarındaki isimlerin sıfatları; *yeşil, sıcak, iki* misallerinde ise yeşilin, sıcağın ve iki sayısının isimleridir. Şu halde sıfatlar tek başlarına vasıf ve belirtme isimlerinden başka bir şey değildirler. Bu isimler, bu vasıf ve belirtme isimleri başka isimlerle birlikte kullanılıp onların bir vasfını veya bir belirtisini, hususiyetini ifade ettikleri zaman sıfat olur, sıfat ismini alırlar. Türkçede sıfatlar vasıflandırdıkları veya belirttikleri isimlerin önüne gelirler. Demek ki sıfat bir ismin başına gelip o ismi vasıflandıran veya belirten kelimedir. Fakat bu kelimeler tek başlarına ortak isimlerden başka bir şey değildirler.

Sıfat da tek başına bir ortak isim olduğuna göre hemen hemen bütün ortak isimler sıfat olarak kullanılabilir demektir. Yalnız ortak isimlerin sı-

fat olarak en çok kullanılanları vasıf isimleridir ki asıl sıfat denilen kelimeler de bunlardır. Fakat dediğimiz gibi bu asıl sıfat adını alan vasıf isimleri dışındaki diğer ortak isimler de sıfat olarak kullanılabilirler. Yalnız bunların sıfat olarak kullanılına dereceleri vasıf ifade etmeğe elverişli olup olmamalarına bağlıdır. Hiç vasıf ifade etmeyen, sadece ad olarak kullanılan mücerret isimler sıfat olarak kullanılmağa elverişli değillerdir. Meselâ *-mak, -mek ve -ış, -iş, -uş, -üş* 'lü hareket isimleri sıfat olarak kullanılmazlar. *-ġı, -ġi, -ġu, -ġü* gibi diğer bazı eklerle yapılan isimler de sıfat olmağa elverişli değildirler. Böyle bazı gövde isimler gibi bazı kök isimlerden de sıfat olmağa elverişli olmayanlar vardır. Bunlardan bazıları ancak zorlanarak sıfat gibi kullanılabilirler. Hülâsa ortak isimler vasıf ifade ettikleri nisbette sıfat olarak kullanılmağa elverişli bulunur; vasıf ifade etmeyenler, mücerret nesne adı olarak vazife görenler sıfat olarak kullanılmağa elverişli bulunmazlar. Has isimler ise sıfat olarak kullanılmağa tabiî hiç elverişli değillerdir. Şu halde her sıfat isim olarak kullanılmakta, fakat her isim sıfat olarak kullanılamamaktadır.

Her ismin sıfat olarak kullanılamamasına sebep bu iki isim çeşidi arasında ince bir fark bulunmasıdır. İsimler nesnelerin adı olarak çok cepheli bir ifadeye sahip olan kelimelerdir. Bir isim karşıladığı varlığın yalnız bir vasfını değil, bir çok vasıflarını, bir çok cephelerini ifade eder; her cephesi ile varlığın bütününü göz önünde canlandırır. Sıfatlar ise nesnelerin vasıflarının adı olarak, vasıf isimleri olarak tek cepheli bir ifadeye sahiptirler. Bir sıfat tek bir vasıf ifade eder; karşıladığı nesne tek bir vasıftan ibarettir; göz önünde tek bir vasfı olan, tek cepheli bir varlık canlandırır. Meselâ *taş, ağaç* deyince akla rengi ile, biçimi ile, yapısı ile, büyüklüğü küçüklüğü ile, çeşidi ile taş ve ağaç gelir. Fakat *sarı, yeşil* deyince akla sadece renk, *büyük, küçük* deyince akla sadece şekil gelir; göz önünde çok cepheli varlıklar canlanmazlar. İsmin karşıladığı nesne müstakil hüviyeti olan, varlığı kendisi ile kaim olan bir varlıktır. Sıfatın karşıladığı bir nesne ise müstakil bir hüviyeti olmayan; varlığı kendisi ile değil, ancak şu bu varlıkla kaim olan bir vasıftır. Böyle olunca bir varlığın bir vasfını belirtmek için isminin başına ancak o vasfı ifade eden bir kelime getirilebilir demektir. Getirilen isim çok cepheli durumu ile o vasfı ifade etmez, ayni zamanda varlıkta olmayan bir takım vasıflar taşırsa ortaya mânâsız bir kelime gurubu, anlaşılmaz bir vasıflandırma çıkar. Bir isim ancak kendi vasfını belirtebilen bir kelimeyi sıfat olarak kabul eder. Kendi vasfını belirtmeyen, kendisinde olmayan vasıflar taşıyan başka bir ismin sıfatlığını kabul etmez. İsmin vasfını tam olarak belirtecek kelime ise o tek cepheli vasfın karşılığı olan vasıf ismi, yani sıfattır. Tek cepheli bir vasfı çok cepheli bir isim, varlığın bir vas-

fını vasıf ifade etmeyen veya o vasıftan başka vasıflar ifade eden bir isim karşılayamaz. Hülâsa asıl sıfatlar vasıf isimleridir. Diğer ortak isimler şu veya bu vasıf ifadeleri ile ve vasıf ifade ettikleri nisbette sıfat olarak kullanılabilirler.

Sıfatlar birlikte kullandıkları isimleri, daha doğrusu o isimlerin karşıladığı varlıkları iki şekilde vasıflandırır, onların ya iç vasıflarını veya dış vasıflarını belirtirler. Varlığın iç vasıfları kendi bünyesinde olan vasıfları; dış vasıfları ise kendi bünyesine yapışık olmayan, kendi bünyesi dışındaki durumu ile ilgili bulunan vasıflarıdır. İşte sıfatların bir kısmı varlığın bünyesine yapışık vasıflarını, bir kısmı ise varlığın bünyesine bağlı olmayan vasıflarını ifade ederler. Varlığın kendi vasıflarını ifade eden sıfatlara *vasıflandırma sıfatları,* varlığın dış vasıflarını ifade eden sıfatlara ise *belirtme sıfatları* adı verilir. Vasıflandırma sıfatları varlıkların vasıflarını; belirtme sıfatları ise varlıkların yerini, sayısını ve diğer dış durumlarını bildiren sıfatlardır.

Sıfat birlikte kullanıldığı isimle beraber *sıfat tamlaması* adını verdiğimiz ve kelime gurupları bahsinde göreceğimiz bir isim gurubu meydana getirir. Bu kelime gurubunda, ismin bir sıfatını teşkil eden kelime olarak, sıfat tabi olan unsur durumundadır. Türkçede tabi olan unsur tabi olduğu unsurdan önce geldiği için de sıfat tamlamasında sıfat isimden önce gelir.

Türkçede sıfatlar, yanlarındaki isim ne şekilde bulunursa bulunsun, sıfat olarak daima çekimsizdirler. Hiç bir işletme eki almaz, bu bakımdan hiç bir şekilde isme uymazlar.

Sıfatlar hakkında verdiğimiz bu umumî bilgilerden sonra şimdi sıfat çeşitlerini gözden geçirebiliriz.

Vasıflandırma sıfatları

363. Vasıflandırma sıfatları nesnelerin vasıflarını bildiren sıfatlardır: *ak* (*yüz*), *yeşil* (*ağaç*), *aç* (*insan*), *büyük* (*iş*), *geniş* (*yürek*), *eski* (*çorap*), *uzun* (*boy*), *güzel* (*yazı*), *delik* (*taş*), *süslü* (*kadın*), *bilgisiz* (*adam*), *demir* (*kapı*), *altın* (*yüzük*), *süzme* (*bal*), *çürük* (*diş*), *doğru* (*söz*), *gelen* (*haber*), *geçen* (*ay*), *gelecek* (*yıl*), *erimiş* (*yağ*) gibi. Sıfatların büyük kısmını bu vasıflandırma sıfatları teşkil eder. Nesnelerin ne kadar vasfı varsa o kadar da vasıflandırma sıfatı vardır. Bu sıfatların çeşitleri

de renk, biçim, boy, yapı, ağırlık v. s. gibi vasıf çeşitleri kadardır. Fonksiyonları arasında hiç bir fark olmadığı, hepsi ayni şekilde nesne vasfı bildirdiği için bu sıfatları karşıladıkları vasıf çeşitlerine göre çeşitlere ayırmağa lüzum da, imkân da yoktur. Fonksiyonları ayni olduğu için, şu veya bu vasfı karşılıyor diye vasıflandırma sıfatlarını çeşitlere ayırmanın gramer bakımından hiç bir faydası olmayacağı şüphesizdir. Onun için vasıflandırma sıfatları şu veya bu çeşide ayrılmadan sadece vasıflandırma sıfatları adı altında toplanır. Yalnız, bunların mânâ bakımından umumî olarak iki çeşit vasıf bildirdiklerine işaret edebiliriz. Bir kısmı nesnenin nesne vasfını, bir kısmı nesnenin hareket vasfını ifade ederler. Nesnenin nesne vasfını bildiren vasıflandırma sıfatları tek başlarına kalıcı isimler olarak kullanılan isim asıllı kelimelerdir. Nesnenin hareket vasfını bildiren vasıflandırma sıfatları ise tek başlarına kalıcı nesne ismi olarak fazla kullanılmayan, umumiyetle geçici isimler olarak kullanılan partisipler, yani fiil şekilleridir. İleride kelime guruplarında sıfat tamlamasından bahsederken de göreceğimiz gibi sıfat tamlamasının sıfat unsuru isim olduğu zaman tek kelime şeklinde bulunmakta, partisip olduğu zaman ise kelime gurubu şeklinde çok genişleyebilmektedir. İşte vasıflandırma sıfatlarını çeşitlere ayırmamakla beraber bu iki vasıflandırma sıfatı arasında böyle kayda değer bir kullanış farkı olduğunu da unutmamak lâzımdır.

Belirtme sıfatları

364. Belirtme sıfatları nesneleri belirten sıfatlardır. Bu sıfatlar nesnenin bünyesinde olan bir vasfı göstermez, nesneyi şu veya bu şekilde belirtirler. Nesneyi bir kaç bakımdan belirtmek mümkündür. Nesnenin ya yerine işaret edilir, ya sayısı gösterilir, ya nesne soru şeklinde belirtilir veya belirsiz şekilde ifade edilir. İşte belirtme sıfatları bu belirtme şekillerine göre dört çeşide ayrılırlar : *işaret sıfatları, sayı sıfatları, soru sıfatları, belirsizlik sıfatları.*

İşaret sıfatları

365. İşaret sıfatları nesneleri yerlerine işaret etmek suretiyle belirten kelimelerdir. Bunlar aslında ve tek başlarına işaret zamirleridir. Demek ki işaret zamirleri ismin önüne gelerek onu belirttikleri zaman işaret sıfatı olu-

yorlar. Türkçede sıfatlar hiç bir işletme eki almadıkları için işaret sıfatı olarak işaret zamirlerinin tabiî yalnız teklik şekilleri kullanılır. Onlar da şunlardır :

bu

Yakın için kullanılan işaret sıfatıdır. İşaret edilen nesnenin yakında olduğunu bildirir : *bu* (*yazı*), *bu* (*ağaç*), *bu* (*söz*) misallerinde olduğu gibi. Bu işaret sıfatı *gün* kelimesi ile birleşerek *bugün* şeklinde içinde bulunulan günün ismini meydana getirmiştir. İşaret sıfatı olarak ayni kelimeyle *bu gün* şeklinde kullanılır.

şu

Biraz uzak için kullanılan işaret sıfatıdır. İşaret edilen nesnenin biraz uzakta olduğunu bildirir : *şu* (*ev*), *şu* (*çocuk*), *şu* (*gün*) misallerinde olduğu gibi.

o

Uzak için kullanılan işaret sıfatıdır. İşaret edilen nesnenin uzakta olduğunu bildirir : *o* (*gün*), *o* (*yer*), *o* (*güzellik*) misallerinde olduğu gibi.

İşte bugün kullanılan işaret sıfatları bunlardır. Bunlara eski devirlerde kullanılan şu işaret sıfatlarını da eklemeliyiz :

ol

o 'nun eski ve asıl şekli olan *ol* Batı Türkçesinde ilk devrelerde çok kullanılmış (*ol gün, ol yir* gibi), yerini ancak Osmanlıcanın sonlarında tamamiyle *o* 'ya bırakmıştır. Bugün kullanılmamaktadır.

şol

Bugün unutulmuştur. Eski Anadolu Türkçesinde ve Osmanlıcada bol bol kullanılmakta idi : *şol* (*yigit*), *şol* (*cennet*) misallerinde olduğu gibi. Fonksiyonu *şu* 'dan farksızdır.

şoluk

Eski Anadolu Türkçesinde ve çok az kullanılmış bir işaret sıfatıdır: *şoluk dem* misalinde olduğu gibi. Bu sıfat *şol* ve Eski Türkçedeki *ok* kuvvetlendirme edatının birleşmesinden doğmuştur. *şu* yerini tutmaktadır.

işbu

Batı Türkçesinde eskiden çok kullanılan, bugün de unutulmamış bulunan sayı sıfatıdır. *işbu* (*yol*), *işbu* (*iş*), *işbu* (*yazı*) misallerinde olduğu gibi. Eski şekli *uşbu* olan *işbu, uş* gösterme edatı ile *bu* zamirinin birleşmesinden doğmuştur. *bu*'nun kuvvetlendirilmişi olarak vazife görür.

Sayı sıfatları

366. Sayı sıfatları nesneleri sayılarını bildirmek suretiyle belirten kelimelerdir. Bunlar aslında ve tek başlarına sayı isimleridir. Sayı sıfatları nesneleri sayı bakımından ya yalnız adet olarak, ya dereceli olarak, ya bölük bölük, ya parça hâlinde veya topluluk şeklinde belirtirler. Bu fonksiyonlarına göre sayı sıfatları *asıl sayı sıfatları, sıra sayı sıfatları, üleştirme sayı sıfatları, kesir sayı sıfatları, topluluk sayı sıfatları* olmak üzere beşe ayrılırlar.

Asıl sayı sıfatları

367. Bunlar nesnelerin sayısını gösteren sıfatlardır: *bir* (*elma*), *iki* (*dağ*), *üç* (*ses*), *on* (*kuruş*), *yüz* (*yıl*) misallerinde olduğu gibi.

Asıl sayı sıfatları, dolayısiyle asıl sayı isimleri bunlardır. Diğer sayı sıfatları, sayı isimleri bunlardan yapılmıştır. Bu sayı isimleri ya tek kelime hâlinde, ya sıfat tamlaması veya sayı gurubu olarak kelime gurupları hâlinde bulunurlar.

Kelime hâlinde olanlar *bir, iki, üç, dört, beş, altı, yedi, sekiz, dokuz, on, yirmi, otuz, kırk, elli, altmış, yetmiş, seksen, doksan, yüz, bin*'dir. Bunlardan *dört* Eski Türkçede *tört* şeklinde idi, Batı Türkçesinde *dört* olmuştur. *beş* Eski Türkçede olduğu gibi Eski Anadolu Türkçesinde de *biş* şeklinde idi, sonradan *beş* şekline geçmiştir. *yedi* Eski Türkçede *yiti*, Eski Ana-

dolu Türkçesinde *yidi* şeklinde idi. *doḳuz* Eski Türkçede olduğu gibi Batı Türkçesinde de uzun zaman *toḳuz* şeklinde idi, ancak Osmanlıca içinde *doḳuz* şekline geçmiştir. *yirmi* Eski Türkçede olduğu gibi Batı Türkçesinde de uzun zaman *yigirmi* şeklinde olmuş, ancak Osmanlıcanın sonlarında bugünkü *yirmi* şekline geçmiştir. *elli* Eski Türkçede *ilig, elig* şeklinde idi, Batı Türkçesinde *g* düşmüş ve *l* ikileşerek *elli* şekli ortaya çıkmıştır. *yetmiş* Eski Türkçede ve Eski Anadolu Türkçesinde *yitmiş* şeklinde idi. *seksen, doḳsan* Eski Türkçede *sekiz on, toḳuz on* şeklinde idi. Batı Türkçesinde *seksen, toḳsan* şeklinde tek kelime hâline geçmişler, *toḳsan* Eski Anadolu Türkçesinden sonra *doḳsan* olmuştur. *bin* Eski Türkçede *biñ, miñ* şeklinde idi. Eski Anadolu Türkçesinde de *biñ* veya *miñ* olup sonradan Azeri sahasında *miñ*, Osmanlı sahasında *biñ* şekli devam etmiş, Osmanlı sahasındaki *biñ* şekli İstanbul Türkçesinde *ñ*'lerin *n* olması dolayısiyle sonradan bugünkü *bin* şekline geçmiştir. Bunlara Eski Türkçede ve Batı Türkçesinin ilk devirlerinde kullanılan, fakat sonradan yerini kelime gurubu şeklindeki bir sayı ismine bırakan *tümen* «on bin» (Eski Anadolu Türkçesinde *tümen ḳoyun* «on bin koyun» gibi misallerde bu sıfat vardır), kelimesini de ekleyebiliriz. Sonra, Türkçeye son devirlerde batı dillerinden geçmiş bulunan *milyon, milyar* v. s. sayı sıfatlarını da kaydetmeliyiz.

Tek kelime hâlinde olmayıp, kelime gurubu şeklinde bulunan sayı sıfatları ise *on bir* (*kişi*), *yirmi iki* (*çadır*), *otuz sekiz* (*inek*), *iki yüz* (*sene*), *on bin* (*çivi*), *beş yüz milyon* (*lira*) misallerinde görüldüğü gibi ya *on bir, yirmi iki* şeklinde sayı gurubu veya *iki yüz, beş yüz milyon* şeklinde sıfat tamlaması olan sayı isimleridir. Bunları ileride kelime gurupları bahsinde daha etraflı bir şekilde gözden geçireceğiz.

Asıl sayı sıfatlarının *bir* dışında hepsi mânâ bakımından çokluk ifade ettikleri için bunlarla yapılan sıfat tamlamalarında isim unsuru esas itibariyle çokluk şekline sokulmaz. Fakat Türkçede eskiden beri bunun istisnaları da yok değildir : Eski Anadolu Türkçesindeki *ḳırḳ yigitler*, eskiden beri kullanılan *ḳırḳ harâmîler*, bugünkü *dört büyükler, üç silâhşorlar, üç ahbap çavuşlar* misallerinde olduğu gibi.

Sıra sayı sıfatları

368. Bunlar nesnelerin derecelerinin sayısını gösteren ve *birinci* (*gün*), *üçüncü* (*sınıf*), *beşinci* (*bölüm*), *on dördüncü* (*asır*) gibi misallerde gördüğümüz *birinci, ikinci, üçüncü* v. s. gibi sıfatlardır. Tek başlarına

sıra sayı isimleri olan bu sıfatların asıl sayı isimlerinden yapılmış oldukları görülmektedir. Nasıl yapıldıklarını ve gelişme seyirlerini evvelce isimden isim yapma ekleri bahsinde görmüştük.

Demek ki sıra sayı sıfatları adet değil, derece gösteren sayı sıfatlarıdır. Bunların esas fonksiyonları şüphesiz derece göstermektir. Ayni zamanda bir sayı da ifade ederler. Fakat bu sayı nesnenin veya derecesinin adedi değil, derecenin kaçıncı olduğunu gösteren sayıdır. Hatta bunlar gibi yapılmış ve bunlara benzer şekilde derece ifade eden fakat sayı göstermeyen *sonuncu* (*gelen*) sıfatı da vardır. Belirli bir sayı göstermemekle beraber, sayısı en sonda olan derece, sayısı söylenmediği zaman bu kelime ile ifade edilir. Böylece derecenin sayı bakımından en son olduğunu göstererek dolayısiyle bir sayı ifadesi taşıdığı için bu kelimeyi de sıra sayı sıfatlarına katabiliriz. *ḳaçıncı, filanıncı, ortancı* kelimeleri de bunlarla ilgili olarak türemiş sayı ifade etmeyen sıfat veya isimlerdir.

Sıra sayı sıfatlarından sonra gelen isimler, gerekince çokluk şeklinde de olabilirler : *ikinci sınıflar, üçüncü şahıslar* misallerinde olduğu gibi.

Üleştirme sayı sıfatları

369. Bunlar bir bölme, bir ayırma, bir paylaştırma, bir dağıtma ifade eden, nesnelerin sayısını bölük bölük gösteren sayı sıfatlarıdır : *birer* (*gün*), *ikişer* (*elma*), *üçer* (*gömlek*) misallerinde olduğu gibi. Bu üleştirme sayı isimleri de isimden isim yapma ekleri bahsinde gördüğümüz gibi yine asıl sayı isimlerinden yapılmışlardır.

Sıfat tamlaması şeklindeki sayı isimlerinin üleştirme şekilleri *iki yüzer, beş yüzer* şeklinde de *ikişer yüz, beşer yüz* şeklinde de yapılır. Fakat daha çok ikinci şekil kullanılmakta, bilhassa binlerde birinci şekil yerine ikinci şekil tercih edilmektedir : *on biner, otuz biner, elli biner* yerine *onar bin, otuzar bin, ellişer bin* gibi.

Bunlara ayni şekilde yapılan ve sayı ifade eden, fakat sıfat olarak değil, zarf olarak kullanılan *teker* kelimesini de katabiliriz. Yine ayni şekilde yapılan, fakat sayı ifade etmeyen *azar* ve *ḳaçar* kelimelerini de hatırlatmalıyız. Bunlardan *ḳaçar* sıfat olarak kullanılabilir.

Üleştirme sayı sıfatlarında da çokluk mânâsı bulunduğundan yanlarındaki isim çokluk şekline sokulmaz.

Kesir sayı sıfatları

370. Bunlar nesnelerin parçalarını belirten sayı sıfatlarıdır. Kesir sayı sıfatları tek kelime hâlinde değil, bir kelime gurubu şeklinde bulunurlar: *üçte bir* (*ekmek*), *dörtte üç* (*elma*) misallerinde olduğu gibi. Bu sıfatlar fazla kullanılmazlar. Parça ifadesi için bunların isim gibi kullanılması sıfat gibi kullanılmasına tercih edilir: (*ekmeğin*) *üçte biri*, (*elmanın*) *dörtte üçü*, (*paranın*) *yüzde ikisi*, (*gelenlerin*) *onda ikisi*, (*nüfusun*) *binde yirmisi* misallerinde olduğu gibi.

Topluluk sayı sıfatları

371. Bunlar belirttikleri nesneler arasında bir yakınlık, bir birlik olduğunu gösteren, bir nesne topluluğu ifade eden sayı sıfatlarıdır: *ikiz* (*ḳardeşler*), *ikiz* (*çocuḳ*), *üçüz* (*oğlan*) misallerinde olduğu gibi. Misallerde de görüldüğü gibi bu sıfatlardan sonraki isim teklik de olabilir, çokluk da.

Bu sıfatlar da, isimden isim yapma ekleri bahsinde gördüğümüz gibi, asıl sayı isimlerinden yapılmışlardır. Sayıları çok azdır. Ancak ikiden yediye kadar olan sayılardan yapılırlar. Esas itibariyle doğumla, akrabalıkla ilgili olarak kullanıldıkları için de en çok *ikiz, üçüz, dördüz, beşiz* kullanılır. Bunların da isim olarak kullanılması sıfat olarak kullanılmalarına tercih edilir: *ikizler, üçüzler, dördüzler, beşizler* gibi.

Soru sıfatları

372. Soru sıfatları nesneleri soru hâlinde belirten sıfatlardır. Şu isimler soru sıfatı olarak kullanılırlar:

ḳaç

Bu, nesnenin sayısını soru hâlinde belirten sıfattır. Tek başına isim olarak kullanılan *ḳaç* kelimesi ismin önüne gelince onun sayısını soran sıfat vazifesi görür: *ḳaç* (*kişi*), *ḳaç* (*ḳuruş*), *ḳaç* (*soru*), *ḳaç* (*türlü*) misallerinde olduğu gibi.

hangi

Bu, adı geçen nesnenin hangi nesne olduğunu, ayni çeşit nesnelerin hangisi olduğunu soran bir sıfattır : *hangi* (*gün*), *hangi* (*kitaplar*), *hangi* (*deniz*) misallerinde olduğu gibi.

Tek başına soru ismi olan bu sıfat Eski Anadolu Türkçesinde ve Osmanlıcanın ilk devirlerinde *ḳanġı, ḳanḳı* şeklinde idi. Bir müddet de *ḫanḳı, ḫanġı* şeklinde bulunmuştur. Osmanlıcanın sonlarına doğru bugünkü şekli olan *hangi* 'ye çevrilmiştir. *ḳanı* (*hani*) ve *-ḳı, -ki* ekinin birleşmesi ile ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

ne

Bu, nesnenin ne olduğunu soran bir soru sıfatıdır. Aslında eşya soru zamiri olan *ne* ismin önüne gelince onun ne olduğunu belirtmek için kullanılan soru sıfatı vazifesini görür : *ne* (*gün*), *ne* (*zaman*), *ne* (*vaḳit*), *ne* (*iş*) misallerinde olduğu gibi. *ne* (*güzel*), *ne* (*çabuḳ*), *ne* (*yavaş*), *ne* (*iyi*) gibi misallerde ayni zamanda bir kuvvetlendirme de ifade eder.

ne soru zamirinin edatlarla birleşerek meydana getirdiği *ne ḳadar, ne gibi* kelime gurupları da soru sıfatı olarak kullanılabilirler : *ne ḳadar* (*insan*), *ne gibi* (*iş*) misallerinde olduğu gibi. Eskiden kullanılan *ne deñlü* «ne kadar» gurubu da bunlardandır. Fakat tabiî bunlar aslında zarf olarak kullanılan kelime guruplarıdır ve gurup olarak sıfat gibi kullanılabilirler. Bunlarda *ne* sıfat değil, zamirdir.

nasıl

Bu, nesnenin nasıllığını soran bir sıfattır. Tek başına zarf olarak kullanılır. İsmin önüne gelince nesnenin umumî vasfını soran bir soru sıfatı olarak vazife görür : *nasıl* (*iş*), *nasıl* (*adam*), *nasıl* (*yer*) misallerinde olduğu gibi.

Nasıl kelimesi *ne* ve Arapçadan geçen *asıl* kelimelerinin birleşmesi ile ortaya çıkmıştır.

nice

Bu, nesnenin mikdarını soran bir sıfattır. Eskiden ve bugün Azeri sa-

hasında *kaç* ve *hangi* mânâları ile kullanılan bir soru sıfatı olarak görünür: *niçe* (*yıl*) «kaç yıl», *niçe* (*Orhan*) «hangi Orhan» misallerinde olduğu gibi. Osmanlı sahasında ise soru ifadesi kaybolmuş ve fazlalık bildiren bir isim olarak belirsizlik sıfatı hâline gelmiştir : *nice* (*yıllar*), *nice* (*demler*), *nice* (*günler*) misallerinde olduğu gibi. Tek başına tabiî, bir nicelik zarfıdır.

nice kelimesi *ne* zamiri ile *-çe* eşitlik ekinden çıkmıştır. *neçe* şekli önce ilk hecesindeki *e-i* değişmesi ile *niçe* şekline geçmiş, sonradan *ç* sedalılaşarak *nice* şekli meydana gelmiştir. Eski Anadolu Türkçesinden başka Osmanlıcada da uzun zaman kelime *niçe* şeklinde kullanılmıştır.

neredeki

Bu da nesnenin yerini soran bir soru sıfatıdır. Tek başına soru zamiri olup bir ismin önüne gelince onun yerini soran bir soru sıfatı vazifesini görür : *neredeki* (*ev*), *neredeki* (*ağaç*), *neredeki* (*taş*) misallerinde olduğu gibi.

Bu kelimenin *nere* isminin lokatifi ile *-ki* zamir ve sıfat yapma ekinden meydana geldiği görülmektedir. Soru ifadesi tabiî *nere* kelimesindedir. *nere* ise *ne yere* veya *ne ara* 'dan çıkmıştır.

Belirsizlik sıfatları

373. Belirsizlik sıfatları nesneleri belirsiz olarak bildiren sıfatlardır. Bu sıfatlar nesnelerin dış vasıflarını, bilhassa sayılarını, mikdarlarını belirsiz olarak bildirir, belirsiz bir şekilde ifade ederler. Belirsizlik sıfatı olarak kullanılan başlıca isimler şunlardır :

bir

bir sayı ismi nesnenin bir tane olduğunu göstermek için asıl sayı sıfatı olarak kullanıldığı gibi nesneyi belirsiz olarak ifade etmek için de kullanılır : *bir* (*gün*), *bir* (*kız*), *bir* (*akşam*) misallerinde olduğu gibi. Böyle kullanışlarda *bir* sayı değil, bir belirsizlik ifade eder; nesnenin muayyen olmadığını, gayri muayyen olduğunu gösterir. *bir gün* «bir tek gün» demek değil, «günlerden bir gün» demektir.

bir, sayı sıfatı olarak nesnenin tek olduğunu gösterdiği için kendisinden sonra gelen isim çokluk şeklinde olmaz. Fakat belirsizlik sıfatı olunca, sayı ifade etmediği için belirttiği isim çokluk şeklinde de olabilir. *bir* (*zamanlar*), *bir* (*vakitler*), *bir* (*yerler*), *bir* (*şeyler*), *bir* (*yollar*) gibi misallerde ismin çokluk şeklinde bulunması *bir* 'in belirsizlik sıfatı olmasından, sayı ifade etmemesindendir.

bir belirsizlik sıfatının bazı isimlerin başına gelerek onlarla birlikte meydana getirdiği sıfat tamlamaları da belirsizlik ifade eder ve belirsizlik sıfatı olarak kullanılabilirler : *bir kaç* (*kuruş*), *bir çok* (*yerler*) misallerindeki *bir kaç, bir çok* gibi.

bütün

Bütün, nesnenin topunu ifade eden bir sıfattır : *bütün* (*gün*), *bütün* (*çocuklar*), *bütün* (*yollar*) misallerinde olduğu gibi.

başka

Bu da nesnenin konuşulandan ayrı olduğunu ifade eden belirsizlik sıfatıdır : *başka* (*yer*), *başka* (*gün*), *başka* (*kimse*) misallerinde olduğu gibi. Eski Anadolu Türkçesinde ve Azeri sahasında *başka* yerine *özge* sıfatı da kullanılmış ve kullanılmaktadır.

bâzı

Türkçeye Arapçadan geçmiş olan bu kelime de nesnenin muayyen olmadığını ifade eden belirsizlik sıfatı olarak kullanılır : *bâzı* (*gün*), *bâzı* (*geceler*), *bâzı* (*çocuklar*), *bâzı* (*kadın*) misallerinde olduğu gibi. Misallerde de görülüyor ki bu sıfattan sonra isim teklik de, çokluk da olabilmektedir.

her

Türkçeye Farsçadan geçmiş bulunan bu yardımcı kelime de nesnenin muayyen olmadığını, umumî olarak ifade edildiğini, nesnenin bütününü anlatan belirsizlik sıfatı olarak kullanılır : *her* (*yer*), *her* (*gün*), *her* (*güzel*)

misallerinde olduğu gibi. Bu sıfattan sonra gelen isim çokluk şeklinde olmaz. Çünkü bu sıfat ayni cinsten bir çok nesneyi ifade etmekle beraber o nesnelerin hepsini toptan değil, ayrı ayrı, teker teker belirtir.

her sıfatının böyle teker teker olmak üzere ayni cinsten bütün nesneleri ifade etmesi dolayısiyle o nesnelerden her birini belirtmek için *her*'den sonra *bir* getirilerek *her bir* sıfat tamlaması yapılır. Bu nesnelerden birinin mevcutların her hangi biri olduğunu belirtmek için de *her* 'den sonra *hangi bir* getirilerek *her hangi bir* sıfat tamlaması yapılır. Bu sıfat tamlamasının *her hangi* ile *bir* 'den değil *her* ile *hangi bir* 'den yapılmış olduğunu unutmamak ve bu tamlamayı *her hangi* şeklinde *bir*'siz kullanmamak lâzımdır. Yani *her hangi insan* gibi misaller yanlıştır. Doğrusu *her hangi bir insan* gibi kullanışlardır. Hülâsa *her* sıfatının *bir* ve *hangi bir* 'in önüne gelerek yaptığı *her bir* ve *her hangi bir* sıfat tamlamaları da *her* 'in mânâsını hususîleştiren, bir çok nesne yerine tek nesnede toplayan belirsizlik sıfatlarıdır.

Bugün kullanılan ve Farsça *kes* ismi atıldığı için tek kelime hâlinde kalan *herkes* ismi de *her* ile yapılmış bir sıfat tamlamasıdır.

kimi

kim zamirine belirtme fonksiyonu olan klişeleşmiş *-i* iyelik ekinin getirilmesi ile ortaya çıkan *kimi* sıfatı *bâzı* 'nın Türkçesidir : *kimi* (*zaman*), *kimi* (*gün*), *kimi* (*insan*) misallerinde olduğu gibi.

çoğu

Yapısı tıpkı *kimi* gibi olan, yani *çok* zarfı ile belirtme fonksiyonlu *-u* iyelik ekinden yapılmış bulunan *çoğu* sıfatı «çok» mânâsında, fakat az kullanılan bir belirsizlik sıfatıdır; *çoğu* (*zaman*), *çoğu* (*gün*) misallerinde olduğu gibi.

çok

Aslında ve tek başına zarf dediğimiz isimlerden olan *çok* isimlerden önce gelince nesnenin sayısını belirsiz olarak gösteren sıfat vazifesini görür : *çok* (*kimse*), *çok* (*şey*), *çok* (*ev*), *çok* (*dağ*) misallerinde olduğu gibi. *çok* sıfatının mânâsında zaten çokluk ifadesi olduğu için kendisinden

sonra gelen isim normal olarak teklik şeklinde bulunur. Fakat ismin çokluk olduğu da görülebilir : *çoḳ* (*kimseler*), *çoḳ* (*yerler*) misallerindeki gibi. *çoḳ* sıfatı sayı bildirmezse tabiî, vasıflandırma sıfatı olur.

hiç

Türkçeye Farsçadan geçmiş bulunan *hiç* zarfı çok az olarak sıfat gibi de kullanılır ve menfi belirsizlik ifade eder. *hiç* (*bir*), *hiç* (*kimse*) misallerinde gördüğümüz bu sıfatın yaptığı *hiç bir* sıfat tamlaması da ayni şekilde bir belirsizlik sıfatı olarak kullanılır.

falan, filan, falanca, filanca

Yabancı asıllı bu belirsizlik zamirleri Türkçede tam bir belirsizlik ifadesi ile sıfat olarak çok kullanılırlar : *falan* (*adam*), *filan* (*yer*), *falanca* (*gün*), *filanca* (*saat*) misallerinde olduğu gibi, *falanca, filanca*'daki *-ca* eki klişeleşmiş eşitlik eki olup belirtme fonksiyonunda görülmektedir.

az

Bu zarf da nesneyi sayı bakımından belirten belirsizlik sıfatı olarak kullanılabilir : *az* (*adam*), *az* (*iş*), *az* (*para*) misallerinde olduğu gibi. Bu sıfat da sayı bildirmezse vasıflandırma sıfatı olur.

fazla

Arapçadan geçmiş olan bu zarf da mikdar bildiren bir belirsizlik sıfatı olarak kullanılabilir : *fazla* (*işçi*), *fazla* (*adam*) misallerinde olduğu gibi. Bu sıfat da sayı bildirmediği zaman vasıflandırma sıfatı olur.

Bunlardan başka *öteki* (*ev*), *beriki* (*yol*), *şimdiki* (*zaman*), *buradaki* (*su*), *evdeki* (*çöküntü*) gibi misallerdeki *-k* 'li sıfatları da nesnenin zaman ve mekân içindeki yerini belirttikleri için belirtme sıfatlarına ilâve etmeliyiz. Ayni şekilde *öbür* (*gün*), *öbür* (*taraf*) misallerindeki *öbür* sıfatı da bir belirtme sıfatı durumundadır. Bu sıfatta hem işaret, hem belirsizlik sıfatı ifadesi vardır.

ZARFLAR

374. Zarflar zaman, yer, hal ve mikdar isimleridir. Tek başına sıfat olmadığı gibi tek başına zarf da yoktur. Sıfatlar gibi zarflar da tek başlarına isimden başka bir şey değildirler. Sıfat da, zarf da ismin kelime gruplarındaki fonksiyonlarına göre aldığı addır. Kelime gruplarında başka bir ismi vasıflandıran veya belirten isimlere sıfat denildiğini gördük. Zarf ise kelime gruplarında sıfatın, fiilin veya başka bir zarfın mânâsını değiştiren isimlere verdiğimiz addır. Fakat her isim sıfat olarak kullanılmadığı gibi, zarf olarak da kullanılmağa elverişli değildir. İşte kelime gurubu unsurları olarak kelime grupları ile ilgili bulunan sıfatları ve zarfları burada tek tek kelimelerden bahsederken ele almamızın, onları isimler içinde ayrı ayrı belirtmemizin sebebi de budur. İleride göreceğimiz kelime grupları bahsine hazırlık olmak üzere hangi isimlerin sıfat, hangi isimlerin zarf olduğunu burada kelimeleri mânâ bakımından incelerken ayrı ayrı ve etraflıca ele almamız tabiîdir.

İşte kelime gruplarında zarf olarak kullanılmağa elverişli isimler zaman, yer, hal ve mikdar isimleridir. Sıfatların, fiillerin veya başka zarfların önüne gelerek onların mânâsını değiştiren isimler bu isimlerdir. Onun için bu isimleri isim cinsinden kelimeler içinde ayırıyor ve bunlara zarf adını veriyoruz. Bunların dışında kalan isimler zaman, yer, hal ve mikdar gösterebildikleri, böylece sıfatın, fiilin veya başka bir zarfın mânâsını değiştirmeğe elverişli bulundukları nisbette zarf olabilirler. Umumiyetle mücerret olarak nesne adı olan isimler ve bilhassa has isimler zarf olarak kullanılmağa elverişli değildirler. Bunlar ancak edat alıp edat gurubu hâline gelerek veya zarf yapan çekim ekleri alarak zarf vazifesi görebilirler.

Demek ki her zarf bir isim olduğu halde, her isim bir zarf olamamaktadır. Yalnız, isim olamayan bazı zarflar da yok değildir. Fakat bunların sayısı çok azdır. Bunlar tek başına edat olan zarflar, yani zarf olarak kullanılan edatlardır.

Zarflar esas itibariyle çekimsiz unsurlardır. İsim oldukları zaman çekim eklerini alır, fakat zarf oldukları zaman hal ve yer bildiren çekim ekleri dışındaki çekim eklerini almazlar. Hal ve yer bildiren çekim ekleri eşitlik, instrumental ve yön ekleridir. Bu ekler edat fonksiyonunda olup çekim ekleri içinde zarf eki durumundadırlar. Adeta bir zarf yapım eki gibi görünürler. Zaten öteden beri yapım eki olmak, klişeleşip kalmak temayülü gös-

terirler. Yani çekim eklikleri diğerlerininki kadar sağlam ve şümullü değildir. İşte zarflar bu ekleri alabilir, bazı isimler ise ancak bu eklerle zarf olabilirler. Bunların dışında kalan işlek ve şümullü asıl çekim ekleri zarflara getirilemez. Onlardan biri ancak bir kısaltma neticesinde veya asıl fonksiyonunu kaybetmiş olarak bir zarfta bulunabilir ki böyle misaller çok azdır ve ek almış sayılmazlar. Demek ki zarf olan isimler ya eksiz olurlar veya eşitlik, intrumental ve yön eki almış bulunurlar.

Zarflar sıfatların veya başka zarfların mânâsını değiştirmekte de kullanılmakla beraber asıl kullanış sahaları fiillerdir, en çok fiillerle birlikte kullanıldıkları görülür. Bu bakımdan zarflara fiillerin sıfatları diyebiliriz.

Zarflar mânâsını değiştirdikleri unsurlara, bu arada fiillere doğrudan doğruya, çekimsiz olarak bağlanan kelimelerdir. Zarf olarak kullanılabilecek bir isim bir fiile çekim eki almadan bağlanmışsa zarf olur. Çekim eki almışsa zarf olmaz, fiilin mânâsına doğrudan doğruya tesir etmeyen, sadece onu tamamlayan bir isim unsuru olarak kalır. Meselâ *ileri* (*git-*), *dışarı* (*çıḳ-*) misallerinde *ileri,* dışarı kelimeleri zarf, fakat *ileriye* (*git-*), *dışarıya* (*çıḳ-*) misallerinde fiilin yerini gösteren tamamlayıcı isimlerdir. Demek ki fiilin yerini gösterdiği halde datif, lokatif, ablatif ekini almış bir kelime zarf sayılamaz. Dediğimiz gibi zarflar kelime guruplarının ve cümlenin çekimsiz unsurlarındandır. Yalnız yukarıda da söylediğimiz gibi yön, instrumental ve eşitlik eki almış isimler zarf olarak kullanılabilirler. Fakat bu ekler zarfı bağlı olduğu fiile bağlayan çekim ekleri değil, ismi zarf yapan ekler durumundadırlar.

Zarflar tabi olan unsurlar olarak Türkçede bağlandıkları kelimelerden önce gelirler.

Zarflar yer zarfları, zaman zarfları, nasıllık-nicelik zarfları, azlık-çokluk zarfları olmak üzere dört çeşittir. Demek ki isimlerin içinde yer, zaman, nasıllık-nicelik, azlık-çokluk bildiren isimler zarf olmakta, ancak bunlar bağlandıkları fiillerin, sıfatların, zarfların mânâlarında değişiklik yapabilmektedirler.

Yer zarfları

375. Bunlar boşlukta bir yer ifade eden yer isimleridir. Sayıları çok değildir. Aşağı yukarı hepsinde bir yön ifadesi olduğu için zarf olarak fiilin yönünü gösterirler. Zaten çoğu yön eki ile zarf yapılmıştır. Eskiden beri en çok kullanılanları *ileri, geri, aşağı, yuḳarı, içeri, dışarı, beri* kelimeleridir.

Eski Anadolu Türkçesinde bunları *ilerü, girü, aşağa, yuḳaru, içerü, dışaru* (*tışaru*), berü şeklinde görürüz. Tabiî bu yer isimleri çekimsiz kullanıldıkları zaman zarf olurlar : *aşağı in-, geri dön-, beri gel-, içeri gir-* misallerinde olduğu gibi. Çekimli şekilleri zarf olmaz, tamamlayıcı isim unsuru olarak kalırlar : *aşağıya in-, geriye dön-, beriye gel-, içeriye gir-, geride git-, aşağıda dur-, içeriden çıḳ-,* misallerinde olduğu gibi.

Bunlardan başka bir iki yerde *alt, yan, ḳarşı* (Eski Anadolu Türkçesinde *ḳarşu*) isimleri de zarf olarak kullanılır : *alt et-, yan gel-, ḳarşı gel-, ḳarşı dur-,* Eski Anadolu Türkçesindeki *ḳarşu yat-* «karşıda yat-» misallerinde olduğu gibi. Sonra, *öte* ismi de eskiden zarf olarak kullanılırdı : *öte geç-* misalinde olduğu gibi. Bunlara Eski Anadolu Türkçesinde *taşra* (*çıḳ-*), *añaru* «öte» (*git-*) yer zarflarını da eklemeliyiz.

bura, şura, ora gibi yer isimleri de Azeri sahasında zarf olarak kullanılabilmektedirler : *bura gel, ora git* misallerinde olduğu gibi. Fakat Osmanlı sahasında bu yer isimleri zarf olarak kullanılmamaktadırlar.

uzaḳ, yaḳın gibi isimlerde de bir yer ifadesi vardır ve *uzaḳ dur-, yaḳın gel-* gibi misallerde bunlar da yer zarfı sayılabilirler. Fakat bu isimlerin sıfat olarak kullanılmaları ve sıfat mânâları düşünülürse zarf durumunda iken bunları yer zarfı yerine nasıllık-nicelik zarfı saymak daha doğrudur.

Zaman zarfları

376. Bunlar zarf olarak kullanılan çeşitli zaman isimleridir. Başlıcaları şunlardır : *dün, yarın, şimdi, şimdicek, gece, gündüz, demin, demincek, er, geç, erken, daha, gene, yine, aḳşam, sabah, sabahleyin, geceleyin, aḳşamleyin, şimdilik, artıḳ, sonra, öğleleyin, öğleyin.* Bunlardan *şimdi uş + imdi* 'den, *erken er + iken* 'den, *aḳşam aḳ + şam* 'dan gelir. *sabah* yabancı asıllıdır. *daha* ayni zamanda azlık-çokluk zarfı olup *daha gelmedi* gibi misallerde zaman zarfı durumunda bulunur.

yazın, ḳışın, gündüzün, güzün, ilkin gibi instrumental şekilleri ile *önce* gibi eşitlik şekilleri de zaman zarfı olarak kullanılırlar.

sabahları, aḳşamları, geceleri, önceleri, sonraları gibi çokluk iyelik şekillerinin de zaman zarfı olarak kullanıldığını görüyoruz. Bunlarda iyelik mânâsı yoktur ve iyelik eki belirtme fonksiyonu ile iş görür.

önceden, sonradan, eskiden, çoḳtan gibi ablatif şekillerinde de ablatif ekinin klişeleşerek asıl fonksiyonunu kaybettiğini ve zaman zarfları yaptığını görüyoruz.

Türkçeye Arapça ve Farsçadan geçmiş olan ve çok kullanılan şu zaman zarflarını da kaydetmeliyiz : *evvelâ, daima, hep, henüz, hâlâ, hemen, derhal, bâzı* «ara sıra», *bâzen, nihayet, âhir, ekseriya, hâlen, mütemadiyen.* Bunlardan daha az kullanılmakla beraber Türkçeye sokulmuş daha bir çok Arapça, Farsça zaman zarfı vardır.

Eski Anadolu Türkçesinde kullanılan *ḳaçan* «ne zaman» zarfı bugün unutulmuştur. Eski Anadolu Türkçesinde *ilerü* «önce, evvel», *öñ* «önce» *soñ* «sonra» kelimelerinin de zaman zarfı gibi kullanıldıkları görülebilir. *imdi* «şimdi» zaman zarfı da Eski Anadolu Türkçesinde çok kullanılmıştır. Eski Türkçeden klişeleşerek gelmiş olan *öñdin* «önceden» kelimesi de Eski Anadolu Türkçesinde dikkati çeken bir zaman zarfıdır. *daḫı* «daha» zaman zarfı da Eski Anadolu Türkçesinde kullanılmıştır.

Nasıllık - incelik zarfları, hal zarfları

377. Bunlar hal ve tavır ifade eden zarflardır. Hal ve tavır ifade eden her isim nasıllık-nicelik zarfı olarak kullanılabildiği için bu zarflar sayılamayacak kadar çoktur. Hal ve tavır bildiren isimlerin yanında bir çok isimler de eşitlik ve intrumental eki alarak nasıllık-nicelik zarfı durumuna geçerler. Bu zarfların daha çok kullanılan kısa adı *hal zarfları* 'dır.

Vasıf isimleri oldukları için, vasıf da bir hal ve tavır olduğu için hemen hemen bütün sıfatlar, bilhassa vasıflandırma sıfatları hal zarfları olarak bol bol kullanılırlar : *iyi* (*yap-*), *yavaş* (*git-*), *doğru* (*söyle-*), *güzel* (*yaz-*), *bir* (*söyle-*), *iki* (*dinle-*) misallerinde olduğu gibi.

Hal zarfı diyince ilk akla gelen *böyle, şöyle, öyle* kelimeleri de isimlerin önünde sıfattan başka bir şey değildirler. Bu zarflar *bu, şu, o,* ve *ile* 'nin birleşmesinden doğmuşlardır. Eskiden *öyle* yerine *eyle* şekli kullanılmıştır.

ḳardeşçe, çocuḳça, sinsice, iyice, güzelce, çabucaḳ gibi zarflar ise eşitlik ekleri ile yapılmıştır. Bunların isimden yapılanlarında eşitlik eki zarf yapma vazifesi görmekte, sıfattan, dolayısiyle zarftan yapılanlarında ise *iyi, iyice; güzel, güzelce* arasında olduğu gibi bir mânâ değişikliği meydana getirmektedir. *böylece, şöylece, öylece* 'de ise eşitlik eki mânâ değişikliğinden çok belirtme vazifesi yüklenmiş gibidir. Bunların *iyicene, böylecene, öylecene* gibi genişlemiş şekillerinin *iyice, böylece, öylece* 'den bir farkı yoktur. Ayni şekilde zarf olan *domuzcasına, eşekçesine* gibi klişeleşmiş datifli şekiller de mânâ bakımından bunlardan farksızdır.

için (*için*), *durmaḳsızın, ansızın* gibi hal zarfları ise instrumental şeklindedirler. Bunlardan *-maḳsızın, -meksizin* 'li misaller oldukça çok kullanılır.

Bunlara Eski Anadolu Türkçesinde çok kullanılan *sulayın, deñizleyin, bunçılayın, bençileyin, sençileyin, ançılayın, bizçileyin* hal zarflarını da katalım. *ḳancaru* «nasıl» kelimesi de Eski Anadolu Türkçesinde kullanılan bir zarf idi. Bugünkü *bile* edatı da Eski Anadoluda «birlikte» mânâsına zarf olarak kullanılmıştır.

Azlık - çokluk zarfları

378. Bunlar azlık-çokluk ifade eden, mikdar, derece bildiren zarflardır. Sayıları çok değildir. Başlıcaları şunlardır : *en, daha, pek, çoḳ, az, biraz*. Bunlardan *en* (< *eñ*) en tipik zarftır. Diğer zarflardan farklı olarak tek başına bir şey ifade etmez, isim gibi kullanılmaz. Bu hâli ile edat karakterindedir. Ancak sıfatların ve zarfların önünde kullanılabilir. Fiillerin zarfı olamaz. Aşırılık ifade eder. Başına geldiği sıfat veya zarfın azlık-çokluk bakımından en yüksek derecesini bildirir : *en* (*güzel yer*), *en* (*yüksek dağ*), *en* (*çoḳ yaşayan*) misallerinde olduğu gibi. *daha* azlık-çokluk zarfı olarak karşılaştırma vazifesi görür : *daha* (*büyük ağaç*), *daha* (*çoḳ çalış-*) misallerinde olduğu gibi. Fiillerin önünde zaman zarfı, sıfat ve zarfların önünde azlık-çokluk zarfıdır. *biraz, bir* ve *az* 'ın birleşmesi ile ortaya çıkmış ve tek kelime hâline gelmiştir.

Bunlara *eksik* (*ver-*), *seyrek* (*uğra-*), *sıḳ* (*görüş-*) gibi mikdar ifade eden kelimeleri de ekleyebiliriz.

Eski Anadolu Türkçesinde kullanılan *igen - iñen* «çok», *köp* «çok», *ḳatı* «pek, çok», *key* «çok», *yavlaḳ* «çok», *artuḳ* «çok, fazla» zarfları bugün unutulmuştur.

Bunlardan başka Türkçede Arapçadan geçen *fazla, gayet, fevkalâde, hârikulâde* gibi zarflar da çok kullanılmaktadır.

ZAMİRLER

379. Zamirler nesneleri temsil veya işaret suretiyle karşılayan kelimelerdir. Şimdiye kadar gördüğümüz isim cinsinden kelimeler nesneleri

doğrudan doğruya karşılayan, onların dildeki karşılıkları olan, onların adları durumunda bulunan kelimelerdi. Zamirler ise nesnelerin dildeki gerçek karşılıkları olmayan, fakat gerekince onları ifade edebilen kelimelerdir. Bu işi zamirler nesneleri temsil etmek veya göstermek suretiyle yaparlar. Bu bakımdan isim cinsinden diğer kelimelerle zamirler arasında büyük bir fark vardır. Zamirler temsil ettikleri veya gösterdikleri nesnelerin gerçek karşılıkları olmadıkları için, ancak o nesnelerin ilk ve gerçek isimlerinin yerini geçici olarak tuttukları için tek başlarına bir şey ifade etmezler. Yani zamirlerin tek başlarına kelime olarak mânâları yoktur. Bir zamir tek başına hiç bir nesneyi karşılamaz, hiç bir şeyin adı değildir. Ancak nesne biliniyor ve bir zamirle ifade ediliyorsa o nesne ile zamir arasında bir bağ kurulur, zamir o nesneyi karşılar. Meselâ *bu* zamiri her hangi bir nesneye işaret edilmeden söylenirse neyi karşıladığı anlaşılmaz, hiç bir şey ifade etmez. Demek ki zamirlerin mânâları nesnelerin bilinmesine bağlıdır. Nesne biliniyorsa zamir onu ifade eder. Nesneye bağlanmamışsa zamir kelime olarak zihinde hiç bir varlığı canlandırmaz. Halbuki meselâ *taş, yeşil* kelimeleri taş ve yeşil nesnelerinin dildeki ilk ve gerçek karşılıkları olduğu için söylenince hiç bir işarete ve ilgilemeye lüzum kalmadan zihinde derhal taş ve yeşil nesnelerini canlandırırlar. Hülâsa, zamirlerin kelime olarak mânâları yoktur. Onlar nesnelerin isimleri değil, gerekince geçici olarak o isimlerin yerini tutan kelimelerdir. Onun içindir ki zamirler, umumiyetle, ismin yerini tutan kelimeler diye tarif edilir.

Zamirlerin diğer isimler gibi kelime olarak mânâlı bulunmamaları, şu veya bu nesneye bağlı olmamaları onları ifade bakımından isimlerden çok şümullü kelimeler hâline getirir. Bir isim şümulüne bir veya bir cins nesneyi alabilir. Meselâ *ağaç* ismi ağaçtan başka bir şey ifade etmez. Bir zamirin ise şümulüne şu veya bu nesne değil, sayısız nesneler girebilir. Meselâ *bu* zamiri ağacı, demiri, taşı, suyu, insanı hülâsa işaret edilen her nesneyi karşılayabilir. Demek ki zamirler şu veya bu nesneye bağlı olmayan, fakat bütün nesneleri karşılayabilen kelimelerdir. Diğer isimler gibi kelime olarak mânâları yoktur, fakat şümulleri isimlerden çok geniştir. Adeta bütün nesnelerin müşterek isimleri durumundadırlar. Zaten sayıları azdır. Gerekince bütün isimlerin yerini tutmaları, böylece bütün nesneleri karşılayabilmeleri için isimlerden çok şümullü bir ifadeye sahip bulunmaları tabiîdir. Üç beş zamir binlerce ismin yerini ancak ifade kabiliyetindeki bu genişlikle tutabilir.

Zamirlerin diğer isimlerden bir farkı da kelime yapımına onlar kadar elverişli bulunmamalarıdır. Gerçekten zamirler kelime yapımında diğer isimlerden çok az kullanılmakta, çok az sayıda yapım eki kabul etmekte-

dirler. En işlek yapım eklerini bile ancak bir ikisi alır, diğerlerine onlar da getirilemez. Meselâ *ben* 'den *ben-lik* yapılır, fakat ayni eki *bu* 'ya ekleyemeyiz. Hülâsa, zamirler kelime yapımına çok az elverişli olan kelimelerdir.

Zamirler iyelik eklerini alma bakımından da diğer isimlerden çok farklı bir durumda bulunurlar. Diğer isimlere iyelik ekleri en geniş ölçüde getirilebilmektedir. Zamirler ise iyelik eklerini hemen hemen hiç almazlar. Ancak *şu-su, bu-su* şekillerinde zamire iyelik eki getirildiği görülebilir. Bunların dışında zamirler iyelik eklerini kabul etmezler.

Zamirlerin diğer isimlerden en büyük farkı çekim sırasında kök değiştirmeleridir. Bu, Türkçede zamirlerin en büyük hususiyetidir. Gerçekten, Türkçe eklemeli bir dil olduğu halde, diğer bütün kelimelerde ekler kökleri değiştirmeden onlara eklendiği halde zamirlerin çekiminde köklerde değişiklik olduğu görülür : *ben, sen* 'in datif şeklinde *bana, sana* olmaları gibi. Böylece, eklemeli bir kelime yapısı olan Türkçe içinde zamirler çekimli dillerde bulunan bir hususiyet taşıyarak çok ayrı ve dikkate değer bir yer tutarlar. Fakat bu kök değişmesi bütün zamirlerin bütün çekimlerinde değil, bir kısmının çeşitli çekimlerinde görülür. Bazı ağızlarda ise bu değişmeler görülmez, meselâ *bana, sana* yerine *bene, sene* denilir. Sonra bu kök değişmeleri tam bir iç değişme şeklinde değil, benzetme gibi dış tesirlerle ortaya çıkmış görünmektedirler. İşte Türkçenin umumî yapısı ile birlikte bu noktalar da göz önüne getirilerek zamirlerdeki bu kök değişmeleri lüzumundan fazla da büyütülmemeli ve buna dayanarak Türkçeyi çekimli diller tarafına çekmeğe boşuna gayret sarfedilmemelidir.

Zamirlerin diğer isimlerden bir farkı da *gibi, ile, için* gibi son çekim edatlarına bağlanmalarında görülür. İsimlerin *su gibi, ağaç ile, taş için* şeklinde doğrudan doğruya bağlandıkları bu edatlara zamirler çekim ekleri ile bağlanırlar : *senin gibi, bununla* (*bunun ile*), *onun için* misallerinde olduğu gibi.

Bütün bu farklar gösteriyor ki isim cinsinden kelimeler içinde en belirli bir şekilde ayrılan kelime çeşidi zamirlerdir. Fakat arada bu kadar ayrılık olduğu halde zamirleri yine de isim cinsinden kelimeler arasına sokuyor ve ayrı bir kelime çeşidi olarak ele almıyoruz. Çünkü, ne olursa olsun, nesneleri karşılayan kelimeler olarak zamirler de isim olan, hareketleri karşılayan fiillerin karşısında nesneleri karşılayan diğer isimler gibi isim olan kelimelerdir. Zamirlerin isim gibi çekilmeleri de bunu göstermektedir. Nesne karşılayan ve isim gibi çekilen, kelime guruplarında ve cümlede isim muamelesi gören, isim fonksiyonu ile kullanılan bir kelime çeşidini isim cinsinden ayırmağa hiç bir sebep yoktur.

Zamirlerin çeşitleri şunlardır :

Şahıs zamirleri

380. Bunlar varlıkları şahıslar hâlinde ve temsil suretiyle karşılayan kelimelerdir. Bütün varlıklar üç şahıs altında toplanır, üç şahıs teşkil ederler. Bunlardan birincisi *konuşan*, ikincisi *dinleyen*, üçüncüsü *adı geçen* 'dir. Her varlık şahıs olarak ya konuşan, ya dinleyen veya adı geçen durumunda bulunur. Bunlara gramerde sıra ile *birinci şahıs, ikinci şahıs, üçüncü şahıs* diyoruz. Konuşan, dinleyen, adı geçen, bir tek varlık ise teklik birinci, ikinci, üçüncü şahsı; birden fazla varlık ise çokluk birinci, ikinci, üçüncü şahsı teşkil eder. Yani teklik ve çokluk olmak üzere iki birinci şahıs, iki ikinci şahıs, iki üçüncü şahıs vardır. Demek ki üç şahıs teklik ve çokluk ifadeleri ile karşımıza altı şahıs olarak çıkar : *konuşan, dinleyen, adı geçen, konuşanlar, dinleyenler, adı geçenler* — teklik *birinci şahıs, ikinci şahıs, üçüncü şahıs;* çokluk *birinci şahıs, ikinci şahıs, üçüncü şahıs.* İşte şahıs zamirleri bu şahısları karşılayan, böylece varlıkları şahıslar hâlinde temsil eden, varlıkların şahıslar hâlinde ifadesi için kullanılan kelimelerdir.

Şahıs zamirleri şunlardır :

Teklik	1. şahıs :	*ben*
	2. şahıs :	*sen*
	3. şahıs :	*o*
Çokluk	1. şahıs :	*biz*
	2. şahıs :	*siz*
	3. şahıs :	*onlar*

Bunlar şahıs zamirlerinin bugünkü şekilleridir. Türkçenin uzun tarihi boyunca bu kelimelerde de bazı değişiklikler olmuştur. Şöyle ki :

381. Teklik 1. şahıs zamiri Türkçede başlangıçta da bugünkü gibi *ben* idi. Fakat daha, Eski Türkçenin başlarında iken uzak benzeşme ile bu zamirin *men* şekli de ortaya çıkmıştır. Bu arada *min* şekli de görülür. Böylece Eski Türkçede birinci şahıs zamiri *ben, men, min* şekillerinde karşımıza çıkar. Batı Türkçesine gelince *min* şekli ortadan kalkmış ve *ben, men* şekilleri kalmıştır. Eski Anadolu Türkçesinde hem *ben*, hem *men* şekilleri-

nin kullanılmış olduğunu görüyoruz. Bazı eserlerde kelimenin bu iki şekli yan yana kullanılmıştır. Fakat Eski Anadolu Türkçesinin bu karışık kullanışta daha çok *ben* tarafında olduğunu da söylemeliyiz. *men* daha az kullanılmış olup bilhassa Azeri sahasındaki eserlerde görülür. *men* 'in Azeri sahasındaki kullanışı gittikçe genişlemiş, Eski Anadolu Türkçesinden sonra bu sahada tamamiyle *men* şekli hakim olmuştur. Buna karşılık Osmanlı sahasında Eski Anadolu Türkçesinden sonra *men* şekli unutulmuş ve yalnız *ben* şekli kullanıla gelmiştir.

382. Teklik 2. şahıs zamiri eskiden beri *sen* olarak kullanıla gelmiş, bir değişikliğe uğramamıştır.

383. Teklik 3. şahıs zamiri aslında işaret zamiridir. İşaret zamirleri, yerini göstermek suretiyle nesneleri karşılayan kelimelerdir. Uzak için kullanılan işaret zamiri başlangıçtan beri üçüncü şahıs zamiri olarak da kullanılmış, böylece bu iki zamir birleşmiştir. Zaten üçüncü şahıs uzaktaki şahıstır ve üçüncü şahıs zamiri ile karşılanırken zamir temsil ile birlikte işaret ifadesi de taşır. Hülâsa, Türkçede üçüncü şahıs zamiri ile işaret zamiri aynidir. Birinci, ikinci şahıs zamirleri varlıkları yalnız temsil suretiyle karşıladıkları halde bu üçüncü şahıs zamiri aslında işaret zamiri olduğu için varlıkları temsil ederken işaret ifadesi de taşır. Fakat şahıs zamiri olarak yine de temsil tarafı hakimdir. Onun için ayni kelimede birleşen üçüncü şahıs ve uzak işaret zamirini de buna göre ayıracak, kullanılan zamire temsil suretiyle vazife görüyorsa üçüncü şahıs zamiri, işaret suretiyle vazife görüyorsa işaret zamiri diyeceğiz. İşte aslında işaret zamiri olan bu üçüncü şahıs zamiri eskiden, Eski Türkçede ve Batı Türkçesinin ilk devirlerinde *ol* şeklinde idi. Eski Anadolu Türkçesinin daha çok sonlarına doğru ve Osmanlıcanın başlarında yavaş yavaş *o* şekli de ortaya çıkmış, böylece Osmanlıcada *ol* ve *o* şekilleri son zamanlara kadar yan yana kullanıla gelmiştir. Fakat bu yan yana kullanılma devrinde *ol* gittikçe azalırken *o* çoğalmış, nihayet Osmanlıcanın sonunda *ol* yerini tamamiyle bugünkü *o* 'ya bırakmıştır.

384. Çokluk 1. şahıs zamirinin Eski Anadolu Türkçesinin sonlarında Azeri sahasında *miz* şekli ile karşılaşırız. Kelime başındaki *b-m* değişmesi ile ortaya çıkan ve çok nadir kullanılan bu şekil dışında her hangi bir değişiklik olmamış ve zamir eskiden beri *biz* şeklinde kullanıla gelmiştir.

385. Çokluk 2. şahıs zamiri de eskiden beri hep *siz* olarak kullanıla gelmiş ve bir değişikliğe uğramamıştır.

386. Çokluk 3. şahıs zamiri de teklikte olduğu gibi işaret zamiri ile

aynidir. Eski Türkçede *olar* şeklinde idi. Eski Anadolu Türkçesinde de önce *olar* idi, sonradan *anlar* şekli de ortaya çıkmıştır. Eski Anadolu Türkçesinden sonra *olar* şekli yerini tamamiyle *anlar*'a bırakmış, Osmanlıcanın sonlarına kadar *anlar* şekli kullanılmış, Osmanlıcanın sonlarında zamir nihayet bugünkü *onlar* şekline girmiştir. Görülüyor ki bu zamir teklik üçüncü şahıs zamirinin çokluk eki almış şeklidir. Bu yüzden gösterdiği değişiklikler bir çekim değişikliği şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

387. Burada bu zamirlerin teklik ve çokluk şekilleri arasındaki münasebetin isimlerdeki gibi olmadığına dikkati çekmeliyiz. İsimlerde teklik ile çokluk arasında tam bir münasebet vardır ve bir ismin çokluğu onun teklik şeklinin karşıladığı nesnenin birden fazla olduğunu gösterir. Yani isimlerde çokluk birden fazla teklik demektir. Meselâ *ağaçlar* bir çok tek tek *ağaç* demektir. Şahıs zamirlerinde ise çokluk tekliğin gerçek çokluğu değildir. Bu çoklukta bir çok tekliğin bir arada bulunduğu düşünülemez. Çokluk şahıslar teklik şahısların çoklukları demek değildir. Çokluk birinci, ikinci, üçüncü şahıslar teklik birinci, ikinci, üçüncü şahısların tek tek yan yana gelmesi, bir arada bulunması şeklinde bir mânâ taşımazlar. *biz ben*'ler, *siz sen*'ler, *onlar o*'lar demek değildir. Meselâ *biz, ben*'lerin toplamını değil, içinde *ben*'in de bulunduğu bir topluluğu ifade eder. Çokluk birinci, ikinci şahıs zamirlerinin *ben* ve *sen*'in çokluk eki almış şekillerinden ibaret olmayıp *biz, siz* şeklinde olması da bundandır. Çokluk üçüncü şahıs ise teklik şahsın çokluk eki almış şeklinden ibarettir. Bu yüzden üçüncü şahsın teklik ve çokluğu arasındaki münasebet isimlerdekine biraz benzer gibidir. Fakat yine de mânâ bakımından tam isim teklik ve çokluğundan farklı olup *onlar o*'lar demek değildir. Birinci, ikinci şahıs teklik ve çokluğunda ise, dediğimiz gibi, hem mânâ, hem şekil bakımından isimlerdekinden çok farklı bir münasebet olduğu açıktır. Şahıs zamirlerindeki teklik-çokluk münasebeti böyle olduğu içindir ki çokluk birinci, ikinci şahıslar, gerekince çokluk eki alarak çokluğun çokluğu şekline geçerler : *biz-ler, siz-ler* gibi. Yine bu yüzdendir ki *biz, siz* zamirleri her zaman çokluk ifade etmez ve *ben, sen* zamirlerinin nezaket ve saygı için kullanılan şekilleri olarak teklik mânâsı ile de vazife görürler. Yani şahıs bir tek olduğu halde *biz, siz* zamiri ile karşılayabilir, bunları *ben, sen* yerine kullanabiliriz.

388. *biz, siz* zamirlerinin yapı bakımından *ben, sen* zamirleri ile ilgili olduğu ve sonlarındaki *z*'nin çokluk belirtisi şeklinde göründüğü anlaşılmaktadır. Fakat bu ilgi ve belirti Türkçeden önceki karanlık devrin içine girer. İyelik eklerinde de bulunan bu *z* çokluk belirtisi fiil çekimlerinde de görülür. Fakat fiillere şahıs zamirlerinden geçmiştir. Türkçenin Moğolca ile birleştiği devirlerin bir çokluk eki olan *-z* Türkçe içinde böyle bazı şe-

killerde ancak bir çokluk belirtisi olarak kalmıştır. Bu donup kalmış çokluk belirtisine Türkçenin bir çokluk eki demek yanlışlığına düşülmemelidir.

Şahıs zamirlerinin çekimi

389. Yukarıda söylediğimiz gibi, zamirlerin çekimi de isim çekim ekleri ile yapılır. Yalnız, zamirler bu çekim sırasında çok defa kök değiştirirler ve bu değişme yüzünden birbirine karışan kökle çekim eki belirli bir şekilde ayrılamaz. Bu sebeple bu değişme ve kaynaşmaları yakından görmek için hususî bir durum arzeden zamir çekimini ayrıca ele almak gerektir. Burada tabiî, zamirlerin asıl isim çekim ekleri ile birleşmesinden bahsediyoruz. Zamirlerin iyelik eki almadıklarını yukarıda söylemiştik. Zamirler isim işletme eklerinden hal, çokluk ve soru eklerini alırlar. Çokluk ve soru ekleri ile birleşmelerinde isimlerden pek farklı bir durum, bir değişiklik yoktur. Hal ekleri ile yapılan asıl çekimde ise, dediğimiz gibi, çok dikkate değer kök değişmeleri ve kaynaşmalarla karşılaşırız. Şahıs zamirlerinin çekimi ve bu çekimin gelişme seyri şöyledir:

390. Şahıs zamirlerinin genitifi bugün *benim, senin, onun, bizim, sizin, onların* şeklindedir. Eski Türkçede *beniñ* (*meniñ, miniñ*), *seniñ, anıñ, biziñ* (*bizniñ*), *siziñ* (*sizniñ, sizlerniñ*), *olarnıñ* şeklinde idi. Yani aslında önce zamirlerin sonuna normal olarak *-ıñ, -iñ* genitif eki getirilirdi, sonra bazılarında onun yerine *-nıñ, -niñ* genitif eki getirilmiştir. Bu ilk devrede genitif ekinin vokali uyuma bağlı idi. Batı Türkçesine gelince bu çekimde teklik ve çokluk birinci şahıslarda büyük bir değişiklik olduğunu görüyoruz. Birinci şahıs iyelik ekinin tesiri ile olduğu anlaşılan bu değişiklikte genitif ekinin *ñ*'si *m*'ye çevrilmiştir. Bundan başka Batı Türkçesinin ilk devresinde genitif vokali bütün şahıslarda yuvarlaklaşmış ve uyum dışına çıkmıştır. Bu sebeplerle Eski Anadolu Türkçesinde şahıs zamirlerinin genitif çekimini şu şekilde görüyoruz: *benüm* (*binüm, menüm*), *senüñ* (*sinüñ*), *anuñ, bizüm, sizüñ, olaruñ* (*anlaruñ*). Osmanlıcada bu çekimde önce genitifin vokali uyuma bağlanmış, daha sonra devrenin sonunda, İstanbul Türkçesinin *ñ*'yi *n* yapması dolayısiyle, sondaki *ñ*'ler *n* olmuştur. Bu arada teklik ve çokluk üçüncü şahıslardaki kök vokali de *o*'ya çevrilmiş, böylece yukarıya aldığımız bugünkü çekim şekli ortaya çıkmıştır.

391. Şahıs zamirlerinin akkuzatifi bugün *beni, seni, onu, bizi, sizi, onları* şeklindedir. Eski Türkçede *bini* (*mini, meni*), *sini, anı, bizni, sizni* (*sizlerni*), *olarnı* şeklinde idi. Burada çekimin Eski Türkçede zamirlerden sonra kullanılan *-nı, -ni* akkuzatif eki ile yapıldığını görüyoruz.

Batı Türkçesine gelince bu ekin yerine *-ı, -i* akkuzatif eki geçmiş ve şahıs zamirleri de umumiyetle diğer isimler gibi çekilmeğe başlamıştır. Eski Anadolu Türkçesinde bu zamirlerin akkuzatifi *beni* (*bini, meni*), *seni* (*sini*), *anı* (*onı*), *bizi, sizi, anları* şeklinde idi. Osmanlıcada *bini, sini,* şekilleri atılmış, diğer şekiller ayni kalmıştır. Osmanlıcanın sonunda üçüncü şahıslardaki kök vokalleri de tamamiyle değişerek çekimin yukarıya aldığımız bugünkü şekilleri ortaya çıkmıştır.

392. Şahıs zamirlerinin datifi bugün *bana, sana, ona, bize, size, onlara* şeklindedir. Eski Türkçede *baña* (*maña*), *saña, aña* (*añar*), *bizge* (*bizke, biziñe*), *sizge* (*siziñe, sizlerke*), *olarḳa* şeklinde idi. Yani datif ekinin *g, ġ* 'sı bazı şahıslarda çok eskiden *n* ile birleşerek *ñ* meydana getirmiş, bazı şahıslarda da çekime fazla sesler girmiştir. Batı Türkçesinde datif ekinin *g* ve *ġ* 'sı düştüğü halde teklik şahıslarda zamir çekimi uzun müddet eskisi gibi devam etmiştir. Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi Osmanlıcada da uzun müddet bu çekim şöyle idi : *baña* (*maña*), *saña, aña, bize, size, anlara.* Bu çekimdeki eski datif izi ancak Osmanlıcanın son devirlerinde ve İstanbul Türkçesinde silinmiş, üçüncü şahıslardaki kök vokali de değişerek yukarıya aldığımız bugünkü şekiller ortaya çıkmıştır. Şahıs zamirlerinin datifindeki kök değişmelerinde teklik şahısların birbirine tesir etmiş oldukları anlaşılmaktadır. Teklik üçüncü şahıs teklik birinci, ikinci şahısları kalınlaştırmış, buna karşılık teklik birinci, ikinci şahısların tesiri ile üçüncü şahsa bir *n* girmiştir. Aslında bu şekilde ortaya çıkan bu zamir *n* 'sinin, bu pronominal *n* 'nin dolayısiyle işaret zamirlerinin bünyesine de geçmiş olduğunu görürüz.

393. Şahıs zamirlerinin lokatifi bugün *bende, sende, onda, bizde, sizde, onlarda* şeklindedir. Eski Türkçede *minde* (*minte, mindide, mintede*), *sinde* (*sinte, sinide, sintede, seniñde*), *anda* (*anta, antada, anıñda*), *bizde* (*bizinte, biznide*), *sizde* (*sizinte, siznide, sizlerde*), *olarda* şeklinde idi. Eski Anadolu Türkçesinde ise *bende* (*binde, mende*), *sende, anda, bizde, sizde, anlarda* şeklinde görürüz. Osmanlıcada bunlardan *binde* şekli kaybolmuş, diğerleri ayni şekilde devam etmiş, devrenin sonlarında ise üçüncü şahıslardaki kök vokali *a o* 'ya dönerek yukarıya aldığımız bugünkü çekim şekli ortaya çıkmıştır. Şahıs ve işaret zamirlerinin teklik ve çokluk üçüncü şahıslarının çekimli hallerindeki kök vokalinin son zamanlarda *a* 'dan *o* 'ya dönmesinin sebebi tabiî, *o* üçüncü şahıs ve işaret zamiridir.

394. Şahıs zamirlerinin ablatifi bugün *benden, senden, ondan, bizden, sizden, onlardan* şeklindedir. Eski Türkçede *mindin* (*minitin*), *sindin* (*sinitin, seniñdin*), *andın* (*antın, anıñdın*), *biznidin, siznidin, olardın* şeklinde idi. Eski Anadolu Türkçesinde *benden* (*binden, menden*), *senden*

(*sinden*), *andan* (klişeleşmiş olarak *andın*), *bizden, sizden, anlardan* şeklinde görürüz. Osmanlıcada yine *binden, sinden* şekilleri kaybolmuş, devre sonlarında da üçüncü şahısların kök vokali *o* 'ya dönerek yukarıya aldığımız bugünkü şekiller ortaya çıkmıştır.

395. Zamirler umumiyetle instrumental eki almazlar. Yalnız Eski Türkçede bazı zamir instrumentalleri ile karşılaşırız : *anın* gibi. Fakat Batı Türkçesinde böyle bir şekil görülmez. Batı Türkçesinde instrumental ifadesi için zamirlere daima *ile* edatı ve bunun ekleşmiş şekli olan *-la, -le* getirilir. Bunun misallerini biraz sonra şahıs zamirlerinin edatlarla birleşmesinden bahsederken göreceğiz.

396. Şahıs zamirlerinin eşitlik hâli bugün *bence, sence, onca, bizce, sizce, onlarca* şeklindedir. Eskiden buradaki *-ca, -ce* 'ler *ça, çe* ve üçüncü şahısların kök vokali *a* (*ança* 'da olduğu gibi) şeklinde idi. Eski devrelerde bu çekim fazla kullanılmamıştır. Bugün de üçüncü şahıslar, bilhassa teklik üçüncü şahıs çok az kullanılır. İsim bahsinde de söylediğimiz gibi, bu çekim yerine bir çok defa *gibi, göre, kadar* gibi edatlarla yapılan edat gurupları kullanılmaktadır. Eski Anadolu Türkçesinde ve daha sonra kullanılan *bençileyin* (*bencileyin*), *sençileyin* (*sencileyin*), *bizçileyin* eşitlik şekillerini de kaydetmeliyiz.

397. Şahıs zamirlerinden sonra yön eki ise hiç getirilmez.

İşte şahıs zamirlerinin çekim durumları böyledir.

Şahıs zamirlerinin edatlara bağlanması

398. Zamir bahsine girerken de söylediğimiz gibi diğer isimlerin doğrudan doğruya bağlandıkları son çekim edatlarına zamirler çeşitli çekim şekilleri ile bağlanırlar. Bu hususta eski ve yeni devreler arasında bazı ayrılıklar da görülür. Bugün *ile, için, gibi* edatlarına zamirler genitif şekilleri ile bağlanırlar : *benimle* (*benim ile*), *senin için, onun gibi.* Eski Türkçede ise akkuzatif şekilleri ile bağlanırlardı : *anı üçün, sini teg* «senin gibi» misallerinde olduğu gibi. Bu akkuzatifle bağlanma Batı Türkçesinde yalnız Azeri sahasında görülür : *onu kimi* «onun gibi», *seni tek* «senin gibi» misallerinde olduğu gibi.

399. Şahıs zamirlerinin *ile* edatına bağlanmaları bugün şöyledir : *benimle, seninle, onunla, bizimle, sizinle, onlarla.* Görülüyor ki *ile* edatı zamirlerde bugün artık ekleşmiştir. Zaten diğer isimlerde de bu ekleşme olmuştur. Fakat zamirlerin sonunda *ile* 'nin edat şeklinde kullanılması isim-

lerin sonunda kullanılmasından daha çok yadırganmaktadır. *ile*'nin geniş ölçüde ekleşmesi Türkçenin son devirlerinde olmuştur. Bu ekleşme eskiden çok azdı ve daha çok vezin ve şekil icabı olarak görülürdü. Eski Anadolu Türkçesinde bağlanma umumiyetle *benüm ile, senüñ ile* şeklinde idi. Osmanlıcada zamanla ekleşmeye doğru gidilmiştir. Ekleşme bilhassa İstanbul Türkçesinde olmuştur. Ağızlarda bugün bile *benim ile* gibi kullanışlara çok rastlanır. Yine görülüyor ki *ile* (*-la, -le*)'ye bağlanış diğer bütün şahıslarda genitifli, yalnız çokluk üçüncü şahısta genitifsizdir. Çokluk üçüncü şahıs, normal isim çokluk eki ile yapıldığı için onun genitifsiz olması da tabiîdir. Yalnız, Eski Anadolu Türkçesinde bir çok defa bu şahsın da *ile*'ye genitifle bağlandığını görürüz : *olaruñ ile* gibi. Bu, zamirlerin son çekim edatlarına çekimli olarak bağlanma hususiyetlerinin ne kadar kuvvetli olduğunu gösterir. Gerçekten bu böyledir ve bunun böyle olduğu unutulmamalıdır. Bugün bazan *benle, senle, bizle, sizle* gibi yanlış kullanışlarla karşılaşır. Türkçeye aykırı olan ve Türkçe dışı tesirlerle ortaya çıkmış bulunan bu yanlış ve Türkçenin yapısını zedeleyen, Türk kulağını tırmalayan şekilleri kullanmamağa çok dikkat etmek lâzımdır. Gerçi eskiden de, meselâ Osmanlıcada bazan *benle, senle* şekilleri ile karşılaşılır. Fakat bunlar, dediğimiz gibi, vezin icabı olarak karşımıza çıkan ve çok az görülen istisnalardır. Bugün bu şekildeki kullanışlardan şiddetle kaçınmak lâzımdır.

400. Şahıs zamirlerinin *için* edatına bağlanmaları bugün şöyledir : *benim için, senin için, onun için, bizim için, sizin için, onlar için. için* edatı eskiden beri, vezin icabı bazan ekleşir : *benimçin, seninçin* misallerinde olduğu gibi. Sonra bir de çokluk üçüncü şahsın Eski Anadolu Türkçesinde bazen genitifli olduğu görülür : *olaruñ içün* gibi. Bunların dışında şahıs zamirlerinin *için* ile birleşmesi Batı Türkçesinde hep ayni şekilde olmuştur. Bu bağlanmada genitifsiz şekle hiç raslanmaz.

401. Şahıs zamirlerinin *gibi* edatına bağlanmaları ise bugün şöyledir: *benim gibi, senin gibi, onun gibi, bizim gibi, sizin gibi, onlar gibi.* Yani, yine çokluk üçüncü şahıs dışındakiler genitifle bağlanmaktadır. Eski Anadolu Türkçesinde çokluk üçüncü şahıs bu şekilde de bazan genitifle bağlanmıştır : *olaruñ bigi* (*gibi*) gibi. Eskiden yine vezin icabı olarak bazen *ben gibi, sen gibi* şekiller kullanılmıştır. Fakat bugün bu aykırı kullanışlar görülmez.

402. Şahıs zamirleri azlık-çokluk bildiren *ḳadar* edatına da genitifle bağlanırlar : *benim ḳadar, senin ḳadar, onun ḳadar, bizim ḳadar, sizin ḳadar, onlar ḳadar* gibi. Ağızlarda *ben ḳadar, sen ḳadar* gibi genitifsiz şekiller de görülür.

403. Bunların dışında kalan edatlara bağlanmak bakımından şahıs zamirleri diğer isimlerden farksızdır.

Dönüşlülük zamirleri

404. Bu zamirler asıl şahıs zamirlerinden daha kuvvetli bir ifadeye sahip bulunan, onların mânâ bakımından daha kuvvetlileri, katmerlileri olan şahıs zamirleridir. Bunlar «asıl, öz» mânâlarına gelen isimlerin iyelik eki almış şekillerinden ibarettir. İyelik eki alarak teklik ve çokluk birinci, ikinci, üçüncü şahısların özlerini, asıllarını, kendilerini ifade eder, böylece zamir olarak şahısları temsil ederler.

405. Bugün dönüşlülük zamiri *kendi* kelimesidir. İyelik eklerini alarak *kendim, kendin, kendisi, kendimiz, kendiniz, kendileri* şeklinde bütün şahısları karşılar. *kendi* zamirinin diğer isimlerden, onun iyelik şekillerinin diğer iyeliklerden farkı *kendim yaptım* (*kendim yaptı* değil), *kendin gelirsin* (*kendin gelir* değil), *kendimizin gitmemiz* (*kendimizin gitmesi* değil) gibi misallerde açıkça görülmektedir.

kendi kelimesi tek başına normal olarak «asıl, öz» mânâsına kullanılan bir isimdir : *kendi* (*eli*), *kendi* (*gözüm*) misallerinde olduğu gibi. Bunun teklik üçüncü şahıs zamiri hâline gelebilmesi için iyelik eki olarak *kendisi* şekline geçmesi lâzımdır. Böyle olduğu halde *kendi* 'nin üçüncü şahıs zamiri olarak yanlış bir şekilde kendisi yerine kullanıldığı görülür : (*onun*) *kendi* gibi. Bazı ağızlarda bu yanlış kullanma çok görülür. Eski Anadolu Türkçesinde de *kendüye* «kendisine», *kendüden* «kendisinden» gibi misallerle karşılaşılır. Bugün de üçüncü şahıs için *kendi, kendine, kendinden* gibi aslı yanlış şekiller sık sık kullanılmaktadır. Bütün bu yanlış şekillere *kendi* kelimesinin vokalle bitmesi ve o vokalin de iyelik eki sanılması sebep olmuştur denilebilir. İyi ve doğru Türkçede dönüşlülük zamirinin üçüncü şahsı *kendi* değil *kendisi* 'dir. Bunu unutmamak ve üçüncü şahıstan bahsederken *-si* ekini daima getirmeğe dikkat etmek lâzımdır. Meselâ *kendi kendine* değil, *kendi kendisine* şeklinde kullanılmalıdır.

kendi kelimesi aslında *kendü* şeklinde idi. Ancak Osmanlıca içinde *kendi* şekline geçmiştir.

406. İyelik şekilleri dönüşlülük zamiri olarak kullanılan ikinci kelime *öz* ismidir. Eski Anadolu Türkçesinde *özüm, özüñ, özi, özümüz, özüñüz, özleri* dönüşlülük zamiri de kullanılmış, sonradan Osmanlı sahasında yalnız

kendi 'li şekil kalırken Azeri sahasında da tamamiyle bu *öz* 'lü şekil hakim olmuştur.

407. Eski Anadolu Türkçesinde iyelik şekilleri dönüşlülük zamiri olarak kullanılan üçüncü kelime de *kendü* ile *öz* 'ün birleşmesinden doğan *kendüz* kelimesidir. İyelik ekleri ile *kendüzüm, kendüzüñ, kendüzi, kendüzümüz, kendüzüñüz, kendüzleri* şeklinde dönüşlülük zamiri olarak kullanılmıştır. Bilhassa teklik şahıslarının, en çok da teklik üçüncü şahsın kullanılmış olduğunu görüyoruz. Bu zamir Eski Anadolu Türkçesinden sonra, Osmanlıcada terk edilmiştir.

408. Dönüşlülük zamirleri birer iyelik şekilleri olduğu için çekim ve edata bağlanma durumları tabiî, isimlerden farksızdır.

İşaret zamirleri

409. Bunlar işaret etmek, göstermek suretiyle nesneleri karşılayan kelimelerdir. İşaret zamirleri nesneleri bir yer içinde gösterir, onlara yerlerine göre işaret ederler. Yani bu zamirlerle belirtilen varlıklar şu veya bu vasıfları ile değil, yerleri ile ifade edilmiş olurlar. Eski Anadolu Türkçesinde ve Osmanlıcada *bunda* «burada», *şunda* «şurada», *bundan* «buradan», *andan* «oradan» gibi misallerin yer ismi olarak kullanılması da bu zamirlerin bu ifadeleri ile ilgilidir.

Bugün kullanılan işaret zamirleri *bu, şu, o* ve bunların çoklukları olan *bunlar, şunlar, onlar* 'dır.

bu en yakın için kullanılan işaret zamiridir. İşaret ettiği, belirttiği nesnenin en yakında olduğunu anlatır.

şu biraz daha uzakta olan nesnelerin işaret zamiridir ve yenidir.

o ise uzakta bulunan nesneler için kullanılan işaret zamiridir.

Bunların çoklukları olan *bunlar, şunlar, onlar* en yakın, yakın ve uzakta bulunan çok nesneleri karşılarlar. Bu çokluk şekilleri görülüyor ki teklik şekillere çokluk eki getirilerek yapılmıştır. Bu birleşme sırasında ise zamir çekiminin icabı olarak araya bir *n* sesi girmiştir. Bu pronominal *n*, zamir *n* 'sinin zamir çekimlerinde nasıl türemiş olduğunu şahıs zamirlerinde görmüştük. Bu *n*, işaret zamirlerinin yalnız çokluk şekillerinde değil, asıl çekim şekillerinde de görülür.

İşaret zamirlerinin çekimi

410. İşaret zamirlerinin genitif şekli bugün *bunun, şunun, onun, bunların, şunların, onların* şeklindedir. Eski Türkçede *bunuñ, anıñ, bularnıñ, olarnıñ* şeklinde idi. Eski Anadolu Türkçesinde *bunuñ, şunuñ, anuñ, buluruñ* (*bunluruñ*), *şuluruñ* (*şunluruñ*), *oluruñ* (*anluruñ*) şeklinde görüyoruz. Osmanlıcada genitif eki vokal uyumuna bağlanmış, çokluk şekillerde türeme *n* kesinleşmiş, devre sonunda uzak zamirinin kök vokali *o* 'ya çevrilmiş ve İstanbul Türkçesinde *ñ* 'ler *n* olarak bugünkü çekim şekli ortaya çıkmıştır.

411. İşaret zamirlerinin akkuzatifi bugün *bunu, şunu, onu, bunları, şunları, onları* şeklindedir. Görülüyor ki teklik şekiller zamirlerden sonra gelen *-nı, -ni* akkuzatif ekini bugün de saklamaktadırlar. Bu saklayışta zamir çekimlerine yerleşmiş bulunan türeme *n* 'nin büyük tesiri olduğu anlaşılıyor. Eski Türkçede bu çekim *bunı* (*munı*), *anı, bularnı, olarnı* şeklinde idi. Eski Anadolu Türkçesinde *bunı, şunı, anı* (*onı*), *buları* (*bunları*), *şuları* (*şunları*), *oları* (*anları*) şeklinde görüyoruz. Osmanlıcada bu şekiller değişerek sonradan bugünkü çekim şekli ortaya çıkmıştır.

412. İşaret zamirlerinin datifi bugün *buna, şuna, ona, bunlara, şunlara, onlara* şeklindedir. Eskiden tabiî *buña* (*muña*), *şuña, aña, bulara* (*bunlara*), *şulara* (*şunlara*), *olara* (*anlara*) şeklinde idi. Eski Türkçede çoklukların *bularġa, olarġa* şeklinde olduğunu, tekliklerin de ayni zamanda *buñar, muñar, añar* şekillerinin bulunduğunu söylemeliyiz. Bu *r* 'li şekiller Batı Türkçesine geçmemiştir.

413. İşaret zamirlerinin lokatifi bugün *bunda, şunda, onda, bunlarda, şunlarda, onlarda* şeklindedir. Son zamanlara kadar ise tabiî diğer şekillere eş olarak *bunda, şunda, anda, bularda* (*bunlarda*), *şularda* (*şunlarda*), *olarda* (*anlarda*) şeklinde idi.

414. İşaret zamirlerinin ablatifi bugün *bundan, şundan, ondan, bunlardan, şunlardan, onlardan* şeklindedir. Eskiden, farklı olarak *andan, bulardan, olardan, anlardan* şekilleri vardı. Tabiî, Eski Türkçede bu çekim *-dın, -din* 'li idi. Bunu klişeleşmiş olarak Eski Anadolu Türkçesinde de görebiliriz : *andın* gibi.

415. İşaret zamirlerinin eşitlik hâli bugün *bunca, şunca, onca, bunlarca, şunlarca, onlarca* şeklindedir. Eskiden eşitlik eki *ç* 'li idi : *bunça* 'da olduğu gibi. Ayni zamanda *ança, bularça* gibi şekiller de bu çekimin bugünkünden farklı şekilleri idi. İşaret zamirlerinin eşitlik şekilleri

fazla kullanılmaz. Bugün en çok *bunca* şekli kullanılmakta, bilhassa diğer şekiller yerine çok defa *göre, ḳadar* gibi edatlarla eşitlik ifadesi karşılanmaktadır. Eskiden *ança* şeklinin «öylece» mânâsına geldiğini de belirtmeliyiz. Eski Anadolu Türkçesinde ve daha sonra gördüğümüz *bunçılayın* (*buncılayın*), *ançılayın* şeklini de bir eşitlik şekli olarak buraya ekleyelim.

416. İşaret zamirleri instrumental eki almazlar. Yalnız Eski Türkçede *anın* gibi çok nadir misaller görülebilir.

417. İşaret zamirleri yön eklerini de almazlar. *bura, ṣura, ora* kelimelerinde böyle bir durum varmış gibi görünürse de bunlar işaret zamirlerinin yön eki almış şekilleri değil, *bu ara, ṣu ara, o ara* kelimelerinin birleşmesinden doğmuş yer isimleridir.

İşaret zamirlerinin edatlara bağlanması

418. İşaret zamirlerinin edatlara bağlanması da şahıs zamirlerindeki gibidir. Bunlar da *ile, için, gibi* edatlarına Batı Türkçesinde umumiyetle genitif eki ile bağlanırlar. Eski Türkçede tabiî, akkuzatif şekilleri ile bağlanırlardı. Bugün Azeri Türkçesinde de akkuzatifli bağlanmalar görülür: *bunu* (*munu*) *kimi* «bunun gibi», *onu tek* «onun gibi» gibi. Bunun dışında Batı Türkçesinde eskiden beri işaret zamirlerinde de bu bağlanmalar, dediğimiz gibi, umumiyetle genitifli olmuştur.

419. İşaret zamirlerinin *ile* edatına bağlanması bugün *bununla ṣununla, onunla, bunlarla, ṣunlarla, onlarla* şeklindedir. Yani *ile* edatı bu zamirlerin sonunda da bugün artık ekleşmiştir. Ağızlarda *bunun ile* gibi kullanışlar da vardır. Fakat yazı dilinde böyle kullanışlar artık yadırganmaktadır. *ile*'nin ekleşmesi çok eskiden başlamıştır. Eski Anadolu Türkçesinde gerekmedikçe ekleşme görülmez. Fakat Osmanlıcada ekleşme temayülü gittikçe artmıştır. Eskiden tabiî genitif eki *ñ*'li ve teklik uzak zamirinin kök vokali de *a* idi. Çokluklar çokluk eki ile yapıldığı için bunların edatlara genitifsiz bağlandıkları görülür. Eski Anadolu Türkçesinde ise bunların da genitifli şekilleri ile karşılaşırız: *bularuñ ile, olaruñ ile* gibi.

420. İşaret zamirlerinin *için* edatına bağlanması bugün *bunun için, ṣunun için, onun için, bunlar için, ṣunlar için, onlar için* şeklindedir. Eskiden tabiî, genitif *ñ*'li, teklik uzak zamirinin kök vokali *a* idi. Bu bağlanmada edatın ekleşmesi ancak vezin icabı olarak ve çok nadir görülür: *bununçin* misalinde olduğu gibi. Eski Anadolu Türkçesinde bu bağlanmada da

çoklukların genitif şekilleri ile karşılaşırız: *bularuñ içün* misalinde olduğu gibi.

421. İşaret zamirlerinin *gibi* edatına bağlanması ise bugün *bunun gibi, şunun gibi, onun gibi, bunlar gibi, şunlar gibi, onlar gibi* şeklindedir. Ayni zamanda *bu gibi, şu gibi, o gibi* şeklinde genitifsiz bağlanmalar da bol bol kullanılır. Fakat bu genitifsiz şekillerin «böyle», «şöyle», «öyle» yerine ve genitifli şekillerden farklı bir mânâda kullanıldığını unutmamak lâzımdır. Eski Anadolu Türkçesinde bu bağlanmada da çoklukların genitifi ile karşılaşırız: *bularuñ gibi* (*bigi*) misalinde olduğu gibi.

422. İşaret zamirlerinin diğer çekim edatlarına bağlanmalarında isimlerden farklı bir durum yoktur.

şol zamiri

423. İşaret zamirleri bahsini bitirirken bugün unutulmuş bulunan *şol* zamirini de hatırlatmalıyız. Eski Anadolu Türkçesinde ve Osmanlıcada çok kullanılmış bulunan *şol* zamiri «şu», «o» mânâsını taşımakta ve eski *uş* gösterme edatı ile *ol* zamirinin birleşmesinden doğmuş olduğu anlaşılmaktadır. *şu* ile *ol* 'un birleşmesinden çıktığı da düşünülebilir. Fakat *şu, şol* 'dan yeni olup birinci şekil daha doğru görünmektedir. Tersine *şu şol* '-dan, daha doğrusu o da *uş* 'tan çıkmıştır. *şol* zamiri zamir olarak az kullanılmış, daha çok işaret sıfatı olarak kullanılmıştır. İşaret zamirlerinin tekliklerinin işaret sıfatı olarak da kullanıldıklarını sıfat bahsinde görmüştük.

Soru zamirleri

424. Bunlar nesneleri soru şeklinde temsil eden, onların soru şeklindeki karşılıkları olan, onları soru hâlinde ifade eden, onları sormak için kullanılan zamirlerdir. Soru zamirleri şunlardır:

425. *kim*

Bu, insanlar için kullanılan soru zamiridir.

kim zamirinin çekiminde isimlerden farklı bir durum yoktur. Çekim ekleri getirilince kök değişmez. Fakat bu zamirin edatlara bağlanması isimlerdeki gibi değil, şahıs ve işaret zamirlerindeki gibidir. Yani *ile, için, gibi* edatlarına genitifle bağlanır.

kim 'in *ile* edatına bağlanması bugün *kiminle* şeklindedir. Yani edat bu birleşmede ekleşmiştir. Eskiden de vezin icabı olarak bu ekleşme görülebilir. İlk zamanlarda tabiî, edat edat yapısı ile kullanılmıştır. Bu birleşmede genitif eki ise hiç ihmal edilmemeli, *kimle* şeklinin yanlış lolduğu, *kiminle* şeklinde kullanmak gerektiği unutulmamalıdır.

kim 'in *için* edatı ile birleşmesi de *kimin için* şeklindedir. Bunu da *kim için* şeklinde kullanmamağa dikkat etmek gerektir.

kim 'in *gibi* edatı ile birleşmesi de normal olarak *kimin gibi* şeklindedir. Fakat bugün *kim gibi* şeklindeki kullanışında da bir aykırılık hissedilmemektedir. *kim* zamiri başka kelimelerle birleşerek *kimse* (*kim ise*), eskiden kullanılan *kimsene, kimesne* (*kim ise ne*), *kimerse* (*kim erse*) «*kimse*» gibi yeni kelimeler de meydana getirmiştir.

426. *ne*

Bu, insan dışında kalan canlı, cansız varlıklar için kullanılan soru zamiridir.

ne 'nin çekimi de *kim* 'de olduğu gibi isimlerden farksızdır. Yani değişmeden sonuna isim çekim ekleri getirilir. Yalnız, bu kelimenin genitifinde *su* kelimesinin genitifinde olduğu gibi kök vokalle bittiği halde *-nin* eki yerine *-in* eki getirilir : *ne-y-in* gibi. Normali *nenin* 'dir ve böyle kullanıldığı da görülebilir. Ayni çekim hususiyeti bu zamirin iyelik şekillerinde de görülür. Normal iyelikleri *nem, nen, nesi, nemiz, neniz, neleri* iken bunların yerine *neyim, neyin, neyi, neyimiz, neyiniz, neleri* şekillerinin daha çok kullanıldığı görülmektedir. Yalnız *nesi* şekli *neyi* şekline tercih edilmektedir.

ne zamirinin edatlara bağlanması ise isimlerden farksızdır. *ile, için, gibi* edatlarına genitif eki ile değil, doğrudan doğruya bağlanır : *ne gibi, ne için, ne ile* gibi. Bunlardan *ne ile,* edatı ekleşerek *neyle* şeklinde de kullanılmaktadır. *ne için* ise bir yandan bu şeklini muhafaza etmiş, bir yandan da birleşerek *niçin* zarfını meydana getirmiştir.

ne zamirinin kendisinden sonra gelen kelimelerle geçici veya kalıcı olarak birleşmesi eskiden beri çok görülür. *nideyim* (*ne ideyim*), *neylersin* (*ne eylersin*), *nolur* (*ne olur*) gibi geçici birleşmeler daha çok vezin za-

rureti yüzünden ortaya çıkan ve kullanılan şekillerdir. Kalıcı birleşmelerde ise yan yana gelen iki kelime birbirleri ile sıkı bir şekilde kaynaşarak ayrı ve yeni bir kelime meydana getirirler. Bunlarda bazan birleşmenin aslı bile anlaşılmaz. *ne* ile *ara* 'nın birleşmesinden doğan *nere* bunlardandır. Bu *nere* de *ne* gibi bir soru zamiri olup yer isimlerini sormak için kullanılır. Bir hal zarfı olan ve *ne* ile *için* 'in birleşmesinden çıkmış bulunan *niçin* de bunlardandır. Soru sıfatı ve hal zarfı olan *nasıl* kelimesi de bu şekilde *ne* ile *asıl* '-ın birleşmesinden çıkmıştır. *nesne* ismi de yine böyle bir birleşme ile *ne ise ne* 'den çıkmıştır. Bunlara Eski Anadolu Türkçesindeki *nite* (*ne teg*) «niçin, nasıl, ne gibi», *nişe* (*ne işe*) «niçin, nasıl, nice», *nişün* (*ne iş-i-n*) «niçin» zarflarını da ekleyebiliriz. Eski Anadolu Türkçesi ile Osmanlıcadaki *kimsene, kimesne* (*kim ise ne*) kelimelerinde ise *ne* sondadır.

ne kelimesinin vokali bazen *i* 'ye dönebilmektedir. *nice* kelimesinde böyle olmuştur. *nice* aslında *ne-çe* eşitlik şeklinden çıkmış, uzun zaman *niçe* şeklinde kullanıldıktan sonra son zamanlarda *nice* şekline geçmiştir. *nice* (*niçe*) «nasıl, ne kadar, çok» mânâları ile soru sıfatı, hal zarfı veya azlık - çokluk zarfıdır. Yani *ne* 'nin eşitlik hâli mânâsını taşımamaktadır. Eski Anadolu Türkçesinde bundan yapılan *niçeme* (*niçe* ile Eski Türkçedeki *me* «dahi» edatından veya *neme* (< *ne mu*) 'ye benzetilerek yapıldığı anlaşılmaktadır) kelimesi ise «her ne kadar, ne kadar, gerçi» mânâlarına gelmektedir. Normal eşitlik şekli olarak kalan *nece* ise yalnız dil için kullanılan hal zarfı durumuna girmiştir. *ne* 'nin datif şeklinden de böyle bir *i* değişmesi ile ayrı bir mânâda kullanılan yeni bir kelime meydana gelmiştir. *ne* 'nin normal datifi *neye* şeklindedir. Bundan çıkmış olan *niye* kelimesi ise datifliği unutularak «niçin» mânâsına gelen zarf durumuna geçmiştir. Normal ablatif *neden* yanında *neden* «niçin» zarfı da böyledir.

427. Asıl soru zamirleri olan bu *kim* ve *ne* 'den başka soru sıfatlarının iyelik şekilleri de soru zamiri gibi kullanılırlar : *hangisi, kaçı* gibi. Zaten iyelik ekleri, getirildikleri isimlerin bağlı oldukları nesneleri, şahısları ifade etmeleri dolayısiyle bir çeşit temsil vazifesi görerek eklendikleri bir çok kelimeleri, bu arada soru ve belirsizlik sıfatlarını zamir durumuna sokarlar. Fakat bu iyelik şekillerine zamir dememek, iyelik şekli olarak ad vermek lâzımdır. Çünkü bunlar isim kök ve gövdeleri değil, bir çekim eki almış çekimli şekiller, ileride göreceğimiz iyelik gurubu adındaki kelime gurubunun birer parçasıdır. Onun için bunların bilhassa soru ve belirsizlik sıfatları ile yapılanlarının zamir gibi kullanıldıklarına dikkati çekecek, fakat bunlara bir kelime çeşidi, bir isim çeşidi olan zamir adını vermeyeceğiz. Demek ki bileceğimiz şey soru ve belirsizlik sıfatı olarak kullanılan isimlerin iyelik şekillerinin zamir gibi kullanıldıklarıdır.

Belirsizlik zamirleri

428. Bunlar nesneleri belirsiz bir şekilde temsil eden zamirlerdir. Asıl belirsizlik zamirlerinin sayısı çok az olup bunlar *kimse* (< *kim ise*), Eski Anadolu Türkçesinde ve Osmanlıcadaki *kimsene, kimesne* (< *kim ise ne*), *özge* «başkası», *ayruk* «başkası», *kamu* «herkes» gibi kelimelerdir. Bunların da bir kısmının birden çok kelimeden geldiği görülmektedir.

429. Belirsiz olarak temsil etme işi Türkçede daha çok belirsizlik zamiri gibi kullanılan iyelik şekilleri ile karşılanır. Biraz önce soru zamirlerinde de işaret ettiğimiz gibi bilhassa belirsizlik sıfatlarının, bu arada bazı soru zamiri ve zarfların iyelik şekilleri belirsizlik zamiri gibi kullanılırlar : *biri, bazısı, başkası, hepsi* (< *hepisi*), *kimi, kimisi, birisi, hepimiz, biriniz;* kelime guruplarından *bir kaçı, bir çoğu, her biri, hiç biri, bir çoğumuz, hiç biriniz* gibi. *kim* zamiri yalnız insanlar için kullanıldığı halde buradaki *kimi, kimisi* şekli bütün nesneler için kullanılır. Bunların zamir yerinde kullanılan iyelik şekilleri olduğunu, bunları asıl zamir saymamak gerektiğini tekrar hatırlatalım.

430. Türkçede yabancı asıllı *falan, filan* kelimeleri ve bunların *falanca, filanca* şekilleri belirsizlik sıfatı oldukları gibi tek başlarına tam bir belirsizlik zamiri olarak da kullanılırlar. Yine Arapçadan gelen ve belirsizlik sıfatı olarak da kullanılan *şey* kelimesi de tam bir belirsizlik zamiri olarak kullanılır. Bu kelimeye de bazan çifte iyelik eki getirilir : *şeyi* yanında *şeyisi* gibi.

431. Belirsizlik zamirlerine *-ki* sıfat ve zamir yapma eki ile yapılan *öteki, beriki, deminki, altıaki, dağdaki, benimki, seninki* gibi kelimeleri de katabiliriz. Yalnız bunlarda belirsizlik içinde bir yerini veya sahibini belirtme ifadesi olduğunu da unutmamalıyız. Hatta bu yüzden *benimki, seninki* gibi şekillere mülkiyet zamiri adı bile verilir. Sonra *öteki, beriki* gibilerinde işaret ifadesi de yok değildir. Fakat mülkiyet ve işaret ifadelerine bakarak bunları ayırmak doğru değildir. Hepsini burada yaptığımız gibi belirsizlik zamirleri arasına sokabiliriz.

432. Bunlardan başka, ileride kelime gurupları bahsinde göreceğimiz *ev mev, ağaç mağaç* gibi tekrarlardaki ikinci kelimelerin belirsiz temsil vazifelerine bakarak bunları da belirsizlik zamiri gibi görmek mümkündür. Fakat başlı başına var olmayan, ancak tekrar içinde bir şey ifade eden bu kelimeleri zamirler arasına sokmak doğru değildir. Yalnız esas fonksiyon-

ları temsil olan zamirlerden bahsederken «falan, filan, ve saire» yerini tutan bu kelimelerin de temsil vazifesi gördüklerine işaret edebiliriz. Bunlar tekrar unsurlarıdır ve tekrar unsurları olarak kelime gurupları bahsine girerler.

Bağlama zamirleri

433. Bu zamir bir kelimeyi, bir kelime gurubunu, bir cümleyi bir kelimeye, bir cümleye bir temsil ifadesi içinde bağlayan kelimedir. Türkçede bir tek bağlama zamiri vardır : *kim*. Tek başına soru zamiri olan bu kelime birbiri ile ilgili iki dil birliği arasında bağlama zamiri olarak köprü vazifesi görür. *kim* bağlama zamiri olarak eskiden beri kullanılmış, ancak son zamanlarda yerini *ki* bağlama edatına bırakmıştır. Türkçeye Farsçadan geçmiş olan *ki* Osmanlıcanın sonlarına kadar Türkçe *kim* zamiri ile yan yana kullanılmış, sonra bu sahaya tamamiyle hakim olmuştur. Farsçada tek başına da kullanılan, yani zamir olan bu *ki* Türkçede yalnız edat olarak görünür. Türkçede tek başına kullanılmaz ve bir mânâ ifade etmez. Ancak dil birlikleri arasında bağlama vazifesi görür. Demek ki *ki* Türkçede bir bağlama edatıdır. Bağlama zamiri eskiden kullanılan *kim* 'dir. Zaten bağlama zamiri edat fonksiyonunda olan zamirdir. Bir temsil ifadesi taşımakla beraber bu temsil ifadesi belirli değildir. Bağlama vazifesi görürken asıl kelime mânâsını kaybederek tam bir edat durumuna girer. Onun için *ki* edatı *kim* zamirinin yerini tutabilmiştir. Hülâsa, *ki* 'ye bağlama zamiri değil, bağlama edatı demek lâzım geldiğini unutmamalıyız.

F İ İ L L E R

434. Fiiller hareketleri karşılayan kelimelerdir. Hareket kelimesini burada tabiî, geniş mânâsı ile alıyor ve nesnelerin zaman ve mekân içindeki her türlü yapma, olma ve durmaları için kullanıyoruz. Evvelce de söylediğimiz gibi kâinatta biri nesne, diğeri hareket olmak üzere iki unsur vardır. Nesneler canlı, cansız, maddî, manevî bütün varlıklar ve mefhumlardır. Hareketler ise nesnelerin zaman ve mekân içindeki yer değiştirmeleri; oluş-

ları, kılışları, duruşları; hülâsa her türlü faaliyetleridir. Nesneler varlıkları kendileri ile kaim olan unsurlardır. Hareketler ise varlıkları ancak nesnelerle kaim olan unsurlardır. Kâinatta bulunan iki unsur arasındaki bu fark onların dildeki karşılıkları olan isimler ve fiilleri de birbirlerinden kesin çizgilerle ayrılan dil birlikleri hâline sokmuştur. Nesneleri tek tek, mücerret olarak karşılayan isim kök ve gövdeleri mânâlı ve tek başına kullanılan dil birlikleridir. Hareketleri nesnesiz, mücerret olarak karşılayan fiil kök ve gövdeleri ise mânâlı, fakat tek başına kullanılamayan dil birlikleridir. Bunların kullanış sahasına çıkabilmeleri için karşıladıkları hareketlerin çeşitli nesnelere bağlanması, bu bağlanmayı ifade etmek için de kendilerinin çeşitli münasebet kalıplarına dökülmeleri, hareketi nesneye bağlayan çekimli şekillere girmeleri lâzımdır. Demek ki fiiller, kelimeleri yapı bakımından incelerken de gördüğümüz gibi, dilde daima çekimli şekiller hâlinde bulunurlar. O halde fiilleri incelemek demek onların çekimli şekillerini ele almak, onları çekimli şekilleri içinde incelemek demektir. İşte burada da bunu yapacak, yani fiillerin çekim şekillerini gözden geçireceğiz. Zaten fiil kök ve gövdeleri hakkında, kök ve gövdeleri incelerken, yeter derecede bilgi vermiştik. Burada ise onları kullanış sahasına çıkaran çekimli şekiller üzerinde duracağız.

Fiil çekimi ve çekimin ifade ettiği şeyler

435. Fiillerin çekimli şekilleri en az dört şey ifade eder. Bu dört şeyi çekimli fiili teşkil eden üç unsur meydana getirir. Bu unsurlardan birincisi fiil kök veya gövdesidir. Fiil kök veya gövdesi mücerret hareket ifade eder. İkinci unsur şekil ve zaman ekidir. Bu unsur fiil kök veya gövdesinin karşıladığı hareketin bazan yalnız şeklini, yani ne şekilde kullanış sahasına çıktığını, bazan da şekli ile birlikte zamanını gösterir. Demek ki ikinci unsur bir yandan şekil, öte yandan zaman olmak üzere iki şey ifade eder. Çekimli fiildeki üçüncü unsur ise şahıs ekidir. Bu unsur hareketin bağlandığı şahsı, yapan veya olan şahsı ifade eder. Şu halde bir çekimli fiilde fiil kök veya gövdesi, şekil ve zaman eki, şahıs eki olmak üzere en az üç unsur vardır. Bu üç unsur kaydettiğimiz sıraya göre, yani önce fiil kök veya gövdesi, sonra şekil ve zaman eki, en sonra da şahıs eki olmak üzere arka arka gelirler. Çekimli fiil bu üç unsuru ile hareket, şekil, zaman, şahıs olmak üzere dört şey ifade eder. Kısacası, çekimli fiil şekle, zamana, şahsa bağlanmış bir hareketi karşılayan kelimedir.

Geçişli fiiller, geçişsiz fiiller

436. Fiil kök veya gövdelerinin karşıladığı hareketler iki çeşittir. Bunlardan bir kısmında hareketin yönü dışarıya doğrudur, tesir edeceği nesne bağlı olduğu şahsın dışındadır. Böyle hareketleri karşılayan fiillere *geçişli fiiller* diyoruz. Geçişli fiiller bir yapma ifade ederler. Fiilin gösterdiği hareket yapana değil, yapanın dışında bir nesneye yönelir, tesir eder. İkinci çeşit hareketlerde ise hareketin yönü içe doğrudur, tesir edeceği nesne bağlı olduğu şahıstır. Böyle hareketleri karşılayan fiillere de *geçişsiz fiiller* diyoruz. Geçişsiz fiiller bir olma ifade ederler. Fiilin gösterdiği hareket yapana yönelir, yapana tesir eder. Onun için bu fiillerde şahıs yapan değil, olandır. İşte fiil kök ve gövdeleri yapma veya olma ifade etmelerine göre geçişli, geçişsiz olmak üzere ikiye ayrılırlar. Bu yapma veya olma, bu geçişli, geçişsiz ana bölümleri içinde fiiller, nesne faaliyetlerinin cinsine göre tabiî çeşit çeşit hareketleri karşılarlar. Bu hareketler içinde ayni cinsten olanlar vardır. Bunlara göre de fiiller bir takım çeşitlere ayrılırlar: dönüşlü - dönüşsüz, aktif - pasif,meçhul, ortaklaşmalı, faktitif gibi. Bunları gövde bahsinde de görmüştük. Burada ayrıca ele almayacağız. Zaten diğer kelimelerle münasebet bakımından fiillerin bilhassa geçişli, geçişsiz olmaları mühimdir. İleride kelime gurupları ve cümleler bahsinde fiillerin geçişliklerine, geçişsizliklerine göre muameleye tabi tutulduklarını göreceğiz. Onun için burada çekimli fiilin birinci unsuru olan fiil kök veya gövdesi üzerinde dururken yalnız geçişli, geçişsiz farkına işaret etmekle yetiniyor ve çekimli fiilin diğer unsurları olan çekim eklerine geçerek fiil çekimini incelemeğe başlıyoruz.

Fiil çekimi

Şahıs ekleri

437. Şahıs ekleri çekimli fiillerde hareketi yapan veya olan şahsı ifade eden eklerdir. Fiil kök ve gövdeleri çekimli hâle girerek kullanış sahasına çıkarken önce şekil ve zaman eklerini alırlar. Şekil ve zaman ekleri ise yalnız bir çekimde, bir kipte ayni zamanda şahıs da ifade ederler. Diğer bütün çekimlerde, bütün kiplerde ise şahsı belirtmek için şekil ve zaman eklerinden sonra şahıs eklerinin getirilmesi gerektir. Demek ki şahıs ekleri şe-

kil ve zaman kalıbına dökülmüş hareketin şahsa bağlanması için kullanılan eklerdir. Bir çekimde, bir kipte ayni zamanda şahıs ifade eden şekil eklerini de şahıs ekleri sayarsak Türkçede üç tip şahıs ekleri olduğunu görürüz.

Birinci tipteki şahıs ekleri

438. Birinci tipteki şahıs ekleri şahıs zamiri menşeli olup bugün, görülen geçmiş zaman, şart ve emir dışındaki çekimlerde, yani şimdiki zaman, geniş zaman, gelecek zaman, öğrenilen geçmiş zaman, istek, gereklik çekimlerinde kullanılan eklerdir. Bu ekler şunlardır :

Teklik 1. şahıs : *-ım, -im, -um, -üm*
2. şahıs : *-sın, -sin, -sun, -sün*
3. şahıs : —

Çokluk 1. şahıs : *-ız, -iz, -uz, -üz*
2. şahıs : *-sınız, -siniz, -sunuz, -sünüz*
3. şahıs : *-lar, -ler*

Tabiî, bunlar birinci tipteki şahıs eklerinin bugünkü şekilleridir. Asılları olan şahıs zamirlerinden bu şekillere gelinceye kadar bu eklerde şüphesiz bir çok değişiklikler olmuştur. Dediğimiz gibi, şahıs zamiri asıllıdırlar. Türkçede başlangıçta bu tip fiil çekimleri şahıs zamirleri ile yapılırdı. Normal olarak çekim, meselâ geniş zaman çekimi şöyle idi :

Teklik 1. şahıs : *bilür men* (*ben*)
2. şahıs : *bilür sen*
3. şahıs : *bilür ol*

Çokluk 1. şahıs : *bilür biz*
2. şahıs : *bilür siz*
3. şahıs : *bilür olar*

Eski Türkçede, görülen geçmiş zaman ve emir dışındaki bütün çekimler, şart şekli de dahil olmak üzere, bütün fiil çekimleri böyle yapılırdı.

Eski Türkçede bu çekim şeklinin yalnız üçüncü şahıslarında değişiklik olmuştur. Teklik üçüncü şahıs eki yerinde olan *ol* sonradan kullanılma-

mış (*bilür ol* yerine *bilür* gibi), çokluk üçüncü şahıs eki yerinde olan *olar* daha o devrede iken *-lar, -ler* şeklinde ekleşme yolunu tutmuştur (*bilür olar* yerine *bilürler* gibi). İşte Batı Türkçesine geçerken durum böyle idi, yani yalnız çokluk üçüncü şahısta ekleşme olmuş, teklik üçüncü şahıs da eksiz hâle gelmişti. Diğer şahıslarda ekleşme ancak Batı Türkçesi içinde ve çeşitli safhalar geçirerek ortaya çıkmıştır.

Eski Anadolu Türkçesinde bu şahıs eklerini şu şekillerde görüyoruz :

Teklik	1. şahıs :	*-van, -ven; -vanın, -venin; -vam, -vem*
		-am, -em,
		-ın, -in, -n
	2. şahıs :	*-sın, -sin*
	3. şahıs :	—
Çokluk	1. şahıs :	*-vuz, -vüz*
		-uz, -üz
	2. şahıs :	*-sız, -siz*
	3. şahıs :	*-lar, -ler*

Görülüyor ki Eski Anadolu Türkçesi birinci tipteki şahıs eklerinin eski ve yeni şekilleri arasında tam bir köprü durumundadır. Bir yandan eskinin şahıs zamirlerinin açık izlerini taşımakta, öte yandan yeni şekillere giden yolda süratli bir ekleşme içinde bulunmaktadır.

Teklik birinci şahıs eki *-van, -ven* ve onun genişlemiş şekli olan *-vanın, -venin* 'in Batı Türkçesindeki *b - v* değişikliği ile eski çekim şeklinin birinci şahsında kullanılan ... *ben* 'den geldiği açıktır. Eski Anadolu Türkçesinde başlangıçta birinci şahıs ekinin böyle olduğu, Eski Türkçeden Batı Türkçesine ekin böyle geçtiği anlaşılıyor. Bu ek Eski Anadolu Türkçesinde gittikçe azalmış, devre sonunda büsbütün ortadan kalkmıştır. Eski Anadolu Türkçesinde bu ekin, nadir olarak, birinci şahıslardaki *m* tesiri ile ortaya çıkmış *-vam, -vem* şeklini de görürüz. *-am, -em* eki ise Eski Anadolu Türkçesinde en çok kullanılan birinci şahıs ekidir. *-van, -ven* 'den daha sonra ortaya çıktığı anlaşılan, fakat kullanışı gittikçe genişleyen bu ek bugünkü birinci şahıs ekinin ilk şekli olmuştur. Bu ekin *m* konsonantı tabiî, birinci şahıslardaki *m* tesiri ile ortaya çıkmıştır. Vokalinin *a, e* olmasında ise *-van, -ven* 'in, dolayısiyle *ben* 'in tesiri olduğu açıktır. Bunu Farsça birinci şahıs fiil çekim eki *-em* 'in tesirine bağlayarak aldatıcı bir benzerliğe kapılmamalıdır. Eski Anadolu Türkçesinin bu *-am, -em* eki Osmanlıcada da bir müd-

det kullanılmış, ancak Osmanlıcanın ilk devirlerinden sonra dar vokalli olmuştur. Dar vokalli olduktan sonra da *m* tesiri ile bir müddet *-um, -üm* şeklinde yalnız yuvarlak olarak kullanılmış, ancak Osmanlıcanın sonlarında vokal uyumuna bağlanarak bugünkü şekilleri ortaya çıkmıştır. Azeri sahasında ise eskiden olduğu gibi bugün de tamamiyle *-am, -em* şekli hakimdir. *-ın, -in, -n* ekine gelince, bu ekin de *-ven* (*ben*) 'in ve belki de *-ayın, -eyin* emir ekinin tesiri ile ortaya çıktığı söylenebilir. Bu ek Eski Anadolu Türkçesinde çok kullanılmamış, böyle olmakla beraber daha sonraki devirlere geçerek Osmanlıcada da uzun müddet yaşamıştır.

Teklik ikinci şahıs *-sın, -sin* eki eski ... *sen* 'in vokal değişmesi ve ekleşmesi ile ortaya çıkmış şeklidir. Eski Anadolu Türkçesinin bu *-sın, -sin* 'i Osmanlıcanın başlarında da böyle kalmış, sonradan *n* 'si *ñ* 'leşerek *-sıñ, -siñ* şekline geçmiştir. Bu sağır kef 'li şekil ikinci tipteki şahıs eklerinin ikinci şahsının tesiri ile ortaya çıkmıştır. Sonradan İstanbul Türkçesi sağır kef '-leri atınca ek tekrar *n* 'li olmuş, vokal uyumuna da bağlanmış olduğu için yukarıda gördüğümüz bugünkü şekilleri meydana gelmiştir.

Teklik üçüncü şahıs eki daha, Eski Türkçe devresinde iken kullanılmamağa başlamış ve Batı Türkçesine de böyle geçmiştir. Batı Türkçesinde bu şahıs daima eksizdir. İkinci tipte de durum böyledir. Böylece fiil çekimlerinde üçüncü şahıslarda şekil ve zaman ekleri emir ekleri gibi ayni zamanda şahıs da ifade etmiş oluyorlar.

Çokluk birinci şahsın *-vuz, -vüz* eki de *b - v* değişikliği ile eski ... *biz* '-den çıkmıştır. Vokali ise *v* tesiri ile yuvarlaklaşmıştır. Batı Türkçesinde çokluk birinci şahıs ekinin başlangıçta bu ek olduğunu söyleyebiliriz. Fakat bu ek Eski Anadolu Türkçesinde geniş bir şekilde kullanılmamış, yalnız şart ve istek çekimlerinde kendisini göstermiştir. Eski Anadolu Türkçesinden sonra da ortadan kalkmıştır. *-uz, -üz* eki ise Batı Türkçesinin hakim çokluk birinci şahıs eki durumundadır. Eski Anadolu Türkçesinde istek ve şart dışındaki bütün çekimlerde, sonra ise bütün çekimlerde bu ek kullanılmıştır. Eski Anadolu Türkçesi ile Osmanlıcanın ilk devirlerinde daima yuvarlak vokalli olmuş, Osmanlıca içinde vokal uyumuna bağlanarak bugünkü şekilleri ortaya çıkmıştır.

Çokluk ikinci şahıs eki Eski Anadolu Türkçesinde *-sız, -siz* olarak aslı ... *siz* 'e açık bir bağlılık gösterir. Ek Osmanlıcada 'da bir müddet böyle devam etmiş, sonra Osmanlıca içinde teklik ikinci şahsa bağlanıp, onun *z* çokluk belirtisi almış şekli olarak *-sıñız, -siñiz* şekline geçmiştir. Osmanlıcanın sonlarında ise İstanbul Türkçesinde sağır kef 'i *n* 'ye çevrilmiş, öte

yandan vokal uyumuna da bağlanmış olduğu için, yukarıda gördüğümüz bugünkü şekilleri ortaya çıkmıştır.

Çokluk üçüncü şahıs eki *-lar, -ler* ise Batı Türkçesinin başından beri hep böyle kalmıştır. Bu ekin ... *olar*'dan geldiği, dolayısiyle isim çokluk ekinin fiillere geçmiş şekli olduğu görülmektedir.

İşte Türkçenin şahıs zamiri menşeli birinci tipteki şahıs ekleri ve onların gelişme seyri budur. Batı Türkçesi bu eklerin kullanış sahasında da bir değişiklik yapmış, Eski Türkçede şart çekiminde de bu ekler kullanılmış olduğu halde Batı Türkçesinde şart çekimi görülen geçmiş zaman gibi ikinci tipteki şahıs ekleri ile yapılagelmiştir. Yalnız Eski Anadolu Türkçesinde şartın çokluk birinci şahsında birinci tipteki şahıs eki kullanılmıştır.

İkinci tipteki şahıs ekleri

439. İkinci tipteki şahıs ekleri iyelik eki menşeli olup bugün, görülen geçmiş zaman ve şart çekimlerinde kullanılan eklerdir. Bu ekler şunlardır :

Teklik	1. şahıs :	*-m*
	2. şahıs :	*-n*
	3. şahıs :	—
Çokluk	1. şahıs :	*-ḳ, -k*
	2. şahıs :	*-nız, -niz, -nuz, -nüz*
	3. şahıs :	*-lar, -ler*

Tabiî, bunlar da ikinci tipteki şahıs eklerinin bugünkü şekilleridir. Eski Türkçedeki asıl şekilleri şöyle idi :

Teklik	1. şahıs :	*-m*
	2. şahıs :	*-ñ*
	3. şahıs :	—
Çokluk	1. şahıs :	*-mız, -miz*
	2. şahıs :	*-ñız, -ñiz*
	3. şahıs :	*-lar, -ler*

Görülüyor ki bu eklerin eski şekilleri iyelik eklerinden farksızdır. Yalnız çokluk üçüncü şahısta asıl iyelik eki ortada yoktur. Şimdilik teklik ve çokluk üçüncü şahıslarda iyelik ekinin daha önceki unsurun bünyesine girmiş olduğunu düşünebiliriz. İleride, görülen geçmiş zaman eki üzerinde dururken bu meseleye daha yakından bakacağız. Burada yalnız şunu ilâve edelim ki bu şahıs ekleri iyelik eklerinden geldiklerine, iyelik ekleri de isim eki olduklarına göre görülen geçmiş zaman şeklinin aslında isim olması gerekmektedir. Fakat Türkçenin başından beri, görülen geçmiş zamanda isim değil, fiil ifadesi; ona getirilen eklerde de iyelik eki değil, şahıs eki ifadesi vardır. Onun için bu eklere, nereden gelirlerse gelsinler, şahıs ekleri diyeceğiz.

İkinci tipteki bu ekler Eski Türkçede yalnız, görülen geçmiş zaman çekiminde kullanılırdı. Batı Türkçesinde ise görülen geçmiş zamandan başka şart çekimi de bu eklerle yapıla gelmiştir.

Teklik birinci şahıs *-m* eki Türkçede başlangıçtan beri hiç değişmemiştir.

Teklik ikinci şahıs eki başlangıçtan Osmanlıcanın sonlarına kadar *-ñ* şeklinde idi. İstanbul Türkçesi sağır kef 'leri atınca ek *-n* şekline geçmiştir.

Teklik üçüncü şahıs eki bu tipte de yoktur. Bu şahısta şekil ve zaman eki şahıs ifadesini de taşıyor demektir.

Çokluk birinci şahıs eki Eski Türkçede *-mız, -miz* şeklinde idi. Batı Türkçesinde bu ek atılmış, yerine *-duḳ, -dük* partisipinin tesiri ile ortaya çıktığı anlaşılan bir *-ḳ, -k* eki geçmiştir. *-ḳ eki* Eski Anadolu Türkçesinde bazan *-ḫ* olmuştur.

Çokluk ikinci şahıs eki Eski Türkçede *-ñız, -ñiz* şeklinde idi. Eski Anadolu Türkçesi ile Osmanlıcanın ilk devirlerinde ise yalnız yuvarlak vokalli olarak *-ñuz, -ñüz* şeklinde kullanılmıştır. Sonradan vokal uyumuna bağlanarak ve İstanbul Türkçesinde sağır kef 'i *n* olarak bugünkü şekilleri ortaya çıkmıştır.

İşte Türkçede kullanılan ikinci tipteki şahıs ekleri ve onların gelişme seyri budur.

Türkçede her iki tipteki şahıs ekleri de vurgusuzdur. Şahsı belirtmek için hususî ve sun 'î olarak üzerlerine basılmamışsa şahıs ekleri vurguyu daima önlerindeki şekil ve zaman ekleri üzerine atarlar.

Üçüncü tipteki şahıs ekleri

440. Türkçede üçüncü tipteki şahıs ekleri olarak da emir eklerini gösterebiliriz. Fakat tabiî, emir ekleri aslında şekil ekleridir. Yalnız, emirde her şahsın ayrı bir şekil eki olduğu için o şekil ekleri ayni zamanda şahıs da ifade ederler. Bu bakımdan, burada şahıs eklerinden bahsederken emir eklerinin şahıs fonksiyonuna da temas etmek zorundayız. Şahıs da ifade eden bu emir eklerine diğer çekimlerin şahıs eki olmayan, fakat şahıs ifade eden üçüncü şahıslarındaki şekil ve zaman eklerini de katabiliriz.

441. İşte Türkçede fiil çekiminde şahıs kategorisini karşılayan, çekimli fiilde hareketi yapan veya olan nesneleri şahıslar halinde ifade eden ekler bunlardır. Şahıs ekleri fiil çekimine şekil ve zaman ekleri ile birlikte ve onlardan sonra katılan çekim unsurlarıdır. Onun için çekimli fiillerdeki kullanışlarını şekil ve zaman ekleri bahsinde görecek, ancak şekil ve zaman eklerini de belirttikten sonra hepsinin fiil çekimindeki yerlerini misalleri ile birlikte gözden geçireceğiz.

Şekil ve zaman ekleri

442. Şekil ve zaman ekleri fiil kök veya gövdesinin karşıladığı hareketi şekle ve zamana bağlayan eklerdir. Demek ki bu ekler bir şekil, bir de zaman ifade ederler. Şekil ifadesi hepsinde, zaman ifadesi ise ancak bir kısmında vardır. Yani şekil ve zaman eklerinin bir kısmı yalnız şekil, bir kısmı ise hem şekil, hem zaman ifade ederler.

Fiil kök veya gövdesinin karşıladığı hareketi nesneler bir takım şekiller içinde yaparlar. Mücerret hareket ancak bir takım kalıplara, bir takım şekillere dökülerek nesnelere bağlanır. Nesnelere bağlanmak, kullanış sahasına çıkmak üzere mücerret hareketin girdiği bu kalıpları, bu şekilleri karşılamak için fiil kök veya gövdesi şekil eklerini alarak fiil şekilleri veya fiil kipleri dediğimiz gramer şekillerine girer. Demek ki şekil ekleri fiilin ne şekilde yapıldığını, yani kısacası hareket şekillerini gösteren eklerdir.

Bildirme kipleri, tasarlama kipleri

443. Nesnelerin yaptıkları hareketler iki çeşittir : ortaya çıkan veya

çıkacak olan hareket, ortaya çıkması tasarlanan hareket (*açtı* ve *açsa* gibi). Bu iki hareket şeklini karşılamak için fiil kök veya gövdesi ayrı ayrı şekillere girer. Şu halde bir kısım fiil şekilleri ortaya çıkan veya çıkacak olan bir hareketi bildirirler. Bu fiil şekillerine *bildirme kipleri* adını veriyoruz. Fiil şekillerinin diğer bir kısmı ise tasarlanan bir hareketi ifade ederler. Bunlara da *tasarlama kipleri* adını veriyoruz.

Bildirme kipleri

444. Bildirme kipleri, müsbet veya menfi olarak, yapılan veya yapılacak olan hareketleri haber verdiğine göre hareketin zamanını da gösteriyor demektir. Şu halde fiillerin zaman bildiren bütün çekimleri şekil bakımından bildirme kipleri içinde toplanırlar. Yani, bildirme kiplerini yapan şekil ekleri ayni zamanda zaman ekleri durumundadırlar. Hatta, şekil fonksiyonları ayni olduğu, ancak zaman bakımından birbirinden ayrıldıkları için bu ekler zaman fonksiyonları ile anılırlar : *geniş zaman eki, gelecek zaman eki* gibi. Ayni şekilde bildirme kipleri de zaman kipleri olarak zamanlarına göre adlandırılırlar. Fiil çekiminde ikisi geçmiş zaman olmak üzere beş zaman vardır : geniş zaman, şimdiki zaman, görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman, gelecek zaman. İşte bildirme kipleri fiillerin bu beş zamanını karşılayan *geniş zaman, şimdiki zaman, görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman, gelecek zaman* şekilleridir.

Tasarlama kipleri

445. Tasarlama kiplerinde ise zaman ifadesi yoktur. Bu kipleri yapan şekil ekleri yalnız bir takım şekiller ifade ederler. Bu şekiller de tasarlamanın şart, istek, gereklik veya emir şeklinde ortaya çıktığını gösterir. Şu halde dört tasarlama kipi olup bunlar da fiillerin *şart, istek, gereklik, emir* şekilleridir.

Dokuz fiil şekli

446. İşte şekil ve zaman ekleri fiil çekiminin temelini teşkil eden bu dokuz fiil şeklini meydana getiren eklerdir. Bu fiil şekillerine şahıs ekleri getirilerek fiil çekimi tamamlanmış olur. Şahıs ekleri getirildikten sonra da fiil çekimi yine bu eklere göre adlandırılır : *şimdiki zaman şekli, istek şekli* veya *şimdiki zaman çekimi, istek çekimi* gibi.

Şekil ve zaman eklerinin menşei

447. Şekil ve zaman eklerinin büyük bir kısmı Türkçede eskiden beri ayni zamanda partisip eki olarak kullanıla gelmiştir. Yalnız istek, emir ve şart şekilleri daima çekimli fiil olarak görünmüş ve fiilin bir çeşit isim şekli olan partisip durumunda bulunmamışlardır. Bunlara görülen geçmiş zaman şeklini de katabiliriz. Görülen geçmiş zaman eki ancak son zamanlarda ve çok nadir olarak, bir iki misalde partisip eki şeklini almıştır. İşte bunların dışında kalan şekil ve zaman ekleri ayni zamanda partisip eki oldukları için bunlarla yapılan fiil çekimleri isim menşeli görünmektedir. Şahıs eklerinin şahıs zamiri veya iyelik eki menşeli olması da Türkçede fiil çekiminin isim asıllı olduğunu göstermektedir. Fakat bu menşe meselesi Türkçenin bilinmiyen karanlık devirlerinin içine uzanır. Türkçenin bilinen devirlerinde başlangıçtan beri fiil çekimleri daima fiil çekimleri olarak görünür. Bazı şekillerin isim olarak hiç kullanılmaması, daima çekimli fiil şekli durumunda bulunması da Türkçenin bilinen devirlerinde fiil çekiminin isim kokusundan uzak tam bir fiil çekimi hüviyetinde olduğunu açıkça göstermektedir. Şekil ve zaman eklerinin de, şahıs eklerinin de menşeleri ne olursa olsun Türkçede başlangıçtan beri fiil çekimi daima fiil hüviyeti içinde var ola gelmiştir. Onun için şekil ve zaman eklerinin, asılları ne olursa olsun, daima fiil çekim eki olduklarını, hiç bir zaman isim ifadesi taşımadıklarını, partisip eki olmadıklarını unutmamak lâzımdır. Şekilleri ayni olan partisip ekleri ile şekil ve zaman eklerinin fonksiyon bakımından birbirinden kesin olarak ayrıldığını hiç bir zaman hatırdan çıkarmamalıyız. Partisipler nesne, fiil çekimleri hareket ifade ederler. Bir çekimli fiil faile fiilin partisip, yani isim şekli isnad edilmiş gibi bir mânâ taşımaz; failin hareketi bir fiil olarak yaptığını ifade eder. Bu, Türkçede başlangıçtan beri böyle ola gelmiş, fiil çekimi isim kokusundan daima uzak kalarak bir ismin isnad edildiğini değil, bir fiilin icra edildiğini ifade etmiş, yani Türkçede çekimli fiil daima ve kesin olarak fiil mânâsı taşımıştır.

Şekil ve zaman eklerinde vurgu

448. Şekil ve zaman eklerinin hepsi vurgulu eklerdir. Fiillerin müsbet şekillerinin çekimlerinde vurgu daima şekil ve zaman ekleri üzerinde bulunur. Bu yüzden kendilerinden sonra gelen şahıs ekleri vurgusuz söylenirler. Fiillerin menfi şekillerinde ise, vurgu menfi ekinin önüne atıldığı için, şekil ve zaman ekleri vurgusuz olurlar. Yalnız geniş zamanın menfisinde vurgu menfi ekinin önüne atılmaz. İşte şekil ve zaman eklerinin umumî ola-

rak vurgu durumu böyledir. Bu eklerin yapılarındaki ses ve hece sayısı ile ilgili olarak vurgunun nerelerde bulunduğunu ise eklerde yeri geldikçe belirteceğiz. Şekil ve zaman eklerindeki vurgunun kuvveti hissedilir derecededir.

Şekil ve zaman ekleri hakkında verdiğimiz bu bilgilerden sonra şimdi bu eklerin neler olduğunu ve bunlarla yapılan fiil kiplerini gözden geçirebiliriz.

Geniş zaman ekleri

449. Bu ekler hem şekil, hem zaman ifade eden eklerdendir. Şekil eki olarak bildirme, zaman eki olarak da geniş zaman ifade ederler. Yani bu ekler fiilin geniş zamanda ortaya çıktığını veya çıkacağını bildirirler.

Geniş zaman, adından da anlaşılacağı gibi, her zamanı içine alan, fiilin her zaman ortaya çıktığını ve çıkacağını ifade eden zamandır. Geniş zaman eklerinin asıl fonksiyonu bu «her zaman» 'ı ifade etmektedir. Bu her zaman ifadesine dayanılarak geniş zaman ekleri çeşitli zamanlar için kullanılır. Geçmiş zamanda başlayıp şimdiki zamanda devam eden, böylece daimîlik vasfını kazanmış olan hareketler için bu fiil zamanı kullanıldığı gibi, gelecek zamanda olacak veya yapılacak hareketler için de bu çekime başvurulabilir. Demek ki geniş zaman ekleri üç çeşit zaman ifade ederler: 1. her zaman, 2. geçmiş zamanla şimdiki zamanı içine alan bir zaman, 3. gelecek zaman. İşte geniş zaman ekleri hareketin bu üç zaman bölümünden birinde ortaya çıktığını veya çıkacağını göstermek için kullanılırlar.

Bu üç zaman bölümünün ilk ikisinde geniş zaman eklerinin bir daimîlik, bir devamlılık ifade ettikleri görülmektedir. Gelecek zamanı karşılarken de böyle bir devamlılık hissi verir gibidirler.

Geniş zaman eklerinin karşıladıkları geniş zamanla ilgili bir vasıfları da kesinlik ifade etmemeleridir. Diğer zaman ekleri hareketin gösterdikleri zaman içinde kesin olarak ortaya çıktığını veya çıkacağını bildirirler. Geçmiş zaman eklerinde bu kesinlik yoktur. Hareket geniş bir zamana bağlanmış olduğu için kesin değildir. Bu hareket hep olan veya olacak olan hareket değil, ayni zamanda olabilen veya olabilecek olan bir harekettir. Demek ki geniş zaman eklerinde ihtimal ifadesi de vardır. Bu bilhassa gelecek zaman kullanışında açıkça görülür. Geniş zaman ekleri ile anlatılan gelecek zaman kesin gelecek zaman değil, ihtimalî gelecek zamandır. Geniş zaman eklerinin kesin bildirme yerine böyle ihtimal ifade etmeleri geniş zaman çe-

kimini bildirme kipleri arasında tasarlama kiplerine yaklaşan bir kip durumuna sokar.

Geniş zaman ekleri üç zaman içinde en çok gelecek zamanı ifade ederler. Bazen yalnız gelecek zaman için kullanılmaları da bundandır. Biraz da şimdiki zaman anlatırlar. Eskiden şimdiki zaman ifadeleri çok kuvvetli idi. Umumiyetle geçmiş zaman ifadeleri zayıftır. Ancak geçmiş zamanda başlamış bulunan, fakat şimdiki zamanda da devam etmekte olan hareketi karşılarken bir geçmiş zaman anlatırlar. Geçmiş zamanda olup bitmiş bir hareket için kullanılmaz, tek başına geçmiş zaman ifade etmezler. Geniş zaman ekleri ortaya çıkmakta devam eden, ortaya çıkan ve ortaya çıkacak olan hareketler için kullanılan eklerdir.

450. Türkçede bugün iki çeşit geniş zaman eki vardır :

-r

-ar, -er

Bunlardan *-r* bugün umumî geniş zaman eki durumundadır. Birden çok heceli bütün fiil kök ve gövdelerine, vokalle biten bütün fiil kök ve gövdelerine, tek heceli fiil kök ve gövdelerinin de bir kısmına bu ek getirilir : *açıl-ı-r, unut-u-r, ye-r, başla-r, den-i-r, gel-i-r* misallerinde olduğu gibi.

-ar, -er ise yalnız tek heceli fiil kök ve gövdelerine, fakat bunların büyük bir kısmına getirilen geniş zaman ekidir. Tek heceli fiillerin geniş zamanı vokal veya konsonantla biten az sayıdaki bir kısım fiillerde *-r* ile yapılır. Bunların dışında kalan ve konsonantla biten bütün tek heceli fiillere *-ar, -er* eki getirilir : *yap-ar, kes-er, düş-er, öt-er, yaz-ar* misallerinde olduğu gibi.

Bugün geniş zamanı *-r* ile yapılan bazı fiillere eskiden *-ar, -er;* bugün geniş zamanı *-ar, -er* ile yapılan bazı fiillere de eskiden *-r* getirildiğini görmek mümkündür : bugünkü *gör-ü-r, kıl-ar* şekilleri ile Eski Anadolu Türkçesindeki *gör-er, kıl-ur* şekillerinde olduğu gibi. Fakat bu değişiklikleri gösteren fiiller çok az olup Batı Türkçesinin Osmanlı sahasında *-r* veya *-ar, -er* alan fiiller eskiden beri bugünkü gibi ayrıla gelmiştir.

451. Eski Türkçede üç türlü geniş zaman eki vardı :

-ur, -ür (*bil-ür, başla-y-ur, tile-y-ür «diler», ti-y-ür «der»*)
-ar, -er (*tut-ar, kes-er*)
-r (*ti-r «der», başla-r, bil-i-r*)

Bunlardan en eskisi *-ur, -ür* ekidir. *-ar, -er* 'in daha sonra ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. *-r* ise ancak devrenin sonlarına doğru ortaya çıkmıştır.

Batı Türkçesine bu üç ekin de geldiği söylenebilir. Eski Anadolu Türkçesinde, *vir-ür, kıl-ur, görin-ür, kükreş-ür* misallerinde olduğu gibi *-ur, -ür* 'ün geniş ölçüde kullanıldığını görüyoruz. Fakat bu daima konsonantla biten fiillerde görülmekte, vokalle biten fiillerde Eski Türkçedeki gibi *-ur, -ür* 'lü kullanışa rastlanmamaktadır. Bu durum Batı Türkçesinin ilk devresinde *-ur, -ür* 'ün bulunup bulunmadığını şüpheli kılmakta ve buradaki *u, ü* 'nün şu veya bu sebeple yuvarlaklaşmış, diğer bir çok eklerde olduğu gibi uyum dışında kalmış bir yardımcı ses olması ihtimalini hatıra getirmektedir. Fakat Eski Türkçedeki *-ur, -ür* 'ün başlangıçta Batı Türkçesine de geçtiğini kabul etmek lâzımdır. Anlaşılan sonradan ekteki vokaller yardımcı ses sayılmış, fakat *-ur, ür* 'den geldiği için bu yardımcı sesler yuvarlak kalmıştır. Batı Türkçesi, yukarıda da söylediğimiz gibi, geniş zaman için *-r* ekini umumîleştirmiştir. Fakat başlangıçta *-r* olarak ancak vokalle biten fiillerde kullanılmış, Eski Anadolu Türkçesi ile Osmanlıcanın başlarında konsonantla biten fiillerin hep *-ur, -ür* 'le çekilmesi bunlarda ekin *-ur, -ür* mü, yoksa yardımcı sesi yuvarlaklaşmış *-r* mi olduğunu açıkça belli etmeyen bir durum yaratmıştır. Denebilir ki Batı Türkçesinin bu ilk devreleri *-ur, -ür* 'den *-r* 'ye geçişin karışıklığı içindedir. Konsonantla biten fiillerde *-ur, -ür* 'ün izi ancak Osmanlıcanın sonlarında silinmiş ve önündeki yardımcı ses vokal uyumuna bağlanarak *-r* umumî geniş zaman eki durumuna gelmiştir. *-ar, -er* Eski Türkçeden Batı Türkçesine sahasını biraz daraltarak geçmiş, Eski Anadolu Türkçesi ile Osmanlıcada yukarıda belirttiğimiz bir kısım fiillerin geniş zaman eki olarak kullanıla gelmiştir. Fakat Batı Türkçesinin Azeri sahasında bu ekin çok genişleyip umumîleştiğini görüyoruz. Azeri Türkçesinde her türlü fiilin geniş zamanı tek ek olarak kalan *-ar, -er* ile yapılır : *getir-er, öl-er, uzan-ar, di-y-er, yarı-y-ar* «yarar» misallerinde olduğu gibi.

452. Geniş zaman çekiminde, evvelce de söylediğimiz gibi şahıs zamiri menşeli olan birinci tipteki şahıs ekleri kullanılır. Bugün geniş zaman çekimi şöyledir :

-r ile :

başla-r-ım	*gör-ü-r-üm*
başla-r-sın	*gör-ü-r-sün*
başla-r	*gör-ü-r*
başla-r-ız	*gör-ü-r-üz*

başla-r-sınız	*gör-ü-r-sünüz*
başla-r-lar	*gör-ü-r-ler*

-ar, -er ile :

aç-ar-ım	*çek-er-im*
aç-ar-sın	*çek-er-sin*
aç-ar	*çek-er*
aç-ar-ız	*çek-er-iz*
aç-ar-sınız	*çek-er-siniz*
aç-ar-lar	*çek-er-ler*

Eski Anadolu Türkçesinde geniş zaman çekimi, şahıs eklerindeki değişiklik dolayısiyle, tabiî *gel-ür-ven, başar-ur-vanın, dile-r-em, gör-ür-in; gid-er-sin, ḳıl-ur-sın; ḳo-r; um-ar-uz; bil-ür-siz; di-r-ler* misallerinde olduğu gibi idi. Osmanlıcada ise bugünkünden farklı olarak *at-ar-um, ağla-r-sıñ, iç-er-üz, bil-ür-üz, yan-ar-sıñız* gibi yine şahıs eklerindeki değişikliklerle ilgili şekiller var olmuştur. Eski Türkçede bu çekim, şahıs ekleri bahsinde de söylediğimiz gibi, şahıs zamirleri eklenerek yapılırdı.

Geniş zamanın menfisi

453. Geniş zamanın menfisinde diğer kiplerden çok farklı bir durum vardır. Diğer çekimlerde normal olarak şekil ve zaman ekleri fiilin müsbetine de, menfisine de getirilir. Geniş zaman kipinde ise bu gördüğümüz ekler yalnız müsbet fiillere eklenirler. Menfi fiillerin geniş zamanı bu eklerle değil, başka eklerle yapılır. Bugün bu menfi çekim şöyledir :

bil-me-m	*yap-ma-m*
bil-mez-sin	*yap-maz-sın*
bil-mez	*yap-maz*
bil-me-y-iz	*yap-ma-y-ız*
bil-mez-siniz	*yap-maz-sınız*
bil-mez-ler	*yap-maz-lar*

Görülüyor ki burada geniş zaman için kullanılan ek birinci şahıslarda *-ma, -me* diğer şahıslarda *-maz, -mez* 'dir. *-ma, -me* ayni zamanda menfi eki olduğuna göre birinci şahıslarda menfilik ve zaman fonksiyonu ayni

ekte toplanmış demektir. Yani burada *-ma, -me* menfi geniş zaman eki durumundadır. Şüphesiz bu, normal değildir. Menfilik fiilin gövdesine ait bir şeydir. Burada onu zaman ekinin kendi üzerine aldığını görüyoruz. Menfi ekinin vurguyu kendisinden önceki heceye attığını biliyoruz. Burada ise menfi eki zaman eki hâline gelmiş bulunduğu için karşımıza vurgulu olarak çıkar. Arkasından *-m* şahıs eki getirilmesi de onun zaman eki sayıldığını göstermektedir. Bu normal olmayan durum Türkçede sonradan ortaya çıkmıştır. Eskiden birinci şahıslarda da *-maz, -mez* kullanılırdı. Fakat *-maz, -mez*'li çekim de diğer çekimlerin menfileri yanında normal değildir. Bunda da çekim menfi fiil gövdesine geniş zaman eki getirilerek değil, müsbet fiil gövdesine menfi geniş zaman eki getirilerek yapılmaktadır. Aslında *-ma, -me* menfi eki ile *-z* fiilden isim yapma ekinden meydana geldiği açık olan *-maz, -mez* Türkçede başlangıçtan beri menfi partisip ve dolayısiyle geniş zaman eki olarak kullanılan tek ek hâline gelmiştir. Bu da vurguyu üzerine çeker. Hülâsa, Türkçede menfi fiilin geniş zamanı yoktur, geniş zamanın menfisi vardır. Buna da sebep *-maz, -mez* menfi partisip ekinin geniş zaman eki hâline gelmiş olmasıdır.

Geniş zamanın menfisinde birinci şahıslar için *-ma, -me* kullanılması Eski Anadolu Türkçesinden sonra ortaya çıkmış, Osmanlıcada uzun müddet iki ek yan yana kullanılmış, nihayet Osmanlıcanın sonlarında *-maz, -mez* yerini tamamiyle *-ma, -me*'ye bırakmıştır.

Eski Türkçede tabiî bu çekim de *-maz, -mez*'den sonra şahıs zamirleri getirilerek yapılırdı. Eski Anadolu Türkçesinde ve Osmanlıcada bu çekimin bugünkünden farkı birinci şahısların *-maz, -mez*'le de yapılması ve şahıs eklerindeki değişiklikler dolayısiyle karşımıza çıkan ayrılıklardır: *ḳomaz-van, dile-mez-venin, bil-mez-in, gel-mez-em, gör-me-n* (Osmanlıcada), *di-mez-siñ* (Osm.), *gör-mez-üz, git-mez-siz, git-mez-siñiz* (Osm.) misallerinde olduğu gibi.

454. Geniş zaman eklerinin vurgu durumlarına gelince, *-r* eki kullanılırken vurgu kendisinden önceki vokalin hecesi üzerinde bulunur. Diğerleri vurguyu kendi üzerlerinde tutarlar.

Şimdiki zaman eki

455. Bu ek de hem şekil, hem zaman ifade eden eklerden biridir. Şekil eki olarak bildirme, zaman eki olarak da şimdiki zaman ifade eder. Yani bu ek hareketin şimdiki zamanda ortaya çıktığını bildirir. Belirli bir zaman gösteren kesin bir bildirme ekidir.

456. Bugün Türkçede şimdiki zaman eki *-yor* 'dur. Bu ek Türkçede sonradan ortaya çıkmış yeni bir ektir. Batı Türkçesi dışında eskiden beri şimdiki zaman eki olarak *-a, -e* görülür. Eski Anadolu Türkçesinde de şimdiki zaman ile geniş zamanın bazen *-a, -e* ile karşılandığını görüyoruz. Fakat şimdiki zaman eki olan bu *-a, -e* Batı Türkçesinde istek eki olan ve Eski Türkçedeki *-ġa, -ge* (*ġay, -gey*) 'den gelen *-a, -e* ile karışmış ve daha Eski Anadolu Türkçesinde iken şimdiki zaman eki hüviyetini kaybetmiştir. Eklerin başındaki *ġ* ve *g* 'leri düşürmeyen diğer Türk şivelerinde ise *-a, -e* şimdiki zaman eki ile *-ġa, -ge* istek eki birbirine karıştırılmadan yan yana kullanıla gelmiştir.

457. Türkçede bir çok defa şimdiki zaman için geniş zaman eklerinin kullanıldığını görüyoruz. Zaten bir şekil veya zamanın kendisine yakın başka bir şekil veya zaman eki ile ifadesi daima ola gelen bir haldir. Geniş zaman eklerinin şimdiki zaman için kullanılması bilhassa belirli bir şimdiki zaman ekinin bulunmadığı eski devrelerde çok görülür. Batı Türkçesinde *-yor* 'un teşekkülünden önce şimdiki zaman bu şekilde geniş ölçüde geniş zaman ekleri ile karşılanmıştır. Eski Anadolu Türkçesinde *niye ağlarsın* «niye ağlıyorsun», *ḳanda gidersin* «nereye gidiyorsun» gibi misallerle sık sık karşılaşırız. *-yor* 'un teşekkülünden sonra bu kullanış gittikçe azalmış olup bugün artık büsbütün ortadan kalkmıştır. Yalnız bazı ağızlarda bugün de yaşamaktadır. Edebî dilde geniş zaman ekindeki şimdiki zaman ifadesi bugün ancak geniş zaman çerçevesi içinde bir şimdiki zamandan, her zaman'ın parçası olan bir şimdiki zamandan ibaret kalmıştır.

458. Eskiden şimdiki zaman için bir yandan doğrudan doğruya geniş zaman şekline baş vurulurken bir yandan da bazı birleşik fiil geniş zamanlarından faydalanma yoluna gidilmiş, böylece daha hususî şimdiki zaman şekilleri yapılmıştır. Bu yolda bilhassa *dur-* yardımcı fiilinden faydalanılmıştır. Eski Anadolu Türkçesindeki *baḳa dururam* «bakıyorum», *ḳana durur* «kanıyor» misallerinde olduğu gibi. *-yor* eki de böyle bir birleşik fiil şeklinden doğmuştur.

459. *-yor* şimdiki zaman eki *yorı-* «yürümek» fiilinin *yorı-r* geniş zaman şeklinden çıkmıştır. Batı Türkçesinin başında *yorı-* fiilini, geniş zamanı ile, bağlandığı asıl fiilin şimdiki zamanını ifade eden bir yardımcı fiil olarak görüyoruz : *gelü yorır, geli yorır* «geliyor», *gide yorır* «gidiyor» misallerinde olduğu gibi. İşte Eski Anadolu Türkçesinde hep birleşik fiil çerçevesi içinde kullanılan bu *yorır* Osmanlıcada haploloji yolu ile ekleşmiş ve böylece *-yor* eki ortaya çıkmıştır. *-yor* ekinin bugün vokal uyumu dışında kalmasının ve ek olduğu halde *o* vokalini taşımasının sebebi de bir ke-

lime kökünden kalmış bulunmasıdır. Azeri sahasındaki ağızlarda ekin darlaştırıldığı ve vokal uyumuna bağlandığı görülür.

Misallerde de görüldüğü gibi *yorır* Eski Anadolu Türkçesinde asıl fiil köklerine *-u, -ü, ; -ı, -i ; -a, -e* şeklinde çeşitli gerundium vokalleri ile bağlanırdı. Ekleşme olup *-yor* teşekkül ettikten sonra bu gerundium ekleri hüviyetlerini kaybetmiş ve yardımcı ses durumuna düşmüşlerdir. Yardımcı ses durumuna düşünce de *-a, -e* değişmiş, sonra geriye kalanları da vokal uyumuna bağlanmıştır. Tabiî, bu yardımcı sesler yalnız konsonantla biten fiillerde kullanılmakta, vokalle biten fiillere *-yor eki* doğrudan doğruya eklenmektedir : *al-ı-yor, ver-i-yor, gör-ü-yor, bulun-u-yor, di-yor, oku-yor* misallerinde olduğu gibi.

-yor eki bugün eklendiği fiilin açık orta hece durumunda kalan *a, e* vokalini *y* tesiriyle çok belirli bir şekilde darlaştırmaktadır : *başlıyor* (< *başla-yor*), *titriyor* (< *titre-yor*), *uğruyor* (< *uğra-yor*), *kükrüyor* (< *kükre-yor*), *açmıyor* (< *açma-yor*), *düşmüyor* (< *düşme-yor*) misallerinde olduğu gibi.

-yor eki de birinci tipteki şahıs eklerini alan şekil ve zaman eklerindendir. Yani şimdiki zaman çekimi şöyledir :

gel-i-yor-um	*uyu-yor-um*
gel-i-yor-sun	*uyu-yor-sun*
gel-i-yor	*uyu-yor*
gel-i-yor-uz	*uyu-yor-uz*
gel-i-yor-sunuz	*uyu-yor-sunuz*
gel-i-yor-lar	*uyu-yor-lar*

Osmanlıcada farklı olarak yalnız ikinci şahıs ekleri bir müddet sağır kef 'li olmuştur : *gel-i-yor-suñ, gel-i-yor-suñuz* gibi.

-yor eki de bir şekil ve zaman eki olarak vurguludur. Müsbet fiillerde vurguyu üzerinde tutar. Menfi fiillerde tabiî, vurgu menfi ekinin önüne atıldığı için, vurgusuzdur.

Fiil isimleri ile yapılan şimdiki zaman

460. Şimdiki zaman için bugün bu fiil çekiminden başka bir de iki fiil isminin lokatifine bildirme şahıs ekleri getirilerek yapılan bir şekil kul-

lanılmaktadır : *gelmekte-y-im, gelmekte-sin, gelmekte-dir, gelmekte-y-iz, gelmekte-siniz, gelmekte-dirler* ve *gelmede-y-im, gelmede-sin* v.s. gibi. Bu *-makta, -mekte* ve *-mada, -mede* 'li şekille *-yor* çekimi arasında belirli bir fonksiyon farkı yoktur. Her ikisi de hareketin şimdiki zamanda yapılmakta olduğunu gösterirler. Yalnız *-makta, -mekte* ve *-mada, -mede* 'li şekilde bildirilen hareketin mutlaka başlamış olduğu mânâsı bulunur. Bu mânâ lokatifin «bulunma», «içinde bulunma» fonksiyonu ile ilgilidir. *-yor* ise bazen başlamamış, fakat başlamak üzere olan hareket için de kullanılabilir : *Biraz sonra geliyorum* misalinde olduğu gibi. *Biraz sonra gelmekteyim* diyemeyiz. Demek ki *-yor* 'da başlamak üzere olan bir gelecek zaman ifadesi de vardır. Yani lokatifli şekil daha belirli, daha kesin bir şimdiki zaman bildirir. İşte bu iki şekil arasındaki başlıca fark zaman farkıdır. Arada bir devamlılık farkı yoktur. Devamlılığı, hareketin devam etmekte olduğunu her ikisi de ifade ederler. Hareket bitmemiştir. Çünkü şimdiki zaman içindedir. Şimdiki zaman gösterdiklerine göre her ikisi de devamlılık ifade ederler. *-makta, -mekte* ve *-mada, -mede* 'li şekil hemen hemen yalnız yazı dilinin malı olup konuşma dilinde pek kullanılmaz.

461. Şimdiki zaman eklerinin devamlılık fonksiyonu onlara bir geniz zaman ifadesi de verir : *her zaman görüyorum, her zaman görmekteyim* misallerinde olduğu gibi. Fakat bu geniş zaman hareketin şimdiki zamanda devam ettiği esasına dayanır. Yani yine de şimdiki zaman ifadesi hakimdir.

Görülen geçmiş zaman eki

462. Bu ek de hem şekil, hem zaman ifade eden bir ektir. Şekil bakımından bildirme, zaman bakımından görülen geçmiş zaman ifade eder. Yani bu ek hareketin görülen geçmiş zamanda ortaya çıktığını haber veren bir şekil ve zaman ekidir. Bu ekin ifade ettiği zamana görülen geçmiş zaman dememizin sebebi hareketin geçmiş zamanda, konuşanın gözü önünde yapılmış olmasıdır. Bu gözü önünde sözünü tabiî, dar mânâsiyle almamak lâzımdır. Konuşanın gözü önünde demek konuşanın gözü, bilgisi, şuuru önünde demektir. Yani geçmişte olan bir hareket bizim önümüzde olmuşsa o hareketi ifade için görülen geçmiş zaman ekini kullanırız.

Görülen geçmiş zaman eki hareket bakımından ise hareketin olup bittiğini bildirir. Şu halde bu ek geçmişte göz önünde olup biten bir hareketi bildirmek için kullanılan bir şekil ve zaman ekidir.

463. Görülen geçmiş zaman eki bugün *-dı, -di, -du, -dü, -tı, -ti, -tu,*

-tü şeklindedir. Eski Türkçede *-tı, -ti, -dı, -di* şeklinde idi. Eski Anadolu Türkçesinde esas itibariyle *-dı, -di* (bazen *-tı, -ti*) şeklinde görüyoruz. Fakat bu ilk devrede yanına gelen şahıs ekleri dolayısiyle ayrı şahıslarda ayrı ayrı şekillere girmiştir. Konsonant ve vokal uyumlarına bağlanarak *t* 'li ve yuvarlak şekillerinin ortaya çıkması çok sonra Osmanlıca içinde olmuş, böylece Osmanlıcanın sonlarında bugünkü çok şekilliliğe kavuşmuştur. Ek fiillerin müsbet ve menfi şekillerine ayni şekilde getirilir ve hiç bir kök değişikliğine sebep olmaz.

Görülen geçmiş zaman çekiminde iyelik eki menşeli olan ikinci tipteki şahıs ekleri kullanılır. Bu çekim bugün şöyledir :

sev-di-m	*ḳoṣ-tu-m*
sev-di-n	*ḳoṣ-tu-n*
sev-di	*ḳoṣ-tu*
sev-di-k	*ḳoṣ-tu-ḳ*
sev-di-niz	*ḳoṣ-tu-nuz*
sev-di-ler	*ḳoṣ-tu-lar*

Eski Anadolu Türkçesinde ise şöyle idi :

açdum	*gördüm*
açduñ	*gördüñ*
açdı	*gördi*
açduḳ (*açduḫ*)	*gördük*
açduñuz	*gördüñüz*
açdılar	*gördiler*

Yani teklik birinci şahıs *m* tesiri ile, çokluk birinci şahıs *-duḳ, -dük* partisipine benzetilerek, ikinci şahıslar da belki bir şekil benzerliği yüzünden daima yuvarlak vokalli olmuş, üçüncü şahıslarda ek hep düz kalmıştır. Osmanlıcaya da böyle geçen çekim zamanla vokal ve konsonant uyumlarına uyarak ve sağır kef 'leri atarak bugünkü şekle gelmiştir.

Eski Türkçedeki başlıca ayrılık çokluk birinci şahıslarda *-ḳ, -k* yerine şahıs ekinin *-mız, -miz* olmasıdır. Batı Türkçesi *-duḳ, -dük* partisipinin tesiri ile bu eki değiştirmiş, görülen geçmiş zamanla başlayan bu *-ḳ, -k* eki ileride göreceğimiz diğer bir kısım çekimlere de geçmiştir.

464. Görülen geçmiş zaman çekiminde kullanılan şahıs eklerinin iyelik eki menşeli olması bu çekimin isim asıllı olduğunu hatıra getirmektedir. Böyle olunca *-tı, -ti, -dı, -di* eki de *-t* fiilden isim yapma ekinden çıkmış görülüyor : *bil-i-t-i-m* misalinde olduğu gibi. Yani görülen geçmiş zaman

çekiminin *-t* 'li bir fiil isminin iyelik şekillerinden gelişmiş olduğu düşünülmektedir. Fakat bu izahın Türkçenin karanlık devrelerine çıktığını unutmamalıyız. Türkçenin bilinen devrelerinde, görülen geçmiş zaman şekli daima bir fiil çekimi olarak karşımıza çıkar. Sonra bu şekil isim gibi kullanılmağa Türkçenin hiç bir devresinde elverişli bulunmamıştır. Bugün görülen *külbastı, dalbastı, şıp sevdi* gibi yeni isimler partisipten çok birer kısaltma klişelerine benzemektedir.

465. Görülen geçmiş zaman eki de bir şekil ve zaman eki olarak müsbet fiillerde vurguyu üzerine çeker.

Öğrenilen geçmiş zaman eki

466. Bu ek de hem şekil, hem zaman ifade eden bir ektir. Şekil olarak bildirme, zaman olarak görülmeyen, öğrenilen geçmiş zamanı anlatır. Yani bu ek görülmeyen geçmiş zamanda yapılan bir hareketi haber veren şekil ve zaman ekidir. Görülmeyen geçmiş zamanda yapılan hareket demek geçmişte olan ve konuşanın, o hareketi bildirenin önünde cereyan etmeyen hareket demektir. Konuşanın gözü, bilgisi, şuuru önünde vuku bulmamıştır. Konuşan onu sonradan duymuş, öğrenmiş veya onun sonradan farkına varmıştır. Demek ki geçmişte yapılmış olan ve yapıldığı anda görmediğimiz, bilmediğimiz bir hareketi anlatmak, bildirmek için öğrenilen geçmiş zaman ekine baş vururuz. Bu noktaya çok dikkat etmek lâzımdır. Görülen geçmiş zamanla öğrenilen geçmiş zaman arasındaki tek fark bu vukuunda görülen, idrak edilen — görülmeyen, idrak edilmeyen farkıdır. Onun içindir ki bu iki geçmiş zamanı adlandırırken biz burada en uygun tabir olarak görülen — öğrenilen kelimelerini seçtik. Eskiden beri bu zaman için kullanılan «naklî mazî» tabiri yetersizdir. *Çorabım kaçmış, A! kar yağmış* gibi misallerde başkasından nakil yoktur, sonradan farkına varış, idrak ediş, sonradan görüş, öğreniş vardır.

467. Öğrenilen geçmiş zaman eki bugün *-mış, -miş, -muş, -müş* şeklindedir. Eski Türkçede ekin yalnız *-mış, -miş* olarak düz şekilleri vardı. Batı Türkçesinde de ilk devirlerde böyle yalnız düz şekilli olmuştur : *görmiş, ol-mış* misallerindeki gibi. Eski Anadolu Türkçesinden başka Osmanlıcanın ilk devirlerinde de hep bu şekil devam etmiş, ekin yuvarlak şekilleri ancak Osmanlıcanın sonlarına doğru ortaya çıkarak bugünkü çok şekillilik meydana gelmiştir.

Öğrenilen geçmiş zaman çekimi de birinci tipteki şahıs ekleri ile yapılır. Bu çekim bugün şöyledir:

yaz-mış-ım	*dön-müş-üm*
yaz-mış-sın	*dön-müş-sün*
yaz-mış	*dön-müş*
yaz-mış-ız	*dön-müş-üz*
yaz-mış-sınız	*dön-müş-sünüz*
yaz-mış-lar	*dön-müş-ler*

Zaman ve şahıs eklerinin değişikliği dolayısiyle çekim tabiî, Eski Anadolu Türkçesinde *bulmışam* (*-van, -vanın*), *bulmışsın, bulmış, bulmışuz, bulmışsız, bulmışlar;* Osmanlıcada son zamanlara kadar *gezmişüm, gezmişsiñ, gezmiş, gezmişüz, gezmişsiñiz, gezmişler* şeklinde idi.

Bugün çokluk birinci şahıslarda çok az olarak, görülen geçmiş zamandan geçen *-ḳ, -k* de kullanılmaktadır: *yapmışıḳ, gelmişik* gibi. Ağızlarda ise bu kullanış çok olup yalnız bu şekli kullanan ağızlar vardır.

468. Türkçede, öğrenilen geçmiş zaman için bir de *-ıp, -ip, -up, -üp* gerundiumu kullanıldığını görüyoruz. Eski Anadolu Türkçesinde bu gerundiumlu şekil daha çok üçüncü şahıslarda kullanılmıştır. Diğer şahıslarda bu şekille daha az karşılaşırız. *yazupvan, gelüpsin, girüpdür* gibi misallerde öğrenilen geçmiş zaman için kullanılan gerundium şekilleri görülmektedir. Şüphesiz aslında gerundium şekli bir çekimli fiil gibi kullanılamaz. Bu gerundiumların çekimli fiil yerini tutmaları kendilerinden sonra gelen yardımcı fiillerin düşmesi yüzünden ortaya çıkan bir şekildir: *gelüpsin* > *gelüp durursın* misalinde olduğu gibi. Üçüncü şahıslar bu *durur* yardımcı fiilinin ekleşmiş şekillerini daima muhafaza etmişlerdir: *olupdur, gelüpdür* misallerinde olduğu gibi. Öğrenilen geçmiş zaman için kullanılan bu gerundiumlu şekiller Eski Anadolu Türkçesinden sonra Osmanlıca içinde de tek tük, fakat uzun müddet kullanılmış, ancak Osmanlıcanın sonlarında ortadan kalkmıştır. Bugün artık Osmanlı sahasında bu şekil kullanılmamaktadır. Buna karşılık Azeri sahasında bu kullanış gittikçe kuvvet bulmuştur. Bugün Azeri sahasında ikinci, üçüncü şahıslarda, öğrenilen geçmiş zaman için tamamiyle bu gerundiumlu şekiller kullanılmaktadır.

469. *-mış, -miş, -muş, -müş* eki de bir şekil ve zaman eki olarak vurguludur. Müsbet fiillerin öğrenilen geçmiş zamanında vurgu bu ek üzerinde bulunur. Tabiî menfi fiillerde, vurgu menfi ekinin önüne atıldığı için, öğrenilen geçmiş zaman eki vurgusuzdur.

Gelecek zaman ekleri

470. Bu ekler de hem şekil, hem zaman ifade eden eklerdir. Şekil olarak bildirme, zaman olarak da gelecek zaman ifade ederler. Yani bu ekler hareketin gelecek zamanda olacağını bildirirler.

Yukarıda geniş zaman ekleri ile şimdiki zaman ekinin de bazen gelecek zaman ifade ettiklerini söylemiştik. Geniş zaman eklerinin bildirdiği gelecek zaman ihtimalî bir gelecek zaman, şimdiki zaman ekinin bildirdiği gelecek zaman çok yakın, daha doğrusu şimdiki zamanla birleşmiş bir gelecek zamandır. Asıl gelecek zaman eklerinin bildirdiği gelecek zaman ise niyetli, istekli, belirli gelecek zamandır. Bu gerçek gelecek zamanda ihtimal değil, kesinlik vardır. Hareketin olabileceği değil, olacağı bildirilir. Öte yandan bu gelecek zaman şimdiki zamana karışmış bir gelecek zaman değil, şimdiki zamandan sonra başlayan tam ve açık bir gelecek zamandır. Şimdiki zaman eki ile ifade edilen gelecek zaman yakın ve kısadır, fazla uzaklara gitmez ve hareket şimdi başlamış gibi çok kesin bir oluş ifadesi taşır. Gelecek zaman eki ile ifade edilen gelecek zaman ise şimdiki zamandan sonraki bütün zamanı içine alan geniş, tam bir gelecek zamandır ve hareket başlamış gibi bir çok kesinlik değil, istekli, belirli bir gelecek zaman hareketi kesinliği ifade eder. Kısacası, geniş zaman eklerinin karşıladığı gelecek zaman geniş zaman ifadesi içinde bir gelecek zaman, şimdiki zaman ekinin karşıladığı gelecek zaman şimdiki zaman ifadesi içinde bir gelecek zaman, gelecek zaman eklerinin karşıladığı gelecek zaman ise tam bir gelecek zaman ifadesi taşıyan asıl gelecek zamandır.

471. Bugün kullanılan gelecek zaman eki *-acak, -ecek*'tir. Müsbet ve menfi fiil köklerine bu ek getirilerek gelecek zaman şekli yapılır: *yapacak, başla-y-acak, di-y-ecek, durma-y-acak, sevinme-y-ecek* misallerinde olduğu gibi. Bu ek de kendisinden önce gelen açık orta hecenin *a, e* vokalini bugün değiştirerek daraltmaktadır: *başlıyacak, durmuyacak, sevinmiyecek* misallerinde olduğu gibi. Fakat bu değişiklik karşısında *a, e*'yi muhafaza etmek kulağa meselâ şimdiki zaman çekimindeki kadar aykırı gelmemektedir. Onun için bu değişiklikleri yazıya geçirmemek daha iyidir.

-acak, -ecek ekinin *k, k*'si çekim sırasında iki vokal arasında kalınca sedalılaşır ve yumuşar: *bulacağım, çekeceğim* misallerinde olduğu gibi. *k* eskiden beri sedalılaşıp yumuşayarak *ğ* (*ğı*) ola gelmiştir. *k* ise eskiden bu durumda yalnız sedalılaşarak *g* olmuş, ancak son zamanlarda iyice yumuşayarak *ğ* (*y*)'ye çevrilmiştir. Ağızlarda bugün de *g*'yi yumuşatmayanlar vardır: *gelecegim*'de olduğu gibi. İstanbul Türkçesinde bu yumuşatma bu-

gün çok ileri gitmiş, *ğ* ve *ğ* (*y*) çok hafiflemiştir. Fakat bu seslerin büsbütün erimiş olduğu sanılmamalıdır.

-acaḳ, -ecek eki de Türkçede sonradan ortaya çıkmış yeni bir ektir. Eski Anadolu Türkçesinin sonlarında görülmeğe başlamış, önce yalnız partisip eki olarak kullanılmış, sonra devre sonunda Osmanlıcaya ayni zamanda gelecek zaman çekim eki olarak geçmiştir. Osmanlıca ile Türkiye Türkçesinin tek gelecek zaman ekidir. Nereden geldiği belli değildir. İki heceli yapısı ile bir birleşmeden doğduğu hissini vermektedir. *-ıcaḳ, -icek* gerundiumu ile de bir ilgisi olabilir. Önce, Eski Anadolu Türkçesinin sonları ile Osmanlıcanın başlarında *-açaḳ, -eçek* şeklinde *ç* 'li idi. Osmanlıca içinde *c* 'li olmuştur.

Gelecek zaman çekimi de birinci tipteki şahıs ekleri ile yapılır. Bugün bu çekim şöyledir :

yap-acağ-ım	*gülme-y-eceğ-im*
yap-acaḳ-sın	*gülme-y-ecek-sin*
yap-acaḳ	*gülme-y-ecek*
yap-acağ-ız	*gülme-y-eceğ-iz*
yap-acaḳ-sınız	*gülme-y-ecek-siniz*
yap-acaḳ-lar	*gülme-y-ecek-ler*

Osmanlıcada farklı olarak tabiî ikinci şahıs ekleri önceleri sağır kefli idi : *yap-acaḳ-sıñ, gül-ecek-siñiz* misallerinde olduğu gibi. Bugün ağızlarda da bazen çokluk birinci şahıslarda *-ḳ, -k* şahıs ekinin kullanıldığı görülür : *yap-acağ-ı-ḳ, gel-eceğ-i-k* misallerinde olduğu gibi.

472. Eski Türkçede gelecek zaman eki *-ġay, -gey* idi. Sonradan *-ġa, -ge* şekli de ortaya çıkan bu ek Batı Türkçesine, *ġ* ve *g* 'nin düşmesi ile, *-a, -e* şeklinde geçmiş, fakat bu arada fonksiyon değiştirerek istek eki olmuştur. Zaten gelecek zaman şeklinde bir istek ifadesi, bir tasarlama kipi olarak istek şeklinde de kapalı bir gelecek zaman ifadesi vardır. Onun için ek zaman fonksiyonunu kaybedip şekil fonksiyonunu kuvvetlendirerek kolaylıkla kip değiştirmiştir. Eski Anadolu Türkçesinde bir kelimede de eski *-ġay, -gey* 'in devamı olduğu söylenebilir. Gerçekten *bolay ki* (*bolay kim*) «ola ki, kâşki, belki, galiba, olur ki» sözünde görülen *bolay* 'ın eski *bolġay* «olacak» 'dan geldiği anlaşılmaktadır. *bolay ki* yerine bazen *bola ki* şeklinin kullanılmış olması da bunu göstermektedir.

473. Eski gelecek zaman ekini istek eki olarak kullanan, *-acaḳ, -ecek* ekini de henüz ortaya çıkarmamış bulunan Eski Anadolu Türkçesinde gelecek zaman eki *-ısar, -iser* idi : *yan-ısar-anı* (*-van, -vanın*), *başar-ısar-sın,*

gid-iser, ol-ısar-uz, bulma-y-ısar-sız, yi-y-iser-ler misallerinde olduğu gibi. Eski Türkçenin sonlarında ortaya çıktığı anlaşılan ve hem Kuzeydoğu Türkçesinde, hem Batı Türkçesinde bulunan bu gelecek zaman ekinin de nasıl türediği belli değildir. İlk bakışta *-sar, -ser* şart eki ile ilgisi olduğu düşünülebilir. Fakat böyle bir ihtimalin izaha pek tahammülü yoktur. *-ısar, -iser* eki Eski Anadolu Türkçesinde en geniş ölçüde kullanıldıktan sonra yerini *-açak, -eçek* 'e bırakmış, böylece Batı Türkçesinin eski ve yeni devrelerinde iki ayrı gelecek zaman eki olmuştur. *-acak, -ecek* Eski Anadolu Türkçesinin sonlarında ortaya çıktığı zaman henüz tam hakimiyet *-ısar, -iser* 'de idi. Osmanlıcaya geçince *-ısar, -iser* unutulmuş ve *-acak, -ecek* tek gelecek zaman eki durumuna geçerek kullanıla gelmiştir.

474. Eski Anadolu Türkçesinde gelecek zaman için *-ası, -esi* partisipinden de faydalanılmış ve bu partisip eki bazen gelecek zaman çekim eki olarak kullanılmıştır : *gör-esi-ven, gid-esi-dür* misallerinde olduğu gibi. Eski Anadolu Türkçesinden sonra bu kullanış kalkmış ve *-ası, -esi* yalnız partisip eki olarak kalmıştır.

475. Şekil ve zaman ekleri olarak tabiî, gelecek zaman ekleri de vurguludur. Müsbet fiillerde vurguyu daima üzerlerine çekerler. *-ısar, -iser* 'de bu vurgunun hangi hecede olduğu kesin olarak belli değilse de ikinci hece üzerinde bulunduğu söylenebilir. *-acak, -ecek* 'te vurgu ikinci hece üzerindedir.

Emir ekleri

476. Emir ekleri yalnız şekil bildiren eklerdendir. Tasarlama kipi eklerinden biri olan bu ekler tasarlanan hareketi emir şeklinde ifade eder, hareketin emirle yapılmasına işaret ederler.

Emir şeklinde diğer fiil çekimlerinden çok farklı olarak şahısların ayrı ayrı ekleri vardır. Yalnız çokluk üçüncü şahıs emir eki teklik üçüncü şahıs ekinin çokluk şeklidir. Bunun dışında diğer beş şahısta her şahıs için ayrı bir emir eki vardır. Her şahsın ayrı bir emir eki olması demek her emir ekinin ayni zamanda bir şahıs ifade etmesi demektir. İşte emir ekleri bu şekilde ayni zamanda şahıs da ifade eder, bu sebeple ayrıca şahıs eki almazlar. Onun için birinci, ikinci tipteki şahıs eklerinin yanında emir eklerini de üçüncü tip şahıs ekleri olarak sayabiliriz.

Emir ekleri Türkçenin başından beri tam bir fiil çekim eki durumunda bulunmuşlar, fiil karakterlerini hiç bozmamışlar ve hiç bir zaman partisip şeklinde kullanılmamış, bir isim havası taşımamışlardır.

477. Bugün emir ekleri şöyledir :

Teklik	1. şahıs :	*-ayım, -eyim*
	2. şahıs :	—
	3. şahıs :	*-sın, -sin, -sun, -sün*
Çokluk	1. şahıs :	*-alım, -elim*
	2. şahıs :	*-ın, -in, -un, -ün*
		-ınız, -iniz, -unuz, -ünüz
	3. şahıs :	*-sınlar, -sinler, -sunlar, -sünler*

Bu ekler müsbet ve menfi fiil kök ve gövdelerine getirilerek emir çekimi yapılır. Bu çekim şöyledir :

dur-ayım	*bekle-y-eyim*
dur	*bekle*
dur-sun	*bekle-sin*
dur-alım	*bekle-y-elim*
dur-un, dur-unuz	*bekle-y-in, bekle-y-iniz*
dur-sunlar	*bekle-sinler*

Türkçenin uzun tarihi boyunca tabiî bu eklerde de bir takım değişiklikler olmuştur. Şöyle ki :

478. Teklik birinci şahıs emir eki başlangıçta Eski Türkçede *-ayın, -eyin* şeklinde idi. Devrenin sonlarında bunun *-ayı, -eyi* şekli de ortaya çıkmıştır. Bu *-ayın, -eyin* Batı Türkçesine de aynen geçmiştir : *di-y-eyin, gör-eyin* misallerinde olduğu gibi. Fakat Batı Türkçesinde *-ayın, -eyin*'in yanında ekin birinci şahıslardaki *m* tesiri ile *-ayım, -eyim* şekli de ortaya çıkmıştır. Eski Anadolu Türkçesinde bu iki şekil, *-ayın, -eyin* ile *-ayım, -eyim* karışık olarak kullanılmış, Osmanlıcada da bir müddet bu böyle devam etmiştir. Fakat bu yan yana kullanışta *-ayın, -eyin* gittikçe azalmış, *-ayım, -eyim* çoğalmıştır. Sonunda *-ayın, -eyin* Osmanlıcada yerini tamamiyle *-ayım, -eyim*'e bırakmıştır. *-ayım, -eyim*'i Eski Anadolu Türkçesinde bazen *-ayum, -eyüm* şeklinde görüyoruz : *yan-ayım, gös-der-eyim, uyan-ayım* yanında *di-y-eyüm, gör-eyüm, sürme-y-eyüm* misallerinde olduğu gibi. *m* tesiri ile böyle bir yuvarlaklaşma o devirde mümkündü. Fakat yan yana kullanılan bu iki şekilde normal olmayan bir taraf vardır. Bu yuvarlaklığın başka birinci şahıslara karıştırılmaktan ileri gelen bir yanlışlık, bir imlâ benzerliği olması da düşünülebilir. Osmanlıcada bu karışıklık ortadan kalkmış ve ek *-ayım, -eyim* şeklinde kullanıla gelmiştir. Bu ekte eskiden beri görülen bir hususiyet de ekin ilk vokali ile kök vokalinin vezin icabı bazen kaynaştırılmasıdır : *neyleyim, başlayım* misallerinde olduğu gibi. Bu Eski Türkçede de görülür : *tileyin* «dileyeyim» gibi.

479. Teklik ikinci şahsın bugün eki yoktur. Eksiz olarak tek başına kullanılmayan fiil kök ve gövdeleri kullanış sahasına çıkarılarak emir ikinci şahıs hüviyetine sokulurlar: *gel, git, yaz, vur* gibi. Burada emir ikinci şahısla fiil kök ve gövdelerinin ses sayısı bakımından ayni, fakat mânâ bakımından çok farklı olduklarına dikkat edilmelidir. Birisi hiç bir şeye bağlamayan mücerret hareketi, öteki bir şahsa ve şekle bağlanan bir hareketi karşılar. Emir ikinci şahıs ekini «sıfır» olarak kabul edebiliriz. Fakat bu sıfır ek şahıs ve şekil ifade ederek fiil kök ve gövdesini kullanış sahasına çıkarır. Eskiden Türkçede bu şahıs için de emir eki vardı. Eski Türkçede, Eski Anadolu Türkçesinde ve Osmanlıcanın başlarında kullanılan bu ek *-ġıl, -gil*'dir: *aç-ġıl, dön-gil, gel-gil, bil-gil, ol-ġıl, bağışla-ġıl, di-gil* misallerinde olduğu gibi. Yalnız düz şekilleri olup daima uyum dışında kalmıştır. Sonradan Osmanlıcada unutulan bu ek bugün bazı ağızlarda, bilhassa Azeri sahasındaki ağızlarda hâlâ yaşamaktadır. Eskiden beri bir yandan bu ek kullanılırken bir yandan da eksiz şekiller kullanılmıştır. Fakat aslında yalnız ekli şeklin var olduğu, eksiz kullanışın sonradan ortaya çıktığı muhakkaktır. Eksiz kullanışın ortaya çıkışında belki de çokluk ikinci şahıs emir eki *-ñ*'nin yalnız sayı ifade ettiği şeklinde yanlış bir umumî telâkki rol oynamıştır.

480. Teklik üçüncü şahıs emir eki Eski Türkçede *-zun, -zün; -sun, -sün* şeklinde idi. Devre içinde sonradan *-zu, -zü; -su, -sü; -sunı, -süni* şekilleri de ortaya çıkmıştır. Devre başında *-çun, -çün* şeklini de görüyoruz. Batı Türkçesine bunlardan *-sun, -sün* şekli geçmiştir. Uzun zaman bu şekilde yalnız yuvarlak olarak kullanılan (*bil-sün, aç-sun, ol-sun, dön-sün* misallerinde olduğu gibi) bu *-sun, -sün* Eski Anadolu Türkçesinden sonra Osmanlıcada da son devirlere kadar böyle kalmış, ancak Osmanlıcanın sonlarında vokal uyumuna bağlanarak bugünkü *-sın, -sin, -sun, -sün* şekillerini almıştır.

481. Çokluk birinci şahıs emir eki Eski Türkçede de bugünkü gibi *-alım, -elim* şeklinde idi. Vokalle biten fiillere gelince bazen ilk vokali kök vokali ile kaynaşırdı: *bolmalım* «olmayalım» misalinde olduğu gibi. Batı Türkçesinin ilk devirlerinde ekin son vokali yuvarlaklaşmıştır. Eki Eski Anadolu Türkçesinde hep *-alum, -elüm* şeklinde görürüz: *di-y-elüm, ol-alum, id-elüm* misallerinde olduğu gibi. Osmanlıcada da uzun müddet böyle devam etmiş, ancak Osmanlıcanın sonlarında düzleşerek bugünkü *-alım, -elim* şekline geçmiştir.

482. Çokluk ikinci şahıs emir eki Türkçede aslında *-ñ* şeklinde idi. Eski Türkçede buna çokluk ifadesini kuvvetlendirici bir belirti olarak *-lar,*

-ler eki getirilirdi : *bar-ı-ñ-lar* «varınız» *tıñla-ñ-lar* «dinleyiniz» gibi. Bu şekil sonradan diğer şivelere de geçmiştir. Batı Türkçesinde ise bu *-lar, -ler* 'in yerini öteki kiplerin ikinci şahıslarındaki gibi -z çokluk belirtisi tutmuş, böylece Eski Anadolu Türkçesinde ikinci şahıs emir eki bir yandan *-ñ*, bir yandan *-ñuz, -ñüz* olarak kullanılmıştır : *esirge-ñ, di-ñ, ko-ñ, bekle-ñ, bil-ü-ñ, at-u-ñ, sanma-ñız, gör-ü-ñüz* misallerinde olduğu gibi. Çokluk ikinci şahıs emir eki olarak bu *-ñ* ile *-ñuz, -ñüz* Eski Anadolu Türkçesinden sonra Osmanlıcada da uzun zaman devam etmiştir. Misallerde de görüldüğü gibi Batı Türkçesinde uzun müddet konsonantla biten fiillerde bu eklerin önündeki yardımcı vokal daima yuvarlak olmuş, bu arada *-ñuz, -ñüz* de hep yuvarlak vokalli kullanılmıştır. Bu vokallerin vokal uyumuna bağlanması ancak Osmanlıcanın son devirlerinde olmuştur. Bu arada *-ñ* 'nin önündeki yardımcı vokalin yardımcı seslikten çıkarak ekin bünyesine dahil olduğunu görüyoruz. Böylece Osmanlıcanın son devirlerinde çokluk ikinci şahıs emir eki *-ıñ, -iñ, -uñ, -üñ; ıñız, -iniz, -uñuz, -üñüz* şekillerini almış, İstanbul Türkçesi de sağır kef 'leri atınca bugünkü *-ın, -in, -un, -ün; -ınız, -iniz, -unuz, -ünüz* şekilleri ortaya çıkmıştır.

483. Çokluk üçüncü şahıs emir eki başlangıçtan beri teklik üçüncü şahıs emir ekinin çokluk eki almış şeklinden ibaret olarak kullanıla gelmiştir. Eski Türkçede *-zunlar, -zünler; -sunlar, -sünler; -sular, -süler,* Batı Türkçesinde Eski Anadolu Türkçesi ile Osmanlıcanın ilk devirlerinde *-sunlar, -sünler* (*di-sünler, gel-sünler* misallerinde olduğu gibi) şeklinde olmuş, Osmanlıcanın son devirlerinde vokal uyumuna bağlanarak bugünkü *-sınlar, -sinler, -sunlar, -sünler* şekilleri ortaya çıkmıştır.

484. İşte emir ekleri ile onların gelişme seyri budur. Görülüyor ki Türkçede bütün şahıslar için emir eki vardır. Böyle olduğu halde birinci şahıs kendi kendisine emredemez şeklinde yanlış bir düşünce ile öteden beri emir birinci şahıslarının mevcut olmadığı ileri sürülür. Yabancı gramerlerin tesiri ile yerleştiği anlaşılan bu kanaat tamamiyle yanlıştır. Yabancı dillerde emir birinci şahısları olmayabilir. Fakat Türkçede böyle bir durum yoktur. Türkçede emir birinci şahıslar için, gördüğümüz gibi, ayrı ayrı ekler vardır. Gerçi bu ekler son zamanlarda, düşen istek birinci şahıs eklerinin yerini de tutmuş, bu yüzden istek ve emir şekilleri karışmıştır. Fakat bugün istek birinci şahısları için kullanılan ekin istek fonksiyonunda emir eki olduğunu unutmamak, bu eklerin doğrudan doğruya birinci şahıs istek ekleri olduğunu zannetmemek lâzımdır. Biraz sonra göreceğimiz gibi emir kipinin öteki şahıslarından da bugün istek şekline geçenler vardır. Ayni şekilde şart çekiminden de istek için faydalanıldığı görülür. Bütün bunlar yakın kiplerin birbirinin yerini tutmasından, bir ekin ayni zamanda başka bir

fonksiyon için kullanılmasından ibarettir. Kısacası birinci şahıs da kendi kendisine emredebilir ve bunu karşılamak üzere Türkçede emir birinci şahıs ekleri vardır. Bu ekler ayni zamanda istek şekli için de kullanılırlar.

458. Emir şeklinin çokluk ikinci şahsının sonunda, çok nadir olarak, ekleşmiş bir hitap unsuru görülür. Bugün kullanılan *bakındı hele!* ile son devirlerde kullanılmış *durundu* gibi sözlerde böyle bir *-dı, -du* unsuru vardır. Bu unsurun *hadi, haydi* kelimelerinde de bulunan ve bazen de onların yerine tek başına kullanılan *di!* hitap edatından geldiği anlaşılmaktadır. Gerçi bu kelimelerdeki *n* sesi eski yazıda *sağır kef* ile değil *nun* ile yazılırdı. Buna göre çokluk değil de teklik emir şekline *ındı, indi* gibi bir unsur getiriliyor demektir. Bu unsur ise *imdi* 'ye bağlanır. Esasen *şimdi* ve *imdi* 'nin ağızlarda çok defa *şindi* ve *indi* şekline geçtiği görülmektedir. Böylece bu hitaplı emir şekillerinin *di* ile değil *imdi* ile yapıldığını kabul etmek gerekir. Fakat *durundu çocuklar!* gibi kullanışlar da teklik değil, çokluk emir şekli karşısında bulunduğumuzu gösteriyor. Bu takdirde kelimenin eski yazıda *nun* ile yazılması asıl şeklin unutulup klişeleşmesinden doğan bir imlâ karışıklığı olabilir. Böyle olunca da bu hitaplı şeklin *di* ile yapıldığını kabul etmek gerekir. Hülâsa bu şekillerde bir hitap edatı bulunduğu anlaşılmaktadır. Eskiden ve bugün böyle kullanılan başka hitap edatları da görülür: Eski Anadolu Türkçesindeki *gel-e!, koñ-a!* ve bugün Azeri sahasında görülen *al-a!* misallerinde bulunan *e!, a!* gibi. Bu *a!, e!* hitap edatlarının Batı Türkçesinde eskiden beri bilhassa emir fonksiyonuna bürünen şart şeklinde kullanıla geldiğini aşağıda göreceğiz. Eski Türkçede teklik üçüncü şahıs emir şeklinin sonuna bazen geldiğini gördüğümüz *i* 'nin de böyle bir hitap edatı olduğu anlaşılıyor : *bilsün-i* misalindeki gibi. Bütün bu hitaplı şekillerin kullanılmasında emir şeklinin bir hitap kipi olmasının büyük bir rolü olmalıdır. Gerçekten emir kipi fiil çekimleri arasında tam bir hitap kipidir.

486. Emir şeklinin vurgu bakımından çok hususî bir durumu vardır. Müsbet fiillerde emir eklerinin bazıları vurgulu, bazıları vurgusuzdur. Teklik ve çokluk birinci şahıslarda emir eki vurgulu olup vurgu bu eklerin ilk hecelerinde, yani *a, e* üzerinde bulunur. Teklik ve çokluk ikinci şahıslar tam bir hitap karakteri taşıdıkları, hitaplarda da vurgu daima başa alındığı için bu şahıslarda ekler vurgusuzdur. Bu şahıslarda vurgu ekten önceki kök hecesi üzerinde bulunur. Teklik ve çokluk üçüncü şahıslarda ise vurgu yine ek üzerindedir. Çokluk üçüncü şahısta bu vurgu asıl emir eki üzerinde, yani ekin ilk hecesinde bulunur.

Şart eki

487. Bu ek de yalnız şekil ifade eden bir ektir. Tasarlama kiplerinden biri olan şart şeklini meydana getirir. Hareketin şart şeklinde tasarlandığını, şart olarak düşünüldüğünü anlatmak için fiil kök ve gövdelerine şart eki eklenir.

Şart şekli en tipik bir tasarlama kipidir. Bu kipte fiil şarta bağlandığı için hiç bir hüküm ifade etmez; hiç bir dilek, istek, temenni, zorlama anlatmaz. Yalnız isteksiz, dileksiz mücerret bir tasarlama ifade eder. Şart şeklinin hiç bir hüküm taşımayan bu karakteri ile bütün fiil kipleri içinde çok farklı bir durumu vardır. İleride cümle bahsinde de göreceğimiz gibi, bütün fiil çekimleri müstakil cümle yapabildikleri halde şart şekli şart fonksiyonu ile hükümlü müstakil bir cümle değil, ancak hüküm taşımayan bağlı bir cümle kurabilmektedir.

488. Bugün şart eki *-sa, -se* şeklindedir ve çekim görülen geçmiş zamanda olduğu gibi ikinci tipteki şahıs ekleri ile yapılır. Bu çekim şöyledir:

al-sa-m	*gitme-se-m*
al-sa-n	*gitme-se-n*
al-sa	*gitme-se*
al-sa-ḳ	*gitme-se-k*
al-sa-nız	*gitme-se-niz*
al-sa-lar	*gitme-se-ler*

Türkçede şart eki aslında *-sar, -ser* şeklinde idi. Eski Türkçede uzun zaman bu *-sar, -ser* kullanılmış, sonra devrenin sonlarında *r*'si düşerek ek *-sa, -se* şekline geçmiştir. Ek Batı Türkçesine bu *-sa, -se* şekli ile geçmiş ve Batı Türkçesinde hep bu şekilde kullanıla gelmiştir.

Türkçede şart çekiminde büyük bir değişiklik olmuştur. Eski Türkçede şart şekli de görülen geçmiş zaman dışındaki diğer fiil kipleri gibi şahıs zamirleri ile yapılırdı: *ḳoy-sar-men, ḳoy-sa-sen* gibi. Batı Türkçesine gelince bu çekim değişmiş ve şart şekli çekim bakımından görülen geçmiş zaman sırasına geçerek ikinci tipteki şahıs eklerini almağa başlamıştır. Eski Anadolu Türkçesinde şart çekimini şöyle görüyoruz: *ol-sa-m, ol-sa-ñ, ol-sa, ol-sa-vuz, ol-sa-ñuz, ol-sa-lar.* Demek ki Batı Türkçesinin bu ilk devrinde yalnız çokluk birinci şahısta birinci tipteki şahıs eki kullanılmıştır. Eski Anadolu Türkçesinden sonra bu *-vuz, -vüz* de yerini *-ḳ, -k*'ye bırakmış, böylece çekim tamamiyle görülen geçmiş zaman çekimine benzemiştir. Osmanlıcada bugünkünden farklı olarak tabiî önceleri ikinci şahıs eklerindeki sa-

ğır kef'le, çokluk ikinci şahıs ekinin yuvarlak vokali vardı: *bil-se-ñ, gelse--ñüz* misallerinde olduğu gibi. Sonradan sağır kef'ler atılıp vokal uyumuna bağlanarak bugünkü şekiller ortaya çıkmıştır.

489. Şart şekli de Türkçede başlangıçtan beri daima çekimli fiil hüviyetinde bulunan ve isim gibi kullanılmamış olan, kullanılamayan bir fiil şeklidir.

490. Şart şekli bazan istek için de kullanılır. Bu kullanışta şart değil, temenni ifadesi bulunur. Şart şekli bu temenni ifadesi ile hükümlü bir fiil çekimi durumuna girerek müstakil cümle fiili olarak kullanılabilir: *yarın bâri hava güzel olsa!* misalinde olduğu gibi. Fakat bu temenni fonksiyonunun da aslında şarta dayandığını, şartın dilek hâline gelmesinden ibaret bulunduğunu unutmamak lâzımdır. *gelsene* (*gel-se-n-e*)!, *otursana* (*otur-sa-n-a*)!, *çalışsanıza* (*çalış-sa-nız-a*)! gibi hitaplı şart şekillerinde ise şartın şart ifadesi hiç bulunmaz. Yalnız ikinci şahıslarda kullanılan ekleşmiş hitap edatlı bu şekiller istekle emir arası bir ifade taşırlar.

491. Şart eki de bir şekil olarak müsbet fiillerde vurguyu daima üzerine çeker.

İstek eki

492. Bu ek de yalnız şekil ifade eden bir ektir. Tasarlama kiplerinden biri olan istek şeklini meydana getirir. Tasarlanan hareketin istendiğini gösterir, istek şeklinde bir tasarlama ifade eder, dilek bildirir.

493. Batı Türkçesinde istek eki *-a, -e*'dir. Bu *a-, -e* Eski Türkçedeki gelecek zaman eki *-ġa, -ge* (*-ġay, -gey*)'den gelmiştir. Eski Türkçedeki gelecek zaman ekinin *ġ* ve *g*'si Batı Türkçesine geçerken düşmüş, böylece *-a, -e* istek eki ortaya çıkmıştır. Zaten gelecek zamanda bir istek ifadesi vardır. Onun için Batı Türkçesine geçerken ekin şekille birlikte böyle bir fonksiyon değiştirmesi de güç olmamıştır. *-ġa, -ge*'den *-a, -e*'ye geçişi Eski Türkçeden Batı Türkçesine geçiş devri metinlerinde yan yana kullanılan *-ġa, -ge*'li ve *-a, -e*'li misallerde açıkça görüyoruz. Yukarıda gelecek zaman bahsinde de söylediğimiz gibi Eski Anadolu Türkçesindeki *bolayki* (*bolay kim*) misalinde de eski *-ġay, -gey* şeklinin devamı vardır. «ola ki, olur ki, belki» mânâsına geldiğine göre bu misaldeki *-ay* da istek ifadesi taşımaktadır. Esasen ayni misalin *bola ki* şekli de vardı.

İstek çekiminde de normal olarak birinci tipteki şahıs ekleri kullanı-

lır. Bu çekim Eski Anadolu Türkçesinde *gel-e-m, gel-e-sin, gel-e, gel-e-vüz, gel-e-siz, gel-e-ler; açma-y-a-m, amça-y-a-sın, açma-y-a, açmay-a-vuz, açma-y-a-sız, açma-y-a-lar* şeklinde idi. Yani teklik birinci şahsında ikinci tipteki şahıs eki, öteki şahıslarında birinci tipteki şahıs ekleri kullanılırdı. Eski Anadolu Türkçesinden sonra Osmanlıcada çokluk birinci şahıs kullanıştan düşmüş, diğer şahıslar önceleri aynen, sonradan da ikinci şahıs eklerinin değişikliği ile devam etmiş, böylece çekim Osmanlıcanın sonlarına *gel-e-m, gel-e-siñ, gel-e,* —, *gel-e-siñiz, gel-e-ler* şeklinde ulaşmıştır. Osmanlıcanın sonlarında ise teklik birinci şahsın da kullanıştan düştüğünü görüyoruz. Böylece Türkiye Türkçesine çekimin yalnız ikinci ve üçüncü şahısları geçmiştir. Bugün bu çekim normal olarak şöyledir :

—	—
sar-a-sın	*verme-y-e-sin*
sar-a	*verme-y-e*
—	—
sar-a-sınız	*verme-y-e-siniz*
sar-a-lar	*verme-y-e-ler*

Gerek Osmanlıcada, gerek Türkiye Türkçesinde kullanıştan düşmüş olan birinci şahısların yerlerinin boş kaldığı zannedilmemelidir. Batı Türkçesinde başlangıçtan bugüne kadar istek fonksiyonu için altı şahıs da var ola gelmiştir. Yalnız birinci şahıslar asıl istek şekillerini kaybetmiş ve yerlerini istek fonksiyonunda başka bir çekim şekline bırakmışlardır. Bu çekim şekli emirdir. Gerçekten emir birinci şahıs ekleri Osmanlıca ve Türkiye Türkçesinde istek birinci şahısları için kullanılmış, böylece emir ve istek şekilleri karışmıştır. Önce Osmanlıcanın başlarında emir çokluk birinci şahsı, sonra Osmanlıcanın sonlarında emir teklik birinci şahsı istek kipine geçmiştir. Onun içindir ki emir birinci şahısları emirden çok istek ifade ederler ve bu yüzdendir ki emir birinci şahıs ekleri öteden beri istek eki zannedilmişlerdir. Demek ki istek kipi emir ve istek şekillerinin karışması ile şu şekli almıştır :

otur-ayım	*gülme-y-eyim*
otur-a-sın	*gülme-y-e-sin*
otur-a	*gülme-y-e*
otur-alım	*gülme-y-elim*
otur-a-sınız	*gülme-y-e-siniz*
otur-a-lar	*gülme-y-e-ler*

Fakat hemen ilâve edelim ki bu da bugün artık nazarî bir çekim durumundadır. Çünkü ikinci, üçüncü şahıslar da bugün çok az kullanılmakta

ve yerlerine umumiyetle emir, bazen de şart şekli kullanılmaktadır. Böylece bugün istek fonksiyonu için istek şeklinin yerini emir şekli almış gibidir. Emir şekli söyleyiş edasına göre emir veya istek olarak her iki kipin de yerini tutmaktadır. Bilhassa üçüncü şahıslarda istek eki pek az kullanılmakta, *bu böyle biline* gibi cümlelerde çok nadir olarak geçmekte, ortadan kalkmak üzere bulunmaktadır. İkinci şahıslar ise oldukça kullanılmakta, fakat yine de emir şekli ona tercih edilmektedir. Edebî dildeki bu silinişine karşılık ağızlarda, bilhassa Azeri sahasındaki ağızlarda istek eki bugün de bütün şahıslarda canlılığını muhafaza etmektedir. Bunlarda çokluk birinci şahıs *yap-a-ḳ, gid-e-k* şeklinde *-ḳ, -k* eki ile kullanılır ve yaşıyan normal istek çekimi şöyledir :

dur-a-m	*gel-e-m*
dur-a-sın	*gel-e-sin*
dur-a	*gel-e*
dur-a-ḳ (*ḫ*)	*gel-e-k*
dur-a-sınız	*gel-e-siniz*
dur-a-lar	*gel-e-ler*

İstek çekiminin birinci şahsındaki *-ayım, -eyim* ekini emir eki yerine *-a-y-ım, -e-y-im* şeklinde *-a, -e* istek eki ile *-ım, -im* şahıs eki olarak kabul etmek de akla gelebilir. Fakat hem ortada bir *-ayım, -eyim* emir eki olması, hem de istek çokluk birinci şahsındaki *-alım, -elim* 'in emir eki olduğunun açıkça görülmesi istek teklik birinci şahsındaki ekin de aslında emir eki olduğunda ve parçalanamıyacağında şüphe bırakmamaktadır.

494. *-a, -e* istek eki de *y* tesiriyle vokalle biten fiillerin *a, e* vokalini değiştirmektedir : *bekliyesin* (*bekleyesin*), *görünmüyesin* (*görünmeyesin*) misallerindeki gibi. Fakat bu değişikliği de yazıya geçirmeğe lüzum yoktur.

495. İstek eki de bir şekil eki olarak vurguludur. Müsbet fiillerde vurguyu üzerine çeker.

Gereklik eki

496. Bu ek de yalnız şekil ifade eden bir ektir. Tasarlama kiplerinden biri olan gereklik şeklini meydana getirir. Tasarlanan hareketin gerekliliğini gösterir; gerekli olan, gereklik şekline bürünen bir tasarlama ifade eder.

497. Gereklik eki Türkçede sonradan ortaya çıkmış yeni bir ektir. Bu ek bugün *-malı, -meli* şeklindedir.

-malı, -meli eki Eski Anadolu Türkçesinin sonlarında teşekküle başlamış, şekil eki olarak Osmanlıca içinde kullanış sahasına çıkmıştır. *-ma, -me* fiilden isim yapma eki ile *-lı, -li* sıfat ekinin birleşmesinden türemiş olduğu anlaşılmaktadır. Ekin başlangıçta *-malu, -melü* şeklinde olması da bunu göstermektedir. Bu ek Eski Anadolu Türkçesinin sonlarında ortaya çıkmış, fakat ilk zamanlarda bir partisip eki şeklinde fiil isimleri yapmak için kullanılmıştır : *gör-melü göz* «görülecek göz», *öl-melü oğul* «ölesi oğul» misallerinde olduğu gibi. Ekin gereklik kipi için kullanılan fiil eki durumuna geçmesi Osmanlıca içinde olmuştur. Osmanlıcada da bir müddet eki *-malu, -melü* şeklinde yuvarlak vokalli görüyoruz. Sonradan son vokali düzleşerek bugünkü *-malı, -meli* şekline geçmiştir. Gereklik eki şekline geçtikten sonra *-malı, -meli* 'nin partisip kullanışı Osmanlı sahasında çok azalmış, bugün ancak *ağlamalı olmak* gibi nadir misallerde kalmıştır. Buna karşılık Azeri sahasında ekin partisip kullanışı oldukça geniştir : *öğmeli gözel* «övülecek güzel», *yaşamalı yer* «yaşanacak yer» misallerinde olduğu gibi. Fakat Azeri sahasında da gereklik eki şeklinde kullanışı yok denecek kadar azdır.

Gereklik çekiminde de birinci tipteki şahıs ekleri kullanılır. Bu çekim bugün şöyledir :

yaz-malı-y-ım	*sevme-meli-y-im*
yaz-malı-sın	*sevme-meli-sin*
yaz-malı	*sevme-meli*
yaz-malı-y-ız	*sevme-meli-y-iz*
yaz-malı-sınız	*sevme-meli-siniz*
yaz-malı-lar	*sevme-meli-ler*

Tabiî, Osmanlıcada farklı olarak ikinci şahısların *yaz-malı-sıñ, sevme-meli-siñiz* gibi sağır kef 'li şekilleri olmuştur.

498. *-malı, -meli* gereklik ekinin bulunmadığı eski devirlerde gereklik ifadesi için *gerek* kelimesinden faydalanılırdı. *gerek* kelimesi istek veya şart şekli ile birlikte kullanılır, böylece gereklik ifade edilirdi : Eski Anadolu Türkçesindeki *gelse gerek* «gelmeli», *aşa gerek* «aşmalı», *açsam gerek* «açmalıyım», *yazam gerek* «yazmalıyım» misallerinde olduğu gibi. Bu kullanışı Osmanlıcada da görmek mümkündür.

499. Bir şekil eki olarak *-malı, -meli* de müsbet fiillerde vurguyu kendi üzerine çeker. Bu vurgu ekin son hecesi üzerinde bulunur.

Şekil ve zaman ekleri ve isim fiili

500. İşte Türkçedeki şekil ve zaman ekleri ve bu eklerle yapılan dokuz fiil kipi bunlardır. Türkçedeki bütün fiil kök ve gövdeleri çeşitli çekim fonksiyonları için bu ekleri alır, bu kiplere girerler. Yalnız bir fiil vardır ki bu fiil bütün şekil ve zaman eklerini değil, ancak bir kısım şekil ve zaman eklerini alabilir; bu fiilin bütün kipleri değil, ancak bazı kipleri vardır. Bu fiil eskiden *cevherî fiil, cevher fiili* denilen, bugün *isim fiili* veya *ana yardımcı fiil* diyebileceğimiz *i-* fiilidir. Belirli çekim şekilleri ile vazife görerek bir yandan birleşik fiil çekimlerinin temelini kuran, öte yandan bütün isim ve isim şekillerini fiil kalıbına sokarak, onları fiilleştirerek isim cümlelerini ortaya çıkaran bu fiilin Türkçede mühim bir yeri, çok hususî bir durumu vardır. Onun için bu fiili burada ayrıca ele alacak ve belirli çekim şekilleri ile oynadığı büyük rolleri yakından göreceğiz.

İsim fiili

501. Bütün isim ve fiil şekillerinin sonuna gelerek onlardan birleşik fiiller yaptığı için *ana yardımcı fiil*, isimleri fiilleştirdiği için de *isim fiili* dediğimiz *i-* fiilinin tek başına kök olarak kesin ve belirli bir mânâsı yoktur. Onun için *imek* şeklinde fiil ismi de kullanılmaz. Ayni şekilde başka hiç bir yapım ekini de almaz, hiç bir isim veya fiil gövdesi meydana getirmez. Yalnız kök olarak belirli çekim şekilleri içinde ortaya çıkar. Yalnız yanına geldiği isim veya fiil şekli ile birlikte açık bir mânâ kazanır, belirli bir vazife görür. Bu durumdaki mânâ ve vazifesinden anlaşılıyor ki *i-* fiilinin *ol-* fiiline çok yakın bir mânâsı vardır.

i- fiilinin dört çekim şekli, dört kipi vardır. Bunlar *şimdiki zaman, görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman* ve *şart* şekilleridir. Bunlardan şimdiki zaman şekli kelimeler hâlinde ortaya çıkan bir çekim değil, ekleşmiş bulunan, eklerden ibaret olan, böylece birleştiği isimlerle birlikte ortaya çıkabilen bir çekimdir. Diğer üçü ise kelimeler hâlinde tam bir çekim şekli

olarak görünebilen, fakat kökünü kaybederek her an ekleşmeğe elverişli bulunan kiplerdir.

Şimdiki zaman

502. *i-* fiilinin şimdiki zamanına geniş zaman da demek mümkündür. Zaten ekleşme geniş zaman üzerinden olmuş, bu ekler geniş zaman çekiminin artıkları olarak kalmıştır. Fakat bugün esas itibariyle şimdiki zamanı ifade etmekte, geniş zaman ifadeleri şimdiki zaman çekiminde bulunan geniş zaman fonksiyonundan ibaret kalmaktadır. Bu ekler birleştikleri ismin şimdiki zamanda fiil hâlinde ortaya çıktığını, çıkmakta devam ettiğini; ismin şimdiki zamanda olmakta bulunduğunu bildirir, haber verirler. Onun için bu eklere eskiden *haber ekleri* (*edat-ı haber* «haber edatı») denirdi. Şimdi de *bildirme ekleri* adı verilmektedir.

İsim fiilinin şimdiki zamanını karşılayan bu ekler bugün şöyledir :

Teklik	1. şahıs :	*-ım, -im, -um, -üm*
	2. şahıs :	*-sın, -sin, -sun, -sün*
	3. şahıs :	*-dır, -dir, -dur, -dür; -tır, -tir, -tur, -tür*
Çokluk	1. şahıs :	*-ız, -iz, -uz, -üz*
	2. şahıs :	*-sınız, -siniz, -sunuz, -sünüz*
	3. şahıs :	*-dırlar, -dirler, -durlar, -dürler; -tırlar, -tirler, turlar, -türler*

Görülüyor ki bu eklerin teklik, çokluk birinci, ikinci şahısları birinci tipteki şahıs eklerinin aynidir. Demek ki isim fiilinin geniş zaman kipi ekleşirken fiil kökü ile şekil ve zaman eki düşmüş geriye şahıs ekleri kalmıştır. Fakat bu şahıs ekleri düşen kök ve şekil ve zaman ekinin mânâ ve fonksiyonunu üzerine almışlar, böylece yapı bakımından ayni kalmakla beraber, fonksiyon bakımından asıl şahıs eklerinden farklı bir hüviyet kazanmışlardır. Bu eklerin isim ve isim şekillerine gelerek onları fiilleştirmeleri bugün şöyledir :

yorġun-um	*evde-y-im*
yorġun-sun	*evde-sin*
yorġun-dur	*evde-dir*
yorġun-uz	*evde-y-iz*
yorġun-sunuz	*evde-siniz*
yorġun-durlar	*evde-dirler*

Yalnız, teklik ve çokluk üçüncü şahıslar fiil çekimlerinde üçüncü şahıs ekinin bulunmamasına paralel olarak bazen kullanılmazlar: *hava güzel, çocuklar üzgün* misallerinde olduğu gibi. Fiil çekimlerinde şahıs eki yalnız şahıs eki olduğu, şekil ve zaman eki şahıs da ifade ettiği için üçüncü şahıslar daima eksizdir. Burada ise isim fiilinin üçüncü şahısları olarak bu ekler şahıstan başka kök, şekil ve zaman eki yerini de tutmaktadırlar. Onun için her zaman değil, bazen kullanılmazlar. Çokluk üçüncü şahısta bazen de yalnız çokluk eki kullanılır: *çocuklar üzgünler, annemler evdeler* misallerinde olduğu gibi. Bazen de çokluk eki asıl ekten önce getirilir: *evdelerdir* misalinde olduğu gibi.

503. *i-* fiili Eski Türkçede *er-* şeklinde idi. Normal bir yardımcı fiil olan ve bütün kipleri bulunan *er-* fiilinin Batı Türkçesine geçerken *r* 'si düşmüş, *e-i* değişmesi ile vokali de değişerek *i-* şekli ortaya çıkmıştır. Öte yandan fiilin çekim sahası da daralmış ve *i-* fiili Batı Türkçesinin başından beri dört çekim şekli içinde kullanıla gelmiştir. *er-* fiili Eski Türkçede aslında, geniş zamanı ile yardımcı fiil olarak, bildirici fiil olarak şöyle vazife görürdü:

men erür men	«benim»
sen erür sen	«sensin»
ol erür ol	«odur»
biz erür biz (*miz*)	«biziz»
siz erür siz	«sizsiniz»
olar erür-ler (*olar*)	«onlardırlar»

Fakat daha, Eski Türkçede iken ekleşme olmuş ve bazen *erür* düşerek *men men* «benim», *sen sen* «sensin», *ol ol* «odur» gibi şekiller kullanılmağa başlamıştır. Batı Türkçesine gelince *er- i-* olduğu için ortada *erür* gibi bir geniş zaman şekli de kalmamış, böylece ekleşme kesinleşerek yalnız ekleşmiş şekiller hâkim olmuş, şahıs zamirleri de tamamiyle şahıs eklerine çevrilerek bildirme ekleri ortaya çıkmıştır. Yalnız, bildirme eklerinin birinci, ikinci şahısları *er-* fiilinin geniş zamanının ekleşmesinden doğmuştur. Üçüncü şahıslar ise başka bir fiilden gelirler. Bu fiil *tur-* > *dur-* fiilidir. Eski Türkçede ana yardımcı fiil önce yalnız *er-* idi, üçüncü şahıslarda da *er-* kullanılırdı. Sonradan buna *tur-* yardımcı fiili de katılmıştır. İşte Eski Türkçede üçüncü şahısların *turur, tururlar* yardımcı fiili ayni fonksiyonla Batı Türkçesine de geçmiş ve bildirme üçüncü şahıslarının temelini teşkil etmiştir. Tabiî bu fiil *t-d* değişmesi ile Batı Türkçesine *durur, dururlar* şeklinde geçmiştir. Üçüncü şahıslarda da ekleşme Eski Anadolu Türkçesinde başlamış, fakat bu ekleşme Osmanlıcanın sonlarına kadar tamamlanamamış,

böylece *durur, dururlar* fiilleri ekleşmiş şekillerinin yanında karışık olarak uzun zaman kullanılmıştır.

Birinci, ikinci şahıslarda bildirme eklerinin Batı Türkçesindeki gelişme seyri tabiî, asılları olan şahıs eklerindeki gibi olmuştur. Yani Eski Anadolu Türkçesinde bildirme ekleri şöyle idi :

Teklik	1. şahıs :	*van, -ven; -vanın, -venin; -vam, -vem*
		-am, -em
	2. şahıs :	*-sın, -sin*
	3. şahıs :	*-dur, -dür* (*durur*)
Çokluk	1. şahıs :	*-vuz, -vüz*
		-uz, -üz
	2. şahıs :	*-sız, -siz*
	3. şahıs :	*-durlar, dürler* (*dururlar*)

Demek ki Batı Türkçesinde başlangıçta üçüncü şahıs bildirme ekleri daima yuvarlak vokalli ve *d* 'li olmuştur : *ağaç-dur, gice-dür* misallerinde olduğu gibi. Bu şekil Osmanlıcada da uzun müddet devam etmiş ve ancak Osmanlıcanın sonlarında vokal ve konsonant uyumlarına bağlanmıştır. Buarada, Eski Anadolu Türkçesinde ve Osmanlıcada üçüncü şahısların ekleşmemiş oldukları zaman daima *durur, dururlar* şeklinde kaldıklarını; *dürür, dürürler* şekline geçmediklerini; eski metinleri okurken bunları vokal uyumuna uydurmanın doğru olmadığını belirtmeliyiz. Birinci, ikinci şahısların gelişmesi ise tabiî, şahıs ekleri ile bir olmuş, böylece yukarıya aldığımız bugünkü şekiller ortaya çıkmıştır.

504. Şahıs ekleri gibi bildirme ekleri de vurgusuzdurlar ve vurguyu kendilerinden önceki heceye atarlar.

Görülen geçmiş zaman

505. İsim fiilinin var olan kiplerinden biri görülen geçmiş zamandır. Bu şekil için *i-* fiiline diğer fiillerden farksız olarak görülen geçmiş zaman eki eklenir. Yani isim fiilinin görülen geçmiş zamanı bugün şöyledir :

i-di-m	*i-di-k*
i-di-n	*i-di-niz*
i-di	*i-di-ler*

Bu çekimin eklerle ilgili gelişme seyri tabiî diğer fiillerin görülen geç-

miş zamanından farksızdır. Burada dikkat edilecek şey kökün durumudur. Bu çekimde de diğerlerindeki gibi *i-* kökü Batı Türkçesinin başından beri düşme, böylece çekim de ekleşme temayülü gösterir. Eski Anadolu Türkçesinde normal olarak umumiyetle *i-* muhafaza edilmektedir. Fakat bilhassa vezin icabı olarak daha o devirde iken bu *i-* nin düşürüldüğünü de görüyoruz; *içinde-di, Çinde-düm, kişi-dük* misallerinde olduğu gibi. Yalnız, dediğimiz gibi, o devir için *i-* 'nin düşürülmemesi normaldir. Onun için metinlere çok dikkat etmek, vezin zarureti yoksa fiili ekleştirmemeğe, bu hususta imlânın şaşırtıcı taraflarına kapılmamağa çalışmak lâzımdır. Çünkü eskiden bu çekimler çok defa *i-* 'si işaretlenmeden ek imlâsı ile yazılırdı. Yoksa *içinde-di* gibi bugün bile tam ekleşme olmayan ve *içinde-y-di* şeklinde kullanılan misaller Eski Anadolu Türkçesi için normal olamaz. Ekleşme Osmanlıcada gittikçe fazlalaşmış, nihayet bugünkü şeklini bulmuştur. Bugün konsonantla biten isimlerden sonra umumiyetle düşürülmektedir : *güzeldi, ḳış-tı* misallerinde olduğu gibi. Fakat *güzel idi, ḳış idi, yoḳ idik* kullanışları da yadırganmaz. Vokallerden sonra ise ekleşme hiç bir zaman tam olmamakta, ya fiil kökü olduğu gibi muhafaza edilmekte veya düşen vokal ortada bir *y* bırakmaktadır : *hasta idi, köylü idi, hasta-y-dı, köylü-y-dü* misallerinde olduğu gibi. Ağızlarda ise *i-* düşürülmediği halde fiilin vokal uyumuna uydurulduğu görülür : *var ıdı, çocuğ udu* misallerinde olduğu gibi.

Öğrenilen geçmiş zaman

506. İsim fiilinin var olan bir kipi de budur. Çekimi tabiî diğer fiillerdeki gibidir. Bugün bu çekim şöyledir :

i-miş-im	*i-miş-iz*
i-miş-sin	*i-miş-siniz*
i-miş	*i-miş-ler*

Bu çekimin de eklerle ilgili gelişme seyri diğer fiillerdekinden farksızdır. Kök düşmesi ise bugün tamamiyle görülen geçmiş zamandaki gibidir. Eskiden kök vokalini görülen geçmiş zamandan daha çok muhafaza etmiş, Eski Anadolu Türkçesi ile Osmanlıcanın başlarında hemen hemen hiç düşürmemiştir.

Şart

507. İsim fiilinin var olan dördüncü kipi şart şeklidir. Çekimi tabiî diğer fiillerden farksızdır. Bugün bu çekim şöyledir :

i-se-m	*i-se-k*
i-se-n	*i-se-niz*
i-se	*i-se-ler*

Bu çekimin de eklerle ilgili gelişmesi diğer fiillerdeki gibi, kök düşmesi durumu da görülen geçmiş zamandaki gibidir.

İsim fiilinin menfisi

508. İşte isim fiilinin var olan dört çekimi bunlardır. *i-* fiilinin *ime-* şeklinde menfisi olmadığı için bu dört çekimin menfileri diğer fiillerden başka bir şekilde yapılır. Bunun için *değil* < *degül* menfi edatından faydalanılır. Menfilik ifade eden bu edat isim fiilinin takıldığı ismin sonuna getirilir, edattan sonra isim fiilinin müsbet şekilleri ilâve edilir : *güzel değildir, değildi, değilmiş, değilse* misallerinde olduğu gibi. *değil* edatı Eski Anadolu Türkçesinde *degül* şeklinde idi. Menfi şekildeki kök düşmesi de tıpkı müsbet şekildeki gibidir.

Eski Türkçede *er-* fiilinin diğer kipleri gibi tabiî, menfi çekimleri de vardı. Bu arada geniş zamanının menfisi *er-mez* şeklinde idi. Bu şekil sonra diğer şivelere de geçmiş ve isim fiilinin menfisinde *değil* yerine bir çok şiveler *i-mes* (*i-mez*) şeklini kullana gelmiştir. Batı Türkçesi bu bakımdan *değil* tarafındadır. Yalnız, Eski Anadolu Türkçesinde ve Osmanlıcanın başlarında tek tük *i-mez* (*i-mes*) şekli ile de karşılaşırız. Fakat bu her halde bazan Doğu Türkçesinin tesirinde kalan şairlerin naklettikleri kelimelerden olup Batı Türkçesi içinde yaşamamıştır.

509. Yukarıdan beri gördüğümüz bütün bu şekilleri ile isimleri fiilleştiren, bir ismin faile isnadı için kullanılan isim fiili, ekleri ve kelimeleri ile fiil çekimlerinin sonlarına getirilerek fiilleri destekleyen yardımcı fiil olarak da kullanılır. Aslında getirildiği fiil şekilleri de onun önünde isimden başka bir şey değildiler. Fakat zamanla bu ifade kaybolmuş ve isim fiilinin ek ve kelimeleri ikinci bir çekim unsuru olarak fiil çekimine katılmışlardır. İşte Türkçede fiillerin birleşik çekimleri bu şekilde meydana gelmiştir.

Fiillerin birleşik çekimleri

510. Bildirme ve tasarlama kipleri ile bildirilen ve tasarlanan hareketlerin görülen geçmiş zamanda, öğrenilen geçmiş zamanda veya şart şek-

linde ortaya çıktığını veya çıkacağını ifade etmek için birleşik çekimlere baş vurulur. Birleşik çekim iki çekimli fiilin bir araya gelmesinden, birlikte kullanılmasından ibarettir. Birleştirilen iki çekimden biri bir şekil ve zamanı, diğeri de başka bir şekil ve zamanı karşılayarak birbirine bağlanan iki şekil ve zamanı birlikte ifade ederler. Bunun için tabiî, çekimli fiillerden birinin fiil kökünün belirli bir mânâ taşımaması, böylece birleşen iki çekimin tek bir fiil kökü etrafında toplanması lâzımdır. Şu halde birleşik çekimde ortaya çıkan çekimli şeklin mânâsına fiillerden biri hem kökü ile, hem şekil ve zaman eki ile; diğeri ise yalnız şekil ve zaman eki ile iştirak eder. Kök mânâsı başka fiilin mânâsını değiştirecek şekilde belirli olmayan, başlı başına bir ifadeye sahip bulunmayan fiil ise isim fiilidir. Bu ana yardımcı fiilin bir çekim şekli başka bir fiilin bir çekim şekli ile birleşerek ona iki şekil ve zamanı karşılayan birleşik bir çekim ifadesi verir. İsim fiilinin var olan çekimleri ise sayılıdır. Şu halde birleşik çekimlerin sayısı da ancak bu ana yardımcı fiilin çekim sayısı kadardır. İsim fiilinin görülen geçmiş zamanı, öğrenilen geçmiş zamanı ve şartı var olduğuna göre demek ki birleşik çekimin de görülen geçmiş zamanı, öğrenilen geçmiş zamanı ve şartı olmalıdır. Gerçekten birleşik çekimin görülen, öğrenilen geçmiş zamanlar ve şart olmak üzere üç şekli vardır. Birleşik çekimde çekim birden fazla şekil ve zaman bildirdiği için tabiî, bu görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman ve şart normal basit geçmiş zamanlardan ve şarttan farklıdır. Bu birleşik çekim geçmiş zamanları ve şartı fiil kök ve gövdelerinin değil, fiil kiplerinin geçmiş zamanları ve şartıdır. Birleşik çekimin geçmiş zamanlarını basit geçmiş zamanlardan ayırmak üzere bunlar için ayrı isimler kullanıyor, fakat bu isimlerde de görülen — öğrenilen esasına dayanıyoruz. Birleşik çekimin görülen geçmiş zamanına *hikâye*, öğrenilen geçmiş zamanına *rivayet* adını veriyoruz. Şart şekline ise basit kipte olduğu gibi yine *şart* diyoruz. Şu halde birleşik çekimler *hikâye, rivayet* ve *şart* şekilleridir.

Türkçede birleşik çekimde asıl fiil önce, ana yardımcı fiil sonra gelir. Birleşik çekimi tam olarak adlandırırken de önce asıl fiil kipini, sonra yardımcı fiil kipini söylüyoruz : *şimdiki zamanın hikâyesi, gelecek zamanın rivayeti, geniş zamanın şartı* gibi.

Birleşik çekimde yardımcı fiilin önündeki asıl fiil kipi şüphesiz bir çeşit isim durumuna düşmektedir. Böylece, isim olarak hiç bir zaman kullanılmayan, daima fiil hüviyetini muhafaza eden kipler bile *i-* fiilinin önünde aslında isim muamelesi görmektedirler. Fakat *i-* fiilinin kök mânâsının belirsizliği, müstakil olmaması, ana yardımcı hüviyeti bu kipleri isim durumundan çıkararak fiil mânâ ve hüviyetine kavuşturmaktadır. Yani aslında birleşik çekim faile bir fiil isminin *i-* fiili vasıtası ile isnadından ibarettir. Fa-

kat bu mânâ kaybolmuş ve birinci unsur fiil hüviyetine bürünerek fiillerin birleşik çekimi ortaya çıkmıştır. Böylece birleşik çekim bir fiilin arka arkaya iki çekim kalıbına dökülmüş şeklinden ibaret olmuştur. Yardımcı fiilin kökü düşerek eki asıl fiil kipine eklenince birleşik çekim mânâ bakımından olduğu gibi şekil bakımından da tam birleşik çekim manzarası almış ve bir fiile arka arkaya iki çekim eki getiriliyor gibi bir durum ortaya çıkmıştır. Zaten asıl birleşik çekim de yardımcı kökün düşmesi ile ortaya çıkan bu iki ekli çekimdir. Bu ekleşme olmadığı zaman ortada bir *birleşik fiil çekimi* vardır. Ekleşme olunca ortaya bir *fiil birleşik çekimi* çıkar. Meselâ *bilmiş idim* bir birleşik fiil çekimi, *bilmiştim* ise bir fiil birleşik çekimidir. Türkçede başlangıçta tabiî, birleşik fiil çekimi vardı. *er-* devrinde bu birleşik fiil hüviyeti daha açıktı : *bilmiş erdim* misalinde olduğu gibi. Ana yardımcı fiilin kökü zayıfladıkça fiil birleşik çekimine gidilmiş, sonunda tam birleşik çekim ortaya çıkmıştır.

Birleşik fiilden birleşik çekime geçilirken ekleşme, yani yardımcı fiil kökünün düşmesi *er-* 'in *i-* olduğu zamandan başlamıştır. Demek ki Batı Türkçesinin başından beri ekleşme ile karşılaşırız. Fakat bugün bile bu ekleşme tamamlanmış değildir. Böyle olduğu halde Eski Anadolu Türkçesinde bugünkünden aşırı bir ekleşmenin bazı örneklerini görmemiz biraz tuhaftır. Her halde vezin zaruretlerinin yanında bazı aldatıcı imlâ şekillerini de hesaba katmak lâzımdır. Batı Türkçesinde, şüphe yok ki ekleşme zamanla ilerlemiş ve sonunda bugünkü duruma gelmiştir. Ekleşmenin az olduğu devirlerde bugünkünden aşırı misallerin bulunması pek normal görünmüyor.

Aslında birleşik fiile dayandığı için birleşik çekimde şahıs eklerini normal olarak yardımcı fiil alır. Asıl fiil bir çeşit partisip şeklinde yalnız kip eki ile yardımcı fiilin başına gelir. Fakat eskiden bunun aksine, şahıs eklerinin yardımcı fiile eklenmeyip asıl fiile getirildiği de olmuştur. Bu istisnalar çekimli bir fiilin parantez cümlesi hâlinde yardımcı fiille nakledilmesinden de doğmuş olabilir.

Birleşik çekim hakkında verdiğimiz bu umumî bilgilerden sonra şimdi bu çekimin kiplerini gözden geçirebiliriz :

Hikâye

511. Birleşik çekimin hikâye şekli asıl fiil kipinin gösterdiği hareketin görülen geçmiş zamanda cereyan etmiş olduğunu bildirir. Bu çekim konuşanın geçmiş zamanda gördüğü hareketleri hikâye etmek için, anlatmak

için kullanacağı fiil şeklidir. Asıl fiilin kipleri ile *i-* fiilinin görülen geçmiş zamanının veya ekleşmiş şeklinin birleşmesi ile ortaya çıkar. Emir dışındaki bütün kiplerin hikâye şekli vardır.

512. Geniş zamanın hikâyesi bugün *yapar-dı-m, yapar-dı-n, yapar-dı, gezer-di-k, gezer-di-niz, gezerler-di* şeklindedir. Menfi şekilde de çekim aynidir: *bilmez-di-m, tutmazlar-dı* gibi. Görülüyor ki yalnız çokluk üçüncü şahısta şahıs eki asıl fiilden sonra gelmektedir. Bu eskiden beri böyle olmakla beraber bilhassa ağızlarda *ağlar-dı-lar, çekmez-di-ler* gibi kullanışlar da görülür.

513. Şimdiki zamanın hikâyesi bugün *biliyor-du-m, biliyor-du-n, biliyor-du, bilmiyor-du-k, bilmiyor-du-nuz, bilmiyorlar-dı* şeklindedir. Çokluk üçüncü şahsın bilhassa ağızlarda *oturuyor-du-lar, veriyor-du-lar* şeklinde kullanıldığı da görülür.

514. Görülen geçmiş zamanın hikâyesi bugün *açtı-y-dı-m, açtı-y-dı-n, açtı-y-dı, görmedi-y-di-k, görmedi-y-di-niz, görmedi-y-di-ler* şeklindedir. Görülüyor ki sonu vokalle biten ekten sonra gelince isim fiili tam olarak ekleşmemekte ve *i-* kökü düştüğü halde iki fiil arasındaki yardımcı ses (*dedi-y-idim* gibi şekillerdeki *y*) saklanmaktadır. Bu kipin ayni zamanda *açtı-m-dı, açtı-n-dı, açtı-y-dı, açtı-k-tı, açtı-nız-dı, açtılar-dı* şekli de kullanılmaktadır. Görülen geçmiş zamanın hikâyesi eskiden bu şekilde yapılırdı. Yani şahıs eklerini asıl fiil alır, arkasından gelen yardımcı fiil şahıssız olarak *idi* şeklinde bulunurdu: Eski Anadolu Türkçesindeki *vardum idi, añdum idi, uzatdum idi, düştüñ idi, işitdük idi, ağlaşdılar idi* misallerinde olduğu gibi. Görülen geçmiş zaman çekiminin sonuna *idi* getirmek suretiyle yapılan bu şekilde her halde görülen geçmiş zaman kipinin daima çekimli fiil hüviyetinde bulunması, görülen geçmiş zaman ekinin partisip eki olarak kullanılmağa elverişli olmaması rol oynamıştır. İşte bu eski şekil zamanımıza kadar sürüp gelmiştir. Bu arada son zamanlarda bu birleşik çekim de diğer birleşik çekimlere uydurulmuş, böylece yardımcı fiili çekilen bugünkü şekil ortaya çıkmıştır. Fakat bu yeni şeklin yanında, dediğimiz gibi, eski şekil de yaşamaktadır.

515. Öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi bugün *yapmış-tı-m, yapmış-tı-n, yapmış-tı, içmemiş-ti-k, içmemiş-ti-niz, içmemişler-di* şeklindedir. Çokluk üçüncü şahsın bilhassa ağızlarda *içmişti-ler* şekli de vardır.

516. Gelecek zamanın hikâyesi bugün *atacak-tı-m, atacak-tı-n, atacak-tı, sevmeyecek-ti-k, sevmeyecek-ti-niz, sevmeyeceklerdi*

şeklindedir. Çokluk üçüncü şahsın bilhassa ağızlarda *sevecek-ti-ler* şekli de vardır.

517. Emir şeklinin hikâyesi yoktur. Çünkü emir hitap kipidir. Doğrudan doğruya ve söyleniş anında ortaya çıkar. Geçmişte cereyan etmesi, hikâye hâlinde bildirilmesi bahis konusu olamaz. *bakındı, durundu* gibi şekillerin emir hikâyesi değil, hitaplı emir olduğunu yukarıda emir bahsinde söylemiştik. Bununla beraber Eski Anadolu Türkçesinde *bilsün idi* gibi misallerle de karşılaşıyoruz.

518. Şartın hikâyesi bugün *olsa-y-dı-m, olsa-y-dı-n, ol-sa-y-dı, verse-y-di-k, verse-y-di-niz, verse-y-di-ler* (*verseler-di*) şeklindedir. Çokluk üçüncü şahsın her iki şekli de ayni derecede kullanılmaktadır. İstek hikâyesinin de bazen şart hikâyesi mânâsını taşıdığını burada kaydetmeliyiz.

519. İstek şeklinin hikâyesi bugün *tuta-y-dı-m, tu-ta-y-dı-n, tuta-y-dı, bile-y-di-k, bile-y-di-niz, bile-y-di-ler* şeklindedir. Fakat istek hikâyesi diğer birleşik çekimler kadar kullanılmamakta, bunun yerine çok defa şartın hikâyesi kullanılmaktadır. Burada tabiî, şart ekinin istek, temenni fonksiyonundan faydalanılmaktadır. Buna karşılık istek hikâyesinin de bazen şart hikâyesi mânâsı ile kullanıldığını belirtmeliyiz.

520. Gereklik şeklinin hikâyesi bugün *yapmalı-y-dı-m, yapmalı-y-dı-n, yapmalı-y-dı, gitmeli-y-di-k, gitmeli-y-di-niz, gitmeli-y-di-ler* (*gitmeli-ler-di*) şeklindedir. Çokluk üçüncü şahısta daha çok birinci şekil kullanılmakla beraber ikinci şekil de işlek bulunmaktadır.

Rivayet

521. Bu şekil asıl fiil kiplerine *i-* fiilinin öğrenilen geçmiş zamanının getirilmesi ile yapılan birleşik çekimdir. Bu çekim *i-* fiilinin öğrenilen geçmiş zamanı ile yapılmakla beraber *i-* fiilinin öğrenilen geçmiş zamanı burada zaman ifade etmez. *i-miş* (*-miş*) şeklinin burada vazifesi zaman bildirmek değil, bir nakil, bir anlatma, bir sonradan farkına varış ifade etmektir. Öğrenilen geçmiş zaman bir cephesi ile anlatılan geçmiş zamandır, naklî mazidir. İşte *-mış, -miş* eki burada öğrenilen geçmiş zamanın sadece anlatma, başkasından nakil ve sonradan farkına varma fonksiyonu ile vazife görür. Zaman eki değil, anlatma eki, nakil eki durumunda bulunur. Asıl fiil kipinin gösterdiği hareketi rivayet eder. Bu birleşik çekime *rivayet* adının verilmesi de bundandır. Demek ki rivayet bir zaman kipi değil, bir şekil kipidir. *Hikâye* ise yukarıda gördüğümüz gibi ayni zamanda bir zaman

kipidir, hikâye etmekle birlikte zaman da ifade eder. Rivayet ve hikâye şekillerinin zamanından bahsederken tabiî, birleşik çekim üzerinde duruyoruz. Yoksa hikâye veya rivayeti yapılan asıl fiil kiplerinin zaman ifadesi asıl fiilin zamanı olarak her iki şekilde de bulunur. Bizim söylemek istediğimiz şey birleşik çekim olarak hikâyede zaman ifadesinin bulunduğu, rivayette bulunmadığıdır.

522. Geniş zamanın rivayeti *yapar-mış-ım, acır-mış-sın, olur-muş, gider-miş-iz, götürür-müş-sünüz, bilirler-miş* şeklindedir. Çokluk üçüncü şahsın nadir olarak ağızlarda *bilir-miş-ler* şekli de vardır.

523. Şimdiki zamanın rivayeti bugün *duymuyor-muş-um, duymuyor-muş-sun, duymuyor-muş, geziyor-muş-uz, geziyor-muş-sunuz, geziyorlar-mış* şeklindedir. Çokluk üçüncü şahsın nadir olarak, bilhassa ağızlarda *geziyor-muş-lar* şekli de görülebilir.

524. Görülen geçmiş zamanın rivayeti yoktur. Çünkü görülen şey başkasından nakledilmez, rivayet edilmez.

525. Öğrenilen geçmiş zamanın rivayeti bugün normal olarak *tutmuş-muş-um, tutmuş-muş-sun, tutmuş-muş, gelmiş-miş-iz, gelmiş-miş-siniz, gelmişler-miş* şeklindedir. Fakat *-mış, -miş* ekinin arka arkaya söylenmesi kulağa hoş gelmediği için bu çekimde *i-* fiili bugün bile çok defa ekleşmeden kullanılır: *tutmuş imiş, yapmış imişiz* misallerinde olduğu gibi. Bir çok defa da cümle tertibi değiştirilerek bu çekimin kullanılmasından kaçınılmaktadır.

526. Gelecek zamanın rivayeti bugün *susacak-mış-ım, susacak-mış-sın, susacak-mış, diyecek-miş-iz, diyecek-miş-siniz, diyecekler-miş* şeklindedir. Çokluk üçüncü şahsın *diyecek-miş-ler* şekli de görülebilir.

527. Emir şeklinin rivayeti de yoktur. Çünkü bir hitap kipi olan emir rivayet edilmez. Yalnız üçüncü şahıs emirler benimsenmeden tekrarlanır ve başkasına anlatılırken parantez içi sözü şekline sokularak sonlarına rivayet eki eklenebilir : nadir kullanılan *gelsin-miş, gitsinler-miş* misallerinde olduğu gibi.

528. Şart şeklinin rivayeti bugün *bulunsa-y-mış-ım, bulunsa-y-mış-sın, bulunsa-y-mış, bilse-y-miş-iz, bilse-y-miş-siniz, bilseler-miş* şeklindedir. Çokluk üçüncü şahısta *bilse-y-miş-ler* şekli de kullanılmaktadır. Bu çekimde bugün bir çok defa *i-* kökü muhafaza edilir : *olsa imişim* misalinde olduğu gibi. Şartın rivayeti mânâsına bazen de istek rivayetinin kullanıldığı görülür.

529. İstek şeklinin rivayeti bugün *baḳa-y-mış-ım, baḳa-y-mış-sın, baḳa-y-mış, gide-y-miş-iz, gide-y-miş-siniz, gide-y-mişler* şeklindedir. İstek rivayeti ifadesi için bazen de şart rivayeti kullanılır. Buna karşılık istek rivayeti de şart rivayeti mânâsında kullanılabilir.

530. Gereklik şeklinin rivayeti bugün *yazmalı-y-mış-ım, yazmalı-y-mış-sın, yazmalı-y-mış, çekmeli-y-miş-iz, çekmeli-y-miş-siniz, çekmeli-y-miş-ler* şeklindedir. Çokluk üçüncü şahıs *çekmeli-ler-miş* şeklinde de kullanılır.

Şart

531. Birleşik çekimin şart kipi asıl fiil kiplerinin karşıladığı hareketi şart şeklinde ifade eder. Bu kip asıl fiil kiplerine *i-* yardımcı fiilinin şart şeklini getirmek suretiyle yapılır.

532. Geniş zamanın şartı bugün *çalışır-sa-m, çalışır-sa-n, çalışır-sa, güler-se-k, vermez-se-niz, vermez-ler-se* şeklindedir. Çokluk üçüncü şahısta *vermez-se-ler* şekli de görülebilir.

533. Şimdiki zamanın şartı bugün *satıyor-sa-m, satıyor-sa-n, satıyor-sa, içiyor-sa-ḳ, içiyor-sa-nız, içiyor-lar-sa* şeklindedir.

534. Görülen geçmiş zamanın şartı bugün *sor-du-y-sa-m, sordu-y-sa-n, sordu-y-sa, verdi-y-se-k, verdi-y-se-niz, verdi-ler-se* şeklindedir, çokluk üçüncü şahsın *verdi-y-se-ler* şekli de kullanılmaktadır. Görülen geçmiş zamanın hikâyesinde olduğu gibi bu çekimde de büyük bir değişiklik olmuştur. Eski Anadolu Türkçesinde bu çekimi *ḳıldum ise, dökdüñ ise, oldı-y-ise, itdük ise, olduñuz ise, kesdiler ise* şeklinde görürüz. Bu eski şekil bugüne kadar kullanıla gelmiş olup, son zamanlarda diğer kiplere uyularak yapılan yeni çekimin yanında hâlâ yaşamaktadır.

535. Öğrenilen geçmiş zamanın şartı bugün *oḳumuş-sa-m, oḳumuş-sa-n, oḳumuş-sa, geçmiş-se-k, geçmiş-se-niz, geçmiş-ler-se* şeklindedir. Çokluk üçüncü şahısta *geçmiş-se-ler* şekli de görülebilir.

536. Gelecek zamanın şartı bugün *yapacaḳ-sa-m, yapacaḳ-sa-n, yapacaḳ-sa, gidecek-se-ḳ, gidecek-se-niz, gidecekler-se* şeklindedir.

537. Emir şeklinin şartı da yoktur.

538. Şart şeklinin de şartı yoktur. Çünkü üst üste iki şart lüzumsuzdur.

539. İstek şeklinin de şartı yoktur.

540. Gereklik şeklinin şartı ise çok nadir kullanılır. Bugün *çalışmalı-y-sa-m, çalışmalı-y-sa-n, çalışmalı-y-sa, gitmeli-y-sek, gitmeli-y-se-niz, gitmeliler-se* şeklindedir. Fakat dediğimiz gibi bu şekil çok nadir kullanılmakta ve gereklik şartı *gitmeliysem* yerine *gitmem lâzımsa* gibi şekillerle karşılanmaktadır.

Birleşik çekimde dikkati çeken noktalar

541. İşte birleşik çekimin kipleri olan hikâye, rivayet ve şart şekilleri bunlardır. *i-* yardımcı fiilinin görülen geçmiş zamanı, öğrenilen geçmiş zamanı ve şartı ile yapılan bu çekimlerde, dediğimiz gibi, bugün, *i-* kökü umumiyetle düşürülmüş ve yardımcı fiil ekleşmiş bulunmaktadır. Umumiyetle diyoruz. Çünkü bu iş bugün bile tamamlanmış değildir. *i-* fiili bugün isimlerin sonunda nasıl kullanılıyorsa fiillerin sonunda da ayni şekilde kullanılmaktadır. Yani konsonantla biten isimlerde olduğu gibi konsonantla biten fiillerde de umumiyetle ekleşmiş şekilde kullanılmaktadır: *bitkin-di, ev-miş, açık-sa; gelir-di, geliyor-muş, gelecek-se* misallerinde olduğu gibi. Vokalle biten fiillerde ise vokalle biten isimlerde olduğu gibi yine umumiyetle ekleşmekle beraber *y* yardımcı sesini de muhafaza etmektedir: *yolda-y-dı, avcı-y-mış, yeni-y-se; görse-y-di, görmeli-y-miş, gördü-y-se* misallerinde olduğu gibi. Fakat bunların yanında isimlerde olsun, fiillerde olsun *i-* fiilinin ekleşmeden kullanıldığı da bol bol görülür: *bitkin idi, ev imiş, açık ise, yolda idi, avcı imiş, yeni ise; gelir idi, geliyor imiş, gelecek ise, görse idi, görmeli imiş, gördü ise* misallerinde olduğu gibi. Yalnız, bugün ekleşme temayülünün hakim olduğu, daha çok ekli şekillerin kullanıldığı unutulmamalıdır. Ekli şekillerin tercihi bilhassa fiillerde çok kuvvetlidir. Birleşik çekim icabı olarak hikâye, rivayet ve şart şekillerinde hemen hemen daima ekli kullanış görülmekte, iki kelimelik çekim bugün adeta yadırganmakta, ancak yardımcı fiili belirtmek, onun üzerine basmak icap edince *i- kökü* söylenmektedir.

Bu karışıklık Batı Türkçesinin başından beri devam ede gelmiştir. Çünkü ekleşme *er-*'in *i-* olması ile başlamış, fakat bugün bile tamamlanamamıştır. Ekleşmenin Batı Türkçesi içinde zamanla kuvvetlendiği muhakkaktır. Eskiye doğru gidildikçe *i-* kökünün daha çok muhafaza edildiği görülür. Eski Anadolu Türkçesinde *i-* kökü umumiyetle yerinde durmakta, çok az düşürülmektedir. Böyle olduğu halde Eski Anadolu Türkçesinde ekleşmenin bugün bile görmediğimiz aşırı örnekleri ile karşılaşırız: *içinde-di,*

kişi-dük şeklindeki isim; *saçdı-dı, bilse-düm, ḳaçsa-dı, erişmeye-di, bile-düm* şeklindeki fiil misallerinde olduğu gibi. Bu ve buna benzer örneklerin vezin gibi dış zaruretlerle veya haploloji yolu ile ortaya çıkmış istisnalar olduğunu söyleyebiliriz. Eski Anadolu Türkçesinde *irmez-di, diler-se-ñ, virürmiş* gibi normal ekleşmeler bile muhakkak ki bugünkünden çok azdı. Eski Anadolu Türkçesi normal olarak *i-* 'leri muhafaza etmiş, sonradan Osmanlıcada bu *i-* 'ler yavaş yavaş düşürüle düşürüle bugünkü duruma ulaşılmıştır.

542. Birleşik çekimlerde dikkati çeken bir nokta da çokluk üçüncü şahıslarda çokluk ekinin umumiyetle yardımcı fiilden önce, asıl fiilden sonra getirilmesidir. İsimlerde ise bunun aksi olmakta ve çokluk eki umumiyetle yardımcı fiilin sonuna eklenmektedir. İsimlerin sonunda *i-* fiilinin fiilliğini hissetmeğe daha çok ihtiyaç bulunduğu için bu tabiîdir. Birleşik çekimde asıl fiil kipi böyle bir belirtmeye lüzum bırakmaz. Yalnız, bugün birleşik çekim ekleşmiş şekilde kullanılmıyor ve *i-* muhafaza ediliyorsa çokluk eki daha çok yardımcı fiilin sonuna getirilmektedir : *gelse idiler, gelmiş imişler, gelmiş iseler* misallerinde olduğu gibi. Eskiden ise çokluk eki bu durumda da yardımcı fiilin önüne geçirilirdi: *gelseler idi, gelmişler imiş, gelmişler ise* misallerinde olduğu gibi.

543. Çekimlerde de belirttiğimiz gibi görülen geçmiş zamanın hikâyesi ile görülen geçmiş zamanın şartı eskiden şahıs ekleri asıl fiilden sonra gelecek şekilde çekilirlerdi. Sonradan bu çekimlerin de şahıs eklerini yardımcı fiilin sonuna getiren şekilleri ortaya çıkmış, eski tarzdaki çekim azalmıştır. Bu, Osmanlı sahasında böyle olmuş, fakat Azeri sahasında şahıs eklerini yardımcı fiilin önüne getirmek diğer çekimlere de geçmiştir. Azeri sahasındaki ağızlarda bugün birleşik çekimlerin *yaparamsa, görmüşemse, gideceğimse, gideceksenmiş, ḳızarsanmış* gibi kullanışlarını görürüz.

544. Birleşik çekimlerin vurgusuna gelince, hikâye, rivayet ve şart ekleri daima vurgusuzdur. Müsbet birleşik çekimlerde vurgu daima asıl fiilin eki üzerinde bulunur. Menfi şekillerde tabiî, vurgu menfi ekinin önüne geçer. *i-* kökü kullanılınca da vurgu yine asıl fiilin eki üzerinde bulunur. *i-* fiili isimlerden sonra gelince de vurgu durumu aynidir. Yani vurgu *i-* kökünün veya eklerinin önüne, ismin son hecesine alınır.

545. *i-* fiilinin birleşik çekim olarak yalnız şart şekli vardır. Bu şart da görülen ve öğrenilen geçmiş zamanlarının şartıdır : *idi-y-se-m* (*idi ise-m*), *imiş-se-m* (*imiş-i-sem*) gibi. Ağızlarda *ise-y-di, ise-y-miş* gibi şartın hikâyesi, şartın rivayeti şekilleri de kullanılır.

Katmerli birleşik çekim

546. Katmerli birleşik çekim asıl fiil kipine *i-* fiilinin iki şeklinin arka arkaya getirilmesi ile ortaya çıkan çekimdir. Birleşik çekimde asıl fiil kipine *i-* fiilinin bir şekli getirilmektedir. Katmerli birleşik çekim ise buna *i-* fiilinin bir şekli daha eklenmek suretiyle yapılır. Yani katmerli çekim birleşik çekimlerin yeni bir birleşik çekimidir. Bugün, birleşik çekimlerden şartın katmerli çekimi yoktur, yalnız hikâye ve rivayetin vardır. Katmerli çekimin ise hikâye ve rivayet şekli yok, yalnız şart şekli vardır. Şu halde katmerli birleşik çekim *hikâyenin şartı* ile *rivayetin şartı*'ndan ibarettir : *gelecektiysen, geliyormuşsa* gibi.

Bugün katmerli çekimde de yardımcı fiil, misallerde de görüldüğü gibi, ekleşme temayülünde olmakla beraber, üç çekim ekinin arka arkaya gelmesi gibi bir durum pek normal bulunmadığı için bu çekimde *i-* kökünün çok defa muhafaza edildiği görülür : *gelecek idi-y-sen, geliyor imiş-se* misallerinde olduğu gibi. Böylece katmerli çekim asıl fiil kiplerine *i-* fiilinin *idi-y-se, imiş-se* birleşik çekimlerinin getirilmesi ile yapılmış görünüyor. *i-* kökünün *geliyor imiş ise* misalinde olduğu gibi son ekin önünde de bazen saklandığı görülebilir. Fakat bu kullanış fazla tutulmamakta ve sondaki *i-* umumiyetle düşürülmektedir.

Katmerli çekimin şekilleri şunlardır :

Hikâyenin şartı

547. Geniş zaman hikâyesinin şartı *gelir-di-y-se-m* (*gelir idi-y-se-m*) ..... şeklindedir. Çok kullanılmamakta, bunun yerine umumiyetle *gelse-y-dim* şekli kullanılmaktadır.

548. Şimdiki zaman hikâyesinin şartı *geliyor-du-y-sa-m* (*geliyor idi-y-se-m*) ..... şeklindedir.

549. Görülen geçmiş zaman hikâyesinin şartı *geldi idi-y-se-m* ..... şeklindedir. *geldi-y-di-y-se-m* şekli kulağa hoş gelmediği için pek kullanılmaz. *geldi-m idi-y-se* şekli de kullanılır.

550. Öğrenilen geçmiş zaman hikâyesinin şartı *gelmiş-ti-y-se-m* (*gelmiş idi-y-sem*) ..... şeklindedir.

551. Gelecek zaman hikâyesinin şartı *gelecek-ti-y-se-m* (*gelecek idi-y-se-m*) ..... şeklindedir.

552. Şart hikâyesinin şartı yoktur.

553. İstek hikâyesinin şartı yoktur.

554. Gereklik hikâyesinin şartı *gelmeli-y-di-y-se-m* (*gelmeli- idi-y-se-m*) ..... şeklindedir.

555. Bütün bu katmerli şart şekillerinde şahıs eki bazen şart ekinin önüne alınır: *gelir-di-m-se, geliyor-du-m-sa, geldi idi-m-se, gelmiş-ti-m-se, gelecek-ti-m-se, gelmeli-y-di-m-se* misallerinde olduğu gibi. Bu kullanış bilhassa ağızlarda çok görülür.

Rivayetin şartı

556. Geniş zaman rivayetinin şartı *gelir-miş-se-m* (*gelir imiş-se-m*) ..... şeklindedir.

557. Şimdiki zaman rivayetinin şartı *geliyor-muş-sa-m* (*geliyor imiş-se-m*) ..... şeklindedir.

558. Öğrenilen geçmiş zaman rivayetinin şartı *gelmiş-miş-se-m* (*gelmiş imiş-se-m*) ..... şeklindedir.

559. Gelecek zaman rivayetinin şartı *gelecek-miş-se-m* (*gelecek imiş-se-m*) ..... şeklindedir.

560. Şart rivayetinin şartı yoktur.

561. İstek rivayetinin şartı yoktur.

562. Gereklik rivayetinin şartı *gelmeli-y-miş-se-m* (*gelmeli imiş-se-m*) ..... şeklindedir.

563. *i-* fiilinin birleşik çekim olarak yalnız şart şekli bulunduğu ve bazen görülen hikâye ve rivayeti de şart hikâye ve rivayeti olduğu için katmerli birleşik çekimi yoktur. Buna karşılık *i-* fiilinin eskiden hikâye şeklinde katmerli birleşik çekiminin mevcut olmuş bulunduğunu görüyoruz. Eski Anadolu Türkçesinde gördüğümüz *yok-mış-sa-y-idi* (*yok imiş ise idi*), *degülmisseydi,* (*degül imiş ise idi*), *anda-mıs-sa-du-m* (*anda imiş ise idüm*) gibi misallerde bu katmerli hikâye şekli vardır. Bununla ilgili olarak Eski Anadolu Türkçesinde hikâye şeklinde dördüzlü katmerli çekim olduğu görülür: *diler-mis-se-y-idüñ* (*diler imiş ise idüñ*), *bulınur-mıs-sa-y-idi* (*bulınur imiş ise idi*) gibi. Sonradan bu şekiller kaybolmuş ve bugün gördüğümüz şart şeklindeki üçüzlü katmerli şekiller kalmıştır. Onlar da çok az kullanılır.

Kuvvetlendirme ve ihtimal

564. İsim fiilinin üç şekli ile yapılan hikâye, rivayet ve şart birleşik çekimleri yanında onun ek hâlindeki şimdiki zamanının bir eki ile yapılan fiil çekimini de dördüncü birleşik çekim olarak alabiliriz. Gerçekten isim fiilinin ek hâlindeki şimdiki zamanının teklik üçüncü şahsındaki *-dır, -dir, -dur, -dür, -tır, -tir, -tur, -tür* eki fiil çekimlerine de katılmakta, böylece onları arka arkaya iki çekim eki almış bir birleşik çekim durumuna sokmaktadır. Yukarıda belirttiğimiz gibi isim fiilinin ek hâlinde bulunan şimdiki zamanı esas itibariyle isimlere eklenerek onları fiilleştirmekte kullanılır. Fakat şimdi işaret ettiğimiz gibi bu eklerden birinin fiil çekimlerine de karıştığı ve fiil kiplerine birleşik çekim eki gibi ikinci bir mânâ kattığı görülür. Gerçi kattığı bu mânâ her zaman hikâye, rivayet ve şart şekillerindeki kadar belirli değildir. Gerçi bu ek fiil kiplerinin bütün şahıslarına değil, çeşitli kiplerin bir kısım şahıslarına getirilir. Fakat fiil çekiminin yapısında ve mânâsında tuttuğu yer bu eki de birleşik çekim yapan bir ek saymak gerektiğini gösterecek durumdadır. Eskiden yalnız isimlerle kullanıldığını, bugün de tam bir birleşik çekim eki durumuna geçmemiş olduğunu unutmuyoruz. Fakat son zamanlardaki kullanışı bu eki de bir birleşik çekim eki sayabilecek bir gelişme göstermektedir. Onun için biz bu eki alan fiil çekimlerini de bir birleşik çekim sayıyor, şimdiye kadar fiillerde kuvvetlendirme eki diye geçen bu ekle yapılan şekillerin isim fiilinin şimdiki zamanı ile kurulan birleşik çekimden başka bir şey olmadığını belirtmek istiyoruz.

-dur, -dür eki aslında isimlere getirilen bir ek olarak önce partisiplerin sonunda kullanılmış, fiil çekimlerine oradan atlamıştır. Bunda önce partisip eki iken sonradan fiil çekim eki durumuna da geçen; hem fiil çekim eki, hem partisip eki olan eklerin rolü olmuş; *-dur, -dür* eki fiil çekimlerine bu yoldan geçmiştir. Zaten hikâye, rivayet ve şart şekillerinde de *i-* fiilinin önündeki asıl fiil kiplerinin aslında isim durumunda olduklarını görmüştük. İşte *durur* < *turur* 'dan gelen *-dur, -dür* ekinin önündeki fiil şekilleri de aslında bu şekilde isim sayılmış, isim durumunda bulunmuş; sonradan çekimli fiil hâline geçince *-dur, -dür* de fiil çekimine karışmıştır.

Aslında üçüncü şahıs bildirme eki olduğu için bu ek tabiî önce fiil çekimlerinin yalnız üçüncü şahıslarında kullanılmıştır. Fakat sonradan diğer şahıslara da atlayarak son zamanlarda kullanış sahasını bir hayli genişletmiş, böylece fiillerde üçüncü şahıs ifadesini kaybederek fiillerin şimdiki zaman birleşik çekimini yapan bir ek durumuna gelmiştir.

Ekin şimdiki zaman, kuvvetlendirme ve ihtimal olarak üç fonksiyonu

vardır. Çok defa bu üç fonksiyonu birbirine karışmış bulunur. Asıl fonksiyonu olan şimdiki zaman ifadesi bugün pek belirmemekte, kipleri şimdiki zamana naklederken de bilhassa kuvvetlendirme ve ihtimal ifadesini ortaya koymakta, böylece bu birleşik çekimi zaman çekiminden çok, şekil çekimi hâline sokmaktadır. Onun için bu birleşik çekime *kuvvetlendirme ve ihtimal* adını veriyoruz. Bununla beraber şimdiki zaman birleşik çekimi de denebilir.

565. Bugün *-dır, -dir, -dur, -dür; -tır, -tir, -tur, -tür* eki şu çekimlerin şu şahıslarında kullanılmaktadır :

Geniş zamanın teklik ve çokluk birinci, ikinci şahıslarında : *bilirim-dir, bilirsin-dir, biliriz-dir, bilirsiniz-dir* misallerinde olduğu gibi.

Şimdiki zamanın teklik ve çokluk bütün şahıslarında : *biliyorum-dur, biliyorsun-dur, biliyor-dur, biliyoruz-dur, biliyorsunuz-dur, biliyorlar-dır* misallerinde olduğu gibi.

Görülen geçmiş zaman kipine bu ek getirilmez.

Öğrenilen geçmiş zamanın bütün şahıslarında : *bilmişim-dir, bilmişsin-dir, bilmiş-tir, bilmişiz-dir, bilmişsiniz-dir, bilmişler-dir* misallerinde olduğu gibi.

Gelecek zamanın teklik ve çokluk ikinci, üçüncü şahıslarında : *bileceksin-dir, bilecek-tir, bileceksiniz-dir, bilecekler-dir* misallerinde olduğu gibi. Çok nadir olarak çokluk birinci şahısta da kullanılabilir : *bileceğiz-dir* misalinde olduğu gibi.

Emir çekimine bu ek getirilmez.

Şart çekimine de bu ek getirilmez.

İstek kipinin teklik ve çokluk ikinci şahıslarında : *bilesin-dir, bilesiniz-dir* misallerinde olduğu gibi.

Gereklik kipinin teklik ve çokluk bütün şahıslarında : *bilmeliyim-dir, bilmelisin-dir, bilmeli-dir, bilmeliyiz-dir, bilmelisiniz-dir, bilmeliler-dir* (*bilmeli-dirler*) misallerinde olduğu gibi. Çokluk üçüncü şahısta normali *bilmeliler-dir* şekli olmakla beraber bu az kullanılmakta, umumiyetle *bilmeli-dir-ler* şekli hâkim bulunmaktadır.

İsim fiilinin yalnız şimdiki zamanına, bu zamanın da teklik ve çokluk birinci, ikinci şahıslarına kuvvetlendirme ve ihtimal eki getirilebilir : *öyleyim-dir, öylesin-dir, öyleyiz-dir, öylesiniz-dir* misallerinde olduğu gibi.

Kuvvetlendirme ve ihtimal eki birleşik çekimlere getirilmez, yani katmerli çekim yapmaz.

566. Bu ek vurgusuzdur ve eklendiği şekillerin vurgu durumunu değiştirmez.

567. Böylece, buraya kadar asıl fiil çekim eklerini ve bu eklerle yapılan fiil çekimini etraflı bir şekilde gözden geçirmiş olduk. Şimdi de fiil işletme eklerini ve bu eklerle yapılan fiil şekillerini görelim.

Soru eki

568. Soru eki isim bahsinde de gördüğümüz gibi her çeşit kelimenin soru şeklini yapan umumî bir işletme ekidir. İsim cinsinden bütün kelimeler, edatlar, fiiller soru şekline hep bu ek ile sokulurlar. Soru eki isimleri ve edatları daima fiillere bağlar, fiillerle münasebete geçirir. Fiillerin ise başlı başına, fiil çerçevesi içinde soru şeklini yapar.

Edat menşeli olup sonradan ekleşmiş bulunan, gelişme seyrini isim bahsinde gördüğümüz soru eki fiil çekimlerinin büyük bir kısmında çekimin ortasına, şekil ve zaman eki ile şahıs ekinin arasına girer. Bir kısmında ise en sonda bulunur. Bu, fiil çekimlerinin partisip menşeli olmaları ile ilgilidir. Partisip menşeli olmayanlarda soru eki en sona gelir.

Bugün *-mı, -mi, -mu -mü* şeklinde vokal uyumuna bağlı olan soru eki birinci tipteki şahıs eklerini alan fiil çekimlerinde, yani geniş zaman, şimdiki zaman, öğrenilen geçmiş zaman, gelecek zaman, gereklik kiplerinde çokluk üçüncü şahıs dışındaki şahıslarda şekil ve zaman ekinden sonra, şahıs ekinden önce getirilir: *bilir mi-y-im, biliyor mu-sun, bilmiş mi-y-iz, bilecek mi-siniz, bilmeli mi-y-im* misallerinde olduğu gibi. Çokluk üçüncü şahıslarda ise soru eki şahıs ekinden sonra gelir: *bilirler mi, biliyorlar mı, bilmişler mi, bilecekler mi, bilmeliler mi* misallerinde olduğu gibi. Birinci, ikinci tipteki şahıs eklerini karışık olarak alan istek kipi ile ikinci tipteki şahıs eklerini alan görülen geçmiş zaman ve şart kiplerinde ve emir kipinde soru eki bütün şahıslarda en sona, şahıs eklerinden sonra getirilir: *bildim mi, bildiler mi, bilsen mi, bilse mi, bileyim mi, bilin mi, bilesin mi,* Eski Anadolu Türkçesi ile ağızlardaki *bilem mi* misallerinde olduğu gibi. Yalnız, istek kipinde soru şeklinin çok az kullanıldığını, bunun yerini çok defa başka ifadelerin aldığını belirtmeliyiz: *bilesiniz mi,* yerine *bilesiniz değil mi* gibi.

Soru ekinin kullanılışı Batı Türkçesinin Osmanlı sahasında eskiden beri böyle olmuş, buna karşılık Azeri sahasında sonradan başka bir şekil

almıştır. Bugün Azeri sahasında soru eki bütün fiil çekimlerinde daima en sona, şahıs eklerinin sonuna getirilmektedir: *gelerem mi, gelmişem mi* misallerinde olduğu gibi.

569. Soru eki tabiî, fiillerde de vurgusuzdur ve vurguyu kendisinden önceki heceye atar.

Partisipler

570. Partisipler nesnelerin hareket vasıflarını karşılayan fiil şekilleridir. Hareket vasıflarını belirtmek suretiyle nesneleri karşıladıklarına göre nesne karşılayan kelimeler olarak partisipler mânâ bakımından isim cinsinden kelimeler arasına girer. Partisiplerin asıl isimlerden farkı nesneyi hareketine göre adlandırması, onu asıl varlığı ile, şu veya bu kalıcı vasfı ile değil, hareketi ile ifade etmesidir. Yani partisip hareket hâlinde bulunan nesneler için kullanılan, hareket hâlindeki nesneyi ifade eden kelimelerdir. Bu kelimeler, dediğimiz gibi, fiil şekilleridir. Fiil kök veya gövdeleri bu şekillere girerek nesneleri hareketleri ile ifade ederler. Onun için partisiplere fiillerin isim şekilleri, kısaca *isim fiil* diyebiliriz.

Birer fiil şekilleri olarak nesneleri hareketleri ile ifade eden partisiplerde hareket ifadesinden başka zaman ifadesi de vardır. Yani hareketin hangi zamana ait olduğunu da gösterirler. Şu halde partisipler zaman ve hareket ifadesi taşıyarak nesneleri karşılayan fiil şekilleridir. Demek ki partisiplerin bir tarafı isim, bir tarafı fiildir. Onun için bunlara isim fiil adını veriyoruz.

Partisipler fiil kök ve gövdelerine partisip ekleri getirmek suretiyle yapılırlar. Partisip ekleri bir yandan zaman ve hareket, öte yandan isim yapma fonksiyonları ile çekim eki ile yapım eki arasında bir yer tutan, fiilden isim yapma eklerine çok yaklaşan fiil işletme ekleridir. Asıl fonksiyonları geçici hareket isimleri yapmaktır. Fakat gerekince bir yandan yapım eki gibi kalıcı isimler yapabilmekte, öte yandan arkasına şahıs ekleri alarak fiil çekimini kuran şekil ve zaman eki durumuna geçebilmektedirler. İşte şekil ve zaman eklerinin, dolayısiyle fiil çekimlerinin büyük bir kısmı bunun için partisip, dolayısiyle isim menşelidirler. Şüphesiz kalıcı isim yapan asıl mücerret isim yapma eki veya fiil çekimini kuran şekil ve zaman eki durumuna geçtikten sonra artık ortada partisip eki kalmaz, bir yanda isim yapma

eki ile, öte yanda şekil ve zaman eki ile karşı karşıya kalırız. Bunları birbirine karıştırmamak ve partisip ekinin partisip, yani geçici hareket isimleri yaptığı müddetçe partisip eki olduğunu unutmamak lâzımdır. Partisip eki ne bir mücerret isim yapma eki, ne de bir fiil çekim ekidir. Partisip eki partisip dediğimiz isim fiili yapan, fiilin fiil ifadeli hususî bir isim şeklini meydana getiren ektir. Fiil ifadeli isim fiilden yapılan, zaman ve hareket ifade eden, fakat isim gibi kullanılan kelimedir.

Partisipler isim çeşidi bakımından isim ve esas itibariyle vasıf isimleri oldukları için bilhassa sıfat olarak kullanılırlar.

Bütün bunları toparlarsak partisipi şöyle tarif edebiliriz : partisip zaman ve hareket mefhumunu muhafaza eden, fakat isim gibi kullanılan, isim gibi çekilen fiil şeklidir. Bu fiil şeklini yapmak için, dediğimiz gibi, fiil kök ve gövdelerine partisip ekleri denen fiil işletme ekleri getirilir.

Partisiplerin bazılarında vasıf, isim ifadesinden başka hareket hâli ifadesi de vardır ki bunlar bu bakımdan gerundiumlara yaklaşır, gerundium gibi kullanılırlar. Bu bilhassa *-dık, -dik* ve *acak, -ecek* partisiplerinde açıktır. *-an, -en* partisipi de Azeri sahasında ve Eski Türkçe ile diğer Türk şivelerinde (*-ġan, -gen*) aynı zamanda hareket hâli ifadesi taşırdı ve taşımaktadır. Partisiplerin fiil çekimlerine şekil ve zaman ekleri hâlinde geçmelerinin, fiil çekimlerini kurmalarının temeli de bu hareket hâli ifadeleri olmalıdır.

Geniş bir partisip sistemine sahip bulunan Türkçede, fiili isim şeklinde ifade eden, hareketi isim kalıbına sokan bu kelime çeşidi Türk cümlesine büyük bir sadelik vermekte, bir çok dillerin birleşik cümlelerle karşıladıkları ifadelerin, Türkçenin yine zengin olan gerundium sistemi ile birlikte, yardımcı cümlelerden uzak basit cümlelerle karşılanmasını sağlamaktadır.

Batı Türkçesinde kullanılan partisip ekleri şunlardır :

571. *-an, -en*

Geniş zaman ifade eden bu ek eskiden beri en geniş ölçüde kullanılan bir partisip ekidir : *yap-an, gel-en, başla-y-an, bilme-y-en* misallerinde olduğu gibi. Eski Türkçede *-ġan, -gen* şeklinde idi. Geniş zaman partisipi yapmak için en çok bu ek kullanılır. Şekil ve zaman eki durumuna geçmeyen, daima yalnız partisip eki olarak kalan bir ektir.

Bu ekin lokatif şekli Azeri sahasında gerundium durumuna geçerek

partisipin nesne ifadesi yerine hareket ifadesi kaim olmuştur : *gel-en-de* «gelince», *yap-an-da* «yapınca» misallerinde olduğu gibi.

572. *-r*
-ar, -er
-ur, -ür

Bunlar da geniş zaman ifade eden partisip ekleridir : *ol-u-r* (*şey*), *dayanıl-ı-r* (*şey*), *gör-ü-r* (*göz*), *tut-ar* (*el*), *geç-er* (*akçe*) misallerinde olduğu gibi. Bu ekler çok fazla kullanılmaz. Geniş zaman partisipi olarak, dediğimiz gibi, daha çok *-an, -en* 'li şekil kullanılır. *-r* ve *-ar, -er* ayni zamanda şekil ve zaman eki durumuna geçen partisip eklerindedir. *-ur, -ür* tabiî eskiden vardı, sonradan ortadan kalkmıştır.

573. *-mış, -miş, -muş, -müş*

Geçmiş zaman ifade eden bu ek de çok kullanılan bir partisip ekidir : *yan-mış* (*kömür*), *susa-mış* (*insan*), *geç-miş* (*gün*), *gör-müş, geçir-miş* (*insan*), *oku-muş* (*adam*) misallerinde olduğu gibi. Tabiî, bu ekin eskiden yalnız düz şekilleri vardı. Vokal uyumuna son devirlerde bağlanmıştır. Bu ek de ayni zamanda şekil ve zaman eki durumuna geçen partisip eklerindendir. Partisip eki olarak bu ekin geçmiş zaman ifadesinde öğrenilen geçmiş zaman ifadesi pek yoktur. Sadece geçmiş zaman ifadesi vardır.

574. *-dık, -dik, -duk, -dük, -tık, -tik, -tuk, -tük*

Bu da geçmiş zaman ifade eden ve çok kullanılan partisip ekidir : *bildik, tanı-dık, duyulma-dık* (*söz*), *gör-düğ-ü-m, yap-tığ-ı-n, geç-tiğ-i,, olduğ-u-muz, sök-tüğ-ü-nüz, koş-tuk-ları* misallerinde olduğu gibi. Bu ekin dikkati çeken tarafı bilhassa iyelik eki alarak kullanılmasıdır. İyelik eki almayan şekilleri pek fazla kullanılmaz. Kullanış sahasına hemen hemen daima iyelik ekli şekilleri ile çıkar ve böylece en geniş ölçüde kullanılır. İyelik eki tabiî diğer partisiplere de gelir. Fakat bu partisipte iyelik eki partisip eki ile adeta kaynaşmış bir durumda bulunur.

Bu ek de şekil ve zaman eki durumuna geçmeyen bir partisip ekidir. Görülen geçmiş zamanın çokluk birinci şahsını kendisine benzeterek ikinci

tipteki şahıs eklerinin çokluk birinci şahıslarının *-ḳ, -k* olmasına bu ek sebep olmuştur. Eskiden bu ekin yalnız *-duḳ, -dük* şekli vardı. Vokal uyumuna Osmanlıca içinde bağlanmış, diğer şekilleri ancak son zamanlarda ortaya çıkmıştır.

Bu partisipin de eşitlik eki almış şekli gerundium fonksiyonuna bürünmüş, böylece partisip mânâsını kaybetmiştir : *al-dıḳ-ça, gel-dik-çe* misallerinde olduğu gibi. Ağızlardaki *vardığınan* «varınca» (< *vardığı ilen*), *geldiğinen* «gelince» (< *geldiği ilen*) gibi şekillerde de böyle gerundium ifadesi vardır.

575. *-acaḳ, -ecek*

Gelecek zaman ifade eden bu ek de en çok kullanılan partisip eklerinden biridir : *yat-acaḳ* (*yer*), *doğ-acaḳ* (*çocuḳ*), *gel-ecek* (*ay*), *veril-ecek* (*borç*) misallerinde olduğu gibi.

Eski Anadolu Türkçesinin sonlarında ortaya çıkmış olan bu ek de ayni zamanda şekil ve zaman eki durumuna geçen partisip eklerindendir.

576. *-maz, -mez*

Menfi geniş zaman partisip eki olan bu ek de eskiden beri geniş ölçüde kullanıla gelmiştir : *ağrı-maz* (*başım*), *din-mez* (*ağrı*), *sön-mez* (*ışıḳ*), *bit-mez tüken-mez* (*iş*) misallerinde olduğu gibi.

Menfi geniş zaman partisipi olarak bunun yerine menfi fiillerin, *-an, -en* 'li partisipleri de kullanılmaktadır : *açma-y-an, bitme-y-en* gibi.

-maz, -mez ekinin aslında *-ma-, -me-* menfi eki ile *-z* partisip veya isim yapma ekinin birleşmesinden ortaya çıktığı açıktır. Türkçede başlangıçtan beri kullanılan *-maz, -mez* eki geniş zaman çekiminin menfisinde şekil ve zaman eki durumuna da geçmiştir.

Bu ek menfilik ifade ettiği halde, bazen menfi fiil gövdelerine de getirildiği görülür : *görme-mez-lik, duyma-maz-lıḳ* misallerinde olduğu gibi.

Bu ekin ablatif şeklini *-madan, -meden* gerundiumu yerine kullanmak pek doğru değildir : *gel-mez-den önce, yap-maz-dan evvel* misallerinde olduğu gibi. Fakat bu kullanış yeni bir şey olmayıp Eski Anadolu Türkçesinde ve Osmanlıcada da görülür.

Eski Anadolu Türkçesinde ekin bugünkünden farklı bir kullanışı da *bilmezlen-* gibi şekillerde görülmesidir.

577. *-ası, -esi*

Bu da gelecek zaman ifade eden bir partisip ekidir: *yaḳıl-ası, ol-ası, çıḳ-ası, geber-esi, ezil-esi* misallerinde olduğu gibi. Eskiden beri işlek olan bu ek *-acaḳ, -ecek* kadar fazla kullanılmaz. Bu ek Eski Anadolu Türkçesinde bazen şekil ve zaman eki durumuna da geçmiştir.

Eskiden *-ġası, -gesi* şeklinde olan bu ekin *-ġa, -ge* gelecek zaman partisip eki ile *-sı, -si* iyelik ekinin birleşmesinden çıktığı anlaşılmaktadır.

578. *-dı, -di, -du, -dü, -tı, -ti, -tu, -tü*

şıp sev-di, külbas-tı, beğen-di, de-di ḳo-du, gece ḳon-du gibi misallerde görülen bu ek son zamanlarda böyle kelimelerde partisip eki durumuna geçmiş görünüyor. Fakat bu örneklerin başka şekillerden veya bilhassa görülen geçmiş zaman çekiminin klişeleşmesinden çıkmış olması da muhtemeldir. Her halde, bu ekin partisip eki olduğunu ihtiyatla kabul etmek lâzımdır.

579. *-malı, -meli*

Batı Türkçesinde ortaya çıkan bu ek evvelce de gördüğümüz gibi partisip eki olarak daha çok Azeri sahasında kullanılmış, Osmanlı sahasında çok az görüle gelmiştir: Azeri sahasındaki *öğ-meli* (*güzel*) «övülecek», *gör-meli* (*yer*) «görülecek» gibi misallerle bugün kullandığımız *ağla-malı* (*olmaḳ*), Eski Anadolu Türkçesindeki *gönder-melü* (*ol-*), *iste-melü* (*ol-*) misallerinde olduğu gibi.

-ma, -me fiilden isim yapma eki ile sıfat ekinin birleşmesinden çıktığı anlaşılan bu ek tabiî Eski Anadolu Türkçesinde *-malü, -melü* şeklinde idi. Misallerden de anlaşıldığı gibi bu ek partisip eki olarak gelecek zaman ifadesi taşımaktadır. Şekil ve zaman eki olarak gereklik kipine geçtiğini evvelce görmüştük.

580. *-daçı, -deçi*

Eski Türkçenin gelecek zaman partisip eklerinden biri olan bu ek Batı Türkçesinin başlarında da tek tük misallerde görülebilir : *öl-deçi, gel-deçi* gibi. Fakat daha, Eski Anadolu Türkçesi devrinde iken büsbütün unutulmuştur.

İsim fiilinin partisipi

581. Bütün bu partisip ekleri içinde *i-* fiili yalnız *-dük* ekini alır : *i-düg-i* şeklinde görüldüğü gibi. *i-* fiilinin bu tek partisipi eskiden daha çok kullanılırdı. Bugün de klişeleşmiş olarak yaşamaktadır : *ne idügi belirsiz* misalinde olduğu gibi.

Gerundiumlar

582. Gerundiumlar hareket hâli ifade eden fiil şekilleridir. Bunlar ne fiil çekimleri gibi şekle, zamana ve şahsa bağlanmış bir hareket, ne partisipler gibi nesne ifade ederler. Gerundiumlar şahsa ve zamana bağlanmayan mücerret bir hareket hâli karşılarlar. Hal ve durum karşılayan kelimelere zarf diyoruz. Şu halde gerundiumlar fiillerin zarf şekilleridir. Onun için partisipe isim fiil dediğimiz gibi, gerundiuma da *zarf fiil* diyebiliriz.

Gerundiumlar hareket hâli ifade ettikleri için mânâ bakımından partisiplerden çok farklı olarak isim değil, fiil olan kelimelerdir. İsim gibi kullanılmaz, isim çekim ve işletme eklerini almazlar. Zaten fiillerin zarf şekilleri olarak daima çekimsiz kullanılan kelimelerdir. Onun için gerundiumlar tasrif edilmeyen fiil şekilleridir diye de tarif edilirler.

Fiil çekimlerine fiillerin hareket kipleri, partisiplere vasıf yani nesne kipleri, gerundiumlara da hal kipleri diyebiliriz. Gerundiumlar hareketi şahsa ve zamana bağlamadan bir hal şeklinde ifade eden fiil şekilleri olduğu için hüküm taşıyan bitimli bir hareket değil, hüküm taşıyan çekimli fiil hareketine yardımcı bir hareket ifade ederler. Yani çekimli fiillerin fiil zarflarıdır. İsim zarfları vasıf mahiyetinde bir hal, fiil zarfları olan gerundiumlar ise hareket şeklinde bir hal ifade ederler.

Zengin bir gerundium sistemine sahip bulunan Türkçede bu kelimeler partisiplerle birlikte Türk cümlesine geniş bir ifade kabiliyeti, büyük bir sadelik verirler. Asıl hareketin yardımcı hareketlerini ifade eden kelimeler olarak gerundiumlar Türkçeyi bir kaç hareketi basit bir cümle ile karşılayan, böylece cümle kalabalığından uzak bulunan bir dil hâline sokarlar.

Gerundiumlar çekimli fiil hâline gelmeğe elverişli değildirler. Gerundiumluklarını kaybedip çekimli fiil durumuna geçmeleri çok nadirdir, fakat büsbütün yok değildir. Bazı devir ve sahalarda bunun misalleri görülebilmektedir. Ayni şekilde aslında gerundium iken fonksiyonlarını kaybedip klişeleşerek isim ve edat durumuna geçen kelimeler de vardır.

Gerundiumlar ya tek başlarına zarf şeklinde kullanılırlar (*gelerek, alıp, vermeden* gibi) veya yardımcı fiillerin önüne gelerek birleşik fiil yaparlar (*alı ver-, düşe yaz-* misallerindeki *alı, düşe gibi*). Birleşik fiillerde daima vokal gerundiumu kullanılır. Şüphesiz birleşik fiillerde de aslında kendilerinden sonra gelen yardımcı fiilin zarfı durumundadırlar. Fakat yardımcı fiil asıl mânâyı taşımadığı için zarflıkları kaybolmuş ve asıl fiilin yardımcı fiile bağlanmak için girdiği şekil mahiyetini almışlardır.

Gerundiumlar fiil kök ve gövdelerine gerundium ekleri getirmek suretiyle yapılırlar. Batı Türkçesinde kullanılan gerundium ekleri şunlardır :

583. *-a, -e*

Türkçede eskiden beri kullanılan bu ek bugün *ḳoṣ-a ḳoṣ-a, dur-a dur-a, oyna-y-a oyna-y-a, gez-e gez-e, gül-e gül-e, gezin-e gezin-e, düṣ-e ḳalḳ-a, bat-a çıḳ-a, bağır-a çağır-a, gül-e ağla-y-a* misallerinde olduğu gibi gerundium tekrarlarında görülen bir ektir. Bugün bu ekle yapılmış gerundiumlar tek olarak kullanılmazlar. Ancak tekrar şeklinde kullanılarak zarf vazifesini görürler. Eskiden bu gerundiumlar tek olarak da kullanılabilirlerdi : *ḳoṣ-a* (*git-*), *çek-e* (*götür-*), *ḳov-a* (*var-*) misallerinde olduğu gibi. Eski Anadolu Türkçesinden sonra bu kullanış ortadan kalkmış ve dediğimiz gibi yalnız tekrarlı şekil kalmıştır. Bugün *çıḳ-a* (*gel-*) gibi çok nadir misallerde bu gerundiumun tek olarak kullanıldığı da görülür. Fakat burada zarf değil, birleşik fiil durumu, hiç değilse birleşik fiil tesiri vardır diyebiliriz. Bugün tek olarak kullanılan *di-y-e* gerundiumu ise artık edat durumuna düşmüş gibidir : *böyledir diye..., geldin diye...* misallerinde olduğu gibi. Yalnız saatlerde dakikalar için kullanılan *ḳal-a* ve *geç-e* kelimelerinde bu gerundiumun tek olarak kullanışı devam etmektedir.

Bu gerundium eki eskiden olduğu gibi bugün de birleşik fiil yapmakta kullanılmaktadır : *gel-e bil-, düş-e yaz-, yap-a dur-* misallerinde olduğu gibi. Birleşik fiillerde gerundium eki yardımcı fiile göre değişmekte, bir kısım yardımcı fiiller *-a, -e* 'yi bir kısmı ise *-ı, -i, -u, -ü* 'yü istemektedir. Bu hususta eski ve yeni devreler arasında da bazı farklar ve değişiklikler vardır.

584. *-ı, -i, -u, -ü*

Türkçede eskiden beri kullanılan bu ek bugün yalnız birleşik fiillerde görülmektedir : *al-ı ver-, çek-i ver-, sor-u ver-, gör-ü ver-* misallerinde olduğu gibi. Birleşik fiillerde de daha çok *-a, -e* kullanılmaktadır. Zaten vokal gerundiumlarının gelişme seyrinde Batı Türkçesi *-a, -e* 'ye doğru gitmiş, önceleri *-ı, -i, -u, -ü* 'lü olan gerundiumlar sonradan *-a, -e* 'ye dönmüştür : *di-y-ü — di-y-e, becer-i bil- — becer-e bil-* misallerinde olduğu gibi. Diğer Türk şivelerinde ise *-ı, -i, -u, -ü* tercih edilmektedir. *-ı, -i, -u, -ü* gerundiumu eskiden tek başına veya tekrar şeklinde zarf olarak da bol bol kullanılmakta idi. Eski Anadolu Türkçesindeki *utan-ı, kızar-ı, iste-y-ü, sevin-ü sevin-ü, işid-ü işid-ü, ağla-y-u ağla-y-u* misallerinde olduğu gibi. Bu şekiller bugün ağızlarda da geniş ölçüde yaşamaktadır : *de-y-i, iste-y-i, gel-i gel-i, oyna-y-ı, oyna-y-ı, götür-ü götür-ü* misallerinde olduğu gibi. Fakat yazı dilinde, dediğimiz gibi, bugün yalnız birleşik fiillerde ve çok az kullanılmaktadır. Zaten Batı Türkçesi zarf olarak vokal gerundiumları yerine çok sesli eklerle yapılan gerundiumları tercih yoluna gitmiş, bugün zarf olarak ancak tekrarlı *-a, -e* gerundiumu kalmıştır.

-ı, -i, -u, -ü gerundiumunun dikkati çeken bir hususiyeti de eskiden vokal uyumu dışında kalmış olmasıdır. Eskiden bazen düz fiillere de ekin yuvarlak şekilleri getirilmiş, böylece *-u, -ü* daha çok kullanılmıştır. Fakat bunun yanında *-ı, -i* 'yi de Türkçede başlangıçtan beri daima görürüz.

585. *-ıp, -ip, -up, -üp*

Bu ek Türkçede eskiden beri en geniş ölçüde kullanılan bir gerundium ekidir. *al-ıp, başla-y-ıp, öde-y-ip, otur-up, uyu-y-up, öl-üp* gibi zarflarda bu ek vardır.

Bu ek aslında, Eski Türkçede *-p* şeklinde idi. Batı Türkçesine geçerken önündeki yardımcı vokal ekin bünyesine dahil zannedilmiş, böylece ek batı Türkçesinde iki sesli olmuştur. Batı Türkçesinin başlarında *p* tesiriyle

ekin vokalini daima yuvarlaklaşmış görürüz : *gel-üp, id-üp, başla-y-up, çek-üp* misallerinde olduğu gibi. Eski Anadolu Türkçesinde böylece *-up, -üp* şeklinde olan ekin *-ıp, -ip* şekilleri ancak bu ilk devrenin sonlarında ortaya çıkmağa başlamış, fakat *-up, -üp* Osmanlıcada da bir müddet ağır basmakta devam etmiştir. Ekin vokal uyumu çerçevesinde kullanılması ancak Osmanlıca içinde ortaya çıkmıştır.

Bu gerundiumun Eski Anadolu Türkçesi ile Azeri sahasında çekimli fiil gibi, öğrenilen geçmiş zaman için kullanıldığını yukarıda belirtmiştik : Eski Anadolu Türkçesindeki *bilüp-ven, gelüp-sin, turup-dur, olup-idi* misallerinde olduğu gibi.

586. *-arak, -erek*

Bugün en geniş ölçüde kullanılan gerundium eklerinden biridir : *yap-arak, oku-y-arak, gel-erek, bekle-y-erek* misallerinde olduğu gibi. Bu ek Batı Türkçesinde sonradan, Eski Anadolu Türkçesinden sonra, Osmanlıcada ortaya çıkmış yeni bir ektir. *-a, -e* gerundium eki ile *-rak, -rek* karşılaştırma ve büyütme ekinin birleşmesinden doğmuş olduğu düşünülebilir.

Bu ek Eski Anadolu Türkçesinin sonlarında teşekküle başlamıştır. O devirde eki *-urak, -ürek, -ırak, -irek* şeklinde görüyoruz : *yi-y-ürek, acı-y-ırak* misallerinde olduğu gibi. Bu da ekin gerundium eki ile karşılaştırma ekinin birleşmesinden doğduğunu göstermektedir. Karşılaştırma eki ile önce *-u, -ü, -ı, -i* gerundium ekinin, sonra Osmanlıcada da *-a, -e* gerundium ekinin birleştirildiği, böylece *-arak, -erek* ekinin meydana geldiği anlaşılmaktadır.

587. *-ınca, -ince, -unca, -ünce*

Türkçede eskiden beri kullanılan bu gerundium ekinde bir hareket hâli ifadesinden başka o hareket hâlinin ortaya çıktığı ânı göstermek gibi bir zaman ifadesi de vardır : *yap-ınca* «yapınca» veya «yaptığı zaman», *bilme-y-ince* «bilmeyince» veya «bilmediği zaman» gibi. Onun için bu gerundium hal zarfı olduğu gibi zaman zarfı olarak da kullanılır.

Eski Türkçede bu ek *-ġınça, -ginçe* şeklinde idi. Bu bünyesi ile ekin *-ġın, -gin* yapım eki ile *-ça, -çe* eşitlik ekinin birleşmesinden doğduğu anlaşılmaktadır. Batı Türkçesine ek *-ınça, -ince* şeklinde geçmiş, Eski Anadolu

Türkçesinde uzun zaman bu şekilde kullanılmıştır : *ol-ınça, di-y-ince, ḳıl-ınça, gör-ince* misallerinde olduğu gibi. Sonradan Osmanlıcada ek *c* 'li şekle sokularak ve vokal uyumuna bağlanarak bugünkü şekiller ortaya çıkmıştır: *al-ınca, görme-y-ince, uyu-y-unca, gözük-ünce* misallerinde olduğu gibi.

Bu gerundium son devirlerde *dek* ve *ḳadar* edatına bağlanırken datif eki almaktadır : *doyunca-y-a ḳadar, gelince-y-e dek* misallerinde olduğu gibi. Gerundium için normal olmayan bu hal eskiden yoktu ve eskiden bu gerundium tek başına *ḳadar* 'lık da ifade ederdi : *alınca* «alınca» veya «alıncaya kadar» gibi. Sonradan gerundiumun *ḳadar* ifadesi kaybolunca bu ifade için yanına ilgili edatları alması gerekmiş, alırken de datif şekline girmiştir.

588. *-alı, -eli*

Türkçede eskiden beri kullanılan bu gerundium eki Eski Türkçede *-ġalı, -geli* şeklinde idi. Batı Türkçesine *-alı, -eli* şeklinde geçmiştir. Eski Türkçede «-mak için, -mek için» mânâsını ifade ediyor, sebep gösteren bir hal zarfı yapıyordu : *al-ġalı* «almak için», *kör-geli* «görmek için» misallerinde olduğu gibi. Batı Türkçesinde ise «-den beri» mânâsında kullanılarak bir devamlılık, bir süre ifade etmektedir : *çıḳ-alı, görme-y-eli* misallerinde olduğu gibi. Bu ifadesi dolayısiyle bu gerundium sonuna bir çok defa *beri* edatını da almakta ve edatı alırken de, gerundium için normal olmadığı halde, bazen ablatif şekline geçmektedir : *gel-eli beri, gid-eli-den beri* misallerinde olduğu gibi. Eskiden, Eski Anadolu Türkçesinde ve Osmanlıcada *beri* getirilmeden veya düşürülerek de ayni mânâda ablatif eki ile kullanılıyordu: *bul-alı-dan, kes-eli-den* misallerinde olduğu gibi. Ablatif eki aldığı zaman Eski Anadolu Türkçesi ile Osmanlıcada bu gerundium ekinin son vokalinin düşürüldüğü çok görülür : *görelden, irelden, direlden, olaldan, kurulaldan* misallerinde olduğu gibi. Yine süre ifadesi dolayısiyle bu gerundiumun *geldim geleli, gittin gideli, aldı alalı* şeklindeki kelime gurupları içinde kullanıldığı çok görülür.

589. *-madan, -meden*

Menfilik ifade eden gerundium ekidir. Aslında içinde menfilik eki bulunduğu, menfi fiil gövdesine dayandığı için bu ek yalnız müsbet fiil kök ve gövdelerine getirilir. Aslında bu gerundium, dediğimiz gibi, menfi fiil gövdesinden yapılmış bir şekilden ibarettir. Fakat ekin teşekkülü çok eski

olup Türkçenin bilinmeyen devrelerine çıkmaktadır. Bilinen devrelerde eki başlangıçtan beri gerundium eki olarak görmekteyiz. Böylece bu gerundium müsbet fiile menfi bir gerundium ekinin getirilmesi ile yapılıyor görünmektedir.

Eski Türkçede ek-*madın, -medin* şeklinde idi. Batı Türkçesine de bu şekilde geçmiş, Eski Anadolu Türkçesinde uzun müddet böyle kullanıldıktan sonra bugünkü *-madan, -meden* şekline çevrilmiştir. Bu şekil değişikliğinin ablatif ekinin tesiriyle ortaya çıktığı açıktır. *-madın, -medin*'in *-maden, -meden* olma seyri *-dın, -din*'in *-dan, -den* olma seyrinin tamamiyle ayni olmuştur. Bu, gerundium ekinin sonundaki *-dın, -din*'in ablatif eki sanıldığını, ablatif eki ile birleştirildiğini göstermektedir. Eski Türkçedeki *d*'leri *y* yapan Batı Türkçesine geçerken ekin *d*'sini muhafaza etmiş olması da bunu kuvvetlendirmektedir. Fakat menfi fiil gövdesine doğrudan doğruya ablatif eki gelemiyeceği için bu şekilde ablatif ekine bağlanmış görünen bu gerundium eki aslında tabiî, menfi eki ile ablatif ekinin birleşmesinden meydana gelmiş değildir.

Yapısı ve teşekkülü oldukça karışık olan bu ekin aslında menfi fiilden *-t* ile yapılan bir ismin instrumental şekli olduğu, yani *-ma-t-ı-n* veya *-me-t-i-n* şeklinden doğmuş olduğu ileri sürülmektedir : *bil-me-t-in* (*bilmet* şeklinde kabul edilen bir ismin instrumental şekli) şeklinde farzedilecek bir misalde olduğu gibi. Böylece *-madın, -medin* gerundium eki *-ma-, -me-* menfi eki, *-t* fiilden isim yapma eki, *ı, i* yardımcı sesi ve *-n* instrumental ekinin birleşmesinden, bu arada *t*'nin iki vokal arasında sedalılaşarak *d* olmasından meydana gelmiş kabul edilmektedir. Yani *-dı, -di* geçmiş zaman ekinde olduğu gibi bu gerundium da *-t*'li bir isme bağlanmaktadır. *-madın, -medin,* gerundiumunun umumiyetle kabul edilen bu izahının doğru olmak ihtimalini biz pek kuvvetli görmüyoruz. Bu izah Türkçedeki bazı şekillerin menşei için yapılan çok nazarî ve çok zoraki iddiaların başında gelmektedir. Menfi fiilden isim yapmağa eskiden beri hiç elverişli bulunmayan Türkçede bu çok nazarî ve zoraki izahı kabul etmek çok güçtür.

Bu gerundium ekinin yapısını çözmeğe çalışırken içinde menfi eki ile ablatif ekinin bulunduğunu kabul ve bu noktadan hareket etmek daha doğru olsa gerektir. Böyle düşünerek ekin menşeini menfi fiil kökünden *-ma, -me* fiilden isim yapma eki ile yapılmış bir ismin ablatif şeklinde aramak akla daha yakın gelmektedir : *bil-me-me-din* gibi. Ayni sesleri taşıyan iki ek arka arkaya geldiği için bunlardan biri düşmüş; böylece içinde hem menfilik, hem ablatif ifadesi bulunan *-madın, -medin* gerundiumu ortaya çıkmıştır. Bu gerundiumda mânâ bakımından daima bir ablatif ifadesi olduğunu bilhassa belirtmeliyiz. İsim çekim ekleri içinde ablatif ekinin çekim-

siz bir cümle unsuru olan zarflarda bazen kullanıldığını, adeta bir zarf yapma fonksiyonu olduğunu (*korkusundan kaçtı* misalinde görüldüğü gibi) ileride göreceğiz. Zarf olarak kullanılan bir kelimenin, bir gerundiumun bünyesine böyle bir isim çekim ekinin girmiş olması pek aykırı bir şey olmasa gerektir. Hülâsa, *-madın, -medin* gerundiumu için bu ikinci izahı kabul etmek daha doğrudur. Gerçi ablatifin *d*'si daima muhafaza edildiği halde bu gerundium ekinin diğer bazı Türk şivelerinde *y*'leşerek *-mayın, -meyin; -may, -mey* şekline geçtiği görülür. Fakat bu, menşede ablatif olmadığını değil, gerundium eki içinde ablatif ekinin unutulduğunu, hissedilmediğini gösterir. Onun için bu *y*'leşme ekin menşeinde ablatif bulunmadığını göstermez. Nitekim *d*'leri *y* yapan Batı Türkçesinde ise böyle bir *y*'leşme olmamış ve ekte ablatif kokusu daima muhafaza edilmiştir. Bu ablatif kokusu dolayısiyledir ki *-madan, -meden* gerundiumu son devirlerde sonuna *önce* kelimesini alarak bir edat gurubu şeklinde de kullanılır olmuştur: *gelmeden önce* gibi.

Ancak Eski Türkçede ekin *-matı, -meti* şeklinin de görünmesi (*sakınmatı* «düşünmeden» gibi) ablatif ihtimalini ortadan kaldırmakta ve birinci izahı doğrulamaktadır.

Batı Türkçesinde *-madın, -medin*'in *-madan, -meden* olması Eski Anadolu Türkçesinin sonlarında başlamıştır. Ablatif eki daha önce *-dan, -den* şekline geçmişti. Gerundium eki onu takip etmiştir. *-madın, -medin* şekli Eski Anadolu Türkçesinden sonra Osmanlıcada da bir müddet yaşamıştır: *gel-medin, aç-madın* misallerinde olduğu gibi. Sonradan bu şekil yerini tamamiyle bugünkü *-madan, -meden*'e bırakmıştır: *otur-madan, uyu-madan, dinlen-meden, çek-meden* misallerinde olduğu gibi.

590. *-ıcak, -icek*

Batı Türkçesinin ilk devirlerinde uzun zaman kullanılıp sonradan unutulan bir gerundium ekidir. Eski Anadolu Türkçesinde tamamiyle ve geniş ölçüde, Osmanlıcada ise bir müddet kullanılmıştır. Önceleri *-ıçak, -içek* şeklinde idi: *di-y-içek, at-ıçak* misallerinde olduğu gibi. Eski Anadolu Türkçesinin sonlarında *-ıcak, -icek* şekline girerek Osmanlıcaya geçmiştir: *alıcak gör-icek* misallerinde olduğu gibi. Bu ek sonradan yazı dilinden kalktığı halde ağızlarda bugün de yaşamaktadır. Bugün ağızlarda artık *-ıcak, -icek, -ucak, -ücek* şeklinde vokal uyumuna bağlanmış olduğu görülür: *varıcak, gid-icek, ol-ucak, dürt-ücek* misallerinde olduğu gibi.

-ıcak, -icek eki **fonksiyon bakımından** ***-ınca, -ince, -unca, -ünce*** **ekin-**

den farksızdır. Meselâ *gelicek* «gelince», *başlayıcak* «başlayınca» demektir. Batı Türkçesinin ilk devirlerinde *-ıcak, icek* daha çok kullanılırdı. Sonradan yerini tamamiyle *-ınca, -ince* 'ye bırakmıştır.

591. *-ıcağız, -iceğiz*

-ıcak, -icek ekinin genişlemiş şekli olan bu gerundium eki Batı Türkçesinin ilk devirlerinde onunla beraber yaşamış ve sonradan ortadan kalkmıştır. Eski Anadolu Türkçesinde bu eki bazen *-ıcağız, -iceğiz,* bazen de *-ıcağaz, icegez* şeklinde görürüz: *aç-ıcağız, bil-icegiz, var-ıcağaz, gel-icegez* misallerinde olduğu gibi. Eski Anadolu Türkçesinde başlangıçta belki bu ek de *ç* 'li idi. Bugün ağızlarda vokal uyumuna uymuş olarak her iki şekli ile bu ek de yaşamaktadır.

Fonksiyon bakımından tabiî, bu ek de *-ıcak, -icek* gibi *-ınca, -ince* 'den farksızdır.

592. *-uban, -üben*
-ubanı, -übeni
-ubanın, -übenin

Bu ekler de eskiden kullanılan ve bugün unutulmuş bulunan gerundium ekleridir. Asıl ek *-uban, -üben* olup *-ubanı, -übeni* ve *-ubanın, -übenin* onun genişlemiş şekilleridir.

-uban, -üben, -up, -üp dolayısiyle *-p* gerundiumundan çıkmıştır. Fakat bu türeyiş çok eskidir. Daha Eski Türkçenin başlarında *-pan, -pen* şeklinde bu gerundiumu görürüz. *-p* gerundiumuna bir *-an, -en* unsurunun eklenmesi ile ortaya çıkmış olduğu görülen bu gerundium eki sonradan *-p* gerundiumunun gelişme seyrine uygun olarak Batı Türkçesinde başına vokal almış ve *p* 'si de iki vokal arasında *b* olduğu için *-uban, -üben* şekline geçmiştir. Eski Anadolu Türkçesinde sonradan bundan *-ubanı, -übeni* ve *-ubanın, -übenin* şekilleri de çıkarak bu üç şekil yan yana kullanılmıştır: *san-uban, iste-y-üben; kalk-ubanı, gel-übeni; var-ubanın, di-y-übenin* misallerinde olduğu gibi.

Bu eklerin ilk vokali *-up, -üp* 'e uygun olarak tabiî hep yuvarlak olmuştur. Fakat Eski Anadolu Türkçesinde *ur-ıban, gör-iben* gibi aykırı misallerle de karşılaşırız. Bunlarda bir imlâ yanlışı yoksa her halde başka bir şeklin, meselâ *-ıcak, -icek* 'in tesiri olmuştur. Yoksa bu eklerin esas itiba-

riyle yuvarlak vokalli oldukları ve Osmanlıcaya bile böyle geçtikleri muhakkaktır.

Bu ekler Eski Anadolu Türkçesinden sonra Osmanlıcada da kullanılmıştır. Osmanlıcaya bilhassa *-uban, -üben* şekli geçmiş ve uzun müddet, Osmanlıcanın son devirlerine kadar kullanılmıştır.

Bu eklerin kalın ve ince şekilleri daima beraber bulunmuştur. Onun için Osmanlıca metinleri okurken eki, çok defa görüldüğü gibi, yalnız ince şekli ile almak veya ekin son hecesini daima *-en* olarak ince kullanmak yanlışlığına düşülmemeli, *var-uban, dur-uban* gibi kelimeleri *var-uben, dur-uben* şekline sokmamağa çok dikkat edilmelidir.

Bu ekler fonksiyon bakımından *-arak, -erek* ekinden farksızdır. Onun için *-arak, -erek* 'in kullanılışı genişledikçe *-uban, -üben* ortadan kalkmağa başlamış ve sonunda yerini tamamiyle ona bırakmıştır.

593. *-ġaç, -geç*

Eski Anadolu Türkçesinin sonları ile Osmanlıcanın başlarında Azeri sahasında görülen bir gerundium ekidir. Fonksiyon bakımından tamamiyle *-ıcak, -icek* ve *-ınca, -ince* gibidir. Osmanlı sahasında kullanılmamış, Azeri sahasında da sayılı fiillere getirilmiş ve sonra ortadan kalkmıştır. *di-geç* «diyince», *it-geç* «edince», *gör-geç* «görünce» gibi misallerde bu ek vardır.

594. *-ışın, -işin, -uşun, -üşün*

Eski Anadolu Türkçesinde Karamanlıca sahasında görülen bu gerundium eki ayni sahadaki ağızlarda bugün de yaşamaktadır ve *-ınca, -ince* fonksiyonundadır: *başla-y-ışın, gel-işin, otur-uşun, süz-üşün* gibi.

595. *-ken*

Yalnız *i-* fiilinin gerundium ekidir. Diğer fiillere getirilmez. *i-* fiilinin de *i-ken* 'den başka gerundium şekli yoktur.

i- kökü düşüp gerundium ekleştiği zaman bile *-ken* değişmeyerek vokal uyumu dışında kalır: *küçük-ken, çocuk-ken, burda-y-ken* misallerinde olduğu gibi.

iken gerundiumunun ekleşme, kök düşme seyri tabiî *i-* fiilinin çekimli şekillerininkinden farksızdır. Yani eskiden kök saklanırken sonradan düşürülme yoluna gidilmiştir. Bugün umumiyetle ekleşmiş şekilde kullanılır. Fakat az da olsa *çocuk iken, burada iken* şeklinde ekleşmeden de kullanılabilmektedir.

i- fiilinin çekimli şekilleri fiillerle birleşerek birleşik çekimleri meydana getirdiği gibi gerundium şekli de fiillerin birleşik gerundiumlarını yapar. Fiillerin şekil ve zaman eki almış şahıssız şekillerine *iken* gerundiumu getirilmek suretiyle birleşik gerundiumlar yapılır. Böylece *-ken* gerundiumunun fonksiyonundan diğer fiiller de faydalanmış olurlar. En geniş ölçüde kullanılan birleşik gerundiumlarda *i-* kökü tabiî, birleşik çekimlerde olduğu gibi eskiden saklanırken bugün düşürülmektedir. Kök düşürüldüğü halde *-ken* eki burada da vokal uyumu dışında kalır. Görülen geçmiş zaman, şart, istek ve emir şekillerinin birleşik gerundiumu yoktur. Diğer kiplerin birleşik gerundiumu şu misallerde olduğu gibidir : *yapar-ken, veriyor-ken, gitmiş-ken, olacak-ken, gelmeli-y-ken.* Bunlardan gereklik gerundiumu çok az kullanılır. Yerini daha çok *gelmek lâzım-ken* gibi şekiller tutar.

Bu gerundium eki hareket hâlinin yapıldığı sırayı bildirerek dolayısiyle bir zaman ifade eder. Yani bu gerundium eki de hal zarfı olduğu gibi zaman zarfı da olabilir.

Bu gerundium ekinin bugün ağızlarda vokal uyumuna uydurulduğunun görülebildiğini de kaydetmeliyiz : *burda-y-kan, yapar-kan* misallerinde olduğu gibi.

596. İşte Batı Türkçesinde kullanılan gerundium ekleri bunlardır. Burada, gerundium gibi kullanılan iki partisip şeklini de zikretmeliyiz. Bunlar *-anda, -ende* ve *-dıkça, -dikçe, -dukça, -dükçe, -tıkça, -tikçe, -tukça, -tükçe* ve ağızlardaki *-dığınan, diğinen* (bk. § 574) şekilleridir. Geniş zaman partisipinin lokatif şekli olan *-anda, -ende* eskiden beri Azeri sahasında *-ınca, -ince* fonksiyonunda bir gerundium eki gibi kullanılır : *yap-anda* «yapınca», *öl-ende* «ölünce» misallerinde olduğu gibi. *-duk, -dük* partisipinin eşitlik şekli de bütün Batı Türkçesinde israr, tekrar ve devamlılık ifadesi taşıyan bir hareket hâlini karşılayarak gerundium gibi kullanılır : *yaz-dıkça, büyü-dükçe* misallerinde olduğu gibi.

★

597. Partisiplerin ve gerundiumların vurgularına gelince, partisip ekleri vurguludur ve vurgu son hecede bulunur. Gerundium eklerinde ise *-ınca, -ince*'de vurgu ekin ilk hecesindedir; *-madan, -meden* menfiliği dolayısiyle vurgusuzdur ve vurguyu kendinden önceki heceye atar; *-ken* de vurgusuzdur ve vurguyu kendisinden önceki heceye atar; bunların dışındaki gerundium ekleri vurguludur ve vurguları son hecede bulunur. *-dıkça, -dikçe* partisip şeklinde vurgu, tabiî, vurgusuz olan eşitlik ekinin önünde, partisip ekinin üzerinde bulunur.

EDATLAR

598. Edatlar mânâları olmayan, sadece gramer vazifeleri bulunan kelimelerdir. Tek başlarına mânâları yoktur. Hiç bir nesne veya hareketi karşılamazlar. Fakat mânâlı kelimelerle birlikte kullanılarak onları desteklemek suretiyle bir gramer vazifesi görürler. Onun için mânâlı kelimeler olan isimlerin ve fiillerin yanında edatlara da vazifeli kelimeler diyebiliriz.

Edatlar tek başlarına mânâsızdırlar. Fakat mânâlı kelimelerle birlikte kullanılırken bir dereceye kadar mânâlanır, bir ifade kazanır, böylece bir gramer vazifesi yapacak duruma gelirler. İçlerinde bir kısmı tek başına da bir ifadeye sahip olabilir. Fakat bu ifadenin anlaşılabilmesi için de diğer kelime, kelime gurupları ve cümlelere bağlanması lâzımdır. Diğer bir kısmı ise birlikte kullanıldıkları unsurlardan ayrı bir şey ifade etmez, ifade bakımından sıkı sıkıya onlara bağlı kalırlar.

Edatlar birlikte kullanıldıkları kelimelerin, kelime guruplarının ve cümlelerin kullanışlarına ve ifade kabiliyetlerine yardım ederler. Bu bakımdan isim ve fiillere asıl kelimeler, edatlara ise yardımcı kelimeler diyebiliriz. Gerçekten edatlar dilin tam mânâsiyle destekleyici, yardımcı kelimeleridir.

Asıl edatların yanında edat gibi kullanılan diğer kelimeler olduğu gibi, edat iken isim durumuna geçmiş kelimeler de vardır.

Edatlar kelime yapımına elverişli değildirler. Ancak isimleşenlerinden kelime yapılabilir. Esas itibariyle dilin eksiz unsurlarıdır.

Edatlar *ünlem edatları, bağlama edatları, son çekim edatları* olmak üzere üç çeşittir.

Ünlem edatları

599. Bunlar his ve heyecanları, sevinç, keder, iztırap, nefret, hayıflanma, coşkunluk v. s. gibi ruh hallerini; tabiat seslerini, seslenmeleri; tasdik, red, sorma, gösterme gibi beyan şekillerini ifade eden edatlardır. Bu edatlar umumiyetle geniş bir ifade kabiliyeti taşımakta, bazıları gerekince bir cümlenin yerini bile tutabilmektedir. Bir kısmı bu ifade kabiliyetini ihtiva ettikleri ses unsurlarından, kendi ses yapılarından, bir kısmı ise bir arada kullanıldıkları cümlelerden alır. İfadeleri ses yapılarına dayanan, ses yapıları bir şeye delâlet edenler tek başlarına da vazife görebilir, kullanılabilir, bir şeyler ifade edebilirler. İfadeleri bir arada kullanıldıkları cümlelere dayananlar tek başlarına bir şey ifade etmez ve kullanılamazlar.

Ünlemler cümle içinde geçmedikleri, tek başlarına kullanıldıkları zaman yazıda sonlarına umumiyetle ünlem işareti konur.

Ünlem edatları *ünlemler, seslenme edatları, sorma edatları, gösterme edatları, cevap edatları* olmak üzere beşe ayrılır.

Ünlemler

600. Bunlar his ve heyecanları ifade için içten koparak gelen edatlarla tabiattaki sesleri taklit eden edatlardır. İfadeleri ses yapılarına dayanır. His ve heyecanlarla tabiatteki seslerin ses hâlindeki tezahürleridir: *âh* (*ah*), *vâh* (*vah*), *eyvâh, ay, vay, oy, of, öf, püf, tu, oh; pat, küt, çat, çut, şrak, miyav, tıs* gibi. *hop, di, haydi* gibi teşvik edatları ile *pist, oşt* gibi ürkütme edatlarını da bunlara katabiliriz. Aslında isimken edat şeklinde de kullanılan *aman, yazık* gibi kelimeler de bunlardandır. *heyhât, âferin, sakın, hazer, hah, yûh, yûha, hâşâ* gibi kelimeler de ünlemdir.

Ünlemler isimlere en yakın edatlardır denilebilir. Bazılarının isimleştikleri, o ünlemin ismi oldukları, isim hâlinde kullanıldıkları da görülür. *ah, of-la-, miyav-la-* misallerinde olduğu gibi. Ünlemlerin uzun vokalli olanları umumiyetle yabancı asıllıdır. Fakat Türkçelerinde de uzun vokalli söylenenleri vardır.

Ünlemler tek başlarına ve söz arasında başlı başına kullanılan ve ifade taşıyan edatlardır.

Ünlemler kuvvetli vurgulu kelimelerdir. İki hecelilerinde vurgu umumiyetle sondadır. *haydi* gibi vurgusu başta olanları da vardır.

Seslenme edatları

601. Bunlar hitap edatlarıdır. Ünlemler gibi his, heyecan, tabiat sesi şeklinde bir şey, bir hal bildirmezler. Hiç bir ifadeleri yoktur. Sadece hitap, seslenme vasıtalarıdır : *a, ay, ey, hey, yâ, yâhu, be, bre,* (*mere, more*), *ulan, hû* gibi. Bunlardan *hû, yâ* ve *yâhu* yabancı asıllıdır. Bugün en çok kullanılan *ey* 'dir. *ey* Eski Anadolu Türkçesinde *iy* şeklinde idi. *i* şekline bile geçmiştir. *ay ey* 'den daha eskidir. Eski Türkçede *ay* görülür. Bugün *ay* yazı dilinde yerini tamamiyle *ey* 'e bırakmıştır.

Bu edatlar umumiyetle seslenilen, hitap edilen isimlerle birlikte kullanılır : *a beyim, ey arkadaş, ay oğul* gibi. *yâhu* daima, *hey* ve *ey* ise bazen tek başına kullanılır.

Bu edatlar hitabı kuvvetlendiren kelimelerdir. Hitap için çok defa bunlar olmadan doğrudan doğruya isimler hitap şeklinde kullanılır : *arkadaş!, kardeşim!, Türkân!, Yüksel!* gibi. Bu şekilde hitap olarak kullanılan isimlerin de fonksiyon bakımından seslenme edatı durumunda bulunduklarını belirtmeliyiz.

Seslenme edatları çok kuvvetli vurgulu kelimelerdir. Asıl seslenme edatları gibi hitap için kullanılan isimlerde de vurgu daima başta bulunur.

Sorma edatları

602. Bunlar sorma ifade eden, soru için kullanılan edatlardır. Sayıları çok azdır. Başlıca sorma edatı *hanı*'dır. Bu edat eskiden *kanı* şeklinde idi. Ağızlarda *hanı* şekli de vardır. Çok kullanılan bir sorma edatı da Arapçadan geçen *acep* (*aceb*), *acabâ* kelimeleridir. Bunlara zarf olarak da kullanılan, fakat soru edatı sayılabilecek olan *niçin* (*niçün* (< *ne* + *içün*) kelimesini de katabiliriz. Eski Anadolu Türkçesindeki *nite, nişe* «niçin, nasıl» kelimeleri de sorma edatlarıdır.

Soru ekinin de aslında soru edatı olduğunu yukarıda söylemiştik. Soru eki şeklinden ve kullanılışından başka tek başına hiç bir şey ifade etmemesi ve kullanılmaması bakımından da sorma edatlarından çok farklı olup başlangıçtan beri ek durumunda bulunmuştur. Edat sayılamaz.

Sorma edatları söz arasında başlı başına, başka kelimelere bağlanmadan kullanılır ve soru ifade ederler.

Sorma edatlarında vurgu başta, ilk hece üzerindedir ve kuvvetlidir.

Gösterme edatları

603. Bunlar birini, bir şeyi göstermek için kullanılan, işaret sırasında baş vurulan edatlardır. Bugün başlıca gösterme edatı *işte* 'dir. *işte* eski gösterme edatı *uş* 'dan gelir. Eski Anadolu Türkçesinde gösterme edatı *uş* ve onun lokatif şeklinin klişeleşmesi ile ortaya çıkan *uşda* sonradan bugünkü *işte* şekline geçmiştir. Bugün bir de argo sayılabilecek *nah* (*na*) gösterme edatı vardır. *aha, daha, deha, te!* edatları da halk dilinde kullanılır.

Gösterme edatları başlı başına kullanılan ve ifadesi olan, söz arasında başka bir kelimeye bağlanmayan edatlardır.

Gösterme edatlarında da vurgu kuvvetli ve baştadır.

Cevap edatları

604. Bunlar tasdik veya red ifade eden edatlardır : *evet, hayır, yoḳ, değil, peki, hay hay* gibi. Bunlardan *hayır* yabancı asıllıdır, *yoḳ* aslında isimken edat olarak da kullanılır. *hayır* 'ın Türkçe karşılığı durumundadır. *peki, pek iyi* gurubundan doğmuş ve edatlaşmıştır. *hay hay* tekrar şeklindedir. Bunlara Farsçadan geçen ve eskiden olduğu gibi bazı ağızlarda bugün de kullanılan *beli* «evet» edatını da katabiliriz. *he, efendim, tabiî, elbette* kelimeleri de buraya girer.

Söz arasında *iyi, güzel, olur, olmaz* gibi isim ve fiillerin de tasdik veya red edatı gibi kullanıldığını belirtmeliyiz.

Cevap edatları da başlı başına kullanılan ve ifade taşıyan, yanındaki kelimelere bağlanmayan edatlardır.

Cevap edatları da umumiyetle kuvvetli vurguludur ve vurgu normal olarak baştadır.

605. İşte başlıca ünlem edatları bunlardır. Bunların arasında ünlemlerle seslenme edatlarının asıl ünlem edatları; sorma, gösterme ve cevap edatlarının ise ikinci derecede ünlem edatları olduğu açıktır. Fakat bu ikinci derecedeki ünlem edatlarının da ünlem karakteri taşıdıklarına, diğerleri

gibi ünlem tipinde edatlar olduğuna şüphe yoktur. Onun için esas karakterleri, ifade tarzları itibariyle ayni tipte olan bütün bu beş türlü edatı ortak vasıflarını ifade eden *ünlem edatları* adı altında topladık.

Bağlama edatları

606. Bunlar kelimeden küçük dil birliklerini, kelimeleri, kelime guruplarını ve cümleleri şekil veya mânâ bakımından birbirine bağlayan, onlar arasında bir irtibat kuran edatlardır.

Türkçede aslında bağlama edatı yoktu. Bağlama edatları Türkçede sonradan ve yabancı dillerin tesiri ile ortaya çıkmıştır. Onun için Türkçede kullanılan bağlama edatlarının büyük bir kısmı yabancı asıllıdır. Türkçede olanlar da bazı isim ve fiil şekillerinin sonradan edatlaşması ile ortaya çık-

Batı Türkçesinde kullanılan başlıca bağlama edatları şunlardır :

Sıralama edatları

607. *ve, ile, dahı, ilâ.* Bunlar arka arkaya gelen unsurları, kelimeleri kelime guruplarını ve cümleleri «ve» mânâsı ile, vrgül makamında birbirine bağlayan edatlardır. Bağladıkları iki unsurun arasına girerler : *sen ve ben, Ali ile Veli, üç ilâ beş* misallerinde olduğu gibi.

Bunlardan en çok kullanılanı, hemen hemen başlıca sıralama edatı durumunda bulunanı yabancı asıllı olan *ve* 'dir. Türkçeye hem Arapça *ve,* hem Farsça *u* sıralama edatı geçmiş, sonra bunlar birbirine karıştırılmış ve vokal uyumuna uydurulmuş, böylece *ve, u, ü, vu, vü* şekilleri ortaya çıkmıştır. Osmanlıcanın sonlarına kadar nesirde umumiyetle *ve,* nazımda ve bir arada kullanıla gelen kelimelerin arasında (*yâr u ağyâr, Leylâ vü Mecnun* misallerinde olduğu gibi) diğerleri kullanılmıştır. *u, ü* konsonantla; *vu, vü* vokalle biten kelimelerden sonra getirilirdi. Nazımda konsonantla biten, fakat vezin icabı konsonantı açılmaması, liezon yapılmaması gereken kelimelerden sonra da *vu, vü* kullanılmakta idi. Sonraları *u, ü, vu, vü* 'nün daha çok ince şekillerini kullanmak temayülü belirmiş, bilhassa *vu* şekli kullanıştan düşmüştür. *ü* de *u* 'ya tercih edilir olmuş, meselâ, *yâr u ağyar* yerine daha çok

yâr ü ağyâr kullanılmağa başlamıştır. Nihayet Osmanlıca ile birlikte sıralama edatının bu çok şekilliliği ortadan kalkmış ve Türkiye Türkçesinde yalnız *ve* kalmıştır. Bugün ancak *yar ü ağyâr* gibi klişeleşip kalmış sözlerde *ü* görülür.

ile 'ye gelince bu edat Türkçe olan belli başlı sıralama edatıdır. Aslında son çekim edatı olup sonradan bağlama edatı olarak da kullanılmağa başlamıştır.

ilâ Arapçadan geçme ortalama edatıdır. İki sayı ortasında en küçük ile en büyük arasını ifade için kullanılır : *yetmiş ilâ seksen* gibi.

daḫı veya *daḳı* ise Eski Anadolu Türkçesinde bazen *ve* yerine kullanılmış, sonradan bu fonksiyonu unutulmuş ve bugünkü *dahi* fonksiyonu ile başka bir bağlama edatı durumuna geçmiştir. Eski Türkçedeki *taḳı* şekli ile aslında yalnız *ve* yerine kullanılan edattı. Bu edat *taḳ-ı* gerundiumunun edatlaşması ile ortaya çıkmıştır.

Denkleştirme edatları

608. *ya, veya, yahut, veyahut.* Bunlar birbirine denk olan, birbirinin yerini tutabilecek olan iki unsuru birbirine bağlayan, birbiriyle karşılaştıran edatlardır. Bağladıkları iki unsurun, iki kelime, kelime gurubu veya cümlenin arasına girerler : *elma veya armut, söz yahut yazı* misallerinde olduğu gibi. Hepsi yabancı asıllıdır ve birbirleriyle ilgileri açıktır. Bunlardan Farsça ve aslında *yâ* şeklinde uzun olan *ya* eskiden «veya» yerine kullanılabilirdi. Bugün ancak çift olarak kullanılmaktadır. İçlerinde en çok *veya* ile *yahut* kullanılır. Arapça *ve* ile Farsça *ya* ve *ḫod* kelimelerine dayanmaktadırlar. Son zamanlarda Türkçecilik gayreti ile bunun yerine *ya da* şeklinin de kullanıldığı görülür. Fakat bu her bakımdan sakattır.

Karşılaştırma edatları

609. *ya.... ya, hem.... hem, ne .... ne, da* (*de*) .... *da* (*de*). Bunlar karşılaştırılan iki veya daha çok unsuru, dil birliğini birbirine bağlayan edatlardır. Bu edatların fonksiyonları üç çeşittir : karşılaştırılan unsurlardan biri, hepsi, veya hiç biri ifadesini taşımak. Karşılaştırılan unsurlardan birini ifade için *ya .... ya,* hepsini ifade için *hem .... hem* veya *da* (*de*) .... *da* (*de*), hiç biri ifadesi için de *ne .... ne* kullanılır. *ya .... ya, hem .... hem,*

ne .... ne karşılaştırılan unsurların başına; *da* (*de*) .... *da* (*de*) ise karşılaştırılan unsurların sonuna getirilir : *ya sen ya ben, hem sen hem ben, ne sen ne ben, sen de ben de* misallerde olduğu gibi. Bu edatlardan *ya .... ya* ile *hem .... hem* Farsça asıllı, *ne .... ne* ile *da* (*de*) .... *da* (*de*) Türkçedir. *ne .... ne, ne* zamirinden alınmıştır. *da* (*de*) .... *da* (*de*) biraz aşağıda göreceğimiz *da, de* edatının katmerlisidir. Bunlara *bir .... bir, ha .... ha, gerek .... gerek, ister .... ister, diler .... diler* ve yabancı asıllı *kâh .... kâh, bâzan .... bâzan, bâzı .... bâzı* edatlarını da katmalıyız.

Katmerli edatlar da diyebileceğimiz bu edatlar ikiden başlamak üzere karşılaştırılan unsurların sayısına göre üç, dört v. s. defa tekrarlanır : *ya .. ya .. ya, hem .. hem .. hem .. hem, ne .. ne .. ne .. ne, da* (*de*) .. *da* (*de*) .. *da* (*de*) gibi. Meselâ *ya sen ya ben ya o, ne ağaç ne su ne yeşillik ne yol, Ankarada da İstanbulda da İzmirde de.* Sonra bu edatların sonda bulunanlarının sonuna *da, de* edatı getirilerek bağlama daha da kuvvetlendirilir : *ya .... ya da, hem .. hem .. hem de, ne .. ne de* gibi. Meselâ *ne yazın ne de kışın, hem ev hem bahçe hem de tarla.*

ne .... ne edatı «hiç biri» ifadesiyle menfilik edatı durumunda olduğu için bulunduğu cümlede fiil umumiyetle müsbet olur : *Ne beni ne seni gördü* misalinde olduğu gibi. Fakat menfi de kullanılmaktadır.

Cümle başı edatları

610. Bunlar cümleleri mânâ bakımından birbirine bağlayan edatlardır. Daima cümle başında bulunurlar. Başında bulundukları cümleyi bazıları ondan sonra gelen cümle veya cümlelere, bazıları da kendisinden önce gelen cümle veya cümlelere bağlarlar. Bu edatlar fonksiyonları bakımından şu guruplar altında toplanabilirler :

«fakat» ifadesini taşıyanlar

611. *fakat, lâkin, ancak, yalnız, ama* (*ammâ*), *lîk, velîk, velî.* Bunlar başında bulundukları cümleyi kendisinden önceki cümle veya cümlelere bağlarlar. Aslında zarf olan *ancak* ve *yalnız* dışındakiler yabancı asıllıdır. *lîk, velîk, velî* Osmanlıca ile birlikte ortadan kalkmıştır. Bu edatların yerine bazen de *şu kadar var ki* tabiri kullanılır.

«eğer» ifadesini taşıyanlar

612. *eğer, ger, şâyed.* Bunlar şart ifade eden veya şartı kuvvetlendiren edatlardır. Başına geldikleri cümleyi daha sonraki cümle veya cümlelere bağlarlar. Hepsi yabancı asıllıdır. *ger* eskiden kullanılırdı, bugün kullanılmaz. *eğer* eskiden *eger* şeklinde idi. Bu edatlar bugün yalnız şart cümlelerinin başına gelirler. Eskiden başka çekimli, meselâ geniş zaman çekimli cümlelere de getirilerek onlara şart ifadesi verirlerdi.

«gerçi» ifadesini taşıyanlar

613. *gerçi, egerçi, vâkıa.* Bunlar da başında bulundukları cümleyi daha sonrakilere bağlarlar. Sonraki cümlelerin başında «fakat» ifadeli bir edat bulunur. Yani normal olarak *gerçi* 'nin arkasından *fakat* gelir. Bu edatların üçü de yabancı asıllıdır. *egerçi* eskiden kullanılırdı. Bugün yalnız *gerçi* kalmıştır. Bunun yerine bazen de *her ne kadar* tabiri kullanılmaktadır.

«çünkü» ifadesi taşıyanlar

614. *çünkü, çün, çü, zirâ.* Bunlar başına geldikleri cümleyi kendisinden öncekilere bağlarlar. İlk üçü Farsça *çûn* ve *çû* 'dan gelirler. *çün* ve *çü* başlangıçta Türkçede de her halde kalın vokalli olarak *çun* ve *çu* şeklinde idiler. Sonradan incelmişlerdir. *çün* ve *çü* Osmanlıcanın sonlarında ortadan kalkmıştır. Bugün yalnız *çünkü* kalmıştır. *çün* ve *ki* 'nin birleşmesi ile meydana gelen bu edat eskiden *çünki* şeklinde idi. *kim* ile yapılmış *çünkim* şekli de vardı. *zirâ* 'yı da bunlara ilâve etmek lâzımdır.

«mademki» ifadesi taşıyanlar

615. *mâdemki, mâdem, çün, çü, çünki.* Bunlar başına geldikleri cümleyi daha sonrakilere bağlarlar. Hepsi yabancı asıllıdır. *mâdemki, mâdem* ve *ki* 'den yapılmıştır. Eskiden *mâdâm, mâdâmki, mâdâmâki* şekilleri de vardı. Biraz önce gördüğümüz *çün, çü* ve *çünki* 'nin bir fonksiyonu da «mâdemki» ifade etmektedir. Yalnız bu fonksiyonları eskiden vardı. Bugün *çünkü* 'nün böyle bir fonksiyonu kalmamıştır.

Netice ve izah ifade edenler

616. *meğer* (*meger*), *binaenaleyh, öyle ki, oysa ki, şöyle ki, nitekim, halbuki, kaldı ki, üstelik, belki, hatta, imdi, yani, mamafih, zâten, zâti, bâri, kezâ, hâkeza, kezâlik, kâşki, hazır.* Bunlar başına geldikleri cümleyi kendilerinden öncekilere bağlarlar. Çoğunun birleşik kelime, bilhassa *ki, kim* birleşiği oldukları açıktır. *meger, binaenaleyh* yabancı asıllı; *nitekim, üstelik* Türkçe; diğerleri yarı yarıya Türkçedir. Türkçeleri hep sonradan edatlaşmış veya edat gibi kullanılan unsurlardır. Bunlara aslında zarf olan *bilhassa*'yı da katabiliriz. Edat şeklinde kullanılan *demek* ve *demek ki* tabirleri de buraya girer.

Benzerlik ifade eden edatlar

617. *sanki, san, âdetâ, nasıl ki, nite ki, niçe ki, gûya.* Bunlar da esas itibariyle başına geldikleri cümleyi kendilerinden öncekilere bağlarlar. Çoğu bazı Türkçe isim ve fiil şekillerine dayanmaktadır ve *ki* birleşiğidir. Bugün en çok kullanılan sanki *san* emir şekli ile *ki*'nin birleşmesinden doğmuştur. *san, nite ki, niçe ki* eskiden kullanılırdı.

Şarta ve dereceye bağlama edatları

618. *tek, yeter ki, meğer ki, velev, velev ki, tâ ki, illâ, illâ ki.* Bunlar da başına geldikleri cümleyi daha öncekilere bağlarlar. *yeter ki yet-* geniş zamanının edatlaşması ile ortaya çıkmıştır. Çoğu yabancı asıllıdır. Görüldüğü gibi hemen hemen hepsi birer *ki* birleşiğidir. Bu edatların başına geldiği cümleler ancak istek ve emir cümleleri olabilir.

«aksi halde» ifadesi taşıyanlar

619. *yoksa. yok ise*'den edatlaşan bu edat da başına geldiği cümleyi daha önce gelen cümle veya cümlelere bağlar. Bunun yerine *aksi halde, aksi takdirde* gibi tabirler de kullanılır.

hele edatı

620. Bu edat da başına geldiği cümleyi daha sonraki cümle veya cümlelere bağlar. Bu edat bağlı olduğu cümlenin sonuna da gelebilir : *Hele gel!, gel hele!* misallerinde olduğu gibi.

621. İşte Türkçede kullanılan başlıca cümle başı edatları bunlardır. Bunların yanında daha başka cümle başı edatları ile karşılaşabiliriz. Ayrıca cümle başı edatı şeklinde kullanılan *hiç olmazsa, hiç değilse, öyleyse* gibi klişeleşmiş tabirlere de her zaman rast geliriz.

Sona gelen edatlar

622. *dahi, da* (*de*), *ise, ki, kim, bile, değil.* Bunlar dil birliklerinin, kelimelerin, kelime guruplarının, cümlelerin sonuna gelerek onları önceki veya sonraki unsurlara, kelimelere, kelime guruplarına ve cümlelere bağlayan edatlardır. *değil, ki, kim* getirildiği kelimeyi sonraki, diğerleri önceki unsurlara bağlarlar. Bu edatlar vurguyu kendilerinden önceki kelimenin sonuna atarlar.

dahi

623. *dahi* kuvvetlendirme edatı durumundadır. Cümle içinde kelime, kelime gurupları ve şart cümlelerinin sonuna gelerek dikkati onların üzerine çeker. Bu kuvvetlendirme fonksiyonu aslında onun bağlama fonksiyonundan doğmakta, sonuna geldiği unsuru daha evvel geçen ayni cinsten bir unsura bağlamak suretiyle belirmektedir. Böylece *dahi* 'de hem bağlama, hem kuvvetlendirme fonksiyonu bulunmaktadır: *Masada muz dahi vardı* misalinde olduğu gibi. Burada *dahi* vasıtasiyle hem masada bilhassa muzun bulunduğuna işaret edilmekte, hem de muzdan başka şeylerin mevcut olduğu belirtilmektedir. Yani *dahi* 'de hem *da, de,* hem *bile* ifadesi vardır. Fakat *bile* ifadesi kuvvetli ve hakim olup *da, de* ifadesi güçlükle ve dolayısiyle hissedilmektedir. Bu bakımdan *dahi bile* 'nin bir eşi durumunda bulunmaktadır. Fakat *bile* 'de kuvvetlendirme ifadesi *dahi* 'den daha çok belirli olup *dahi* '-nin aynı zamanda bağlama fonksiyonunun da bulunduğu daha fazla hissedilmektedir. Yalnız aradaki fark fazla olmadığı için ve asıl fonksiyonları olan kuvvetlendirme ifadesi *bile* 'de daha çok olduğu için *dahi* bugün yerini geniş ölçüde ona bırakmış, kendisi daha az kullanılır bir hâle gelmiştir.

Bütün bu kuvvetlendirme edatlarında olduğu gibi *dahi* 'de de kuvvetlendirme fonksiyonu sonradan ortaya çıkmış, ilk fonksiyonu olan bağlama fonksiyonundan doğmuştur. Kullanılışı da buna uygun bir seyir takip etmiş, önceleri «ve, yine, dolayısiyle, daha» ifadeleri ile başa veya ortaya gelen edat olarak kullanılırken sonradan sona gelen edatlar, kuvvetlendirme edatları arasına girmiştir. Daha önce de söylediğimiz gibi bu edatın aslı *taḳ*-fiilinin gerundium şeklidir. Eski Türkçede *taḳı* şeklinde olan Edat Eski Anadolu Türkçesinde *daḳı, dağı, daḫı* şekillerine geçmiş, Osmanlıca içinde son zamanlarda Türkçe bakımından aykırı bir şekil alarak bugünkü *dahi* şekline girmiştir.

dahi bağlama ve kuvvetlendirme edatı olarak, düşünülen, mevcut olan veya zikri geçen şeye bir ilâve olduğunu gösterir, bir ilâve ifadesi taşır, aynı zamanda bir fevkalâdelik, bir aşırılık, beklenmedik bir netice, bir küçümseme ifade eder. Fiillerden hemen hemen yalnız şart şeklinin sonuna getirilmekte (*gitsem dahi* gibi), isimlerden sonra da, *da, de* 'nin kuvvetlisi olarak, az kullanılmaktadır. Bugün artık yerini daha çok, kendisinin daha hafifi olan *da, de* veya kendisinin daha kuvvetlisi olan *bile* tutmaktadır.

da, de

624. *da, de* bugün çok kullanılan bir bağlama ve kuvvetlendirme edatıdır. Sonuna geldiği unsurları, kelimeleri daha önce veya sonra gelen ve düşünülen, mevcut olan veya zikri geçen unsurlara bağlar, aynı zamanda sonuna geldiği unsuru belirtir, kuvvetlendirir. Bu edatın bazan kuvvetlendirme fonksiyonu hakim gibi görünebilir, hatta bazı misallerde bağlama fonksiyonu kaybolmuş bulunabilir. Fakat asıl hakim fonksiyonunun bağlama olduğu muhakkaktır. Kuvvetlendirme fonksiyonu olsa olsa bağlama fonksiyonuna müsavi olabilir, fakat ondan fazla değildir. Fonksiyonları birbirine yakın üç edat olan *dahi,* da (*de*) ve *bile* karşılaştırılırsa şöyle bir durum olduğu söylenebilir : Kuvvetlendirme fonksiyonunun derecesi bakımından önce *bile,* sonra *dahi,* ondan sonra *da, de* gelir. Bağlama fonksiyonunun derecesi bakımından ise önce *da, de* sonra *dahi,* en sonra da *bile* gelir : *Yüksel de geçti, Yüksel dahi geçti, Yüksel bile geçti* misallerinde olduğu gibi. Bunların birincisinde *Yüksel* 'in geçmesi bir ilâve, ikincisinde bir beklenmezlik, üçüncüsünde ise daha kuvvetli bir beklenmezlik, bir küçümseme ifadesi ile belirtilmektedir.

da, de bağlama ve kuvvetlendirme fonksiyonu ile bugün çok geniş ölçüde kullanılmaktadır. Her türlü unsurun, ismin, edatın, fiilin sonuna ge-

lebilmekte, onları önceki veya sonraki unsurlara bağlamakta ve belirtmekte, bağlamakta veya belirtmektedir. İki fonksiyonu umumiyetle bir arada bulunur. Fakat bazı misallerde biri hissedilmeyebilir. Edatın bu bağlama ve kuvvetlendirme fonksiyonları umumiyetle ilâve, belirtme, karşılaştırma, sıralama, izah, sonraya bırakış ve üzerinde durmama gibi ifadeler şeklinde ortaya çıkar. *Ben de gidiyorum, yaparım da*'da bir ilâve, *üçü de gelsin*'de sadece bir belirtme, *gören de görmeyen de*'de bir karşılaştırma, *gitti de gelmeyiverdi*'de bir sıralama, *ne yaptı da kurtuldu, söyle de gelsin* gibi misallerde izah ve netice, *hele bir geçeyim de, göreyim de* gibi misallerde bir sonraya bırakış, *adam sen de, aptal sen de* gibi misallerde bir üzerinde durmama ifadesi vardır. Fakat bütün bunlar bağlama ve kuvvetlendirme fonksiyonları etrafında toplanırlar.

Misallerin birinde de görüldüğü gibi edatın çift kullanışı, ikili üçlü sıralanması karşılaştırma ifade etmektedir ve bu bakımdan edat evvelce de belirttiğimiz gibi *karşılaştırma edatları* arasına da girer. İki fiil arasına gelip sıralama vazifesi yaptığı zaman da aşağı yukarı «ve» ifadesi taşıdığı için bu edatı *sıralama edatları* arasında da zikretmek mümkündür. Fakat burada tam «ve» yerinde kullanılmamakta, kendisinden önceki kelimeyi de belirtmekte, aynı zamanda biraz izah ve netice ifadesi de taşımaktadır. Onun için *da, de*'yi tam bir sıralama edatı sayamayız.

Misallerde de görüldüğü gibi *da, de* sonuna geldiği unsuru bazan önceki, bazan sonraki unsura bağlamakta, bazan da hiç bir tarafa bağlamaz gibi görünmektedir. İlâve ifade ettiği zaman sonuna geldiği unsuru tabiî olarak önceki bir unsura bağlar. Bu onun isimlerden, edatlardan ve son fiillerden (en sonda bulunan fiillerden) sonraki kullanışıdır. Yani *da, de* edatı sonuna geldiği ismi, edatı ve son fiili önceki bir unsura bağlar. Netice ve izah ifade ettiği zaman ise sonuna geldiği unsuru sonraki bir unsura bağlar ki bu da onun iki fiil arasındaki kullanışıdır. Yani *da, de* edatı iki fiil arasına girince sonuna geldiği fiili sonraki fiile bağlar. Böylece, zikredilen veya düşünülen ikinci fiil birinci fiilin izahı ve neticesi olur. Bu kullanışı bakımından da *da, de* edatı *ki*'ye, *ki*'nin bir fonksiyonuna, netice ve izah fonksiyonuna çok yaklaşır. *Nasıl yaptı da kurtuldu, nasıl yaptı ki kurtuldu* misallerinde bu yakınlık ve benzerlik açıkça görülmektedir. *da, de* edatı sadece bir belirtme ifade ettiği zaman ise sonuna geldiği unsuru hiç bir tarafa bağlamıyor görünebilir. Bu da edatın isimlerden sonraki bir kullanışıdır: *üçü de gelsin* misalinde olduğu gibi. Fakat aslında burada da önceki bir unsura bağlanma ifadesinin gizli bulunmadığı söylenemez.

da, de oldukça yeni bir edat gibi görünmektedir. Eski Anadolu Türk-

çesinin sonlarında ortaya çıkmış gibidir. Osmanlıca devresi boyunca kullanış sahası gittikçe genişlemiş, nihayet bugünkü çok ve şumullü kullanış devrine ulaşmıştır. Fonksiyonlarının yakınlığına ve *da, de* 'nin gittikçe işlek hâle gelmesine mukabil *dahi* 'nin gerilemesine bakılarak umumiyetle bu edatın *dahi* 'den çıkmış olduğu ileri sürülür. Biz bu görüşü kabul etmiyoruz. Gerçi bu iki edatın fonksiyonları birbirine çok yakındır, fakat tamamiyle aynı değildir. *dahi* 'de *da, de* 'de olmayan bir *bile* ifadesi vardır. *dahi* 'nin *da, de* olmağa yapısı da elverişli görünmemektedir ve *d* ile başlamaktan başka müşterek bir tarafları da yok gibidir. *dahi* 'nin Eski Anadolu Türkçesinde sondaki vokali düşmüş olan *dak* şekline rastlanması da bu hususta pek bir şey ifade etmez. Bu çok nadir şekil müstensih hatası değilse vezin icabı bir sesin düşürülmesi, geçici bir kısaltma hadisesi ile karşı karşıyayız demektir. Bir yandan *dahi* edatı yaşayıp giderken ve bugün de yaşamakta devam ederken öte yandan kendisinden aynı fonksiyonda başka bir edatın türemiş olması pek akla yakın bir şey gibi görünmemektedir. Biz *da, de* 'nin menşeini Eski Türkçedeki *ma, me* 'de görüyoruz. Eski Türkçede bilhassa devre sonunda çok işlek hâle gelen ve tamamiyle *da, de* fonksiyonunda ve kullanışında olan bir *ma, me* edatı vardır. İşte *da, de* 'nin bu eski *ma, me* '-nin yeni şeklinden ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Edatın başındaki *m* 'nin *d* olmasında her halde bir benzeşme veya analojik bir tesir, bu arada belki de *dahi* 'nin başındaki *d* 'nin tesiri rol oynamıştır. Her halde *da, de* 'nin *dahi* '-nin de tesiriyle *ma, me* 'den geldiğini düşünmek muhakkak ki *dahi* 'den anlaşılmaz şekilde türemiş olduğunu kabul etmekten daha doğrudur.

da, de 'nin yalnız vokal bakımından ek karakteri gösterdiğini, yalnız vokal uyumuna uyduğunu unutmamak lâzımdır. Bu da bir ekleşmeden daha çok kelimeler arası bir benzeşme, bir enkliz telâkki edilmelidir. Edatın konsonantı konsonant uyumunun çok kuvvetli olduğu bugünkü Türkçede bile hiç bir zaman değişmemekte, *t* olmamaktadır. Onun için bu edatı hiç bir zaman *t* 'li yazmamak, daima *d* 'li yazmak gerektiği unutulmamalıdır. Edatın vurgusuz oluşu ve vurguyu kendisinden önceki kelimenin sonuna atması da onu her hangi bir konsonant uyumu tesirinden koruyacak mahiyettedir.

ise

625. *ise* de bağlama ve kuvvetlendirme edatıdır. Sonuna geldiği unsuru ayni cinsten bir unsura bağlar ve belirtir. Bu bağlama ve belirtme, bir mukayese, bir karşılaştırma ifadesi taşır. Onun için bu edata mukayese edatı, karşılaştırma edatı adını verebiliriz.

Bu edat *i-* fiilinin şart şeklinin teklik üçüncü şahsının edatlaşması ile ortaya çıkmıştır. Bu arada *i-* fiilinin şart şeklinin teklik üçüncü şahsının yaşamakta devam ettiği unutulmamalıdır. Demek ki bir şart şekli *ise,* bir de edat *ise* olmak üzere iki *ise* vardır. Şart *ise* hiç bağlama, kuvvetlendirme, mukayese ifade etmeyen, doğrudan doğruya şart bildiren bir çekimli fiil şeklidir. Edat *ise* ise mukayese ifadesi içinde bir bağlama ve kuvvetlendirme fonksiyonu olan, bir çekimli fiil, bir şart ifadesi taşımayan kelimedir. Bu iki şekli birbirine karıştırmamak lâzımdır. Meselâ *hava yağmurlu ise hareket etmeyin* misalinde *ise* şart şekli; *su soğuk, hava ise yağmurlu idi* veya *onlar yukarıda idi, biz ise aşağıda idik* misalinde ise *ise* edattır. Edat olan *ise* 'de hiç bir kip ve şahıs ifadesi yoktur. Onun için birinci ve ikinci şahıs zamirlerinin sonuna getirildiği zaman da değişmez ve bu durum onun edatlığını açık bir şekilde gösterir : *ben ise, sen ise, biz ise, siz ise* gibi. Şart şeklinde ise durum tabiî *ben isem, sen isen, biz isek, siz iseniz* şekillerindedir.

ise edatı da tıpkı şart şeklinde olduğu gibi kullanışta ekleşebilmekte, *ise* şeklinde de, *-sa, -se* şeklinde de kullanılmaktadır : *ben ise, çocuk ise, bense, çocuksa* misallerinde olduğu gibi.

ki

626. *ki* tipik bir bağlama ve kuvvetlendirme edatıdır. Sonuna geldiği unsuru kendisinden sonra gelen bir unsura bağlar. Bu bağlama izah ve netice ifadesi içinde olur. Yani *ki* 'den sonra gelen unsur kendisinden önce gelen unsurun izahı ve neticesi mahiyetindedir. Böylece *ki* sonuna geldiği unsuru bir izaha ve neticeye bağlayarak belirtir. Onun için bu bağlama ve kuvvetlendirme edatına izah edatı adını verebiliriz.

ki 'den sonra gelen ve izah mahiyetinde olan unsur daima bir cümle, *ki* 'den evvelki unsuru destekliyen, ona yardım eden bir cümle olur. Şu halde *ki* sonuna geldiği unsuru bir izah ve netice cümlesine, bir yardımcı cümleye bağlayan kuvvetlendirme edatıdır. Kendisinden önce ise her üç unsur da, yani isim de, edat da, fiil de gelebilir. Kendisinden önceki unsur da fiil olunca *ki* edatı iki fiili, iki cümleyi birbirine bağlamış olur : *çalış ki geçesin, bilmem ki olur mu, görüyorum ki çalışmışsın, iyi çiğne ki karnın ağrımasın, babam dedi ki gelmesin, farz edelim ki olmadı* misallerinde olduğu gibi. Bu durumlarda *ki* bir yardımcı cümleyi kendisinden önce gelen asıl cümleye bağlıyor demektir. Burada *ki* 'nin bağlama fonksiyonu ön plândadır. Fakat kendisinden önceki unsuru bir izah ve neticeye bağlayarak kuvvetlendirdiği,

belirttiği de açıktır. Zaten bu bağlama yoluna, *ki* ile bir yardımcı cümleden faydalanma yoluna asıl cümleyi kuvvetlendirmek, onun önemini belirtmek, ona dikkati çekmek için baş vurulur.

ki 'nin bu netice ve izah fonksiyonu o kadar kuvvetlidir ki bazan netice ve izah tasavvura bırakılarak yardımcı cümle kullanılmaz : *o kadar yoruldum ki, öyle hastayım ki, bir yemek pişirdim ki* misallerinde olduğu gibi. Burada *ki* 'den önceki unsurun *o kadar, öyle, bir* gibi zarf ve sıfatlarla da belirtildiği, kuvvetlendirildiği bellidir. Fakat onların ifade ettiği vasıf ve dereceyi de yine *ki* izah etmektedir. Tek başlarına da sonlarına *ki* 'yi alarak kuvvetlenen (*öyle ki, o kadar ki* gibi) bu gibi belirsizlik ve hal sıfat ve zarflarının başına geldikleri isim ve fiillerden sonra, burada olduğu üzere, *ki* edatının getirilmesi zaten onların vazife görmesi için de şarttır. Bunlar olmadan da *ki* tek başına izah ve netice ifade ederek yardımcı cümlesiz vazife görebilir : *görmedim ki, güzel değil ki, sonu gelmiyor ki, seninle de konuşulmaz ki, gözlerimi yumsam mı ki, gitsek mi ki* misallerinde olduğu gibi. Tabiî yine geçen bir bahse, bir konuşmaya, bir tasavvura dayanma yok değildir. Fakat *ki* 'nin burada, bundan önce gördüğümüz edatlara yaklaştığı, sadece bir kuvvetlendirme fonksiyonunda göründüğü de muhakkaktır. *ki* bu şekilde tek başına belirtme, kuvvetlendirme fonksiyonu dolayısiyledir ki diğer bir çok başa gelen bağlama edatlarının bünyesine girmiş, onları kuvvetlendirmiş, onların arkasında sonda gelen, araya girmeyen bir unsur durumunu almıştır : *çünkü, mademki, yeter ki* misallerinde olduğu gibi.

ki 'nin bu netice ve izah ifadesine dayanan hususî bir kullanışı da arkasına bir yardımcı cümle almayıp, esaslı izahlara girme, sözü sahibine bırakma vasıtası olarak kullanılmasıdır : *demiştir ki, şöyle ki* misallerinde olduğu gibi.

ki edatının iki fiil arasındaki bu kullanışının yanında bir de bir isimle bir fiil arasındaki kullanışı vardır. İsimden sonra gelerek onu arkasından gelen yardımcı cümleye bağlar. Burada *ki* izah fonksiyonu ile vazife görür. Yardımcı cümle *ki* ile bağlandığı ismin izahı olur. Böylece *ki* 'nin getirildiği isim belirtilmiş, kuvvetlendirilmiş olur. Bu durumda asıl cümle *ki* 'den ve yardımcı cümleden sonra gelir. Yardımcı cümle bir parantez cümlesi olarak arada kalır. *ki* 'nin getirildiği, *ki* ile belirtilen ve kuvvetlendirilen isim asıl cümlenin bir unsuru olduğu gibi, asıl cümlenin dışında onunla ilgili bir isim de olablir. Şu misallerde *ki* 'nin isimden sonraki kullanışı görülmektedir : *portakal ki en iyi meyvedir kışın yetişir, seni ki kimse görmüyor sesini çıkarma, orada ki dirlik yoktur birlik de olmaz, beni ki unuttun senden her şey beklenir, bizden ki sakladın sende iş yoktur, geç ki kalmadık korkma,*

seninle ki karşılaştık o zaman gördüm, güzel ki değil niçin seviyorsun, ağacı ki kesiyordu niçin ses çıkarmadın, beni ki seviyordu sen ona bak, olsun bana ki bir şey yapmıyordu. Misallerde de görülüyor ki *ki* izah, belirtme, kuvvetlendirme fonksiyonunu bazan doğrudan doğruya yapmakta, bazan da «mademki, vaktâ ki, ya» gibi değişik ifadeler içinde ortaya koymaktadır.

ki edatı yine bu izah, belirtme, kuvvetlendirme fonksiyonu ile iki isim unsurunu da birbirine bağlayabilir : *belâ ki ne belâ, kız ki ne kız, it ki it, hanım ki hanım* misallerinde olduğu gibi.

ki edatı *seninle de konuşulmaz ki, sonu gelmiyor ki* misallerinde olduğu gibi hüküm ifade eden, cümle sonundaki kullanışının yanında bilhassa ağızlarda yaygın olan sorunun sonundaki kullanışı ile bağlama ifadesinden uzak olarak, yalnız mücerret kuvvetlendirme edatı şeklinde de kullanılır : *gözlerimi yumsam mı ki, gitsek mi ki* misallerinde olduğu gibi.

ki edatı Azeri sahasında bir de *ya* edatının soru ifadesi ile kullanılır : *hasta değil ki?, geç ki kalmadık?, kar ki yağmadı?, kar yağmadı ki?* misallerinde olduğu gibi. *ki* 'nin *ya* edatının kuvvetlendirme fonksiyonu ile kullanılışı da Azeri sahasında yaygındır : *kar yazın ki yağmaz* misalinde olduğu gibi.

ki edatının bir çok bağlama edatının bünyesine girdiğini yukarıda görmüştük. Bu da *ki* 'nin izah fonksiyonundan ileri gelmekte ve isimden sonraki kullanışına dayanmaktadır.

ki edatının ismin sonundaki kullanışında kendisinden önceki ismin yerini tutmak gibi bir ifadesi, yani bir zamir durumu yoktur diyebiliriz. *ki* Türkçede her hâliyle bir bağlama ve kuvvetlendirme edatından başka bir şey değildir. Esasen müstakil bir kullanışı, tek başına bir mânâsı da yoktur. Onun için *ki* 'ye bağlama zamiri dememek, bünyesi bağlama zamirine müsait olmayan Türkçede böyle bir zamir kabul etmemek, *ki* 'nin aslında ne olursa olsun Türkçeye edat olarak geçtiğini unutmamak lâzımdır. *ki* bütün fonksiyonları ve kullanışı ile Türkçede edat durumundadır.

ki edatı Farsça asıllıdır. Türkçeye çok eskiden geçmiş ve Türkçeye daima yabancı kalan bir birleşik cümle sistemi sokmuştur. Bunda yabancı tesirinde kalmaktan başka ve belki ondan daha önce tercüme eserlerin de rolü olmuştur.

kim

627. *kim* edatı *ki* 'nin Türkçesi olarak Osmanlıcanın sonuna kadar

onunla yan yana kullanılmış, sonra yerini tamamiyle *ki* 'ye bırakarak Türkiye Türkçesinde kullanıştan kalkmıştır. Aslında bu edat soru zamiridir. Sonunda edat sahasından çekilmesi *ki* 'nin varlığı ile birlikte daima canlı olan soru zamiri ile karışmasından da ileri gelmiştir denebilir. Başlangıçta, ilk tercümelerde *ki* edatı yerine hemen hemen *kim* edatı kullanılmış, zamanla *kim ki* 'nin yanında gittikçe gerilemiş, sonradan yerini tamamiyle ona bırakmıştır. Fonksiyonları ve kullanılışı *ki* 'den farksız olduğu için üzerinde ayrıca durmayacağız.

bile

628. *bile dahi* 'nin daha kuvvetlisi olan bir bağlama ve kuvvetlendirme edatıdır. Sonuna geldiği unsuru daha önce gelen veya bahis konusu olan bir unsura bağlarken kuvvetle belirtir. Hem ismin, hem fiilin sonuna gelebilir : *bunu çocuk bile yapmaz, taştı bile* misallerinde olduğu gibi. Bu edatın kuvvetlendirme fonksiyonu ön plândadır. Bağlama fonksiyonu bazan hiç görünmeyebilir ve edat yalnız belirtme fonksiyonu ile karşımıza çıkar.

bile kelimesi başlangıçta, Eski Anadolu Türkçesinde «birlikte, beraber» mânâsıyla zarf olarak kullanılırdı. Sonradan bu mânâsı unutulmuş ve edatlaşmıştır. Aslının *bir* ve *ile* 'nin birleşmesinden doğan *birle* vasıta edatı olduğu anlaşılmaktadır.

değil

629. *değil* olumsuzluk ifade eden bağlama ve kuvvetlendirme edatıdır. Bu edatın iki türlü kullanışı vardır. Biri isim fiilinin çekimli şekillerinin önüne gelerek onların olumsuzluğunu yapmasıdır. Burada *değil* edatı *i-* fiili ile birlikte sadece olumsuz bir hüküm bildirir, olumsuz bir fiil teşkil eder. Bir bağlama ve kuvvetlendirme ifadesi taşımaz : *değildir, değilmiş* gibi. *değil* edatının ikinci kullanışı söz içinde karşılaştırılan iki unsurun arasına girerek sonuna geldiği unsuru daha sonraki bir unsura bağlaması, bir karşılaştırma ifadesi içinde bir münasebet kurmasıdır. Burada *değil* olumsuzluk fonksiyonu ile bir red ifade eder. Karşılaştırılan iki unsurdan birinciyi, yani sonuna geldiği unsuru reddederek ikinciye bağlar. Böylece olumsuzluk ve red ifade eden bir bağlama ve kuvvetlendirme edatı olarak kullanılır : *öyle değil böyle yapmalısın, elle değil ayakla oynanır, gitse değil iyi olur* misalle-

rinde olduğu gibi. Misallerde de görüldüğü gibi *değil* edatı hem isimlerden sonra, hem de fiillerden sonra gelebilmektedir.

değil kelimesi Eski Türkçedeki *tağ* «değil» olumsuzluk edatı ile şahıs zamiri menşeli çekimin *-ol* «-dır, -dir» bildirme ekinden türemiştir. *tağ ol — dağ ol, tegül — degül* şekline geçmiş, Eski Anadolu Türkçesinde ve Osmanlıcada uzun zaman *degül* şekli kullanıldıktan sonra bugünkü *değil* şekline geçilmiştir. *tegül, tügil, degül, değil*'e karşılık bazı Türk şivelerinde *ermez, emes, imes* edatının kullanıldığını, *imes* edatına Batı Türkçesinde de eskiden tek tük rastlandığını evvelce söylemiştik.

ya

630. Sona gelen edat olarak *ya*'yı da bunlara eklemeliyiz. Tek başına ünlem olan *ya (güzelim, ya! nasılmış, ya!* misallerinde olduğu gibi) sona gelen bir bağlama ve kuvvetlendirme edatı olarak da kullanılır : *ev ya sen ona bak, kar yağıyor ya, kar yağmıyor ya ziyanı yok, kar yağmıyor ya?, hasta değil ya olsun, hasta değil ya?* misallerinde olduğu gibi. Misallerde de görüldüğü gibi bu edat sonuna geldiği unsuru bahsi geçen unsura bağlamakta, bunu da ya belirtme şeklinde, ya da soru şeklinde ifade etmektedir. Şüphesiz bağlamadan çok kuvvetlendirme edatı durumundadır.

Kuvvetlendirme edatları

631. Bütün bu sona gelen bağlama edatlarının iki fonksiyonundan umumiyetle kuvvetlendirme fonksiyonu daha belirlidir. Hepsi ilk bakışta sonuna geldikleri unsurları belirtmek, kuvvetlendirmek, dikkati onların üzerine çekmek için kullanılmış görünürler. Bağlama ifadesi bir kısmında belirli, bir kısmında zayıf, bir kısmında hemen hemen belirsizdir. Bazıları bazan hiç bağlama ifadesi taşımazlar. Onun için bu edatları diğer bağlama edatlarından ayırarak *kuvvetlendirme edatları* adı altında da toplamak mümkündür.

Son çekim edatları

632. Bunlar işletme eki vazifesi gören edatlardır. İsimlerden sonra gelerek onların çeşitli zarf hallerini yaparlar. Fonksiyonları bakımından bu

edatları hal eklerine benzetebiliriz. Hal ekleri ismin nominal hallerini, isim hallerini; son çekim edatları ise ismin adverbial hallerini, zarf hallerini meydana getirirler. Böylece her ikisi de ismi isim dışı münasebete hazırlarlar. İsim bu münasebete hal ekleriyle doğrudan doğruya isim, son çekim edatları ile ise zarf fonksiyonu içinde girer. Şu halde son çekim edatları hal eklerinin, isim çekim eklerinin tamamlayıcıları, yardımcıları, onların vazife ortakları durumundadırlar. Gerçekten isim çekim ekleri ismin belirli, sayılı hallerini karşılarlar. Bu belirli haller dışında ismin bir çok zarf hâli vardır. Bu zarf hallerinin ancak bir ikisi hal ekleri tarafından karşılanabilir. Geriye kalan bir çok zarf hallerini yapabilecek hal ekleri yoktur. İşte hal ekleri ile karşılanamayan bu zarf hallerini son çekim edatları yaparlar. Bunlara kısaca *çekim edatları* da diyebiliriz.

Hal ekleri ile son çekim edatları arasındaki bu fonksiyon yakınlığı bazan aynilik hâlini alır ve biri diğerinin yerini tutabilir: *sana* (*aldım*) — *senin için* (*aldım*), *korkusundan* (*kaçtı*) — *korkusundan dolayı* (*kaçtı*) misallerinde olduğu gibi. Bir hal ekinin zamanla yerini bir son çekim edatına bırakması, o edatın ekleşerek ekin yerini alması da yine bu yakınlıktandır. Son çekim edatlarında sık sık görülen geçici ekleşmelerin, ek gibi muamele görmelerin sebebi de yine budur. Aynı şekilde bu edatlardan bazılarının önceki isme bitişik yazılmak gibi imlâ kaidelerine, araya yardımcı ses alarak isimle birlikte söylenmek gibi ses hadiselerine sebep olmaları da hep bundandır.

Son çekim edatları beraber bulundukları isim unsurunun sonuna gelir ve onunla birlikte *edat gurubu* adını verdiğimiz ve ileride göreceğimiz kelime gurubunu meydana getirirler. İsmin zarf halini teşkil eden bu gurup zarf veya sıfat olarak kullanılır.

Son çekim edatları isim unsuruna ekli veya eksiz olarak bağlanırlar. Bunun gerek isim unsurunun gerek edatın cinsine bağlı bir düzeni vardır. Eğer isim unsuru bir isimse edatların bir kısmı onun yalın haliyle birleşir, bir kısmı ise onun bir çekim şekliyle, bir hal eki almış şekliyle birleşir. İsim unsuru zamir olduğu takdirde ise bütün edatlar onun muhakkak bir çekim şekliyle birleşir, yalın hâlini istemezler. Öte yandan isim unsurunun alacağı çekim eki de edatın cinsine göre değişir. Bazı edatlar datif, bazı edatlar ablatif hâliyle birleşir. İsimlerin yalın halleri ile birleşen edatlar ise zamirlerde genitif ve bazan da akkuzatif isterler. Bu birleşme şekillerinde Türkçenin eski ve yeni devirleri arasında da bazı farklar olup (eskiden akkuzatif isteyen bir edatın sonradan genitif istemesi gibi) bu farklar Türkçenin başlıca sentaks değişikliklerinden birini teşkil eder.

Son çekim edatları iki çeşittir. Bir kısmı yalnız edat olarak kullanılanlardır ki bunlar asıl edatlardır. Bir kısmı ise aslında isimken edat gibi de kullanılan kelimelerdir.

Aslında Türkçede son çekim edatlarının hepsinin menşei bir isim veya fiil şekline dayanır. Çeşitli isim veya fiil şekilleri klişeleşerek edat şekline geçmiştir. Yalnız bu edatlaşma bir çoklarında çok eskiden olmuş ve bunlar Türkçede başlangıçtan beri karşımıza edat olarak çıkmışlardır. Bir kısım edatlar ise daha sonra ortaya çıkmıştır. Bunların dışında Türkçeye Arapça ve Farsçadan yabancı asıllı edatlar da girmiştir.

Son çekim edatlarının isim unsuru ile birleşme şekilleri bir kısmında edatların bu fiil veya isim menşei ile ilgilidir. Gerçekten bunlar bir isim veya fiil şekli olarak kendisinden önceki ismin hangi hâline bağlanırlarsa edat olduktan sonra da ayni birleşme düzenini muhafaza etmişlerdir. Fakat bir kısım birleşmeleri bu şekilde menşe ile izah edemiyoruz. Bunlar belki de birleşme şekli menşeine dayananlara benzetilerek analoji yolu ile ve daha sonra klişe şeklinde ortaya çıkmışlardır.

Batı Türkçesinde kullanılan başlıca son çekim edatları şunlardır :

ile, için, gibi, ḳadar, göre, dolayı, ötürü, âit, üzere, beri, önce, evvel, sonra, geri, ḳarşı, doğru, yana, taraf, başḳa, dâir, rağmen, değin, dek, diye, mâ'da, gayri, nâşi, sıra, öte, birle, bigi, tek, öñdin, dapa, sarı (*sarıı*), *içre; ara, içeri, dışarı, özge, nazaran, böyle.*

Kullanışlarına göre son çekim edatları

Bu edatları *kullanışlarına göre* şöyle ayırabiliriz :

Öteki isimlerin yalın, zamirlerin genitif veya akkuzatif halleri ile birleşenler

ile, için, gibi, ḳadar, birle, bigi, tek. Bunlar isimlerle eskiden beri eksiz olarak birleşirler : *taş ile, su için, dağ gibi, deve ḳadar* misallerinde olduğu gibi. Zamirlerde ise başlangıçta akkuzatif isterlerdi : Eski Türkçedeki *munı teg, anı uçun* misallerinde olduğu gibi. Batı Türkçesinin Azeri sahasında bu

şekil bugün de devam etmektedir : *seni kimi, meni tek* misallerinde olduğu gibi. Fakat Batı Türkçesinde Eski Türkçenin bu akkuzatifli şekli yerini başlangıçtan beri umumiyetle genitifli şekle bırakmıştır. Eski Anadolu Türkçesinde ve Osmanlı sahasında bu hep böyle olmuştur. Azeri sahasında ise her iki şekil de bulunmakta, eski akkuzatifli şeklin yanında yeni genitifli şekil daha çok kullanılmaktadır. Bu değişiklik Türkçede eski ve yeni devreler arasındaki başlıca sentaks değişikliklerinden biridir. Bu edatların zamirlerin genitifleri ile birleşmelerine bugün artık çok dikkat etmek, itina göstermek, Türkçeyi iyi bilmeyenlerin, Türkçenin hakkını vermeyenlerin yanlışlıklarına düşmemek gerektir. *benle, kimle* gibi şekillerin yanlış ve Türkçesizlik olduğunu, doğrusunun *benimle, kiminle, senin için, benim gibi, bizim kadar* şekillerinde olması gerektiğini unutmamak lâzımdır. Eskiden şiirde vezin icabı ve bugün halk dilinde bazan *ben gibi, sen gibi, benle, senle* kullanışlarına da rast geliriz. Fakat umumî durumun ve yazı dilinin bu kullanıştan uzak olduğu bilinmelidir. Normal kullanışı şöyle toparlayabiliriz : *ile* edatı şahıs zamirlerinin beş şahsında genitif ister : *benimle, seninle, onunla, bizimle, sizinle, onlarla* gibi. İşaret zamiri ile ayni olan ve *-lar* 'la yapılan çokluk üçüncü şahıs genitifsiz birleşmektedir. Çokluk birinci ve ikinci şahısların *-ler* 'li katmerli çoklukları da genitifsiz birleşir : *bizlerle, sizlerle* gibi. İşaret zamirlerinin tekliklerinde genitif ister : *bununla, şununla, onunla* gibi. Çokluklarında ise birleşme bugün eksizdir : *bunlarla, şunlarla, onlarla* gibi. Eskiden çoklukta da bazan genitifle birleşirdi : Eski Anadolu Türkçesindeki *balaruñla* gibi. Bunlardan başka *ile* edatı bir de *kim* zamirinde genitif ister : *kiminle* gibi. *için* edatında da durum aynıdır : *benim için, senin için, onun için, bizim için, sizin için, onlar için; bizler için, sizler için; bunun için, şunun için, onun için, bunlar için, şunlar için, onlar için; kimin için* gibi. *için* 'in genitifle birleşme kesinliği *ile* 'den daha kuvvetlidir. Onun *benle, senle* gibi istisnaî kullanışları hiç yoktur. *gibi* edatı da şahıs zamirleriyle *ile* ve *için* gibi birleşir : *benim gibi, senin gibi, onun gibi, bizim gibi, sizin gibi, onlar gibi; bizler gibi, sizler gibi* gibi. İşaret zamirleri ile birleşmesinde durum biraz farklı olup bu birleşme genitifli de, genitifsiz de olabilmektedir. Genitifli şekil zamirin karşıladığı nesneyi daha çok belirten, daha muşahhas gösteren bir ifade taşır. Genitifsiz şekil ise daha umumî ve mücerret bir ifade için ve *böyle, şöyle, öyle* yerine kullanılır : *bunun gibi, şunun gibi, onun gibi, bunlar gibi, şunlar gibi, onlar gibi; bu gibi, şu gibi, o gibi* gibi. Genitifsiz kullanışın yeni bir şekil olduğuna ve son zamanlarda normalleştiğine de işaret etmeliyiz. *gibi* 'nin *kim* ile kullanışı da ekli veya eksizdir : *kimin gibi, kim gibi* gibi. Bu ikisinden de bugün daha çok eksiz şekil kullanılmaktadır. *gibi* 'nin de eskiden ve ağızlarda *ben gibi, sen gibi* istisnaları olduğuna yukarıda işaret etmiştik. *kadar* edatına gelince bunun kulla-

nışı da *gibi*'den farksızdır: *benim ḳadar, senin ḳadar, onun ḳadar, bizim ḳadar, sizin ḳadar, onlar ḳadar; bizler ḳadar, sizler ḳadar; bunun ḳadar, şunun ḳadar, onun ḳadar, bunlar ḳadar, şunlar ḳadar, onlar ḳadar; bu ḳadar, şu ḳadar, o ḳadar; kimin ḳadar, kim ḳadar.* Ağızlarda bunun da *ben ḳadar, sen ḳadar* gibi istisnaları vardır. *ile* ve *gibi*'nin değişik şekilleri olan *birle, bigi, tek* edatlarının kullanışı ise, tabiî, benzerlerininki gibidir.

Yalın hal ile birleşenler

634. *ara, üzre* (*üzere*), *içre, sıra, diye: ev ara, yol üzre, gelmek üzere, su içre, ardım sıra, önü sıra, güzel diye* misallerinde olduğu gibi.

Datif hâli ile birleşenler

635. *ḳadar, göre, ḳarşı, doğru, taraf, âit, dâir, rağmen, değin, dek, dapa, nazaran: eve ḳadar, bana göre, bize taraf, bugüne dek* misallerinde olduğu gibi.

Ablatif hâli ile birleşenler

636. *dolayı, ötürü, beri, önce, evvel, sonra, geri, böyle, yana, taraf, başḳa, ma'da, gayri, nâşi, öte, öñdin, sarı, içeri, dışarı, özge: bundan dolayı, evden yana, bizden taraf, meclisten dışarı, bundan böyle* misallerinde olduğu gibi.

Fonksiyonlarına göre son çekim edatları

Fonksiyonlarına göre de son çekim edatlarını şöyle ayırabiliriz:

Vasıta ve beraberlik edatları

637. *ile, birle. ile* aslında *il-* fiilinin *-e* ile yapılmış gerundium şekli-

dir. Başlangıçtan beri edat olarak kullanıla gelmiş, bu arada çok eskiden beri kolaylıkla ekleşerek *-la, -le* şekline de geçmiştir. Ekleşme temayülü en kuvvetli edattır. Bu vasfı ve fonksiyonu dolayısiyle instrumental (vasıta) eki *-n*'nin yerini almıştır. Edatlığının zayıflayıp ekliğinin kuvvetlenmesi dolayısiyle eskiden beri, beraberlik fonksiyonu için aynı fonksiyonda bir edatla takviye edildiğini görmekteyiz: *anuñ ile bile, bununla beraber, annemle birlikte* misallerinde olduğu gibi. Görülüyor ki Eski Anadolu Türkçesindeki *bile,* bugünkü Farsça asıllı *beraber* ve onun Türkçesi *birlikte* kelimeleri ile'-ye yardım eden yardımcı edatlar durumundadır. *ile* edatı *-n* instrumental ekini alarak *ilen* şekline de geçmiş, eskiden beri kullanılan bu şekil ekleşince *-lan, -len,* o da benzeşme ile *-nan, -nen* şekline girmiştir. Konuşma dilinde, bilhassa ağızlarda bu *-nan, -nen* şekli geniş ölçüde kullanılmaktadır. *ile*'nin eşi olan *birle* edatı Eski Türkçede *bir* ve *ile*'nin birleşmesinden doğmuştur. Eski Anadolu Türkçesinde ve Osmanlıcada da kullanılmış, Osmanlıcanın sonlarında ortadan kalkmıştır.

Sebep edatları

638. *için, üzere* (*üzre*), *dolayı, ötürü* (*ötrü*), *nâşi, diye.* Bunlardan *için, uç* isminin intrumental şekline dayanır: *uç-u-n.* Eski Türkçede böyle olan edat Batı Türkçesine de *uçun* şeklinde geçmiş, sonra *üçün, içün* şekillerini aldıktan sonra Osmanlıcanın sonlarında bugünkü *için* şekline girmiştir. Bugün Azeri sahasında *uçun* şekli hâlâ kullanılmakta, diğer Anadolu ağızlarında da *üçün, içün* şekilleri yaşamaktadır. Edatın *uç*'tan geldiğini Eski Anadolu Türkçesinde ve bugün Azeri sahasında kelimenin edat gibi ve «yüz» yerine kullanılan şekilleri de göstermektedir: *señün ucuñdan, onuñ ucundan, bizim ucumuzdan* misallerinde olduğu gibi. Bu edat da *ile* kadar olmamakla beraber ve geçici olarak bazan ekleşme temâyülü gösterir. Eskiden beri vezin icabı şiirde ve bugün ağızlarda bu ekleşme görülebilir: *anuñçun, seninçin* misallerinde olduğu gibi. Edatın incelmesinde *ç* sesi ile birlikte belki bu ekleşmenin de tesiri olmuştur. *üzere,* Eski Türkçede *öze* «üst» ve *-re* yön ekinin birleşmesinden doğmuş *özere* kelimesinden gelir. Belki yakın kelime olan *üst*'ün tesiriyle *üzere* şekline geçmiştir. İlk fonksiyonu yer bildirmekti. Eskiden yer ifade ederdi. Sonradan sebep fonksiyonunu kazanmıştır. Kısalmış şekli olan *üzre* ile karışık kullanılmaktadır. *dolayı, dola-* fiilinin gerundium şeklinden gelir: *dola-y-ı.* Bu edatın yine bir çeşit edat gibi kullanılan iyelik şekli de vardır: *yaz dolayısiyle, dolayısiyle* misallerinde olduğu gibi. *ötürü* de *ötür-* «geçirmek» fiilinin gerundiumundan çıkmıştır: *ötür-ü. ötrü* şekli ile karışık kullanılır. *dolayı*'nın eşidir. Azeri

sahasında *dolayı* 'nın yerine tamamiyle *ötürü* kullanılır. Osmanlı sahasında ise *ötürü* de bulunmakla beraber *dolayı* tercih edilir. *nâşi* Arapçadır. Eskiden çokça kullanılırdı. Bugün ortadan kalkmış gibidir. *diye* de *di-* 'ten gerundiumdur. Son zamanlarda edatlaşmış olup vokal gerundiumlarının tek başına kullanıştan düşmesiyle edat durumuna geçmiştir denebilir. Ağızlarda *deyi* şeklinde *-i* gerundiumu da vardır (eskiden gerundium olarak *-ü* 'lü şeklin kullanıldığı malûmdur : *diyü*).

Benzerlik edatları

639. *gibi, bigi, tek.* Bunlardan *gibi, kip* «kalıp» kelimesinin *kip-i* iyelik şeklinden çıkmıştır. Azeri sahasında *kibi* ve *kimi* şekillerinde görülür. Eski Anadolu Türkçesinde instrumentalli *gibin* şekline de rastlanır. *bigi, gibi* 'nin hece yer değiştirmesiyle aldığı şekil olup Eski Anadolu Türkçesinde kullanılmıştır. *tek* «gibi» eskiden beri Batı Türkçesinin Azeri sahasında kullanılan bir edattır. Eski Türkçedeki asıl şekli *teg* idi. Azeri sahasında *tek* veya *teki* şekillerinde kullanılır. *teki* yenidir.

Başkalık edatları

640. *başka, özge, ġayri, ma'da.* Bunlardan *başka, özge, ġayri* isimolup edat olarak da kullanılan kelimelerdir. *başka* Osmanlı, *özge* Azeri sahasının başkalık edatıdır. *ġayri* Arapça *ġayr* 'in iyelik şeklidir. *mâ'da* da Arapçadır. Bu ikisi Osmanlıcada çok kullanılmıştır. Bugün kullanışları daha az olup bilhassa *mâ'da* kaybolmak yolundadır.

Diğer hal edatları

641. *göre, nazaran, dâir, âit, rağmen.* Bunlardan *göre* ile *nazaran* noktainazar ve karşılaştırma, *dâir* ve *âit* âitlik ve bahis, *rağmen* zıtlık edatıdır. *göre* Türkçenin asıl edatlarından biridir ve *gör-* fiilinin *-e* gerundiumundan gelir. *nazaran* onun Arapçasıdır, *dâir, âit* ve *rağmen* de Arapçadan geçmiştir.

Mikdar edatı

642. *ḳadar.* Arapça asıllıdır. Eskiden *ḳadar* yerine bilhassa işaret zamirlerinden sonra *rütbe, mertebe, miḳdar, derece* gibi mikdar ifade eden

Arapça kelimeler de kullanılırdı : *bu rütbe, şol mertebe, ol miḳdar, o derece* misallerinde olduğu gibi. *derece* bugün de kullanılmaktadır.

Zaman edatları

643. *beri, önce, evvel, böyle, sonra, geri, öñdin.* Bunların hepsi aslında isimken edat olarak da kullanılan kelimelerdir. *beri* eskiden *berü* şeklinde idi. Aslı bir gerundium olmalıdır. Bu edatın eskiden beri yanlış olarak sık sık bir ek gibi kendisinden önce gelen kelimenin ablatif ekine bitişik yazıldığı görülür. Bu yanlışlığı yapmamak, *beri* 'yi dâima ayrı yazmak lâzımdır. *önce* (*öñce*) Türkçe, *evvel* onun Arapçasıdır. *sonra* (*soñra*) ile *geri* birbirinin eşidir. *geri* eskiden ve bugün ağızlarda çok kullanılan bir edattır. Eskiden *girü* şeklinde olup *gir-ü* gerundiumundan çıkmıştır. *öñdin* «önce, önden» *öñ* kelimesinin eski ablatif şekli olup Eski Türkçeden Batı Türkçesine klişe olarak kendi şekli ile geçen ve Eski Anadolu Türkçesinde görülen bir edattır. *böyle* de «sonra» mânâsında edat olarak kullanılmaktadır.

Yer ve yön edatları

644. *ḳadar, değin, dek, ḳarşı, doğru, dapa, yana, taraf, saru, sıra, içeri, içre, üzre, ara, öte.* Bunlardan *ḳadar* Arapçadır. *değin* Eski Türkçedeki *tegi* (*teg-* «değmek» 'ten *-i gerundiumu*) 'nin Batı Türkçesindeki instrumentalli şeklidir. Tabiî eskiden *degin* şeklinde idi. *dek* yine ayni kökten gelen kısaltılmış bir şekil olmalıdır. İsimken edat olarak da kullanılan *ḳarşı* eskiden *ḳarşu* şeklinde idi ve *ḳarış-u* gerundiumundan çıkmıştır. *doğru* da hem isim, hem edat olan bir kelimedir. *dapa* «doğru, taraf» Eski Anadolu Türkçesinde kullanılan ve *tap-* «bulmak» fiilinin *-a* gerundiumundan çıkmış olan bir edattır. Diğer Türk şivelerinde *taba* şeklinde görülür. *yana* eskiden *yaña* şeklinde olup *yan* kelimesinin datifinin klişeleşmesinden doğmuştur. *taraf* hem isim hem edat olup Arapçadır. Bunun yerine bazan *tarafa* datif şekli de edat olarak kullanılır : *benden tarafa* misalinde olduğu gibi. *saru* «taraf» Eski Anadolu Türkçesinde ve bugün ağızlarda görülür. *sar-u* gerundiumundan gelmektedir. Ağızlarda bugün *sarı* şeklindedir. *sıra* da aslında isim olup iyelik ekli kelimelerden sonra olmak üzere edat gibi de kullanılmaktadır. *içeri* (*içerü*), *içre, üzre, ara, öte* Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlıcada edat olarak kullanılan kelimelerdir. Ağızlarda bugün de görülebilirler. *içeri, içre, üzre* aslında yön ekli isimlerdir. *ara* ve *öte* de aslında isim olup, *öte öt-* «geçmek» fiilinin *-e* gerundiumundan doğmuştur.

Son çekim edatı gibi kullanılan isimler

645. İşte Batı Türkçesindeki başlıca son çekim edatları bunlardır. Bunlara *-dıḳ, -dik* ve *-acaḳ -ecek* partisiplerinin iyelik şekillerine getirilen ve aslında lokatifli isimken zıtlık edatı gibi kullanılan *halde* kelimesini (*çalıştığı halde* misalinde olduğu gibi) de ilâve edebiliriz. *ḳarşılıḳ* ve onun eşi olan Arapça *muḳâbil* isimleri de aynı zamanda birer karşılaştırma edatı olarak kullanılırlar: *buna muḳâbil, buna ḳarşılıḳ* misallerinde olduğu gibi. Eskiden edat gibi kullanılan Arapça *nisbet* ve *bedel* kelimeleri de bu karşılaştırma edatlarına ilâve edilebilir: *buna bedel, ona nisbet* misallerinde olduğu gibi.

Son çekim edatlarına yardımcı tâbirler

646. Bunlardan başka *haḳḳında, yüzden, yüzünden, üzerine, yandan, taraftan, tarafından, ucundan* (Eski Anadolu Türkçesinde ve Azeri sahasında), *baḳıma, baḳımdan, baḳımından, yönden, yönünden, cihetle, sûretle, suretiyle, veçhile, sebeple, sebebiyle, dolayısiyle* gibi kelimelerin kullanış ve bilhassa fonksiyon bakımından son çekim edatlarına yakın bir durumda olduklarını da belirtmeliyiz. Hepsi çekimli, ekli veya edatlı olan bu kelimeler isim olarak mânâlarını kaybettikleri ve ekleri, edatları klişeleştiği nisbette son çekim edatlarına yaklaşırlar. Bugünkü durumları ile bunlara şimdilik *son çekim edatlarına yardımcı tâbirler* adını verebiliriz. Bu arada, yabancı dillerin tesiriyle bir çok defa son çekim edatı olarak gösterilen *ön, arḳa, alt, üst, yan, sağ, sol* gibi yer ve yön isimlerinin son çekim edatı olmadıklarını da kesin olarak belirtmeliyiz. Bunlar arkalarına geldikleri isimlerle tamlama teşkil eden ve tamlama çerçevesi içinde işletme ekleri (iyelik ve hal ekleri) ile kullanılan isimlerdir. Edatların isim, kelime mânâsı taşımamalarının ve bilhassa çekimsiz unsur olmalarının esas olduğu hiç bir zaman unutulmamalıdır.

Son çekim edatlarında vurgu

647. Son çekim edatlarının vurgu durumuna gelince, bu edatlar vurgusuz olup vurguyu kendi önlerine, bağlandıkları unsurun son hecesine atarlar.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

—KELİME GURUPLARI VE CÜMLELER—

KELİME GURUPLARI

648. Buraya kadar gördüğümüz isim ve fiil cinsinden bütün kelimeler nesneleri ve hareketleri tek tek karşılayan, onların tek tek adları olan dil birlikleri idi. Tek tek kelimelerin karşıladığı nesnelerin ve hareketlerin çeşitli vasıfları, hususiyetleri, cepheleri, şartları vardır. O nesneleri ve hareketleri bu çeşitli yönleri ile daha geniş olarak ifade etmek için tek kelimeden daha geniş dil birliklerine ihtiyaç duyulur. Öte yandan tek kelimenin karşıladığı nesnelerden ve hareketlerden daha büyük, daha geniş nesneler ve hareketler vardır ki onları tek tek kelimeler karşılayamazlar, onların tek kelime olarak karşılıkları, adları yoktur; ancak tek kelimeden daha geniş dil birlikleri ile ifade edilebilir, adlandırılabilirler. İşte tek kelime ile karşılanabilen nesneleri ve hareketleri daha geniş olarak ifade etmek veya tek kelimenin karşıladığı nesnelerden ve hareketlerden daha geniş nesneleri ve hareketleri karşılamak için kelimeden daha geniş dil birlikleri olan kelime guruplarına baş vurulur.

Kelime gurubu birden fazla kelimeyi içine alan, yapısında ve mânâsında bir bütünlük bulunan, dilde bir bütün olarak muamele gören bir dil birliğidir. Kelime gurubu için birden fazla kelime bir takım kaidelerle belirli bir düzen içinde yan yana getirilir. Böylece belirli bir düzenle kurulduğu için kelime gurubunun yapısında bir bütünlük bulunur. Kelime gurubundaki bütünlük bilhassa mânâ bakımından göze çarpar. Kelime gurubu tek bir nesneyi veya hareketi birlikte karşılayan kelimeler topluluğu demektir. Kelime gurubunun kullanışında da bu bütünlük kendisini gösterir. Kelime gurubu kelimelerle ve diğer kelime gurupları ile bir bütün hâlinde münasebete geçtiği gibi, cümlelere de bir bütün hâlinde iştirak eder. Bu arada tek bir kelime gibi çekime tâbi tutulur, sona gelen işletme eki bütün gurubu şumulü içine alır.

Kelime gurupları nesneleri ve hareketleri daha geniş olarak veya geniş

nesneleri ve hareketleri belirtmek için kullanıldıklarına göre bunlar birer *belirtme gurupları* 'dır. Tek bir nesneyi veya hareketi belirtmek için bu guruplar içinde yan yana gelen, birbirine bağlanan kelimeler, bir iş birliği yapar, birbirlerine yardım eder, birbirlerini tamamlarlar. Bir belirtme, bir yardım, bir tamamlama esası üzerine kurulan kelime guruplarında umumiyetle belirten—belirtilen, tamamlayan—tamamlanan, tâbi olan—tâbi olunan, asıl—yardımcı olmak üzere iki unsur bulunur.

Kelime sırasını tayin eden temel kanun

649. Kelime gurupları içinde yan yana gelen kelimelerin sırasını tayin eden temel kaide şudur: Türkçede yardımcı unsur asıl unsurdan önce gelir. Türk sentaksının bütün yapısı bu ana kanun üzerine kurulmuştur. Bütün kelime gurupları ve cümlede belirtilen, tamamlanan, tâbi olunan, asıl unsur sonda; belirten, tamamlayan, tâbi olan, yardımcı unsur başta bulunur. Türkçede yalnız *ki* 'li birleşik cümle çok tabiî olarak bu kaidenin dışında kalır. Çünkü *ki* 'li birleşik cümle yabancı asıllıdır ve Türkçe için dâima yabancı kalmıştır. Türkçeye girmekle beraber Türk sentaksına dahil sayılamaz. Onun için bu birleşik cümle Türk sentaksının ana kanununun istisnası değildir. Türkçenin bu kanuna dayanan kelime sırası ancak, o da kelime guruplarının bir kısmı ile cümlelerde olmak üzere, nazımda ve geçici olarak değişebilir. Vezin, kafiye ve ahenk zaruretleri ile nazımda şekil bakımından geçici olarak yerlerini değiştiren unsurlar kelime gurupları ve cümlelerdeki asıl çekim şekillerini ve asıl sıra içindeki mânâ ve fonksiyonlarını yine muhafaza ederler. Hangi sırada olurlarsa olsunlar şiir okunurken yine asıl normal sıraları içinde anlaşılır, idrak edilirler. Çünkü Türkçe düşünme sisteminde kelime sırasının temeli bahsettiğimiz kaidedir. Dil düşüncenin aynasıdır. Türkçe de Türkçe düşünüşün aynasıdır. Onun için kelime sırası geçici olarak ne şekle girerse girsin, asıl normal sırası ile idrak edilir. Düşünme sırası ile kelime sırası birbirinden ayrılamaz.

Kelime sırası ve zaman sırası

650. Türkçede kelime guruplarındaki bu sıra aynı zamanda bir zaman sırasıdır da. Gerçekten Türkçede kelimelerin sırası onların karşıladıkları nesnelerin ve hareketlerin zaman içindeki var oluş sıralarına uygundur. Bazı kelime guruplarında bu pek belirli olmamakla beraber kelime guruplarının büyük bir kısmında ve cümlelerde bunu açıkça görmek mümkün-

dür. Meselâ bir hareketin yardımcı hareketleri nasıl daha önce vuku bulursa o yardımcı hareketleri karşılayan kelimeler de asıl hareketi karşılayan kelimeden aynı şekilde daha önce gelirler. Bu bakımdan, Türkçe düşüncede zaman sırası esastır diye bir netice çıkarabilir ve kelime guruplarında kelime sırasının zaman sırasına dayandığını ikinci bir kaide olarak, birinci kanuna paralel bir kanun olarak kabul edebiliriz.

Kelime sırası ve ekler sistemi

651. Türkçenin ekler sistemi de tamamen bu kelime sırasına uygun, bu kelime sırasını destekler bir bünyeye sahiptir. Bu bilhassa isimlerle fiillerin münasebetinde açıkça görülür. Türkçede münasebet ekleri isim işletme ekleri olan iyelik, hâl ve soru ekleridir. Bunlardan iyelik eklerinin şumulü de, istikameti de geriye doğrudur. Hâl eklerinin ise şumulü geriye, istikameti ileriye doğrudur; kendisinden önceki unsuru şumulleri içine alır, kendilerinden sonraki unsura bağlarlar, yönelirler. Böylece hal ekleri bağlanan iki unsurun ortasında kalırlar. Bu ekler bazan ismi isme, fakat çok defa ismi fiile bağladıklarına göre, demek ki isim—fiil münasebetinde daima isim önce, fiil sonra gelir. Soru eki de hal ekleri gibidir. Demek ki kelime guruplarının büyük bir kısmında kelime sırası Türkçenin ekler sistemiyle de sıkı sıkıya bağlıdır.

Kelime gurubunun eki

652. İşte yukarıdan beri belirttiğimiz bu esaslara dayanan bir sıra dahilinde kelimeler bazan ekli, bazan eksiz birbirine bağlanmak suretiyle kelime guruplarını meydana getirirler. Kelime guruplarının dış münasebeti için getirilecek ek ise gurubun sonuna, yani yalnız asıl unsurun sonuna eklenir. O tek ek bütün gurubu şumulü içine alır.

Kelime guruplarının kullanılışı

653. Kelime gurupları, kelime gurupları ve cümle içinde daima tek bir kelime gibi vazife görür, kelime guruplarının ve cümlenin çeşitli unsurları veya onların bir parçası olarak kullanılırlar.

Türkçedeki başlıca kelime gurupları şunlardır :

Tekrarlar

654. Tekrarlar aynı cinsten iki kelimenin arka arkaya getirilmesi ile meydana gelen kelime guruplarıdır. Tekrarı meydana getiren iki kelimenin tekrara iştiraki tamamiyle birbirine eşittir. Fonksiyonları da, şekilleri de, vurguları da birbirinden farksızdır. Eksiz yan yana gelirler ve her iki kelime de kendi vurgusunu taşır. Bu kelime gurubunun yapısının temelini kelimelerin arka arkaya tekrarlanması teşkil eder. Bu vasıfları ile tekrarlar en basit, en sade kelime guruplarıdır diyebiliriz.

Türkçede hemen hemen her çeşit kelimeden tekrar yapılabilir. Fakat tekrara en elverişli kelime çeşitleri isimler, sıfatlar, zarflar ve gerundiumlardır. Zamirler tekrara elverişli değildirler. Edatlardan da yalnız bazı ünlem edatlarının tekrarları yapılabilir. Fiillerde bunlara göre daha geniş bir tekrar yapma kabiliyeti vardır. Fakat fiil tekrarlarında tekrardan çok bir arka arkaya gelme durumu vardır denebilir.

Tekrarların başlıca şu üç fonksiyonu vardır: 1. kuvvetlendirme, 2. çokluk, 3. devamlılık. Bir tekrar o tekrarı meydana getiren kelimenin ya mânâsını kuvvetlendirmek için, ya bir çeşit çokluğunu ifade için, veya devamlılığını belirtmek için yapılır. Meselâ *kara kara* (*gözler*)'de karalığın kuvvetli olduğu, *kapı kapı* (*dolaştım*)'da bir çok kapıların dolaşıldığı, *gide gide* ve *koşa koşa*'da ise hareketin devamlılığı ifade edilmektedir. Bunlardan başka tekrarın bir de ortalama ve beraberlik fonksiyonu vardır. *iyi kötü, düşe kalka* gibi tekrarlarda bu fonksiyonu göze çarpar.

Türkçede *aynen tekrarlar, eş mânâlı tekrarlar, zıt mânâlı tekrarlar, ilâveli tekrarlar* olmak üzere dört çeşit tekrar vardır.

Aynen tekrarlar

655. Bunlar bir kelimenin arka arkaya iki defa tekrarlanması ile yapılan tekrarlardır. Asıl tekrarlar da diyebileceğimiz bu kelime gurubu bir çok kelime çeşidinden yapılan ve bol bol kullanılan bir guruptur. *ince ince, ışıl ışıl, yavaş yavaş, dağ dağ, göz göz, dilim dilim, adım adım, çok çok* gibi isim, sıfat ve zarf cinsinden isimlerle yapılan tekrarlar; *şırıl şırıl, gürül gürül, mışıl mışıl, kıtır kıtır, zangır zangır* gibi tabiat taklidi kelimelerden yapılan tekrarlar; *bir bir, üç üç, beşer beşer, onar onar, azar azar* gibi asıl ve üleştirme sayı sıfatlarından yapılan tekrarlar; *diye diye, koşa koşa, otura otura,*

gide gide ve *durup durup, koyup koyup, kaldırıp kaldırıp* gibi gerundium tekrarları; *şu şu* gibi zamir tekrarı; *evet evet, hayır hayır, hay hay, ay ay, vah vah* gibi ünlem edatı tekrarları; *olsa olsa, aradım aradım, yesin yesin, gidiyor gidiyor* gibi fiil tekrarları bunlardandır.

Bunların içinde tabiat taklidi kelimelerin, *azar* üleştirme şeklinin ve vokal gerundiumlarının tekrar dışında tek olarak kullanılmadıklarına dikkat edilmelidir. Azeri sahasında *gide git* şekli de bulunan *git gide* zarfının *gide gide* tekrarının yıpranmışı olması gerektiğine de burada işaret etmeliyiz.

Eş mânâlı tekrarlar

656. Bunlar aynı mânâya gelen veya çok yakın mânâlı iki ayrı kelimenin meydana getirdiği tekrarlardır : *eğri büğrü, açık saçık, toz toprak, deli dolu, ipsiz sapsız, saçma sapan, yana yakıla, ite kaka, ezik büzük, çoluk çocuk, çarpuk çurpuk, falan filan* gibi. *falan* kelimesi ile yapılan tekrarları da buraya sokabiliriz : *su falan* gibi.

Zıt mânâlı tekrarlar

657. Bunlar birbirinin zıddı olan iki kelimenin meydana getirdiği tekrarlardır : *iyi kötü, büyük küçük, aşatı yukarı, alt üst, ters yüz, içli dışlı, irili ufaklı, düşe kalka, bata çıka* gibi.

İlâveli tekrarlar

658. Bunlar kelime başına ilâve bir unsur getirmek suretiyle yapılan tekrarlardır. İkiye ayrılırlar : 1. kelime başına bir ses ilâvesiyle yapılanlar, 2. kelime başına bir veya iki hece ilâvesiyle yapılanlar.

1. Başa bir ses ilâve edilenlerde vokalle başlayan kelimelerin doğrudan doğruya başına, konsonantla başlayanların o konsonantı kaldırılarak yerine bir *m* sesi getirilir. Böylece elde edilen kelime tekrarın ikinci unsuru olarak kullanılır : *adam madam, su mu, iş miş, koştu moştu, deniz meniz* misallerinde olduğu gibi. *m* ile başlayanlar hariç, her kelime ile bu çeşit tekrar yapılabilir. *m* ile başlayan kelimelerde ikinci unsur olarak *falan* kelimesine baş vurulur : *masa falan* gibi. Bazan bu tekrar *m* ile başlayan kelimenin ilk vokalini değiştirmek suretiyle de yapılır : *şart şurt, mal mul* gibi.

falan, m ile başlayan kelimenin yerini tutmak üzere bütün kelimelerle tekrar yapabilir. Ağızlarda bunun için *şey* ve *ne* kelimeleri de kullanılır. Eskiden nesne kelimesi de kullanılırdı : *su mu, su falan, su şey, su ne, su nesne* misallerinde olduğu gibi.

2. Başa heceler ilâve edilenlerde umumiyetle bir kısım sıfatların ilk heceleri alınır; bu hecelerin sonuna vokalle bitiyorlarsa doğrudan doğruya, konsonantla bitiyorlarsa o konsonantları atılarak *m, p, r, s* seslerinden biri getirilir; meydana gelen, ilk heceden doğma bu unsur ayrı bir kelime gibi asıl kelimenin önüne getirilir; böylece hece tekrarına dayanan, bir bakıma tekrar diyebileceğimiz bir gurup ortaya çıkar : *düm düz, yem yeşil, ap açık, sap sarı, çar çabuk, çır çıplak, büs bütün, kas katı* misallerinde olduğu gibi. Bazan *p* 'den sonra bir *a, e; r* 'den sonra bir *ıl, il* getirildiği de görülür : *sapa sağlam, güpe gündüz, düpe düz, çırıl çıplak* misallerinde olduğu gibi.

Bu guruba tekrarlama yolu ile yapıldığı, aşağı yukarı mânâ ve fonksiyon bakımından da tekrara benzediği için tekrar diyoruz. Fakat vurgu bakımından, birincisi ikincisinin mânâsına kuvvet veren iki unsurun asıl ve yardımcı unsur durumları bakımından bunların tekrar olmadıklarını, sıfat tamlamasına benzediklerini de hemen belirtmeliyiz. Gerçekten bu guruplarda türetilen birinci unsur kuvvetli vurgulu olup gurubun vurgusunu üzerinde taşır. Tek başına mânâlı olmamakla beraber ek olmayan, kuvvetli durumu ve fonksiyonu dolayısiyle bir çeşit kelime olan, tekrarlardaki uydurma kelimelerden sayılabilecek bu unsuru daimâ ayrı yazmak lâzımdır.

Tekrarların yazılması

659. Yazıda tekrarın iki kelimesinin arasına virgül koymamak gerektiğini de hatırlatalım.

Bağlama gurubu

660. Bağlama gurubu sıralama bağlama edatları ile yapılan kelime gurubudur. Bugün sıralama edatları *ve, ile* ve bir de ara (.. 'den .. 'e kadar) ifade eden Arapça *ilâ* 'dır. Eskiden bunların değişik şekilleri ile başka sıralama edatları da bulunduğunu yukarıda söylemiştik. İşte bu edatlarla birbirine bağlanan iki unsur hep beraber bağlama gurubu teşkil ederler. Edat iki

unsurun arasına girer. Unsurlardan her biri bir kelime veya bir kelime gurubu olur. Unsurlar şeklen ve eşit olarak birbirine bağlanırlar. Her unsur kendi vurgusunu taşır ve vurguları aynıdır. Sıralanan unsurlar ikiden fazla ise bağlama edatı son iki unsurun arasına girer. Bu edat da ancak *ve* olabilir. Diğerleri yalnız sıralanan iki unsur arasında bulunabilirler. Bunlardan da *ilâ* kadarlık ifade ettiği için yalnız sayılar arasına girer. *ile* ile *ilâ* umumiyetle isim unsurlarını bağlarlar. *ve* ise her çeşit kelime ve kelime gruplarını, bu arada çekimli fiilleri ve cümleleri de birbirine bağlar. *Leylâ ile Mecnun, Alinin babası ile Ahmet Bey, yetmiş ilâ seksen, bin iki yüz ilâ bin üç yüz, sen ve ben; su, hava, ateş ve toprak, geldi ve gitti, ancak ve ancak* gibi guruplar bağlama guruplarıdır. Bağlama gurubu en zayıf, birliği ve yapısı en iğreti olan kelime gurubudur diyebiliriz. Denkleştirme edatları ile yapılan birlikler de tabiî, bağlama guruplarıdır : *sen veya ben gibi.* Karşılaştırma edatları ile yapılanlar da bağlama gurubu sayılabilirler : *hem sen hem ben* gibi.

Sıfat tamlaması

661. Sıfat tamlaması bir sıfat unsuru ile bir isim unsurunun meydana getirdikleri kelime gurubudur. Sıfat unsuru isim unsurunu vasıflandırmak veya belirtmek için getirilir. Sıfat tamlayan, yardımcı, isim tamlanan, asıl unsurdur. Sıfat tamlaması eksiz bir birleşmedir. Her iki unsur da ek almadan doğrudan doğruya yan yana getirilirler. Sıfat bu birleşmede daima teklik halde bulunur, sıfatların çoklukları yapılmaz. Sıfat tamlamasında sıfat ismin başına gelir; yani sıfat önce, isim sonra getirilir. Tamlamanın sıfat unsuru bir sıfat veya sıfat olarak kullanılan bir kelime gurubu, isim unsuru ise bir isim veya isim vazifesi gören bir kelime gurubu olur. En basit sıfat tamlaması bir sıfat ile bir isimden kurulan iki kelimelik tamlamadır. Sıfat veya isim unsurunun veya her iki unsurun kelime gurubu olması hâlinde sıfat tamlaması kelime guruplarının hacmi nisbetinde genişler. Geniş bir kelime gurubu tamlamanın sıfat unsuru, yine geniş bir kelime gurubu da tamlamanın isim unsuru olabilir. Sıfat tamlamasında gurubun vurgusu vardır. Bu vurgu sıfat üzerinde bulunur. Sıfatın vurgusu kuvvetlenerek tamlamanın vurgusu haline gelir. Şu misaller birer sıfat tamlamasıdır : *güzel yazı, üç kişi, canım İstanbul, güzelim bahar rüzgârı, büyük bir iş, çok işlek bir cadde, bahçede oynayan komşu çocuğu, bugün Karadenizden gelecek olan vapur, arkadaşları ile gezmeğe giderken bindiği tramvaydan düşüp ko-*

lu kırılan orta okul öğrencisi, demir kapı, dolma kalem, altın saat, evin önündeki ağaç.

Sıfat tamlaması bir isim gurubu olup kelime guruplarında ve cümlede bir isim muamelesi görür.

İyelik gurubu ve isim tamlaması

662. Bu gurup iki isim unsurunun meydana getirdiği kelime gurubudur. Bir ismin mânâsının iyelik sistemi içinde başka bir isimle tamamlanması esasına dayanır. Bir nesnenin başka bir nesnenin parçası olduğunu, bir nesnenin başka bir nesneye ait bulunduğunu veya bir nesnenin başka bir nesne ile tamamlandığını ifade etmek için bu kelime gurubuna baş vurulur. Gurubu meydana getiren iki isim unsurundan biri tamlayan, biri tamlanan unsurdur. Tamlayan önce, tamlanan sonra gelir. İki unsur iyelik sistemiyle birbirine bağlanır ve gurubun temelini iyelik ifadesi teşkil eder. Bu gurup ekli bir birleşmedir. Tamlanan unsur dâima iyelik eki taşır. Tamlayan unsur ise dâima genitif hâlinde bulunur, fakat bu genitif bazan ekli, bazan eksiz olur. Demek ki iyelik gurubu iyelik ekli bir isi munsuru ile genitif hâlinde bir isim unsurunun meydana getirdiği kelime gurubudur.

İyelik gurubunun, iyelik eklerine bağlı olarak altı şekli vardır. Bu altı şeklin dördünde, teklik ve çokluk birinci ve ikinci şahıslarda tamlayan unsur daima şahıs zamiri olur. Onun için bu dört şekil, tamlayan unsur bakımından değişmez ve daima birinci ve ikinci şahısların iyeliğini ifade eder. Teklik ve çokluk üçüncü şahıs iyelik eklerinin yaptığı iyelik gurubunun tamlayan unsuru ise şahıs zamiri olabileceği gibi başka bir isim veya isim gurubu da olabilir. Yani üçüncü şahıslarda yalnız üçüncü şahsın değil, her nesnenin iyeliği ifade edilebilir. İyelik gurubunun bu altı şekli şudur (meselâ *kalem* kelimesini alalım) :

benim kalemim
senin kalemin
onun kalemi
bizim kalemimiz
sizin kaleminiz
onların kalemleri

İşte bu altı şeklin birinci ve ikinci şahıslarında yalnız tamlanan unsur

değişik olabilir; yani *kalem* yerine bir isim geçebilir. Tamlayan unsur ise, birinci ve ikinci şahıslar daima tek olduğu için, hep aynı kalır; yani hep şahıs zamiri olur. Fakat üçüncü şahıslarda tamlanan unsur gibi tamlayan unsur da sonsuz değişebilir. Çünkü üçüncü şahıs tek olmayıp birinci ve ikinci şahıslar dışındaki her şahıs ve her şeydir. Bütün nesneler üçüncü şahsın şumulü içine girer. Zaten üçüncü şahıs zamiri olan *o* da aslında işaret zamiri olup işaret suretiyle bütün nesneleri temsil eder. O bütün nesnelerin yerine, bütün nesneler onun yerine geçebilir. Onun içindir ki iyelik gurubunun üçüncü şahıslarında tamlayan unsur şahıs zamiri olabileceği gibi her hangi bir isim de olabilir : *çocuğun kalemi, ağacın gölgesi, ağaç gölgesi* misallerinde olduğu gibi.

İşte iyelik gurubunun her iki unsuru isim olan bu şekline *isim tamlaması* adı verilmektedir. Demek ki isim tamlaması bir iyelik gurubundan, iyelik gurubunun üçüncü şahsından başka bir şey değildir ve isim tamlamasına da iyelik gurubu diyebileceğimiz gibi diğer iyelik guruplarına da isim tamlaması diyebiliriz.

Misallerde de görüldüğü gibi iyelik gurubunun tamlayan unsuru zamir olduğu zaman daima genitif eki almakta; isim olduğu zaman ise bazan genitif eki almakta, bazan almamaktadır.

İsim tamlamasının tamlayan unsurunun böyle ekli veya eksiz genitif hâlinde olması birbiri ile ilgili şu iki fark etrafında toplanır : 1. belirlilik — belirsizlik, 2. geçicilik — daimîlik. Tamlayan unsur belirli ise, belirtilmek isteniyorsa, biliniyorsa, genitif ekini alır. Tamlayan unsurun böyle belirli olması, gurup içinde kuvvetle hissedilmesi, onun guruba iştirakinin daha zayıf olması, tamlanan unsuru geçici olarak desteklemesi, ona geçici olarak ve o anda bağlanması, onun daima beraber kullanılır tamlayıcısı olmaması demektir. Yani ekli genitifte tamlayan belirlidir, fakat dolayısiyle, tamlanana bağlanması geçicidir. Eksiz tamlayan ise belirsizdir, umumîdir, fakat guruba iştiraki, tamlanana bağlılığı daha kuvvetlidir. Tamlananın daimî destekleyicisi, ayrılmaz yardımcısı, adeta onun mânâsını tamamlayan sıfatı durumundadır. Sanki ikisi bir nesnenin adı olmak için birleşik isim meydana getirmişlerdir. Gerçekten eksiz isim tamlamaları hep birleşik ism durumundadırlar. *pencerenin camı — pencere camı, kuşun kafesi — kuş kafesi, suyun yolu — su yolu, masanın ayağı — masa ayağı, taşın parçası — taş parçası, koyunun eti — koyun eti* misallerinde bu farklar görülmektedir. Yine bu fark dolayısiyledir ki çok belirli olan ve daimî bir birlik kurmağa elverişli bulunmayan şahıs isimlerinin, iyelikli kelimelerin ve zamirlerin bugün eksiz isim tamlamaları yapılamamaktadır. *Ahmedin atı, komşumuzun kızı, onun*

suçu'na karşılık *Ahmet atı, komşumuz kızı, o suçu* denmemesi gibi. Böyle isimler ancak belirlilikten çıkıp gurubun daimî isim unsuru hâline gelebildikleri takdirde eksiz tamlayan olabilirler : *Ahmed kızı, Kemal oğlu* misallerinde olduğu gibi. Eskiden ve ağızlarda bugün şahıs isimleri ile iyelikli şekillerden de eksiz tamlama yapıldığı görülür : *Beyrek atı, anası yanı, dayım oğlu, amcam kızı* misallerinde olduğu gibi.

Tamlayanı ekli olan isim tamlamasına *belirli isim tamlaması*, tamlayanı eksiz olan isim tamlamasına da *belirsiz isim tamlaması* denir.

Belirsiz tamlamanın birleşik isim hükmünde olması dolayısiyle bir çok yer, makam, müessese, memuriyet, kitap, eşya v. s. nesne isimleri bu tamlama şeklindedir : *İstanbul şehri, ordu kumandanı, çalışma bakanı, Edebiyat Fakültesi, Nedim divanı, Saraçoğlu, ipek böceği, kahverengi, çamaşır makinesi* gibi. Böyle isimler ekli tamlayanla yapılamamaktadır. Demek ki ekli tamlayan isim tamlamasını bir isim hâline gelmekten alıkoymaktadır. Bunun sebebi de, tabiî onun belirli hüviyetidir.

İyelik ekleri eklendikleri kelime dışında bir şahıs ifade ettikleri için iyelik gurubunun yalnız tamlanan unsuru da gurubun yerini tutabilir : *babam* «benim babam», *meyvesi* «onun meyvesi» gibi. İyelik eklerinin bu ifade kabiliyeti dolayısiyle tamlayan unsur aynı zamanda bir kuvvetlendirme unsuru durumundadır. Zaten genitif de ilgi hali olarak bir iyelik ifade eder. Her iki unsurun bu iyelik ifadesi ve birbirlerine bağlanmaları o kadar kuvvetlidir ki araya bazan olduğu gibi başka bir unsur, meselâ bir ünlem unsuru girse bile gurup bozulmaz : *benim, arkadaşlar, kanaatim* (*şudur ki*) misalinde olduğu gibi.

Genitifin iyelik ifadesi dolayısiyle *benim ev, sizin hanım* gibi iyelik eki bulunmayan iyelik ifadeli guruplar da yapılmaktadır. Biz bunu, aşağıda göreceğimiz gibi, *genitif gurubu* adı altında ayrı bir gurup sayıyoruz.

-dık, -dik ve -acak, -ecek partisipli iyelik guruplarında da tamlayan unsur bazan ekli, bazan eksiz olur : *benim yaptığım, evin yıkılacağı, kuş öttüğü, o geldiği, sen gittiğin* misallerinde olduğu gibi. Bunlarda zamirlerin de eksiz olabileceği görülmektedir. Bu, partisiplerin hareket hâli ifade etmelerindendir ve tamlayan unsur burada fâil durumuna geçmektedir denilebilir.

İyelik gurubunun her bir unsuru tek kelime olabileceği gibi, tabiî, isim vazifesi gören bir kelime gurubu da olabilir. Böylece en küçüğü iki kelimelik olmak üzere her genişlikte iyelik gurupları ortaya çıkar : Yukarıdakilere ilâve edeceğimiz *sabahtan akşama kadar yağan karın kalınlığı, çalışmaların*

insanı en çok yoranı, yazın bunaltıcı sıcaklarından sonra gelen sonbahar havasının insan ruhuna huzur veren tatlı ve ılık serinliği misallerinde olduğu gibi. Böyle geniş iyelik guruplarında iki iyelik gurubu üst üste gelince, iki iyelik arka arkaya gelemiyeceği için, küçük gurubun iyelik ekinin yerini büyük gurubun iyelik eki alır : *benim posta kutum, senin para çantan, salonun masa örtüsü* misallerinde olduğu gibi.

İyelik gurubu, isim tamlaması bir isim gurubu olup kelime guruplarında ve cümlelerde isim vazifesi ve muamelesi görür.

Belirli isim tamlamasında aşağı yukarı her iki unsur da kendi vurgusunu taşır. Belirsiz tamlamada ise tamlayan unsurun vurgusu kuvvetlenerek gurubun vurgusu olur.

Son olarak, isim tamlaması üzerinde yapılan feci bir yanlışlığa işaret edelim. Bu yanlışlık belirsiz isim tamlamasında iyelik ekinin atılması hadisesidir : *Mardinkapı, Edirnekapı, Topkapı, Mektep sokak, Ömer han, Ahmet palas, Orhan Tepe, Bulvar saray* misallerinde olduğu gibi. Öteden beri bazı yer isimlerinde görülen, son zamanlarda çok artarak semt, mülk, sokak v.s. isimlerinde şuursuzca kullanılan bu yanlış şekiller her yerde ve her zaman hemen hemen tamamiyle azlıklardan gelen yabancı tesirlerden doğmuştur. Bunların bazılarında, bilhassa semt isimlerinde kısaltma duygusundan veya baştaki ismi sıfata benzetmekten ileri gelen bir kısalma, bir yıpranma da yok değildir. Fakat bugün salgın hâlinde olan ve birinci kelimesi hiç bir sıfatlık vasfı taşımayan bu terkipler tam bir yabancı istilâsı, o istilâyı şuursuzca bir kabuldür. Bunların Türkçenin yapısı ile hiç bir ilgileri yoktur ve Türkçede böyle bir gelişme olduğunu zannetmek tamamiyle saçmadır. Hele unsurların yerini değiştirmek suretiyle böyle terkipler yapmak bilerek veya bilmeyerek Türkçeye ihanet etmek, millî şuurdan nasibi olmamak demektir : *Villâ Faikoğlu, Kulüp Hasan* gibi. Bütün bu çiğ, sakat ve yabancı ağızlı terkipler bugün bilhassa müessese, apartman, köşk, sokak isimlerinde o kadar çok, şuursuz ve gelişigüzel kullanılmaktadır ki Türkçeyi inciten bu durumun önüne geçmek için artık bir millî kültürü koruma kanunu çıkarmaktan başka çare kalmamıştır.

Âitlik gurubu

663. Bu gurup âitlik ekine dayanan bir kelime gurubudur. *-ki* âitlik eki ile ondan önceki bir kelime gurubunun yalın hâli, genitif veya lokatif hâli ile kurulur : *tarihten önceki, yaşlı adamınki, Ankara ile İstanbul ara-*

sında sefer yapan otobüslerdeki misallerinde olduğu gibi. Son kelimesinin yalın, genitif veya lokatif hâli *-ki*'yi kabul eden her kelime gurubundan âitlik gurubu yapılabilir ve bu gurup yapıldığı kelime gurubuna göre her genişlikte olabilir. Kelime gurubu olarak tek başına zamir olan âitlik gurubu diğer kelime guruplarında veya cümlede zamir veya sıfat vazifesi görür.

Birleşik isim

664. Birleşik isim bir nesnenin ismi olmak üzere yan yana gelen birden fazla ismin meydana getirdiği kelime gurubudur. Bir nesnenin çok defa tek tek de adı olan isimler aynı nesneyi karşılamak, aynı nesneye beraber ad olmak için doğrudan doğruya, eksiz olarak yan yana gelir ve birleşik isim yaparlar. Birleşik isimler Türkçede hep has isimdirler. Bazı yer adları ile ikili üçlü bütün şahıs adları Türkçenin birleşik isimlerini teşkil ederler: *Afyon Karahisar, Mehmet Kaplan, Ahmet Hamdi Tanpınar, Halide Edip Adıvar, Orhan Veli, Faruk Nafiz Çamlıbel, Taşdemir, Timurtaş, Demirtaş, Ahmet Caferoğlu* gibi. Misallerde de görüldüğü gibi cins isimlerden yapılan birleşik isimler birleşik kelime durumuna geçmektedirler. Zaten cins isimlerden birleşik isim yapmak Türkçede hemen hemen yok gibidir. Olanlar da ancak has isim hâline gelmiş cins isimlerden yapılanlardır. Birleşik isim aynı zamanda Türkçede yalnız has isimlerden yapılan kelime gurubudur diyebiliriz.

Birleşik isim vurgusu olan bir guruptur. Bu vurgu daima son isimde bulunur. İkili isimlerde ikinci isimlerin, üçlülerde üçlü isimlerin vurgusu kuvvetlenerek gurubun vurgusu olur.

Birleşik isim bahsinde birleşik kelime ile birleşik ismi birbirine karıştırmamak lâzımdır. Birleşik kelime her hangi bir kelime gurubunun kelimelerinin tek bir kelime halinde birleşmesiyle ortaya çıkan unsurdur. Bu unsurun yapısını aslı olan kelime gurubu teşkil eder. Birleşik kelime birleşmiş bir birleşik isim olabileceği gibi, birleşmiş bir isim tamlaması, sıfat tamlaması, ünvan gurubu v.s. gibi kelime gurupları da olabilir: *hanımeli, ballıbaba, sivrisinek, ayakkabı, yüzbaşı, açıkgöz, kahverengi, cumartesi,* (*cumaertesi*), *pazartesi* (*pazarertesi*), *cingöz, karagöz, bugün, pisboğaz, boşboğaz, kırkayak, karafatma, Haydarpaşa, Büyükada, Çukurova, Karadeniz, Ulukışla, Kızılırmak* gibi. Bilhassa belirsiz isim tamlaması ile sıfat tamlaması nesne adı olarak kullanılmağa çok elverişli kelime guruplarıdır. Cins isim-

lerden birleşik isim yapmağa elverişli bulunmayan Türkçede bu iki kelime gurubu birleşik isim hükmünde guruplar teşkil ederek bir çok nesnelerin adı olan guruplar meydana getirirler. Bunlardan gurubun asıl mânâsından uzaklaşarak yeni bir mânâ ile bir isim hâline gelenler veya gurubun asıl mânâsından uzaklaşmayıp bir nesnenin adı olarak hususîleşenler birleşik kelime hâline gelirler. Bunların bir kısmının gurup vurgusu da kaybolur ve tek kelime vurgusuna tâbi tutuldukları görülür. Bir kısmının ise birleşik kelime iken de gurup vurgusu devam eder. Birleşik kelimeyi bitişik olarak tek kelime hâlinde yazmak lâzımdır. Bunların ayrı yazılmış şekilleri çıktıkları asıl gurup olur. Zaten hepsinin asıl gurupları, umumî gurup mânâsiyle ayrıca vardır.

İşte, çok defa yapıldığı gibi, birleşik isimle çeşitli kelime guruplarından yapılan bu birleşik kelimeleri birbirine karıştırmamak lâzımdır. Her gurubun ve bunlara dayanan her birleşik kelime tipinin kendisine göre ayrı bir sentaks yapısı olduğu unutulmamalıdır.

Birleşik fiil

665. Birleşik fiil bir yardımcı fiille bir ismin veya bir fiil şeklinin meydana getirdiği kelime gurubudur. İsim veya fiil unsuru önce, yardımcı fiil sonra getirilir. Yardımcı fiilin başına getirilen unsurun isim veya fiil olmasına göre birleşik fiiller ikiye ayrılır. Bu iki çeşit birleşik fiilin yardımcı fiilleri de ayrı ayrıdır.

İsimle birleşik fiil yapan yardımcı fiiller

666. İsimle birleşik fiil yapan yardımcı fiiller *et-*, *-ol*, *-eyle-*, *bulun-*, *yap-* fiilleridir. Bunlardan *et-*, *eyle-*, *yap-* isimlerden geçişli birleşik fiil, *ol-*, *bulun-* ise geçişsiz birleşik fiil yaparlar. Asıl ve çok kullanılan yardımcı fiiller *et-* ve *ol-* 'tır. Diğerleri daha az kullanılan ve arka arkaya gelen birleşik fiilli ibarelerde tekerrürden kaçmak için bunların yerini tutan yardımcı fiillerdir. Bazan da *et-* ve *ol-* fiilleri ile birleşmeyen isimlerden birleşik fiil yaparlar. *ol-*, *bulun-* ve *et-*, *eyle-*, *yap-* birbirlerinin yerini tutan ve mânâları, fonksiyonları aynı olan yardımcı fiillerdir. Zaten yardımcı fiil olarak birleşik fiilde hususî mânâları fazla rol oynamaz. Birleşik fiilde esas itibariyle

yardımcı fiil fonksiyonları rol oynar ki bu da birincilerde geçişsiz, ikincilerde geçişli fiil yapmaktadır. Asıl mânâyı isim unsuru taşır. Yardımcı fiil bir fiilleştirme ve çekim unsuru olarak vazife görür.

Bu birleşik fiilde isim unsuru ya bir isim veya bir partisip olur. İsim de ya Türkçe veya yabancı asıllı olur. Türkçede bu şekilde yabancı, bilhassa Arapça, Farsça isimlerle yapılmış pek çok birleşik fiil vardır. Partisiple yapılan isimlerde ise yalnız *ol-* ve *bulun-*, yani geçişsizlik yardımcı fiilleri kullanılır. Bu birleşik fiillerde geçişlilik, geçişsizlik normal olarak partisip fiilinin geçişli veya geçişsiz olması ile sağlanır. *bulun-* da yalnız geçmiş zaman partisipine getirilir. Birleşik fiilin iki unsuru esas itibariyle ayrı yazılır veya yazılmalıdır. Yalnız, tek başına kullanılmayan veya tek başına olunca başka şekilde yazılan yabancı isimler yardımcı fiile bitişik yazılırlar. Şu misaller isimle yapılmış birleşik fiillerdir: *yok et-, alay et-, kabul et-, reddet-, mahvet-, telefon et-, rica et-, göz et-, oyun et-, halt eyle-, sabreyle-, var eyle-, hasta eyle-, alt eyle-, yok ol-, mahvol-, hasta ol-, pişman ol-, dost ol-, bir ol-, kör ol-, müteessir bulun-, banyo yap-, gürültü yap-, spor yap-, almış ol-, alır ol-, alacak ol-, gitmiş ol-, bulunmuş ol-, görülmüş ol-, gezer ol-, ölecek ol-, yapmış bulun-, olmuş bulun-, gitmiş bulun-.*

Fiille birleşik fiil yapan yardımcı fiiller

667. Fiille birleşik fiil yapan yardımcı fiiller ise *bil-, ver-, gel-, gör-, dur-, kal-, yaz-, koy* (*ko-*) fiilleridir. Bunların başına fiillerin vokal, nadir olarak da *-ıp, -ip* gerundiumu getirilerek birleşik fiil yapılır. Asıl mânâ gerundium fiilinin mânâsıdır. Yardımcı fiiller mânâları ile değil, sadece yardımcı fiil fonksiyonu ile çekim unsuru olarak vazife görürler. Bunlardan *bil*'in fonksiyonu i k t i d a r; *ver-*'inki k o l a y l ı k, ç a b u k l u k ve b i r d e n b i r e l i k; *gel-, gör-, dur-, kal-, koy-*'ınki d e n e m e, d e v a m l ı l ı k ve s ü r e; *yaz-*'ınki y a k l a ş m a ifade etmektir: *gele bil-, saklaya bil-, konuşa bil-; alı ver-, kaybolu ver-, yakalayı vermek; kullanıla gel-, süre gel-, ola gel-; düşmeyi gör-, yalvarı gör-, isteyi gör-, istemeyi gör-; yapa dur-, gide dur-, oynaya dur-; baka kal-, kala kal-, şaşa kal-; gide koy-, otura koy-, ala koy-, alı koy-; durup dur-, gezip dur-, koşup dur-* misallerinde olduğu gibi. Misallerde de görüldüğü gibi gerundiumlar yardımcı fiile göre düz veya dar vokalli olmakta, ancak nadiren aynı yardımcı fiile iki çeşit gerundium getirilebilmektedir. Tabiî bu şekillerin eski devirlerde gerundiumların vokal değişikliklerine bağlı olarak değişik vokalli şekilleri de görülebilir. Yine misallerde görüldüğü gibi *-ıp, -ip*'li gerundiumla yalnız *dur-* fiili birleşik fiil yapmaktadır.

Bugün vokal gerundiumları tek olarak zarf şeklinde kullanılmadıkları için göründükleri yerde birleşik fiilin var olduğu kolayca anlaşılır. Eski devirlerde ise vokal gerundiumu birleşik fiil unsuru olduğu gibi tek başına zarf da olduğu için o devirlerde birleşik fiille zarflı müstakil fiili ayırmak biraz dikkat ister. Hatta bazı tanınmış gramerciler bu hatayı işlemişler ve eski devrin zarflı müstakil fiillerini de birleşik fiil olarak göstermişlerdir. Bu hususta kullanılacak şaşmaz ölçü gerundiumun arkasından gelen fiilin mânâsına bakmaktır. Eğer o fiil kendi mânâsı ile kullanılmışsa zarf almış müstakil fiilden ibarettir. Yok eğer o fiil mânâsı ile değil de çekim unsuru olarak vazife görüyorsa yardımcı fiildir ve orada birleşik fiil vardır. Birleşik fiilde gurubun mânâsının gerundiumun mânâsına dayandığının, yardımcı fiilin mânâ ile ilgili bir vazife görmediğinin esas olduğu hiç bir zaman unutulmamalıdır.

İktidarî fiili

668. Türkçede eskiden iktidarî Eski Türkçedeki *u-* «muktedir olmak» yardımcı fiili ile yapılırdı : *bile u-, bile uma-* misallerinde olduğu gibi. Sonradan *u-* fiili unutulmuş ve Batı Türkçesinde müsbet iktidarîde onun yerini *bil-* fiili almıştır. Menfi iktidarîde ise eski şeklin devamı kullanılıp gitmektedir. Yalnız, menfi *uma-* fiili ek hâline geçmiştir. Bu geçişte *uma-*'nın *u* vokali kendisinden önceki gerundiumun vokali ile kaynaşmış ve önce Batı Türkçesinin başlarında *-uma-, üme-; -ıma-, -ime-; -ama-, -eme* (*bilüme-, alıma-, çekeme-* misallerinde olduğu gibi) birlikleri ortaya çıkmıştır. Sonradan Osmanlıcada dar vokalli şekiller de yerini *-ama-, -eme-*'ye bırakmıştır. Böylece iktidarînin müsbeti *bil-* fiili ile yapılırken menfisi menfi iktidarî eki durumuna geçen *-ama-, -eme-* ile yapılmaktadır : *geleme-, düşüneme-, kaçama-* misallerinde olduğu gibi. Azeri sahasında birleşme *m* konsonantını ikizleştirmiştir : *gelemme-, yazamma-* misallerinde olduğu gibi. Azeri sahasında menfi iktidarî aynı zamanda *bil-* fiilinin menfisi ile de yapılmaktadır : *gele bilme-* gibi.

669. İsimle yapılsın, fiille yapılsın, diğer bütün birleşik fiillerin menfisi yardımcı fiilin menfisi ile yapılır : *kaybolma-, ola gelme-* misallerinde olduğu gibi. Yalnız partisip birleşik fiilleri ile *ver-* ve *gör-* birleşik fiillerinde menfi, birinci unsurlar da yapılabilmektedir, yardımcı fille de : *almış olma-, almamış ol-; tutu verme-, tutmayı ver-; isteyi gör-, istemeyi gör-* misallerinde olduğu gibi.

670. Birleşik fiilde yardımcı fiilden önce gelen unsur umumiyetle tek

kelime olmakla beraber, bazan bir kelime gurubu da olabilir : *ters yüz et-, kaybolu ver-* misallerinde olduğu gibi.

671. Gerundiumlarla yapılan birleşik fiillerde, vokal gerundiumlarının tek başına kullanılmamalarından olacak, iki kelime umumiyetle bitişik yazılır. Fakat bu birleşik fiillerin de ayrı yazılması lâzımdır. Gurubun vurgusu da bunu gerektirir. Esasen uyum sistemlerine bağlı olan Türkçede kelimeleri olur olmaz yerde bitişik yazmaktan daima kaçınmak lâzımdır. Vurgu ve uyumlar düşünülerek kelime gurupları mümkün olduğu kadar ayrı yazılmalı, ancak kesin zaruret olan yerlerde bitiştirmeye gidilmelidir.

672. Birleşik fiil de hususî vurgusu olan bir guruptur. Bu gurupta vurgu daima birinci unsurda olup onun kuvvetlenen vurgusu gurubun vurgusunu teşkil eder.

Ünvan gurubu

673. Ünvan gurubu bir şahıs ismiyle bir ünvan veya akrabalık isminden meydana gelen kelime gurubudur. Şahıs ismi önce, ünvan veya akrabalık ismi sonra gelir. Her iki unsur da hiç bir ek almaz. Doğrudan doğruya yan yana getirilirler : *Ahmet Bey, Hasan Efendi, Mustafa Kemal Paşa, Nuri Çavuş, Ali Onbaşı, Teşfik Binbaşı, Nihat Üsteğmen, Kerim amca, Emin dayı, Osman baba, Süleyman dede, Buğra kardeş, Nigâr Hanım, Perihan teyze, Şükran yenge, Meryem ana, Selcen Hatun, Sevim abla, Ayşe nine, Fatma nine, Suzan hala, Oğuz Kağan, Babür Şah, Bayındır Han* misallerinde olduğu gibi. Ünvan gurubunun vurgusu birinci unsurda, isim unsuru üzerinde bulunur. İsim unsuru tek kelime olabileceği gibi, tabiî, bir birleşik isim veya birleşik isim hükmünde bir kelime gurubu da olabilir. *Ayşe kız, Zeynep kadın* gibi terkipler de ünvan gurubudur. Bunların ikinci kelimeleri de ünvan yerini tutar.

Türkçede bir de ünvan ve akrabalık isimlerinin başa getirilmesi vardır. Bu takdirde birleşik isim meydana gelir. Ünvan veya akrabalık ismi şahsın bir ismi durumuna geçer : *Başbakan Şükrü Saraçoğlu, Vali Fahrettin Kerim Gökay, General Kâzım Karabekir, Profesör Ahmet Caferoğlu, Binbaşı Seyfi, Asteğmen Ali, Dede Korkut, Hoca Nasreddin, Molla Kasım, Sultan Fatih, Kraliçe Elizabet, Katil İbrahim, Hırsız Hüseyin* misallerinde olduğu gibi. Bunlarda vurgu da tam birleşik isim vurgusu olup ikinci unsur, asıl isim

unsuru üzerinde bulunur. Vurgu birinci unsur üzerinde olduğu zaman ise karşımıza sıfat tamlaması çıkar : *general Kâzım Karabekir, dede Korkut, dayı Bekir, amca Hüseyin, paşa Kemal* gibi. Gerek birleşik isim, gerek sıfat tamlaması şeklindeki bu guruplarda ünvan ve akrabalık isimleri hususîleşmekte, birincide bir has isim, ikincide hususî bir sıfat hâline gelmektedir. Birincilerde ünvan isimlerinin daha çok meslek ismi şeklinde olması da hususî ünvan durumunda bulunmalarındandır. Onun için bu her iki çeşit terkip de birer ünvan gurubu olmayıp hususî bir birleşik isim ve sıfat tamlamasıdır. Ünvan gurubu ünvanı sonda olan terkiptir ve gerçek umumî ünvanlar ve akrabalık isimleri daima bu terkip içinde ve çerçevesinde kullanılırlar. *bey* ve *hanım* yerine uydurulan *bay* ve *bayan* umumî ünvanlarının tutunamamasının birinci sebebi ünvan diye ileri sürüldükleri halde birleşik isim terkibi yapacak şekilde başta kullanılmalarıdır. Bir çok dillerin aksine Türkçede ünvan ve akrabalık isimleri sona gelir. Bu unutulmamalıdır.

Ünlem gurubu

674. Ünlem gurubu bir seslenme edatı ile bir isim unsurundan meydana gelen kelime gurubudur. Seslenme edatı önce, isim sonra gelir. Eksiz bir birleşme olur. Edat tek kelime hâlinde, isim unsuru ise bir isim veya isim yerine geçen bir kelime gurubu hâlinde bulunur : *a beyim, be birader, be adam, bre kız, ey arkadaş, hey Allahın kulu, yâ Ali, ey bu topraklar için toprağa düşmüş asker* misallerinde olduğu gibi. Gurubun vurgusu, seslenme edatı üzerinde olup kuvvetlidir. Ünlem gurubu, tabiî, hitaplarda kullanılır.

Sayı gurubu

675. Türkçede sayılar üç şekilde karşılanmaktadır : 1. tek kelime ile, 2. sıfat tamlaması ile, 3. sayı gurubu ile. Tek kelime ile karşılanan sayılar *bir, iki, üç, dört, beş, altı, yedi, sekiz, dokuz, on, yirmi, otuz, kırk, elli, altmış, yetmiş, seksen, doksan, yüz, bin, milyon milyar v.s.* 'dir. Sıfat tamlaması ile karşılanan sayılar *iki yüz, üç yüz, dört yüz, beş yüz, altı yüz, yedi yüz, sekiz yüz, dokuz yüz, iki bin, üç bin, dört bin..., bir milyon, iki milyon,*

üç milyon, dört milyon..., bir milyar, iki milyar, üç milyar, dört milyar... v.s. 'dir. Burada dikkati çekecek şey *yüz* ve *bin* 'in aksine *milyon* ve *milyar* 'ın tek başına kullanılamaması, tek milyon ve milyar için de *bir milyon, bir milyar* denilmesidir. Bazı Türk şivelerinde tek *yüz* ve *bin* için de *bir yüz, bir bin* kullanılmaktadır. Sayı gurubu ile karşılanan sayılar ise işte bu tek kelimelik sayıların *on* 'dan sonrakilerinin ve sıfat tamlaması hâlindeki sayıların ara yerlerindeki sayılardır : *on bir, yirmi iki, otuz dört, yetmiş beş, doksan dokuz, yüz on, yüz elli üç, üç yüz kırk, sekiz yüz altmış dokuz, bin beş yüz, bir milyon dört yüz bin altı yüz yirmi üç, üç milyar sekiz yüz milyon yedi yüz kırk bin iki yüz otuz üç* gibi.

Misallerde de görüldüğü gibi sayı gurubu büyük sayı, küçük sayı olmak üzere iki unsurdan yapılır. Büyük sayı önce, küçük sayı sonra getirilir. Doğrudan doğruya yan yana getirilirler, her hangi bir ek almazlar. Büyük sayı da, küçük sayı da ya tek kelime, ya sıfat tamlaması, ya sayı gurubu olur. Sayı gurubunun bağlanma noktaları onlar, yüzler, binler, milyonlar, milyarlardır. Uzun bir sayı gurubu bunların birinden büyük sayı — küçük sayı diye ikiye ayrılabileceği gibi, her birinden bölünerek arka arkaya gelen büyük sayı — küçük sayı zincirinin halkaları şeklinde de kabul edilebilir. Yani sayı gurubu arka arkaya gelen büyük sayı — küçük sayı şeklinde iki unsurdan kurulu sayılabileceği gibi, arka arkaya gelen bir çok büyük ve küçük sayı unsurlarından kurulu da sayılabilir. Demek ki sayı gurubu arka arkaya gelen iki veya daha fazla büyük sayı — küçük sayı unsurlarının meydana getirdiği kelime gurubudur.

Sayı gurubunda vurgu ikinci unsurda, yani küçük sayı üzerinde bulunur. Küçük sayının vurgusu gurubun vurgusu olur. Zincirleme sayı gurubunda da gurubun vurgusu en sondaki küçük sayı üzerinde bulunur. Bunlarda arka arkaya gelen küçük sayıların vurgusu gittikçe yükselir ve son küçük sayının vurgusu en yüksek vurgu hâline gelerek gurubun vurgusu olur.

Başlangıçta Türkçede sayı gurubu başka türlü yapılırdı. Eski Türkçede iki değişik şekil görülür. Birinde, arada kalan ve sayı gurubu ile karşılanması gereken sayı sonraki tek sayıdan, sonraki vahitten faydalanılarak ifade edilir, önce küçük sayı alınarak arkasına sonra gelecek olan büyük tek sayı getirilirdi. *üç otuz* «yirmi üç», *bir kırk* «otuz bir» misallerinde olduğu gibi. Yani yirmi bitmiş, otuza üç geçmiş, otuzdan üç alınmış; otuz bitmiş, kırktan bir alınmış şeklinde kabul ediliyordu. Diğer şekilde ise bugünkü gibi önce büyük sayı getirilir, ona bir *artuḳı* «fazlası» kelimesi ilâve edildikten sonra arkadan küçük sayı gelirdi : *on artuḳı bir* «on bir», *otuz artuḳı üç*

«otuz üç» misallerinde olduğu gibi. Sonra sayı gurubu başka safhalardan geçmiş (meselâ Batı Türkçesinin başlangıcında *yüz biñ yigirmi biñ sekiz biñ* «yüz yirmi sekiz bin» gibi şekiller görülür) ve nihayet bugünkü şekle girmiştir.

Sıfat tamlaması şeklinde olsun, sayı gurubu şeklinde olsun çok kelimeli sayıları bitişik yazmamak lâzımdır.

Edat gurubu

676. Edat gurubu bir isim unsuru ile bir son çekim edatının meydana getirdiği kelime gurubudur. İsim unsuru önce, son çekim edatı sonra getirilir. İsim unsuru zamir veya isim olmasına ve edatın cinsine göre, son çekim edatları bahsinde belirttiğimiz çeşitli hallere girer ve çeşitli çekim ekleri alır. Edat ise, tabiî, gurubun eksiz, değişmez unsuru olarak kalır. Edat unsuru daima tek kelime hâlindedir. İsim unsuru ise tek bir kelime olabileceği gibi isim yerine kullanılan bir kelime gurubu da olabilir. Şu misaller edat guruplarıdır : *benim için, senin gibi, taş için, onun güzel hatırı için, eve doğru, yeşil gözleri ile, bıçakla* (*bıçak ile*), *Ankaradan bildirildiğine göre, sessiz akan bir su gibi, çok eski zamandan beri, tepeden tırnağa kadar silâhlı bir düşmana karşı, on beş gün kalmak üzere, bundan dolayı, dün geceye dâir, koşup oynamaktan başka.*

Edat gurubu zarf ve sıfat olarak kullanılır. Gurubun vurgusu birinci unsur üzerinde bulunur. İsim unsurunun vurgusu gurubun vurgusu olur.

İsnat gurubu

677. İsnat gurubu biri diğerine isnat edilen iki isim unsurunun meydana getirdiği kelime gurubudur. İsnat edilen unsur isnat olunandan, kendisine isnat yapılandan sonra gelir. Kendisine isnat yapılan unsur ya yalın halde bulunur veya iyelik eki almış olur. Bu unsur bir tek isim olabileceği gibi isim yerine geçen bir kelime gurubu da olabilir. İsnat unsuru ise bir sıfat veya sıfat yerine kullanılan bir kelime gurubu olur. Şu misaller isnat guruplarıdır : *baş açık, ayak yalın, göz kapalı, üst baş perişan, omuzlar düşük, gözü açık, karnı tok, sırtı pek, etrafı yıkık, bağrı yanık, saçı uzun, aklı kısa,*

alnı açık, şekeri az, sütü bozuk, canı tez, bütün duvarları yağlı boya, bahçesinin dört yanı tellerle çevrili, başı boş, eli açık, baldırıçıplak, başı bozuk, gelişigüzel, karnıyarık. Misallerde de görüldüğü gibi isnat gurubu daha çok iyeliklidir. Bunun sebebi umumiyetle sıfat olarak kullanılan bu kelime gurubunun vasıflandırdığı veya vasıflandıracağı nesne ile ilgisini kurmaktır. Bunlar birleşik kelime hâline gelerek isim olmağa da daha çok elverişlidirler. İyeliksiz olanlar umumiyetle zarf olarak kullanılırlar.

İsnat gurubu umumiyetle bir partisip gurubunun kısalmışı gibidir. Onun için bunları kısaltma gurupları saymak da mümkündür. Gerçekten bütün isnat guruplarının arkasında, zikredilmemiş, düşmüş bir *olan* veya *olarak* (zarf olanlarda) kelimesi var gibidir. Onun içindir ki isnat unsuru hal ekleri de taşıyabilir, çekimli de olabilir : *gözü yukarıda, ucu demirden, geçimi yolunda* misallerinde olduğu gibi.

İsnat gurubunda vurgu ikinci unsurdadır. İsnadın vurgusu kuvvetlenerek gurubun vurgusu olur.

Genitif, datif, lokatif, ablatif gurupları

Genitif gurubu

678. Genitif eki ile birbirine bağlanan iki isim unsurunun meydana getirdiği kelime gurubudur. Genitifli unsur önce, onun bağlandığı yalın isim sonra gelir. Gurubun mânâsı genitifin ilgi fonksiyonuna dayanır. Gurup, iyelik eki düşmüş bir iyelik gurubu gibidir : *bizim kız, senin ev, benim at, Ahmet dayının oğlan, sizin av köpeği, Osmanların büyük bahçe* misallerinde olduğu gibi. Genitif gurubunun her iki unsuru da tek bir isim olabileceği gibi, isim yerini tutan bir kelime gurubu da olabilir. Gurubun vurgusu ikinci unsur üzerinde bulunur. Bir yandan iyelik gurubuna yaklaşan genitif gurubu bir yandan da sıfatı klişeleşmiş bir genitif olan bir sıfat tamlamasına benzemektedir. Aynı tipte guruplar olan datif, ablatif ve lokatif gurupları da bu şekilde sıfat tamlamasına benzerler. Fakat bu dört gurubun sıfat tamlamaları olmadıkları muhakkaktır. Hepsinin ikinci unsurda bulunan vurguları da bunu göstermektedir. Yalnız, bütün bu gurupları kısaltma gurupları olarak da saymak mümkündür. Genitif gurubu kısalmış bir iyelik gurubu, datif, lokatif, ablatif gurupları ise kısalmış, klişeleşmiş birer fiil gurubu gi-

bidirler. Zaten datif, lokatif, ablatif gibi eklerin normal fonksiyonu ismi fiile bağlamaktır ve bulundukları yerde bir fiil yoksa bir fiil ifadesi muhakkak bulunur. Bilhassa, ikinci unsuru fiilden yapılmış bir isim olanlarla (bk. datif gurubu misallerine) *-ma, -me* 'li fiil isimleri olanlar (bk. ablatif gurubu misallerine) aynı zamanda birer fiil gurubu durumundadırlar.

Datif gurubu

679. Datif hâlindeki bir unsurla ondan sonra gelen yalın bir isim unsurunun meydana getirdiği kelime gurubudur. Datifli unsur da, sonraki unsur da ya tek bir isim veya isim yerini tutan bir kelime gurubu olur : *dile kolay, başa belâ, cana yakın, ateş pahasına bir öğle yemeği, aslına uygun, keyfine düşkün, başına buyruk, ana babasına bağlı* misallerinde olduğu gibi. Gurubun normal vurgusu tabiî yine ikinci unsur üzerinde bulunur.

Lokatif gurubu

680. Lokatifli bir isim unsuru ile ondan sonra gelen bir isim unsurunun meydana getirdiği kelime gurubudur. Her iki unsur da ya tek bir isim veya isim yerine geçen bir kelime gurubu olur : *geçmişte bugün, dam üstünde saksağan, elde bir, yükte hafif, pahada ağır, işinde usta, işinde gücünde adam, üçte iki, dörtte bir, beşte üç, onda bir, yüzde beş, binde bir* misallerinde olduğu gibi. Bu gurupta da vurgu tabiî yine son unsurdadır.

Ablatif gurubu

681. Ablatif bir unsurla ondan sonra gelen bir isim unsurunun meydana getirdiği kelime gurubudur. Her iki unsur da ya tek bir isim veya isim yerine geçen bir kelime gurubu olur : *kafadan kontak, doğuştan sakat, yandan çarklı, anadan doğma, sonradan görme, sıradan adam, gözden uzak, ağızdan dolma, candan arkadaş, yalandan dostluk, içinden pazarlıklı, kendisinden çok emin, bunlardan biri, eğlencesine düşkün olanlardan hiç biri, içlerinden çoğu, gençlerden üçü* misallerinde olduğu gibi. Bu son misallerde ikinci unsurun iyelikli olması dolayısiyle iyelik gurubu fonksiyonunda bir gurupla karşılaşıldığı görülmektedir. Birbirine çok benziyen, fonksiyonları bir gibi olan (*bunların biri, bunlardan biri*) bu iki gurubu birbirine karıştırmamak lâzımdır. Ablatif gurubunun normal vurgusu da tabiî yine son unsurdadır.

Fiil gurubu

682. Fiil gurubu fiil isimleri üzerine kurulan kelime gurubudur. Fiil isimleri bu gurubun esas unsurudur ve tabiî en sonda bulunur. Kendisinden önce gelen gerekli unsurlarla birlikte fiil gurubunu meydana getirir. Kendisinden önce gelen bu unsurlar fiil kökünün gerektirdiği unsurlardır. Hareketler tek başına var olmadıkları ve nesnelere bağlı oldukları için onların dildeki karşılıkları olan fiil kök ve gövdeleri de kullanış sahasına çıkarken nesnelere, nesnelerin karşılıkları olan isimlere bağlanmak isterler. Fiil kök ve gövdeleri ancak isimlere bağlandıktan sonra muşahhas hale gelirler. Demek ki her harekette nesne isteme, her fiilde isim isteme hassası vardır. Bu hassa fiil kök ve gövdelerindedir. Fiilin istediği, fiilin mânâsını tamamlayan unsurlar *fâil, nesne, zarf* ve *yer tamlayıcısı* 'dır. *Fâil* fiilin gösterdiği hareketi yapan veya olan unsurdur ve yalın halde bulunur, çekimsizdir. *Nesne* fiilin tesir ettiği unsurdur ve akkuzatif hâlinde bulunur. *Zarf* fiilinin şartlarını gösteren unsurdur ve çekimsizdir. *Yer tamlayıcısı* ise fiilin yerini ve istikametini gösteren unsurdur ve datif, lokatif veya ablatif hâlinde bulunur. İşte fiil gurubu bir fiil ismi ile bu unsurlardan bir veya bir kaçının meydana getirdiği kelime gurubudur. Bu gurupta fâil az bulunur ve hep iyelik ekli olur. Bu unsurların hepsi fiil isminden önce gelir. Üzerinde en çok durulan, belirtilmek istenen unsur fiil isminin en yakınında bulunur. Gurubun normal vurgusu da fiil isminden önce gelen bu unsur üzerinde bulunur. Fiil gurubunda kullanılan fiil isimleri hareket isimleridir. Onun için daha çok *-mak, -mek* 'li fiil isimleri ile fiil gurubu yapılır. Bundan sonra *-ış, -iş* 'li hareket isimleri bu guruba elverişlidir. Hareket ismi olarak kullanılınca *-ma, -me* 'li fiil isimleri de fiil gurubu yaparlar. İş ismi olan *-ma, -me* ve *-ış, -iş* 'li fiil isimleri tabiî, fiil gurubu yapamazlar. Bunlarla yapılan guruplar daha çok datif, lokatif, ablatif gurupları durumunda olur. Fiil gurubu bir hareket gurubudur ve hareket isimleriyle yapılır. Fiil gurubu hareket ismi gurubu olarak kelime guruplarında ve cümlede, tabiî, isim vazifesi ve muamelesi görür. Şu misaller fiil guruplarıdır : *çarşıya gitmek, toplantıda bulunmak, yemek yemek, yazı yazmak, gök gürültüsünden korkmak, çarşıdaki pirince giderken evdeki bulgurdan olmak, gece gündüz çalışmak, durmadan taş kırmak, yolcuları sabahleyin şehirden hava alanına götürmek, ağaçların dallarını kesmek, İzmire yürüyüş, fırtınalı havalarda Boğazdan geçiş, bir gün en verimli çağında meslekten ayrılış, ışıktan kaçış, durmadan gidip gelme, günde üç saat çalışma, uzağı görme, güzel konuşma, söz söyleme, ayağı kırılmak, canı istemek, dili tutulmak, gözü kör olmak.*

Partisip gurubu

683. Partisip gurubu bir partisiple ona bağlı unsurlardan meydana gelen kelime gurubudur. Partisip bir fiil şekli olduğuna göre ona bağlı unsurlar da fiilin gerektirdiği unsurlardır. Böylece partisip gurubu fiili partisip olan bir fiil gurubu demektir. Gurupta partisip sonda bulunur, ona bağlı unsurlar önce gelir. Partisip gurubunda da fail az bulunur ve iyelik ekli olur. Partisip gurubu isim, bilhassa sıfat olarak kullanılır. *-dık, -dik* ve *-acak, -ecek* partisip grupları umumiyetle iyelik gurubunun tamlanan unsuru olurlar ve iyelik eki ile kullanılırlar. Bu kullanışta bu iki partisip bazan gerundium ifadesi taşır. O zaman iyelik gurubunun tamlayan unsuru partisipin faili durumuna geçer. Partisip gurubunda da vurgu partisipin önündedir. Şu misaller partisip guruplarıdır : *denize giren, sudan gelen, haber gelir gelmez yola çıkan, (herkesin) çok yakından tanıdığ(ı), yarın sabahtan akşama kadar uğraşa uğraşa yapacağ(ım iş), her akşam İstanbuldan kalkıp Ankaraya giden, (o) koşa koşa geldiğ(i zaman), seni ilk gördüğ(üm), sultanlara yaraşır (bir eda), canı çıkası, saati kaybolan, modası geçmiş, bütün istikbâli ayaklar altına alınmış.*

Gerundium gurubu

684. Gerundium gurubu bir gerundium ile ona bağlı unsurlardan meydana gelen kelime gurubudur. Bu gurup da fiili gerundium olan bir fiil gurubu durumundadır. Gerundiumdan başka fiilin gerektirdiği unsurları ihtiva eder. Gerundium en sonda, gerekli unsurlar ondan önce gelir. Gerundium gurubu daima zarf olarak kullanılır. Bu fiil gurubunda fiilin gerekli bütün unsurları, bu arada fail de bol bol kullanılır. Gurubun normal vurgusu gerundiumdan önceki kelime üzerinde bulunur. Şu misaller gerundium guruplarıdır : *sağa sola koşa koşa, sabahtan akşama kadar kırlarda gezip, kadın bütün camları temizleyerek, kardeşim dün memleketten para getirince, bizden ayrılanları arkada bırakıp yolumuza devam edince, çocuk hüngür hüngür ağlayarak etrafına bakmadan uzaklaşırken, hiç bir yerde hiç kimse ile uzun boylu konuşmadan.*

Kısaltma grupları

685. Bunlar kelime guruplarının ve cümlelerin kısalması, yıpranması neticesinde ortaya çıkan kelime guruplarıdır. Her hangi bir kaideleri yok-

tur. Daha geniş bir guruptan kısalmış ve klişeleşmiş guruplardır. Sayıları pek fazla değildir. *gün aydın, güle güle, günden güne, baştanbaşa, o gün bugün, yan yana, sırt sırta, omuz omuza, baş başa, el ele, hâşâ huzur, git gide, baş aşağı, eller yukarı, ileri marş, sola çark, baş üstüne* gibi guruplar böyle kısaltma guruplarıdır. Umumiyetle vurguları başta bulunur. İsnat, genitif, datif, lokatif, ablatif guruplarının da birer kısaltma gurubu sayılabileceklerini yukarıda söylemiştik, burada tekrar hatırlatalım.

Akkuzatif gurubu

685-1. Akkuzatif gurubu akkuzatifli bir isim unsuru ile onun arkasından gelen bir isim unsurundan kurulur. İkinci unsur isimle yapılan bir birleşik fiilin isim kısmı olur ve dolayısiyle geçişli fiil ifadesi taşır: *her şeyi borçlu, seni istikbal, yapılanı tenkit, kitabı birine ithaf* gibi. Görülüyor ki akkuzatif gurubu partisip gurubu veya fiil gurubunun kısalmış, yardımcı fiili düşmüş şeklidir. Onun için akkuzatif gurubu da bir kısaltma gurubu sayılabilir. Ve bu yüzden birinci unsurdan sonra araya yer tamlayıcısı ve zarf unsurları da gelebilir: *seni istasyonda istikbal, kitabı her gün orda birine hediye, her şeyi olur olmaz tenkit* gibi.

CÜMLELER

686. Cümle bir fikri, bir düşünceyi, bir hareketi, bir duyguyu, bir hadiseyi tam olarak bir hüküm hâlinde ifade eden kelime gurubudur. Bundan önce gördüğümüz kelime gurupları *belirtme gurupları* idi. Cümle ise bir *hüküm gurubu* 'dur. Cümlenin temel fonksiyonu hüküm ifade etmektir. Onun için cümle en tam, en geniş kelime gurubudur.

Cümlenin varlığı için asgarî şart bir çekimli fiildir. Çekimli fiil cümlenin varlığı için lâzım ve kâfidir. Demek ki çekimli fiil olmak şartiyle tek kelime de bir cümle olabilmektedir : *geliyorum, güzeldir* gibi. Çekimli fiilde, eklerin şahıs da ifade etmesi dolayısiyle fiilden başka fail ifadesi de vardır. Onun için çekimli fiilden ibaret tek kelimelik bir cümlede de, biri kapalı olmak üzere, fiil ve fail olarak iki unsur var demektir. Bu iki unsur zaten cümlenin temel unsurlarıdır. Varlıkları tam bir cümlenin varlığı için kâfidir.

Cümle unsurları

687. En küçük cümle bu şekilde tek kelimelik cümledir. Hükmü daha geniş, daha etraflı, çeşitli şartları ile daha tam olarak ifade etmek için cümle birden fazla cümle unsurundan kurulur. Cümle unsurları *fiil, fail, nesne, yer tamlayıcısı* ve *zarf* 'tır. Yani cümlede fiil ile onun gerektirdiği unsurlar bulunur. Şu halde cümle hüküm ifade eden bir fiil gurubudur. Hükmün genişliğine göre cümlede cümle unsurlarından biri, bir kaçı veya hepsi bulunur. Biri bulunduğu zaman bu unsur fiil, bir kaçı bulunduğu zaman bu unsurlar fiil ile diğer unsurlardan bir veya bir kaçı olur. Fiil ve fâil cümlenin esas unsurları, nesne, zarf ve yer tamlayıcısı da cümlenin yardımcı unsurlarıdır. Bir cümlede ancak bir fiil unsuru bulunur. Diğer unsurların ise bir cümlede aynı cinsten bir veya bir kaç tanesi bulunabilir. Yani bir cümlede bir kaç fail, bir kaç nesne, bir kaç yer tamlayıcısı, bir kaç zarf mevcut olabilir.

Fiil

688. Cümlenin en esaslı unsuru, ana unsuru, temel unsuru, cümlenin direğidir. Cümlenin bütün yapısı onun üzerine kurulur. Diğer bütün unsurlar fiilin etrafında toplanan, onu destekleyen, onu tamamlayan unsur-

lardır. Türkçede asıl unsurun tâli unsurdan sonra gelmesi prensibine uygun olarak, cümlenin esas unsuru olan fiil daima sonda bulunur. Kendisinden önce gelen diğer unsurların kesin bir sırası yoktur. Belirtilmek istenme derecelerine göre fiile yaklaştırılarak kullanılırlar. Umumiyetle fiile en yakın unsur, fiilden önceki unsur en üzerinde durulan unsurdur. Cümlenin normal vurgusu da fiilin önünde, bu unsur üzerinde bulunur. Fiil cümlede hareketi, oluşu, yapışı, hadiseyi, hükmü karşılayan unsurdur. Daima çekimli fiil hâlinde bulunur. Diğer bütün fiillerle yapılan cümlelerde bu unsur ya tek bir fiilin veya bir birleşik fiilin çekimli şeklidir. *i-* fiili ile yapılan cümlelerde ise bu fiilin ekli ve çekimli şekilleri ile onlardan önce gelen isim unsurundan teşekkül eder. Bu isim unsuru da ya tek bir isim veya isim yerine geçen bir kelime gurubu olur. Demek ki cümlede fiil unsuru ya tek veya birleşik bir fiilin çekimli şekli, ya *i-* fiilinin çekimli şekilleri ile bir isim unsurunun birleşmesinden doğan kelime veya kelime gurubudur. Bu unsur için fiil yerine daha geniş bir tabir olan *predikat* kelimesini de kullanıyoruz. Demek ki fiil veya predikat cümlede hareketi, hükmü ifade eden unsurdur. Bir yerde kaç fiil, kaç predikat varsa o kadar da cümle vardır.

Fail

689. Cümlenin fiilden sonra ikinci unsurudur. Fâil fiili yapan veya olan unsurdur. Fiile en yakın, fiilden ayrılmaz bir cümle unsurudur. Ayrıca zikredilmese bile fiilin içinde umumî olarak şahıs hâlinde ifade edilmek suretiyle varlığı cümlede daima hissedilir. Fâil isim cinsinden bir kelime veya bir kelime gurubu olur. Daima yalın halde bulunur; cümlenin çekimsiz bir unsurudur; fiile yalın halde, eksiz bağlanır. Fâil yalnız meçhul fiilli cümlelerde bulunmaz. Yalnız teklik üçüncü şahısları kullanılan meçhul fiiller fâil istemezler. Gereklik kipinin teklik üçüncü şahsının şahıssız, umumî kullanışında da fâil bulunmaz : *gitmeli, yazmalı* misallerinde olduğu gibi.

Nesne

690. Fiilin tesir ettiği nesneyi, şahsı, şeyi karşılayan cümle unsurudur. Fiillerin bir kısmı geçişli, bir kısmı geçişsizdir. Yani bir kısmı yapma, bir kısmı olma ifade eder. Yapma ifade edenlerin hareketi fiilden başka bir nesneye yönelir, ona tesir eder. Olma ifade edenlerin hareketi ise faile yönelir, onun üzerinde kalır. Demek ki geçişli fiiller tesir edecek bir nesne isterler. İşte bu nesneyi karşılayan cümle unsuru nesnedir. Şu halde nesne

yalnız fiili geçişli cümlelerde bulunur. Nesne unsuru daima akkuzatif hâlinde bulunur, fiile akkuzatifle bağlanır. Bu akkuzatif ya ekli, ya eksiz olur. Ekli akkuzatif nesnenin belirli olduğunu, belki de bilindiğini; eksiz akkuzatif ise nesnenin belirsiz, umumî olduğunu ifade eder. Ekli nesneye *belirli nesne,* eksiz nesneye *belirsiz nesne* denir. Nesne isim cinsinden bir kelime veya bir kelime gurubu olur.

Yer tamlayıcısı

691. Fiilin mekânını ve istikametini gösteren cümle unsurudur. Her hareketin zaman ve mekân içinde bir yeri ve bir istikameti vardır. İşte yer tamlayıcısı hareketin cereyan ettiği bu yeri ve istikameti ifade eder. Bu unsur da isim cinsinden bir kelime veya kelime gurubu olur. Fiile yer ve istikamet ekleri olan datif, lokatif ve ablatif ekleri ile bağlanır. Datifli yer tamlayıcısı hareketin kendisine yöneldiğini, kendisine doğru yaklaştığını; lokatifli yer tamlayıcısı hareketin kendi içinde cereyan ettiğini, kendi içinde bulunduğunu; ablatifli yer tamlayıcısı hareketin kendisinden uzaklaştığını gösterir.

Yer tamlayıcısının ana fonksiyonu zaman ve mekân içinde geniş mânâsiyle yer ve istikamet ifade etmektir. Fakat bu ana fonksiyon birlikte kullanıldığı fiilin mânâsına bağlı olarak yer, ayrılma, uzaklaşma, yaklaşma, bulunma, yön, zaman, müddet, sür'at, tarz, miktar, derece, durum, hâl, hedef, sebep, bedel, leh, aleyh, karşılaştırma, verme, bildirme, kuvvetlendirme, gaye, tercih, vasıf, şekil, devamlılık, iş, vasıta, âitlik, çıkma, terkip, ölçü, değer, görüş, noktainazar v.s. v.s. gibi datif, lokatif ve ablatifin taşıdığı çeşitli ifâdeler hâlinde görülür (bk. § 355, 356, 357).

Zarf

692. Fiilin muhtelif şartlarını ve zamanını gösteren cümle unsurudur. Hareketin nasıl, niçin, ne şekilde, hangi vasıtalarla, hangi sebeple, hülâsa, hangi şartlarla yapıldığını veya olduğunu ve hangi zamanda cereyan ettiğini göstermek için zarf unsuru kullanılır. Bu unsur zarf olarak kullanılan isim cinsinden bir kelime veya kelime gurubu, bir gerundium veya gerundium gurubu veya bir edat gurubu olur. Zarf da çekimsiz bir cümle unsurudur, fiile olduğu gibi, doğrudan doğruya bağlanır. Zarf unsurunun sonunda instrumental, eşitlik ve yön ekleri bulunabilir. Fakat bu hal ekleri bir münasebet

için değil, doğrudan doğruya zarf eki olarak kullanılan eklerdir. Hatta bazan zarfın sonunda ablatif eki de görülebilir. Fakat bu da bir kısalma ile ortaya çıkmış ve klişeleşmiş şekildir. Klişe ablatif bazan böyle zarf olabilmektedir. Edatlaşmış bazı kelimelerde bu şekilde klişe datif ve lokatif de görülebilir. Bütün bunların çekim demek olmadığı ve zarfın çekimsiz unsur olduğu unutulmamalıdır.

Zarfın ana fonksiyonu fiilin şartlarını ve zamanını göstermektir. Fakat bu ana fonksiyon birlikte kullanıldığı fiilin mânâsına göre şekil, tarz, vasıta, yön, eşitlik, benzerlik, sebep, miktar, derece, hal, durum, bağlılık, hedef, bedel, âlet, karşılaştırma, zaman, müddet, sür'at v.s. v.s. gibi zarfların; instrumental, eşitlik ve yön eklerinin; gerundiumların, son çekim edatlarının, hâsılı zarf olarak kullanılan her türlü kelimelerin ve kelime gruplarının taşıdığı çeşitli ifadeler hâlinde görülür.

Cümle dışı unsurlar

693. Cümlede bu unsurlardan başka bir de bağlama ve ünlem edatları veya ünlem grupları bulunabilir. Fakat bunlar esas hareketle, fiille ilgili olmayan ve cümleye sadece ilâve edilmiş bir durumda bulunan unsurlardır. Umumiyetle cümlelerin başlarında, sonlarında ve cümleler arasında bulunurlar. Parantez şeklinde cümle içine girdikleri de görülebilir. Bunlara *cümle dışı unsurlar* adını veriyoruz

Fiil cümlesi, isim cümlesi

694. Türkçede fiil cümlesi ve isim cümlesi olmak üzere iki çeşit cümle vardır.

Fiil cümlesi

695. Predikatı, fiil unsuru müstakil bir fiil olan cümledir: *Bugün çarşıda çok güzel bir kumaş gördüm, çocuk yolda annesini görünce oyunu bırakıp hemen onun arkasından koşuverdi* gibi. Predikati geçişli fiil olan fiil cümlesinde biraz önce gördüğümüz bütün cümle unsurları bulunabilir. Predikati geçişsiz fiil olan fiil cümlesinde ise nesne bulunmaz. Demek ki tam teşekküllü fiil cümlesinde fiil geçişli ise *fiil, fâil, nesne, yer tamlayıcısı* ve

zar unsurları, fiil geçişsiz ise *fiil, fâil, yer tamlayıcısı* ve *zarf* unsurları bulunur. *Ayça dün oyuncağını denize attı* geçişli fiil cümlesinde *Ayça* fâil, *dün* zarf, *oyuncağını* nesne, *denize* yer tamlayıcısı, *attı* fiildir. *Ali bugün evden çıkmadı* geçişsiz fiil cümlesinde ise *Ali* fâil, *bugün* zarf, *evden* yer tamlayıcısı, *çıkmadı* fiildir.

Unsurları kelime gurupları şeklinde olan fiil cümlesine de şu misali verelim ve tahlil edelim : *Günlerden beri yağan şiddetli yağmurların tesiriyle göldeki su seviyesi sahildeki kayalıkların üstüne çıkmış bulunuyor;* bu cümlede *çıkmış bulunuyor* fiil, *göldeki su seviyesi* fâil, *günlerden beri yağan şiddetli yağmurların tesiriyle* zarf, *sahildeki kayalıkların üstüne* yer tamlayıcısıdır; bunlardan *çıkmış bulunuyor, çıkmış bulun-* birleşik fiilinin şimdiki zamanının teklik üçüncü şahsıdır, *çıkmış bulun- çıkmış* partisipi ile *bulun-* yardımcı fiilinden yapılmış bir birleşik fiildir; *göldeki su seviyesi* bir sıfat tamlamasıdır, *göldeki* tamlamanın sıfatı, *su seviyesi* isim kısmıdır, bu isim kısmı da bir belirsiz isim tamlamasıdır, *su* bu tamlamanın tamlayan, *seviye* tamlanan unsurudur, *-si* iyelik eki tamlama unsurudur; *günlerden beri yağan şiddetli yağmurların tesiriyle* bir edat gurubudur, *ile* gurubun edat, *günlerden beri yağan şiddetli yağmurların tesiri* isim unsurudur, bu isim unsuru da bir isim tamlaması olup *günlerden beri yağan şiddetli yağmurlar* tamlayan, *tesir* tamlanan unsurdur, *-ın genitif* ve *-i* iyelik ekleri tamlamayı yapan unsurlardır, buradaki tamlayan unsur da bir sıfat tamlaması olup *günlerden beri yağan* sıfatı, *şiddetli yağmurlar* isim kısmıdır, *günlerden beri yağan* bir partisip gurubu olup *yağan* gurubun partisipi, *günlerden beri* zarfıdır, *günlerden beri* de edat gurubu olup *beri* edatı, *günler* isim kısmıdır, *-den* eki gurup unsurudur, *şiddetli yağmurlar* ise sıfat tamlaması olup *şiddetli* sıfat, *yağmurlar* isim kısmıdır; *sahildeki kayalıkların üstüne*'de *-e* yer tamlayıcısı eki, *sahildeki kayalıkların üstü* isim tamlamasıdır, *sahildeki kayalıklar* bu tamlamanın tamlayan, *üst* tamlanan unsurudur, *-ın* genitif ve *-ü* iyelik eki tamlama unsurlarıdır; *sahildeki kayalıklar* ise sıfat tamlaması olup *sahildeki* sıfat, *kayalıklar* isim kısmıdır.

Cümle tahlili

696. Burada da görüldüğü gibi iki çeşit cümle tahlili vardır : cümlenin kısa tahlili, cümlenin geniş tahlili. Kısa cümle tahlili sadece cümle unsurlarını, fâili, fiili, nesneyi, yer tamlayıcısını, zarfı ayırmaktır. Geniş cümle tahlili ise bu cümle unsurlarını da çözerek mevcut kelime guruplarını tek kelimeye ininceye kadar ayırmaktır. Tek kelimeye indikten sonra artık ke-

lime sahasına inilmiş olur ve kelimelerin bünyeleri üzerinde yapılacak tahliller kelime tahlilini teşkil eder.

İsim cümlesi

697. Predikatı, fiil unsuru isim fiili ile bir isim unsurundan mürekkep olan cümledir. İsim fiili predikatın fiil kısmını, isim unsuru ise predikatın isim kısmını teşkil eder. İsim fiili bildirme fiili olduğundan isim cümlesinin predikati *predikat ismi* ile *bildirici* (*bildirme unsuru*)'den teşekkül eder diyebiliriz. Predikat ismi bir kelime veya bir kelime gurubu olur. Bildirme isim cümlesinin temelini teşkil eder, onun başlıca fonksiyonudur. Gerçekten isim cümlesinde bir nesnenin bir nesneye, bir şeyin bir şeye isnadı vardır. İsnadın sonuna bildirme unsurları getirilerek isnat hükme, iki unsur birbirine bağlanmış olur. *i-* fiilinin bir kısmı ek hâlinde olan, bir kısmı da çok defa ekleşen şekillerinden ibaret bulunan bildirme unsuru bu cümlelerde bazan kullanılmayabilir : *hava güzeldir* yerine *hava güzel* cümlesinde olduğu gibi. İstanbul Türkçesinde bu düşürme çok yapılmakta, buna karşılık bilhassa Azeri sahasındaki ağızlarda bildirme unsuru çok muhafaza edilmektedir. Nesne unsuru, tabiî, isim cümlesinde de bulunmaz. Yer tamlayıcılarından da yalnız lokatiflisi bulunur. Demek ki isim cümlesinin unsurları *predikat, fâil, zarf* ve *lokatifli yer tamlayıcısı* 'dır. İsim cümlesi isnat, bildirme esasına dayandığı için tabiî, en mühim unsurları predikat ve fâildir. Predikat isnat, fâil de kendisine isnat yapılandır. Bunların yanında, gerektiği zaman zarf da üçüncü unsur olarak bulunur. Lokatifli yer tamlayıcısı ise isnadın yeri bahis konusu olduğu zaman getirilir. Şu misaller isim cümleleridir : *Duvar beyazdır, babam bugün çok yorgunmuş, İstanbulun havası sonbaharda çok güzeldir, Fuzulî divan edebiyatının en büyük şairidir, âh eylediğim serv-i hırâmânın içindir.*

Bir fiil unsuru ihtiva etmesi itibariyle, şüphesiz, isim cümlesi de bir fiil cümlesinden başka bir şey değildir. Onun için bu cümleyi fiil cümlesinden büsbütün ayrı bir şey sanmamak, bu cümlenin fiil cümlesinin hususî bir şekli olduğunu unutmamak lâzımdır.

Fiil fâil uygunluğu

698. Fiil cümlesinde olsun, isim cümlesinde olsun, Türkçede fiil ile fâil arasında teklik ve çokluk bakımından belirli bir uygunluk görülür. Es-

kiden bu uygunluk tamdı. Bugün fâil canlı ise mutabakat yine olmakta; cansız ise olmamakta, yani fâil çokluk olduğu halde fiil teklik olmaktadır. Canlı fâillerin de bilhassa üçüncü şahıslarda teklik fiille kullanıldığı görülebilir. Aynı şekilde cansız çokluk fâillerin de çokluk fiille kullanıldığı vakidir.

Cümle unsurlarını bulma

699. Cümlede cümle unsurlarını bulmanın pratik bir yolu vardır. O da soru zamirlerini ve bazı soru sözlerini cümle unsurlarının yerine ve şekline koyarak predikatın önüne getirip soru sormaktır. Predikatın önüne gelecek *kim* veya *ne* sualine cevap veren unsur fâil; *kimi* veya *neyi* sualine cevap veren unsur nesne; *kime, kimde, kimden, neye, nede, neden, nereye, nerede, nereden* sualine cevap veren unsur yer tamlayıcısı; *nasıl, niçin, ne şekilde, neden, neyle, kiminle, hangi şartlarla, ne zaman* gibi suallere cevap veren unsur zarftır.

Eski gereklikle yapılan cümleler

700. Gereklik kipinin *gerek* ve *lâzım* kelimeleri ile yapılan eski şekli ile kurulan cümleler bugüne kadar kullanıla gelmiştir ve kullanılmaktadır. *-malı, -meli* şeklinin yanında bu eski gereklik unutulduğu için böyle cümleler tuhaf görünmekle beraber bunların yanlış olduğunu zannetmemek lâzımdır : *bu böyle bilinmek gerek* (*bilinmelidir*), *dâvâmız kuvvetle ve cesaretle müdafaa edilmek lâzımdır* (*edilmelidir*) misallerinde olduğu gibi.

Birleşik cümle

701. Türkçede umumiyetle basit cümleler, yani tek predikatlı müstakil cümleler kullanılır. Türkçenin zengin partisip ve gerundium sistemi Türkçeye en geniş ve karışık ifadeleri sâde, müstakil cümleler içinde toplamak imkânını vermektedir. Fakat bu arada az da olsa birleşik cümle de kullanılmaktadır. Birleşik cümle bir asıl cümle ile onun mânâsını tamamlayan bir veya daha fazla yardımcı cümleden teşekkül eder.

Türkçede *şartlı birleşik cümle, ki'li birleşik cümle* olmak üzere başlıca iki çeşit birleşik cümle vardır. Bunlara üçüncü bir birleşik cümle çeşidi olarak *iç içe birleşik cümle*'yi de ilâve edebiliriz.

Şartlı birleşik cümle

702. Bu birleşik cümle Türkçenin aslî birleşik cümlesidir. Başlangıçtan beri Türkçede vardır. Temeli şart kipinin şart ifadesine dayanır. Şart kipi, bütün fiil çekimlerinin aksine, hüküm ifade etmez, bitimli bir hareket göstermez. Bu yüzden müstakil cümle yapamaz. Şart şekli ancak istek ve temenni ifade ettiği zaman bitimli bir hareket, dolayısiyle bir hüküm gösterir ve müstakil cümle yapabilir: *dizinde ağlasam, otursana* misallerinde olduğu gibi. Şart şeklinin bu istek ve temenni fonksiyonunda bile bir kısalma ve klişeleşme ifadesi vardır. İşte şart kipinin bu durumu onun yaptığı cümlelerin müstakil olmasına imkân vermemekte ve onları asıl cümleleri tamamlayan yardımcı cümleler hâline sokmaktadır.

Şartlı birleşik cümlede yardımcı cümle önce, asıl cümle sonra gelir ki tabiî bu Türkçenin asıl unsurun tâli unsurdan sonra gelmesi prensibine de uygundur. Asıl cümlenin sonra gelmesi esas itibariyle predikatının sonra gelmesidir. Yani şart cümlesi bütün asıl cümleden önce gelebileceği gibi (ki normali de budur), predikatından önce olmak üzere asıl cümlenin arasına da girebilir: *Hava güzel olursa biz yarın gezmeğe gideceğiz; biz yarın, hava güzel olursa gezmeğe gideceğiz* veya *biz yarın hava güzel olursa gezmeğe gideceğiz* misallerinde olduğu gibi. Bu birleşik cümlelerde tabiî, *hava güzel olursa* veya *yarın hava güzel olursa* şart cümleleri yardımcı, *biz yarın gezmeğe gideceğiz* cümlesi asıl cümledir.

ki 'li birleşik cümle

703. Yabancı asıllı olan ve Türkçe için normal olmayan bu birleşik cümle Farsçadan geçmiş bulunan *ki* edatıyla ve onun Türkçesi olarak eskiden kullanılan *kim* edatıyla yapılan birleşik cümledir. Evvelce *ki* bahsinde de etraflıca gördüğümüz gibi *ki* ya iki fiili, iki cümleyi veya bir isimle bir fiili, bir isim unsuru ile onun izahı olan bir cümleyi birbirine bağlar. Her iki halde de *ki* 'den sonra gelen cümle yardımcı cümledir. *ki* böylece kendisinden sonra gelen yardımcı cümleyi kendisinden önce gelen unsura bağlar. Kendisinden önce gelen unsur asıl unsur olup *ki* 'den sonraki yardımcı cümle onun izahını teşkil eder. *ki* 'den önce gelen unsurun isim veya fiil olmasına göre iki çeşit *ki* 'li birleşik cümle vardır (bk. § 626).

ki 'den önceki unsur fiilse *ki* asıl cümle ile yardımcı cümlenin tam arasında bulunur: *baktım ki gelmiyorsun, görüyorum ki çalışmışsın, sana şimdiden açıkça söyliyeyim ki sen bu işi yapamıyacaksın* misallerinde olduğu

gibi. Bu birleşik cümlede asıl cümle *ki*'den önce, yardımcı cümle *ki*'den sonra gelir. Tabiî, bu sıra Türkçeye yabancı ve aykırıdır. Aynı cümlelerden *ki*'yi kaldırıp cümle yapısını normal Türkçeye çevirince yer değiştiren unsurlardan bu aykırılık açıkça görülür : *gelmediğine baktım, çalışmış olduğunu görüyorum, senin bu işi yapamıyacağını sana şimdiden açıkça söyleyeyim* misallerinde olduğu gibi.

ki'den önceki unsur isimse *ki* yardımcı cümleyi asıl cümleye, asıl cümlenin predikatına değil de asıl cümlenin bir isim unsuruna bağlamış olur. Böylece yardımcı cümle asıl cümlenin değil, asıl cümlenin bir unsurunun tamamlayıcısı durumunda bulunur. Yeri ise asıl cümlenin içinde, tamamladığı ismin sonundadır. Asıl cümlenin predikatı yardımcı cümleden daha sonra gelir. Böylece yardımcı cümle asıl cümlenin arasına bir parantez cümlesi olarak girmiş bulunur : *portakal ki en iyi meyvedir kışın yetişir* misalinde olduğu gibi. Bu tip birleşik cümlede yardımcı cümlenin asıl unsuru asıl cümlenin predikatı olmayıp *ki*'den önce gelen isim unsuru olduğu için unsur sırası tabiî yine Türkçeye aykırıdır. *ki*'yi kaldırıp cümleyi Türkçeleştirince bu açıkça görülür : *en iyi meyve olan portakal kışın yetişir* misalinde olduğu gibi.

İç içe birleşik cümle

704. Bu, bir cümlenin başka bir cümlenin içine girmesi ile meydana gelen birleşik cümledir. Bu birleşik cümlede bir cümle başka bir cümlenin bir unsuru veya cümle içinde bir isim unsuru durumunda bulunur : *Buraya gel dedi, bunu duyunca arkadaşları kabahat senindir dediler, bu gece gelecek diyor, yarın gideceksin gibi hazırlan, o istemiyor diye yapmıyacak mıyız* misallerinde olduğu gibi. Misallerden de anlaşıldığı gibi bu tip birleşik cümle *de-* fiili ile ve nakillerde çok kullanılır ve cümle unsuru şekline geçen cümle *de-* fiilinin nesnesi durumunda bulunur. Nakil durumu olmayanlarda ise bir cümle bir isim unsuru gibi kullanılmakta ve bir edatla edat gurubu teşkil etmektedir.

Bir cümleyi kendilerine bir cümle unsuru olarak alan fiiller bilhassa *bil-, gör-, görün-, say-, sayıl-, san-, zannet-, addet-, hisset-, farz et-, duy-, işit-, um-* gibi duygu fiilleridir. Böyle kanaat, zan, duygu fiillerinin bir cümleyi kendilerine cümle unsuru olarak aldıkları çok görülür : *Ben o gitti biliyordum, iş bitiyor sayılır, sen gitmişsin sandım* misallerinde olduğu gibi. *Geldi gelmedi ağlıyor, güneş battı mı yatar, gelecek mi anlayamadım* misallerinde olduğu gibi başka fiiller de böyle iç içe birleşik fiil kurabilmektedir.

İç içe birleşik cümle asıl ve yardımcı cümleler ve onların münasebeti bakımından şüphesiz şartlı ve *ki* 'li birleşik cümlelerden bir hayli farklıdır ve bu bakımdan iç içe cümleyi belki tam, normal bir birleşik cümle saymamak lâzımdır. Fakat burada da iki cümlenin birbirine bir birleşik cümle, arka arkaya gelen iki ayrı cümleden farklı bir şekilde birbiri ile birleşmiş iki cümleden kurulu tek bir cümle yapar şekilde bağlandıkları açıktır. Onun için iç içe cümleyi de üçüncü bir birleşik cümle tipi olarak kabul edebiliriz. Bu birleşik cümlede cümle unsuru veya bir isim unsuru olarak kullanılan cümle yardımcı cümle, bir unsuru cümle olan cümle ise asıl cümle durumundadır. Hem sıra bakımından, hem asıl cümlenin bir unsuru olmak bakımından tabiî burada da yardımcı cümle önce gelir.

Prof.Dr. Muharrem Ergin 1923'te doğdu. Bulanık İlkokulunu, Muş Ortaokulunu, Balıkesir Lisesini bitirdikten sonra, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkoloji bölümünden mezun oldu. Daha sonra aynı bölümde asistan, doçent, profesör oldu. İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı başkanlığı yaptı.

Muharrem Ergin'in birçok eseri vardır. Türk Dil Bilgisi, Üniversiteler için Türk Dili, Osmanlıca Dersleri, Dede Korkut Kitabı, Orhun Abideleri, Aziri Türkçesi, Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terâkime), Türkiye'nin Bugünkü Meseleleri, Kadı Burhaneddin Dîvanı, Eğitim Enstitüleri, Yaykur, Lise Türk Dili kitapları bunların başlıcalarıdır.

- ***"Türk Dil Bilgisi"** üniversitelerimizdeki Edebiyat ve Eğitim Fakültelerinin Türk Dili ve Edebiyatı öğrencileri için hazırlanmıştır.*

- *Uzun bir meslek ve ilim hayatının ürünü olan eser için, birçok şive ve ağızları ile Canlı Türkçe'den başka basma ve yazma yüzlerce Türkçe eserden, gramer, lügat, metin, inceleme ve araştırma olarak belli başlı bütün Türkoloji kaynaklarından faydalanılmıştır.*

- *Üniversite seviyesinde okutulan bir gramerin pratik gramer olamıyacağı göz önüne alınarak, bu kitapta gramer şekilleri klişeler, ezberlenecek kalıplar şeklinde verilip geçilmemiş, Türkçenin problemlerine göre ele alınarak çeşitli yönlerden etraflıca incelenmiş, münakaşa süzgecinden geçirilmiştir.*

- *Türk Dili ve Edebiyatı öğrenimi gören her öğrencinin temel kitabı olan **"Türk D[illegible]isi"** baskı sayısı bakımından da, kendi alanında erişilmes[illegible] rekora sahiptir.*

34.09.Y.0123-[illegible] ISBN: 975-7728-06-03

BAYRAK
BASIM / YAYIM / TANITIM

BAYRA[illegible]
Horhor C[illegible]NBUL
Tel: 0212-531 87 48 • Faks: 0212-635 79 82
E-posta: orkun@orkun.com.tr

FIYATI: 17.50 YTL
9789757728061
seçkin
dağıtım
312 435 30 30
TÜRK DİL BİLGİSİ